

ISSN (Print) 2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ.
ТҮРКІТАНУ сериясы
POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES.
ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series
Серия ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ.
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

2(147)/ 2024

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2024

Astana, 2024

Бас редактор: Ахмедьянова Д.К.,

с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: Жоддыбалина А.С., PhD, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Астана, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (шығыстану)
Айкенова Д.М.	Ph.D, «ID-sertteu» зерттеу орталығын директоры, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Бюлегенова Б.Б.	с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Галимуллина А.Ф.	ф.ғ.д., доцент, «Қазан (Еділ бойы) федеральды университеті» ФМФЖБМ, Қазан, Татарстан республикасы, Ресей (түркітану)
Далелхан А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Ерхан Доган	Ph.D, профессор, Мармара университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ескеева М.К.	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (түркітану)
Какенова З.А.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Қадырбаев А.Ш.	ф.ғ.д., профессор, PFA Шығыстану институты, Ресей (шығыстану)
Кожамжарова М.Ж.	ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров Павлодар мемлекеттік университеті инициативасы, Павлодар, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Кусаинова А.М.	Ph.D, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Манкеева Ж.А.	д.ф.н., профессор, Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан (түркітану)
Клара Шандор	PhD, профессор, Сегед университеті, Сегед, Мажарстан (түркітану)
Медеубаева Ж.М.	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Нечаева Е.Л.	с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуртазина Р.А.	с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Нуркан Озгур	Ph.D, профессор, Стамбул университеті, Стамбул, Түркия (саяси ғылымдар)
Ланко Д.А.	с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей (саяси ғылымдар)
Онучко М.Ю.	с.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Оспанова А.Н.	Ph.D, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан (аймақтану)
Рыстина И.С.	PhD, Қазақстан Республикасының президенті жанындағы Қазақстанның стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Рамакрушна Прадхан	Факир Мохан университеті, Баласор, Индия (аймақтану)
Сабитов Ж.М.	PhD, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты директорының м.а., Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Токтаров Е.Б.	Ph.D, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Толипов Ф.	с.ғ.к., Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан (аймақтану)
Тыбыкова Л.Н.	с.ғ.к., проф., Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай, Ресей (түркітану)
Чеботарев А.Е.	с.ғ.к., Almaty Management University, Алматы, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.

Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site:<http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы: Жиёмбай Б.С.

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы**

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 24.02.2021 ж.

№ KZ05VPY00032822 - қайта есепке қою туралы куәлігі

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: <http://bulpolit.enu.kz>

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі,13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-410)

Editor-in-Chief: Akhmedyanova D.K.,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief:

Zholdybalina A.S., PhD, Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Editorial board:

- Abzhapparova B.Zh.** Doctor of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Azmukhanova A.M. Can. of Historical Sci., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (oriental studies)
Aikenova D.M. Ph.D, Director of the "ID-sertteu" Research Center, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Byulegenova B.B. Candidate of Political Sci., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (political sciences)
Galimullina A.F. Doctor of Philology, Associate Professor, Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation (turkology)
Dalelkhan A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Erhan Dogan Ph.D, Professor, Marmara University, Istanbul, Turkey, (polit.science)
Eskeyeva M.K. Doctor of Philosophy, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (turkology)
Kakenova Z.A. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Kadyrbaev A.Sh. Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Russia (Oriental Studies)
Kozhamzharova M.J. Ph.D, Associate Professor, S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan, (polit.science)
Kussainova A.M. Ph.D, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, (international relations)
Mankeeva Zh.A. Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics Akhmet Baitursynov, Almaty, Kazakhstan (Turkology)
Klara Sandor Ph.D, Professor, University of Szeged, Szeged, Hungary, (Turkology)
Medeubaeva Zh.M. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (international relations)
Nechaeva E.L. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurtazina R.A. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Nurkan Ozgur Ph.D., Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey (polit. science)
Lanko D.A. Ph.D, Associate Professor, St. Petersburg State University, Russia (polit.science)
Onuchko M.Yu. Ph.D, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ospanova A.N. Ph.D, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan (regional studies)
Rystina I.S. Ph.D, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Ramakrushna Pradhan Fakir Mohan University, Balasore, India (regional studies)
Sabitov Zh.M. Ph.D, Acting Director of the Scientific Institute for the Study of Ulus Jochi, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Toktarov E.B. Ph.D., Leading Researcher at the Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (polit.science)
Tolipov F. Ph.D, National University of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan (regional studies)
Tybykova L.N. Ph.D, Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia (turkology)
Chebotarev A.E. Ph.D, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan (polit.science)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500, (ext. 31-410).

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz>. **Responsible secretary:** Zhiyembay B.S.

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National

University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ05VPY00032822 dated 24.02. 2021

Available at: <http://bulpolit.enu.kz> Periodicity:

4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-410)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Ахмедьянова Д.К.,
к.п.н., доцент, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Заместитель главного редактора:

Жоддыбалина А.С., PhD, заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия:

- Абжаппарова Б.Ж.** д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Азмуханова А.М. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (востоковедение)
Айкенова Д.М. Ph.D, Директор исследовательского центра «ID-sergteu», Астана, Казахстан (полит.науки)
Бюлегенова Б.Б. к.п.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (полит.науки), Астана, Казахстан (полит.науки)
Галимуллина А.Ф. д.ф. н., доцент. ФГАОУ ВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», Казань, Республика Татарстан, Россия, (тюркология)
Далелхан А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Ерхан Доган Ph.D, профессор, Университет Мармара, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ескеева М.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (тюркология)
Какенова З.А. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Кадырбаев А.Ш. д.и.н., профессор, Институт востоковедения РАН, Россия, (востоковедение)
Кожамжарова М.Ж. к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Павлодар, Казахстан (полит.науки)
Кусаинова А.М. Ph.D, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (международные отношения)
Манкеева Ж.А. д.ф.н, профессор, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова, Алматы, Казахстан (тюркология)
Клара Шандор Ph.D., профессор, Сегедский университет, Сегед, Венгрия, (тюркология)
Медеубаева Ж.М. к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, (международные отношения)
Нечаева Е.Л. к.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нургазина Р.А. д.п.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Нуркан Озгур Ph.D, профессор, Стамбульский университет, Стамбул, Турция (полит.науки)
Ланко Д.А. к.п.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Россия (полит.науки)
Онучко М.Ю. к.п.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (полит.науки)
Оспанова А.Н. Ph.D., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (регионоведение)
Рыстина И.С. Ph.D, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Рамакрушна Прадхан Университет Факир Мохан, Баласор, Индия, (регионоведение)
Сабитов Ж.М. Ph.D, и.о. директора Научного института изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан (полит.науки)
Токтаров Е.Б. Ph.D., ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Астана, Казахстан (полит.науки)
Толипов Ф. к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент, Узбекистан (регионоведение)
Тыбыкова Л.Н. к.ф.н., проф., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Россия (тюркология)
Чеботарев А.Е. к.п.н., Almaty Management University, Алматы, Казахстан (полит.науки)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500, (вн. 31-410)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь: Жиембай Б.С.

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: НАО «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрировано

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ05VPY00032822 от 24.02.2021 г.

Электронная версия в открытом доступе: <http://bulpolit.enu.kz>

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-410)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series

Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева.
Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология

№2(147)/2024

МАЗМҰНЫ/ CONTENT/ СОДЕРЖАНИЕ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР/ POLITICAL SCIENCE

- Дауылбаев А.Б., Едмурзаева Р.С., Камалджанова Т.А.**
Арктиканың көліктік-транзиттік әлеуеті және Қытай: проблемалар, мүмкіндіктер және перспективалар.....
- Dauylbayev A.B., Yelmurzayeva R.S., Kamaljanova T.A.**
Transport and transit potential of the Arctic and China: problems, opportunities and prospects.....
- Дауылбаев А.Б., Едмурзаева Р.С., Камалджанова Т.А.**
Транспортно-транзитный потенциал Арктики и Китай: проблемы, возможности и перспективы..... 9
- Калиев И.А., Акишев А.А., Сулейменов М.А., Поломарчук Б.В.**
Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі кезеңіндегі саяси жаңғыру жағдайындағы билік пен оппозиция арасындағы өзара іс-қимылдары.....
- Kaliyev I.A., Akishev A.A., Suleimenov M.A., Polomarchuk B.V.**
Interaction between the government and the opposition in the context of political modernization during the period of independence of the Republic of Kazakhstan.....
- Калиев И.А., Акишев А.А., Сулейменов М.А., Поломарчук Б.В.**
Взаимодействие между властью и оппозицией в условиях политической модернизации в период независимости Республики Казахстан..... 20
- Сарсенбаева Ж.Г.**
Қазақстан және Еуропалық одақтың демократия принциптері саласындағы әріптестігі...
- Sarsenbayeva Zh.G.**
Cooperation between Kazakhstan and the European Union in the field of the principles of democracy
- Сарсенбаева Ж.Г.**
Сотрудничество между Казахстаном и Европейским союзом в области принципов демократии..... 42
- Омаров М.Е.**
Қазақстан мен Украинаның жергілікті мемлекеттік басқару жүйелерін, жергілікті өзін-өзі басқаруды және билігінің аумақтық ұйымын салыстырмалы талдау.....
- Omarov M.E.**
Assessment of the Higher Education System of Kazakhstan and Issues of Its Quality Management
- Омаров М.Е.**
Сравнительный анализ систем регионального и местного управления (самоуправления) Казахстана и Украины..... 57
- Ковязина К.Т.**
Аналар Қазақстандағы мемлекет құрушы агент ретінде: неолиберализмнің әсері.....

Kovyazina K.T. <i>Mothers as nation-building agents in Kazakhstan: the effect of neoliberalism.....</i>	
Ковязина К.Т. <i>Матери как агенты нациестроительства в Казахстане: эффект неолиберализма.....</i>	82
Дузбаев Т.М., Алияров Е.К., Нуров М.М. <i>Өсіп келе жатқан сын-қатерлер жағдайында либералдық идеологияның үстемдік дәуірінің аяқталуы.....</i>	
Duzbaev T.M., Aliyarov E.K., Nurov M.M. <i>The end of the era of dominance of liberal ideology in the condition of growing challenges.....</i>	
Дузбаев Т.М., Алияров Е.К., Нуров М.М. <i>Конец эпохи доминирования либеральной идеологии в условиях возрастающих вызовов.....</i>	98
Алтыбаева Ж.Е. <i>Қақтығыстарды зерттеу әдістемесі. Посткеңестік кеңістіктегі қақтығыстарды зерттеудің ерекшеліктері.....</i>	
Altybayeva Zh.Ye. <i>Methodology for studying conflicts. Specific features of studying conflicts in the post-Soviet space</i>	
Алтыбаева Ж.Е. <i>Методология изучения конфликтов. Особенности изучения конфликтов на постсоветском пространстве.....</i>	116
Насери Ф. <i>Таяу Шығыстағы саяси және әлеуметтік-экономикалық даму тенденциялары қауіпсіздік факторы ретінде.....</i>	
Naseri F. <i>Tendencies in political and socio-economic development in the Middle East as a security factor.....</i>	
Насери Ф. <i>Тенденции политического и социально-экономического развития на Ближнем Востоке как фактор безопасности.....</i>	127

АЙМАҚТАНУ/ REGIONAL STUDIES/ РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Оракбаева У.М., Амренова А.А., Акказенов А.М. <i>Қазақстан мен Үндістан арасындағы гуманитарлық ынтымақтастықты құрудағы Ауғанстанның рөлі.....</i>	
Orakbayeva U.M., Amrenova A.A., Akkazenov A.M. <i>The role of Afghanistan in building humanitarian cooperation between Kazakhstan and India.....</i>	
Оракбаева У.М., Амренова А.А., Акказенов А.М. <i>Роль Афганистана в выстраивании гуманитарного сотрудничества Казахстана и Индии</i>	140
Кабирова А.Ж., Килыбаева П.К., Қошанова С.Е. <i>Қытай мен Корея Республикасының экологиялық саладағы ынтымақтастығы және оның Шығыс Азия аймағына әсері.....</i>	
Kabirova A.Zh., Kilybaeva P.K., Koshanova S.E. <i>Cooperation between China and the Republic of Korea in the environmental sphere and its impact on the East Asian region.....</i>	
Кабирова А.Ж., Килыбаева П.К., Қошанова С.Е. <i>Сотрудничество Китая и Республики Корея в экологической сфере и его влияние на регион Восточной Азии.....</i>	154
Сейлхан Б., Динг Ф., Тайшанова С.Т. <i>Президенттің Қазақстан халқына жолдауының дискурсы арқылы Еуразиялық бірегейлікті қалыптастыру.....</i>	

Seilkhan B., Ding F., Taishanova S.T. <i>Formation of Eurasian identity through the discourse of the President's messages to the people of Kazakhstan</i>	
Сейлхан Б., Динг Ф., Тайшанова С.Т. <i>Формирование Евразийской идентичности через дискурс Посланий Президента народу Казахстана</i>	164

Кожобекова Д.А., Қанашқызы Д. <i>Орталық Азия елдеріндегі білім беру үдерісіне интернационалдандыру құралдарын енгізу: Жапондық халықаралық ынтымақтастық агенттігінің мысалында (JICA)</i>	
Kozhabekova D.A., Kanashkyzy D. <i>Implementation of internationalization tools in the educational process in Central Asian countries: the example of the Japan International Cooperation Agency (JICA)</i>	
Кожобекова Д.А., Қанашқызы Д. <i>Внедрение инструментов интернационализации в образовательный процесс в странах Центральной Азии: на примере японского Агентства международного сотрудничества (JICA)</i>	175

Молдалиева А.И., Қилыбаева П.Қ. <i>Иранның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасының саяси және экономикалық аспектілері</i>	
Moldaliyeva A.I., Kilybayeva P.K. <i>Political and economic aspects of Iran's relations with Central Asian countries</i>	
Молдалиева А.И., Қилибаева П.Қ. <i>Политические и экономические аспекты отношений Ирана со странами Центральной Азии</i>	187

ШЫҒЫСТАНУ/ ORIENTAL STUDIES/ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Мәсімханұлы Д., Жомарт Е., Қадыл Т. <i>Қытайдың Батыс өңірді игеру бағдарламасы және оның Қазақстанға саяси-экономикалық ықпалы</i>	
Masimkhanuly D., Zhomart E., Kadyl T. <i>China's Western region development program and its political and economic influence on Kazakhstan</i>	
Мәсімханұлы Д., Жомарт Е., Қадыл Т. <i>Программа развития Западного региона Китая и ее политическое и экономическое влияние на Казахстан</i>	197

ТҮРІКТАНУ/TURKOLOGU/ ТЮРКОЛОГИЯ

Каликов Р.К., Валеев Р.М. <i>Қазақстандағы және шектес аумақтардағы түркі несториандығы</i>	
Kalikov R.K., Valeev R.M. Turkic <i>Nestorianism in Kazakhstan and neighboring territories</i>	
Каликов Р.К., Валеев Р.М. <i>Тюркское несторианство в Казахстане и на сопредельных территориях</i>	208
Әділов М.Е. <i>Қазақ қыз есімдері және бағалы зат атаулары</i>	
Adilov M.E. <i>Kazakh women's names and names of valuable things</i>	
Адиллов М.Е. <i>Казахские женские имена и наименования ценных вещей</i>	222

Мадалиева О. Әлішер Науаидің «Хазаин әл-ма’ани» жинағындағы өлеңдерінің әліпби тізбекті қолжазбалары туралы.....	
Madaliyeva O. <i>On the general alphabetical arranged manuscripts of Ali Shir Nevai’s “Hazainu’l-ma’ani” divan poems.....</i>	
Madaliyeva O. <i>Ali Şir Nevai’nın “Hazaynü’l-ma’ani” dıvanı şırlerının umımı alfabettik dızımlı el yazmaları hususunda.....</i>	232
Балабекова Н.Р. Түрік тіліндегі жағымды және жағымсыз коннотациялы диминутивтер.....	
Balabekova N.R. <i>Diminutives with positive and negative connotations in Turkish.....</i>	
Балабекова Н.Р. Диминутивы с положительной и отрицательной коннотацией в турецком языке.....	248
Азатбақыт А.А., Картаева А.М., Алкая Е. М.Әуезовтің әңгіме-повестеріндегі түркілік мотивтерге талдау.....	
Azatbakyt A.A., Kartayeva A.M., Alkaya Y. <i>Analysis of Turkic motives in the short stories of M.Auezov.....</i>	
Азатбақыт А.А., Картаева А.М., Алкая Е. Анализ тюркских мотивов в рассказах-повестях М.Ауэзова.....	264
Қосыбаев М.М., Жиёмбай Б.С., Халметов А.Р. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі тағам атауларының қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы.....	
Kossybayev M.M., Zhiyembay B.S., Khalmetov A.R. <i>The use of names of dishes in modern Turkic languages from the monument of M. Kashgari “Divani lugat it-Turk”.....</i>	
Қосыбаев М.М., Жиёмбай Б.С., Халметов А.Р. Использование названий блюд в современных тюркских языках из памятника М.Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк».....	275

ХҒТАР 11.25.19
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-9-19>

Арктиканың көліктік-транзиттік әлеуеті және Қытай: проблемалар, мүмкіндіктер және перспективалар

А.Б. Дауылбаев*^{ORCID}, Р.С. Елмурзаева^{ORCID}, Т.А. Камалджанова^{ORCID}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aidarkhan.db@gmail.com, elmurza@mail.ru, takhira.kamaljanova@mail.ru)

Аңдатпа. Климаты өзгеріп, теңіз мұзы азайып бара жатқан Арктика аймағы көлік және транзиттік қызмет үшін, әсіресе жаңа сауда жолдары мен ресурстарды барлау мүмкіндіктерін іздейтін елдер үшін айтарлықтай әлеуетке ие. Бұл мақалада Арктиканың көлік және транзиттік әлеуеті және оның Қытай үшін маңызы қарастырылады. Арктикалық бағыттарға, соның ішінде Солтүстік теңіз жолына, Трансполярлық теңіз жолына және Солтүстік-Батыс өткеліне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, бұл жұмыс Қытайдың арктикалық инфрақұрылымды дамытуына қатысуын, сондай-ақ Қытайдың арктикалық көлік бағыттарын пайдаланудағы әлеуетті пайдасы мен болашағын зерттейді. Терең талдау арқылы бұл мақала Арктикадағы көлік пен транзиттің дамып келе жатқан динамикасын және оның Қытайдың экономикалық және стратегиялық мүдделеріне әсерін көрсетеді.

Түйін сөздер: Арктикалық стратегия, теңіз жолы, ҚХР, мұзды Жібек жолы.

Түсті: 03.10.2023; Мақұлданды: 14.06.2024; Онлайн қолжетімді: 28.06.2024

Кіріспе

Қытайдың Арктика аймағына қызығушылығының артуы және оның көліктік және транзиттік әлеуетін барлауы стратегиялық мотивтердің үйлесімімен байланысты. Дамып келе жатқан жаһандық держава ретінде Қытай Арктиканың маңыздылығын оның сауда, экономикалық қызметі және ресурстарға қол жеткізу үшін қысқа және тиімді жол ретінде таниды. Климаттың өзгеруінен туындаған арктикалық мұздың еруі теңізде тасымалдау және ресурстарды өндіру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады және бұл аймақты Қытай үшін тартымды етеді. Солтүстік теңіз жолы (СТЖ), Трансполярлық теңіз жолы (ТТЖ) және Солтүстік-Батыс өткелі сияқты арктикалық тасымалдау жолдарын пайдалана отырып, Қытай Солтүстік Америка, Еуропа және Азия арасындағы тасымалдау қашықтығын және көлік шығындарын айтарлықтай азайта алады. Бұл Қытай өнімдерінің әлемдік нарықтардағы бәсекелестік артықшылығын қамтамасыз етіп, олардың импорттық және экспорттық мүмкіндіктерін арттырады. Ресурстарға қол жеткізу тұрғысынан, Арктикада мұнай, газ және пайдалы қазбаларды қоса алғанда, пайдаланылмаған орасан зор энергетикалық ресурстар бар деп саналады. АҚШ Геологиялық қызметінің зерттеулеріне сәйкес, Арктика әлемдегі ресурстардың ашылмаған қорының 20%-дан сәл астамын құрайды: 44 миллиард баррель газ конденсаты, 48,13 трлн. м³ табиғи газ және 90 млрд. баррель мұнай [1]. Қытайдың өсіп келе жатқан энергетикалық қажеттіліктері мен ресурсқа тәуелділігі оның ұзақ мерзімді энергетикалық қауіпсіздігі үшін осы ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз етуге мүдделілігін арттырады. Ал Қытайдың Арктикаға қатысуы әлемдік аренадағы геосаяси ықпалын кеңейтуге мүмкіндік береді. Инфрақұрылымдық инвестициялар, ғылыми ынтымақтастықтар және Арктикалық кеңес сияқты көпжақты форумдарға қатысу арқылы Қытай өзін Арктиканы басқару мен шешім қабылдаудың болашағын қалыптастыруда негізгі ойыншы ретінде көрсетуге ұмтылуда. Аймақтағы қатысуын күшейту Қытайдың Арктика мемлекеттерімен дипломатиялық қарым-қатынастарын нығайтады және әлеуетті серіктестіктер мен одақтарға жол ашады. 2017 жылы 4 шілдеде Мәскеуге сапары барысында Си Цзиньпин Қытай мен Ресей арасындағы солтүстік теңіз жолдарын бірлесіп барлау мен дамытуға бағытталған жаңа стратегияны жариялаған. Кейінірек «Мұзды Жібек жолы» деп аталатын бұл стратегия теңіз коммуникацияларын жақсарту және екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін арктикалық бағыттардың маңыздылығын атап көрсетеді [2]. Арктика Қытайдың өршіл «Бір белдеу, бір жол» бастамасын толықтыратын балама теңіз бағытын ұсынады.

Осылайша, Қытайдың Арктиканың көліктік-транзиттік әлеуетіне қызығушылығы оның экономикалық пайдасына, ресурстарға қол жеткізуге, геосаяси ықпалға, теңіз байланысы мен ғылыми зерттеулерге ұмтылуымен байланысты. Қытайдың Арктикаға араласуы оның ауқымды стратегиялық мақсаттарының және жаһандық сын-қатерлерді шешу кезінде аймақтың болашағын қалыптастыруда белсенді рөл атқарғысы келетінінің көрінісі болып табылады.

Зерттеу әдістері. Ұсынылған мақаланың әдістемелік негізі жүйелік тәсіл, болжау және салыстырмалы талдау әдістерінен, сонымен қатар сипаттау мен түсіндіру, талдау

мен синтез, абстрактіліден нақтыға өрлеу және диалектикалық тәсіл сияқты жалпы ғылыми әдістерінен тұрады. Жүйелік тәсіл зерттеу пәніне жан-жақты және көпәспектiлi түрде келуге, сонымен қатар зерттелетін құбылыстардың өзара байланысы мен өзара тәуелдiлiгiн орнатуға мүмкiндiк бердi. Арктикалық көлік және транзиттік дәлiздердi және олардың мүмкiндiктерiн зерттеуде салыстырмалы талдау әдiсi қолданылды. Болжау әдiсi Қытайдың Арктика аймағындағы болашағын бағалауға мүмкiндiк бердi. Сонымен қатар, Арктика аймағының кеңiрек экономикалық және саяси әлеуетiн түсiну үшiн геосаяси тәсiл қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. *Арктикалық теңiз жолдары мен инфрақұрылымы.* Солтүстiк теңiз жолы Атлант және Тынық мұхиттарын Арктика арқылы байланыстыратын Ресейдiң солтүстiк жағалауымен өтедi. Ол Ресейдiң Арктикалық сулары, оның iшiнде Баренц, Кара, Лаптев, Шығыс Сiбiр және Чукча теңiздерi арқылы өтедi. Климаттың өзгеруiмен, арктикалық мұздың азаюымен байланысты Солтүстiк теңiз жолы бойынша кеме қатынасы артты. Шанхайдан Гамбургке дейiн Солтүстiк теңiз жолы бойынша Беринг бұғазынан Новая Земляға дейiнгi жол Малакка бұғазы мен Суэц каналы арқылы өтетiн оңтүстiк бағытқа қарағанда 6400 километрге қысқа. Бұл қысқа жол 20 күнге дейiн уақытты үнемдеуге мүмкiндiк бередi. Мысалы, «China Ocean Shipping Company» (COSCO) коммерциялық кемесi СТЖ бойымен Қытайдың Далянь портынан Роттердамға 2013 жылы алғашқы сапарын жасады. Бұл рейс 33 күнге созылды – стандартты рейс уақытының шамамен 2/3-iн құрады [3]. Бұл теңiз саяхатының сәттi аяқталуы Солтүстiк теңiз жолы бойынша коммерциялық көлік бағыттарын ұйымдастыру мүмкiндiктерiн көрсеттi. 2016 жылы СТЖ арқылы жүк тасымалдау көлемi 7,5 млн тоннаны құрады; ал 2017 жылы – 10,7 млн. тонна; 2018 жылы – 19,7 млн. тонна; 2019 жылы – 30 млн. тонна; 2020 жылы – 32,9 млн. тонна, ал 2021 жылы – 35 млн. тонна. Сондай-ақ навигациялық кезең де бiрте-бiрте ұлғайып келедi. Егер СТЖ бойынша навигация 2020 жылдың қарашасында тоқтатылған болса, қайта iске қосылуы 2021 жылдың қаңтарында болды. [4]. Дегенмен, мұз жағдайы әлi де өзгередi және кейбiр аумақтарда, әсiресе қыс айларында мұзжарғыштар қажет болуы мүмкiн. СТЖ-ның кеме қатынасы көп жағдайда мұздың маусымдық еруiне байланысты, ең қолайлы жағдай жазда және күздiң басында, әдетте маусымнан қазанға дейiн болады. Қытай Солтүстiк теңiз жолын Арктика аймағындағы байланыс пен сауданы кеңейтуге бағытталған «Белдеу және жол» бастамасының құрамдас бөлiгi ретiнде қарастырады. Қытай бiрiншi кезекте Ресеймен өзара әрекеттесу және инфрақұрылымды дамытуға инвестиция салу арқылы Арктикадағы экономикалық және стратегиялық қатысуын нығайтуға ұмтылуда.

Арктикада тағы екi әлеуеттi және балама бағыт бар, олар Трансполярлық теңiз жолы (ТТЖ) немесе Орталық өткел және Солтүстiк-Батыс өткел (СБӨ). ТТЖ - Солтүстiк Мұзды мұхит арқылы өтетiн ықтимал кеме қатынасы және ең тiкелей бағыт болып табылады. Маршруттың ұзындығы шамамен 4000 шақырымды құрайды және Солтүстiк полюстi кесiп өтедi. Ол Азия мен Солтүстiк Америка арасындағы тiкелей бағытты ұсынады. ТТЖ-ның жүзуге жарамдылығы әлi күнге дейiн тұрақты зерттеулер мен пiкiрталастардың тақырыбына айналып келедi. Мұздың жағдайы мен қалыңдығы жол бойы өзгерiп отырады. Мұз туралы және ықтимал қауiптер туралы толық деректер өте шектеулi. ТТЖ

өзінің шалғайлығы мен қолайсыз табиғатына, күтпеген мұз жағдайларына және қатал ауа-райына байланысты ерекше қиындықтар тудырады. ТТЖ бойынша коммерциялық жүк тасымалдаудың мүмкіндігі мен қауіпсіздігін бағалау үшін қосымша зерттеулер мен инфрақұрылымды дамыту қажет. ТТЖ үшін инфрақұрылым талаптары қазіргі уақытта әлі төмен, себебі маршрут әлі зерттелуде. Дегенмен, маршрутқа қызығушылық артқан сайын қауіпсіз навигацияны қамтамасыз ету және кемелерге қажетті қызметтерді көрсету үшін инфрақұрылымды дамыту қажет болады. Мұз жағдайын бағалау, ауа-райы болжамдарын жасау және кемелерге ТТЖ бойынша навигациясына көмектесу үшін ғылыми-зерттеу станцияларын, метеорологиялық және навигациялық қамтамасыз ету жүйелерін және сенімді байланыс желілерін құру қажет болады. Айта кетейік, Қытайдың «Сюэлонг» мұзжарғыш кемесі 2017 жылдың жазында Солтүстік Мұзды мұхитты кесіп өтіп, Трансполярлық өткелден өткен болатын. Қытайдың полярлық зерттеу орталығының стратегиялық зерттеулер зертханасының директоры Чжан Ся атап өткендей, орталық кеме жолының Солтүстік теңіз жолы мен Солтүстік-Батыс өткелінен айқын артықшылығы бар. Чжан Ся орталық кеме жолын пайдалану Ресей мен Канаданың ішкі суларында жүзу қажеттілігін жояды деп атап көрсетеді.

Солтүстік-Батыс өткеліне келетін болсақ, бұл шамамен 16 000 шақырымға созылатын және Канаданың Арктикалық архипелагы арқылы өтетін, Атлант және Тынық мұхиттарын әртүрлі арналар мен бұғаздар арқылы байланыстыратын ең ұзын жол.

Шамамен 19 000 аралдан тұратын Канадалық Арктикалық архипелаг Солтүстік-Батыс өткелі деп аталатын навигацияның бірнеше ықтимал бағыттарын ұсынады. Бұл өткел супертанкерлер мен контейнерлік кемелер сияқты үлкен кемелерді орналастыру үшін жеткілікті тереңдікті қамтамасыз етеді, яғни бұл Панама каналының тартылу шектеулерінен асып түседі [6]. Мысалы, Шанхайдан Нью-Йоркке дейінгі бағытты қарастырғанда, Панама каналы арқылы жүру қашықтығы 10 500 теңіз милін құрайды. Керісінше, Солтүстік-Батыс өткелін пайдалану қашықтықты 8600 теңіз миліне дейін қысқартады, саяхатта 7 күнді, яғни 20% дейін уақытты үнемдейді.

Солтүстік-Батыс өткел арқылы навигация тарихи түрде кең мұз жамылғысына байланысты қиын болды. Мұз оны жылдың көп мезгілінде жүруге жарамсыз етті. Дегенмен, соңғы жылдары Арктикалық теңіз мұзының азаюы қолжетімділікті арттырды. 2050 жылға қарай мұздың айтарлықтай еруіне байланысты, СБӨ-де тасымалдау күндерінің саны қазіргі 20 күннің орнына жылына 100 күнге дейін жетуі мүмкін [7].

Солтүстік-Батыс өткелі арқылы навигация мүмкіндіктері ашылса да, әлі де айтарлықтай қиындықтар молшылық. СБӨ-нің жүзу мүмкіндігі әртүрлі факторларға, соның ішінде жыл мезгіліне, мұз жағдайларына және кемеңіз түріне байланысты. Мұз беті әлі де навигацияға қауіптер мен қиындықтар тудыруы мүмкін, бұл бағыт бойынша қауіпсіз жүру үшін мұзжарғыштардың қолдауын қажет етеді. Кейбір аймақтар қол жетімсіз болып қалуы мүмкін немесе тар арналар мен бұғаздар арқылы өту үшін мұқият навигацияны қажет етеді.

Сондай-ақ Солтүстік-Батыс өткелінің құқықтық жағдайы мен басқару мәселесі халықаралық пікірталас тақырыбы болып қала беретінін атап өткен жөн. Канада архипелаг суларын өзінің ішкі суларының бір бөлігі деп санайды, бұл рұқсатты және

канадалық транзиттік ережелерді сақтауды талап етеді. Басқа елдер, соның ішінде Америка Құрама Штаттары, өткелді кемелердің еркін өту құқығына ие халықаралық бұғаз ретінде қарастырады. Тұтастай алғанда, Солтүстік-Батыс өткелі жаз айларында теңіз мұзының азаюына байланысты кеме қатынасы жақсарғанымен, ол күрделі болып қала береді және мұқият жоспарлауды, мұзжарғышты қолдануды және қолданыстағы ережелерді сақтауды талап етеді.

Климаттың өзгеруі және Арктикалық теңіз мұзының азаюы болашақта Солтүстік-Батыс өткелінің навигациясына әсер етеді. Солтүстік-Батыс өткелінің жүк тасымалдау жолы ретіндегі әлеуеті Қытай үшін стратегиялық ойларды анықтайды. Бұл жолды пайдалану арқылы Қытай сауда жолдарын әртараптандырып, басқа кеме жолдарына тәуелділігін азайта алады. Дегенмен, судағы егемендік мәселесі мен Канаданың ережелері Қытайдың аймақтағы амбицияларына қиындықтар туғызады.

Осылайша Солтүстік теңіз жолы ең жақын коммерциялық әлеуетке ие, ал Трансполярлық теңіз жолы мен Солтүстік-Батыс өткелі ұзақ мерзімді перспективалар ұсынады. Қытай бұл Арктикалық жүк тасымалдау жолдарын сауда байланыстарын кеңейту, дәстүрлі бағыттарға тәуелділікті азайту және аймақтағы стратегиялық қатысуын нығайту мүмкіндігі ретінде қарастырады. Елдің Арктика істеріне араласуы оның жаһандық экономикалық держава болуға деген үлкен ұмтылысын және жаңа сауда дәліздерін ашуға мүдделілігін көрсетеді.

Қытайдың Арктика инфрақұрылымын дамытуға салған инвестициясы. Қытай аймақтағы қатысуын нығайту және мүдделерін қолдау мақсатындағы күш-жігерінің бір бөлігі ретінде порттарды, мұзжарғыш кемелерді және навигациялық жүйелерді қоса алғанда, Арктикалық инфрақұрылымды дамытуға көп қаржы бөлді. Бұл инвестициялар Қытайдың Арктиканың көліктік әлеуетін пайдалануға және оның экономикалық және геосаяси ықпалын кеңейтуге стратегиялық бағдарланғанын көрсетеді. Мысалы, Солтүстік теңіз жолы қауіпсіз және тиімді навигацияны қамтамасыз ету үшін ол сәйкес инфрақұрылымды қажет етеді. Оларға порт нысандары, іздеу-құтқару құралдары, навигациялық құралдар, мұзжарғыштарды қолдау және сенімді байланыс жүйелері жатады. Қытай СТЖ бойындағы инфрақұрылымды дамытуға, соның ішінде порттарды кеңейтуге және жаңғыртуға, мұзжарғыш кемелерді орналастыруға және іздеу мен құтқару мүмкіндіктерін арттыруға инвестиция салуда.

Қытайлық компаниялар Ямал түбегіндегі Сабетта порты, сондай-ақ Тикси, Мурманск, Уелен және Архангельск қалаларындағы басқа порттар сияқты Ресейдің Арктика аймақтарындағы порт нысандарын салуға және жаңғыртуға инвестиция салды. Бұл порттық инвестициялар Қытайдың Арктиканың жүк тасымалдау жолдарына қолжетімділігін арттыруға бағытталған, және де бұл Қытай, Еуропа және басқа Арктика мемлекеттері арасындағы сауда тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Мысалы, Ямалдағы Қытай-Ресей жобасы Қытайдың Сауда-өнеркәсіптік банкі, Мемлекеттік даму банкі және Жібек жолы қорынан қомақты қаржылық қолдау алды. Олар жалпы инвестицияның 63%-ын құрайтын 19 миллиард АҚШ долларын қосты, осылайша жобаны қаржыландыру мен қолдауда маңызды рөл атқарды [8]. 2017 жылдың күзінде Қытайдың «China Communications Construction Company» (CCCC) корпорациясы «Звезда»

кеме жасау кешенінің құрғақ док пен үш тұрғын ауданын салуға келісім-шартқа отырып құрылысты 2021 жылы аяқтаған [9]. Жалпы алғанда, верфтің өзін салуға «China Communication Construction Company», «Qingdao Beihai Shipbuilding Heavy Industry», «China State Construction Engineering Corporation», сондай-ақ «China Shipbuilding & Offshore International» сияқты қытай корпорациялары қатысқан [10].

Қытай сонымен қатар Арктиканың мұзды суларында жұмыс істеу мүмкіндіктерін кеңейту үшін мұзжарғыштарды сатып алуда және салуда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Қытайдың 2018 жылғы «Ақ кітап» және «Полярлық Жібек жолы» бастамасы елдің мұзжарғыш флотының дамуын көздейді. 2025 жылға қарай Қытай бірінші ауыр жүкті мұзжарғышты жасауды жоспарлап отыр. Мұзжарғыш кемелер навигация қауіпсіздігін қамтамасыз ету және мұз басқан аумақтарда тасымалдау бағыттарын сақтау үшін қажет. Қазіргі уақытта Қытайда «Сюэ Лонг 1» және «Сюэ Лонг 2» [11] сияқты екі орташа өлшемді мұзжарғыш кеме жұмыс атқарады. Бұл мұзжарғыштар Қытайға жыл бойы аймаққа сенімді және үздіксіз қол жеткізуді қамтамасыз ете отырып, Арктикадағы кеме қатынасын сақтауға мүмкіндік береді.

Қытай сонымен қатар Арктикада қауіпсіз және тиімді навигацияны қамтамасыз ету үшін навигациялық жүйелер мен технологияларға инвестиция салды. Бұған «Beidou» (BDS) сияқты спутниктік навигациялық жүйелерді әзірлеу және орналастыру кіреді. Ол Арктика суларында жұмыс істейтін кемелерді қоса алғанда, сенімді позициялау және байланыс қызметтерін ұсынады. Дәл және сенімді навигация мүмкіндіктерін қамтамасыз ете отырып, Қытай аймақтағы теңіз операцияларының қауіпсіздігі мен тиімділігін арттыруды мақсат етеді.

Қытай Арктикада қажетті инфрақұрылымды құруда Ресеймен шектелмей, көптеген елдермен белсенді түрде ынтымақтасуда. Қытайдың Шпицбергендегі «Хуанхэ» зерттеу станциясы, сонымен қатар Исландияда Арктикалық ғылыми обсерваториясы бар [11]. Бұған қоса, 2016 жылы Қытай Швецияда қашықтықтан зондтау спутниктік басқаруға арналған полярлық жерүсті станциясын салып, Арктика жобаларына адалдығын көрсетті.

Жалпы Қытай Арктикалық инфрақұрылымды дамыта отырып, ресурстарды өндіруге, энергетикалық жобаларға және коммерциялық саудаға тиімді көліктік-логистикалық қолдау көрсетуге ұмтылады, Қытай осылайша Арктикадағы экономикалық мүдделерін ілгерілетеді. Қытайдың Арктика инфрақұрылымына инвестиция салуы оның аймақтағы геосаяси ықпалын кеңейту, дипломатиялық қарым-қатынас, Арктика мемлекеттерімен ынтымақтастықты дамыту және негізгі стратегиялық орындарда қатысуын арттыру мақсатына ықпал етеді. Зерттеу жабдықтары мен озық навигациялық жүйелердің болуы Қытайға ғылыми экспедициялар жүргізуге, климаттың өзгеруі туралы құнды деректер жинауға және Арктика қызметінің қоршаған ортаға әсерін түсіну және азайту бойынша халықаралық күш-жігерге үлес қосуға мүмкіндік береді.

Оң динамикаға қарамастан, шектеуші және кедергі келтіретін факторлар бар. Біріншіден, тайыз тереңдігімен және қатал жағдайларымен танымал Солтүстік Мұзды мұхит теңіз кеме қатынасына айтарлықтай қиындықтар туғызады. Тынық мұхитының қақпасы ретінде қызмет ететін тар Беринг бұғазы 12 метрден асатын ірі кемелер

үшін қиындықтар тудырады. Сондықтан Солтүстік теңіз жолы (СТЖ) бойындағы сауда жолдарын кеңейтуге ықпал ету үшін осы Арктикалық суларда жүзуге жарамды кемелердің түрлерін анықтау және бейімдеу қажеттілігі туындайды. Екіншіден, Арктикалық шеңбердегі елдер Арктикадағы өздерінің геосаяси және ұлттық мүдделерін, оның ішінде Арктикаға жатпайтын елдердің Арктика істеріне қатты араласуынан қорғау шараларын қабылдауда. Үшіншіден, Солтүстік теңіз жолы арқылы өту кезінде бюрократиялық қиындықтар туындайды.

Қорытынды

Қытай Арктикалық жүк тасымалдау мен транзитке қатысуын тереңдетіп отырғанына қарап, Қытайдың арктикалық саясаты туралы бірнеше қорытынды жасауға болады. Біріншіден, Арктиканың мүдделі тараптары мен халықаралық қауымдастық арасындағы ортақ басқару және ынтымақтастық аймақтағы жауапты және тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін маңызды. Бұл Арктика мемлекеттерінің егемендігі мен құқықтарын құрметтеуден, қоршаған ортаны қорғау ережелерін сақтаудан және қоршаған ортаға ықтимал әсерді азайтудан құралады.

Екіншіден, Қытай климаттың өзгеруін жеңілдету және Арктикадағы тұрақты тәжірибелерді ілгерілету әрекеттеріне белсенді қатысуы керек. Бұған экологиялық таза тасымалдау технологияларын енгізу, көміртегі шығарындыларын азайту және нәзік арктикалық экожүйені сақтау кіреді.

Үшіншіден, Қытай үшін Арктика аймағы туралы білімді кеңейту үшін ғылыми зерттеулер мен деректер алмасуды жалғастыру маңызды. Бұл ғылыми ынтымақтастық түсіністікке ықпал етеді, дәлелді шешім қабылдауды жеңілдетеді және Арктиканың мүдделі тараптары арасында өзара сенімді қалыптастырады.

Ақырында, дипломатиялық күш-жігер ықтимал қиындықтарды шешу және Арктикадағы көліктік және транзиттік қызметті басқару үшін ашық және инклюзивті негізді қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Ашық диалог пен ынтымақтастық консенсус құруға, қақтығыстарды азайтуға және аймақта заң үстемдігін сақтауға көмектеседі.

Жалпы, Қытай үшін өзгермелі әлемдік экономикалық ландшафт жағдайында Арктика аймағының көліктік-транзиттік әлеуеті зор. Солтүстік теңіз жолын, Трансполярлық теңіз жолын және Солтүстік-Батыс өткелін қоса алғанда, арктикалық бағыттарды пайдалану Қытайға айтарлықтай экономикалық пайда әкеледі. Үнді мұхиты-Суэц каналы немесе Қайырлы үміт мүйісі сияқты ұзағырақ бағыттарды айналып өтіп, Қытай Азия мен Еуропа арасындағы жүктерді жеткізуді жылдамдата алады. Негізгі артықшылықтарға көлік шығындарын азайту, транзит уақытын қысқарту, сауданы әртараптандыру, арктикалық ресурстарға қол жеткізу және инфрақұрылымды дамыту мүмкіндіктері кіреді. Қытай Арктиканың көлік әлеуетін пайдалана отырып, өзінің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттырып, сауда желілерін кеңейтіп, Арктика мемлекеттерімен экономикалық байланыстарды нығайта алады. Экономикалық мүмкіндіктерді, экологиялық мәселелерді, геосаяси мүдделерді және аймақтық ынтымақтастықты теңестіру Қытай мен Арктиканың мүдделі тараптары үшін Арктикадағы тұрақты және жауапты дамуға қол жеткізу үшін маңызды болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Bird, K.J., Charpentier, R.R., Gautier, D.L., Houseknecht, D.W., Klett, T.R., Pitman, J.K., Moore, T.E., Schenk, C.J., Tennyson, M.E., Wandrey, C.J. "Circum-Arctic Resource Appraisal: Estimates of Undiscovered Oil and Gas North of the Arctic Circle" // Geological Survey Fact Sheet. – 2008. – 4 p. DOI: <https://doi.org/10.3133/fs20083049>
2. Ушакова Е.Г. Арктические рубежи: Ледяной шелковый путь и его роль в продвижении Китая в Арктику // Арктика и Север. – 2021. – №43. – С. 128-143. DOI: <https://doi.org/10.37482/issn2221-2698.2021.43.128>
3. Cui, Shi, Geng K., Zhang R. "Bingshang Sichou zhi Lu" de kaiqi dui zhongguo duimao de yinxiangji duice [The Influence of the Opening of the "Ice Silk Road" on China's Foreign Trade and Its Countermeasures] // Jinji Shi. – 2019. – №7. P. 30-31.
4. Ван Ц., Янь Ц., Власов Б.Е. Политика, экономика и безопасность современной Арктики (к 25-летию Арктического совета) [Politics, economics and security of the modern Arctic (to the 25th anniversary of the Arctic council)]. – М.: Ин-т Европы РАН, 2022. – 150 с.
5. Китай намерен активно развивать арктические научные исследования // Жэньминь Жибао [Электронный ресурс]. URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2017/0830/c31517-9262339.html> (дата обращения: 20.05.2023).
6. Байерз М. Правовой статус Северо-Западного прохода и арктический суверенитет Канады: прошлое, настоящее, желаемое будущее // Вестник Московского университета. – 2011. – №2. – С.92-128.
7. Ерохин В.Л. Северный морской путь и арктические транспортные коридоры: проблемы использования и прогнозы коммерциализации грузоперевозок // Маркетинг и логистика. – 2017. – №6(14). – С. 22-44.
8. Сяочэнь Ч., Тинтин Ч. «Ледовый шелковый путь» // Китай [Электронный ресурс]. URL: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-06/25/content_53369435.htm (дата обращения: 02.06.2023).
9. Ларченко Л.В. СМП как важнейшая часть Ледового шелкового пути: состояние и перспективы // Neftegaz.RU [Электронный ресурс]. URL: <https://magazine.neftegaz.ru/articles/transportirovka/633506-smp-kak-vazhneyshaya-chast-ledovogo-shelkovogo-puti-otsenka-sovremennogo-sostoyaniya-i-perspektiv-ra/> (дата обращения: 12.06.2023).
10. Ерохин В.Л. Арктика в российско-китайских отношениях: от политики к экономике // Мир русскоговорящих стран [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arktika-v-rossijsko-kitayskih-otnosheniyah-ot-politiki-k-ekonomike> (дата обращения: 18.06.2023).
11. Uryupova E. What does China's new heavy icebreaker mean? // Polar Journal [Электронный ресурс]. URL: <https://polarjournal.ch/en/2021/11/27/what-does-chinas-new-heavy-icebreaker-mean/> (дата обращения: 19.06.2023).
12. Humpert M. China Looking to Expand Satellite Coverage in Arctic, Experts Warn Of Military Purpose [Электронный ресурс]. URL: <https://www.highnorthnews.com/en/china-looking-expand-satellite-coverage-arctic-experts-warn-military-purpose> (дата обращения: 20.06.2023).

References

1. Bird, K.J., Charpentier, R.R., Gautier, D.L., Houseknecht, D.W., Klett, T.R., Pitman, J.K., Moore, T.E., Schenk, C.J., Tennyson, M.E., Wandrey, C.J. "Circum-Arctic Resource Appraisal: Estimates of Undiscovered Oil and Gas North of the Arctic Circle", Geological Survey Fact Sheet, 3049, 4 (2008).
2. Ushakova E.G. Arkticheskie rubezhi: Ledyanoi shelkovyi put' i ego rol' v prodvizhenii Kitaya v Arktiku [Arctic Frontiers: The Ice Silk Road and its role in China's advance into the Arctic], Arktika i Sever [Arctic and North], №43, 128-143 (2021) [in Russian].
3. Cui, Shi, Geng K., Zhang R. "Bingshang Sichou zhi Lu" de kaiqi dui zhongguo duimao de yinxiang ji duice [The Influence of the Opening of the "Ice Silk Road" on China's Foreign Trade and Its Countermeasures], Jinji Shi, №7, 30-31 (2019) [in Chinese].
4. Van Ts., Yan' Ts., Vlasov B.E. Politika, ekonomika i bezopasnost' sovremennoi Arktiki (k 25-letiyu Arkticheskogo soveta) [Politics, economics and security of the modern Arctic (to the 25th anniversary of the Arctic council) (Moscow, 2022, 150 pp.) [in Russian].
5. Kitai nameren aktivno razvivat' arkticheskie nauchnye issledovaniya [China intends to actively develop Arctic scientific research], Zhen'min' Zhibao. Available at: <http://russian.people.com.cn/n3/2017/0830/c31517-9262339.html> (accessed: 20.05.2023) [in Russian].
6. Baierz M. Pravovoi status Severo-Zapadnogo prokhoda i arkticheskii suverenitet Kanady: proshloe, nastoyashchee, zhelaemoe budushchee [Legal status of the Northwest Passage and Arctic sovereignty of Canada: past, present, desired future], Vestnik Moskovskogo universiteta [Bulletin of Moscow University], №2, 92-128 (2011)) [in Russian].
7. Erokhin V.L. Severnyi morskoi put' i arktic heskie transportnye koridory: problemy ispol'zovaniya i prognozy kommersializatsii gruzoperevozok [Northern Sea Route and Arctic transport corridors: problems of use and forecasts for the commercialization of cargo transportation], Marketing i logistika [Marketing and logistics], №6 (14), 22-44 (2017) [in Russian].
8. Syaochen' Ch., Tintin Ch. «Ledovyi shelkovyi put'» ["Ice Silk Road"], Kitai [China] Available at: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-06/25/content_53369435.htm (accessed: 02.06.2023) [in Russian].
9. Larchenko L.V. SMP kak vazhneishaya chast' Ledovogo shelkovogo puti: sostoyanie i perspektivy» [NSR as the most important part of the Ice Silk Road: state and prospects"], Neftegaz.ru, №10 (2020). Available at: <https://magazine.neftegaz.ru/articles/transportirovka/633506-smp-kak-vazhneishaya-chast-ledovogo-shelkovogo-puti-otsenka-sovremennogo-sostoyaniya-i-perspektiv-ra/> (accessed: 12.06.2023) [in Russian].
10. Erokhin V.L. Arktika v rossiisko-kitaiskikh otnosheniyakh: ot politiki k ekonomike [The Arctic in Russian-Chinese relations: from politics to economics], Mir russkogovoryashchikh stran [World of Russian-speaking countries], №2(4) (2020). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/arktika-v-rossiysko-kitayskih-otnosheniyah-ot-politiki-k-ekonomike> (accessed: 18.06.2023) [in Russian].
11. Uryupova E. What does China's new heavy icebreaker mean?, Polar Journal, 2021. Available at: <https://polarjournal.ch/en/2021/11/27/what-does-chinas-new-heavy-icebreaker-mean/> (accessed: 19.06.2023) [in Russian].
12. Humpert M. China Looking to Expand Satellite Coverage in Arctic, Experts Warn Of Military Purpose, 2019. Available at: <https://www.highnorthnews.com/en/china-looking-expand-satellite-coverage-arctic-experts-warn-military-purpose> (accessed: 20.06.2023) [in Russian].

А.Б. Дауылбаев, Р.С. Елмурзаева, Т.А. Камалджанова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**Транспортно-транзитный потенциал Арктики и Китай: проблемы,
возможности и перспективы**

Аннотация. Арктический регион с его меняющимся климатом и уменьшением морского льда обладает значительным потенциалом для транспортной и транзитной деятельности, особенно для стран, ищущих новые торговые пути и возможности для разведки ресурсов. В этой статье рассматривается транспортный и транзитный потенциал Арктики и его значение для Китая. Особое внимание уделяется арктическим маршрутам, в том числе Северному морскому пути, Трансполярному морскому пути и Северо-Западному проходу. Кроме того, в работе изучается участие Китая в развитии арктической инфраструктуры, а также потенциальные выгоды и будущие перспективы для Китая в использовании арктических транспортных маршрутов. Благодаря углубленному анализу эта статья раскрывает развивающуюся динамику транспорта и транзита в Арктике и ее последствия для экономических и стратегических интересов Китая.

Ключевые слова: Арктическая стратегия, морской путь, КНР, ледовый Шелковый путь.

A.B. Dauylbayev, R.S. Yelmurzayeva, T.A. Kamaljanova

L.N. Gumilov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Transport and transit potential of the Arctic and China: problems, opportunities and prospects

Abstract. The Arctic region, with its changing climate and shrinking sea ice, has significant potential for transport and transit activities, especially for countries looking for new trade routes and resource exploration opportunities. This article examines the transport and transit potential of the Arctic and its significance for China. Particular attention is paid to the Arctic routes, including the Northern Sea Route, the Transpolar Sea Route and the Northwest Passage. In addition, the paper examines China's involvement in the development of Arctic infrastructure, as well as the potential benefits and future prospects for China in the use of Arctic transport routes. Through in-depth analysis, this article elucidates the evolving dynamics of transport and transit in the Arctic and its implications for China's economic and strategic interests.

Keywords: Arctic strategy, sea route, PRC, ice Silk road.

Авторлар туралы мәлімет:

Дауылбаев А.Б. – Халықаралық қатынастар кафедрасының докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Елмурзаева Р.С. – саясаттану ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар кафедрасының профессор м.а, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Камалджанова Т.А. – тарих ғылымдарының кандидаты, Халықаралық қатынастар кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Dauylbayev A.B. – PhD student of the Department of International Relations, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yelmurzaeva R.S. – Doctor of Political Science, acting professor of the Department of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kamaljanova T.A. – Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.51

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-20-41>

Взаимодействие между властью и оппозицией в условиях политической модернизации в период независимости Республики Казахстан

И.А. Калиев*¹, А.А. Акишев¹, М.А. Сулейменов², Б.В. Поломарчук¹

¹«Торайгыров Университет», Павлодар, Казахстан

²Инновационный Евразийский университет, Павлодар, Казахстан

(E-mail: kaliev7719@mail.ru, armanfip@mail.ru, suleymenov_59@mail.ru, borisvictor@mail.ru)

Аннотация. Многообразие суждений, подходов и интересов акторов политики заложены в ее сущности. Как следствие, возникает проблема взаимоотношений между субъектами, которые достигли власти и реализуют ее согласно своих программ и задач, и теми, кто ставит целью достижение власти или же оказывать на нее влияние. Последних определяют как оппозицию.

Само существование альтернативных политических или общественных сил, способных оказывать реальное воздействие на порядок одобрения значимых правительственных намерений, несомненно, является необходимым условием построения эффективной демократической политической системы государства. Возможность оппозиции открыто высказывать свои идеи и мнения, реализовывать свои задачи оказывает позитивное воздействие на функционирование всей политической системы в целом.

В нашем государстве деятельность партий, организаций, общественных движений законодательно закреплено в статье 5 Конституции РК, согласно которой «В Республике Казахстан признаются идеологическое и политическое многообразие». Оппозиция в Казахстане стала частью демократического процесса. Отсюда и большая заинтересованность ученых в исследовании данного феномена и его составляющих.

Проблема взаимоотношений власти и оппозиции является актуальной для многих постсоветских стран. В этих государствах власти конфронтируют с различными силами, подвергающими критике официальный курс. Для обеспечения гражданского согласия власти следует избирать оптимальные формы взаимодействия в отношении оппозиции. Это необходимо для успешного осуществления реформ и интеграции политических сил в строительство демократического государства.

Ключевые слова: оппозиция, власть, демократия, политический плюрализм, партия, политическая система, модернизация, демократизация, институт власти, выборы.

Поступила: 29.08.2023; Принята: 14.06.2024; Доступна онлайн: 28.06.2024

Введение

Оппозиция является одной из составляющих демократической системы. При обретении оппозицией статуса влиятельной политической силы, способной оказывать фактическое воздействие на власть, такую политическую систему можно квалифицировать как демократическую.

С учетом реформ, происходящих в настоящее время в Казахстане, актуальность данной темы заключается в полноценном исследовании различных сторон деятельности оппозиции, ее роли и вклада в модернизацию страны, перспективах и проблемах. Следует понимать, что собственно факт существования политической оппозиции не является залогом позитивных изменений. Для этого необходимы системные и действенные меры для усиления эффективности ее деятельности. Недостаточная активность оппозиции в политическом поле снижает уровень доверия к ней, это, в свою очередь, играет на руку действующей власти в продвижении своих нарративов, отыграть которые в последующем ее оппонентам будет гораздо сложнее.

В Казахстане, по мнению ряда экспертов, наличие оппозиции как реальной политической силы, которая может вести конструктивный диалог с властью, под большим вопросом. Одна из причин – это создание властными структурами псевдооппозиционных сил, а их алогичные действия чаще дискредитируют формирующиеся политические институты, что, в целом, подрывает доверие граждан к партиям и объединениям. По этой причине они воспринимают политическую оппозицию как закамуфлированную часть сторонников действующей власти, более того, перекладывают на нее часть ответственности за ослабление демократических институтов в целом.

Трагические январские события, внесение изменений в Конституцию и состоявшиеся президентские выборы в течение 2022 г. обусловили востребованность идеи «Справедливого Казахстана» как нового вектора политического развития с безусловным учетом различных мнений, включая точку зрения оппозиции. Данные обстоятельства неизбежно поднимают на новый уровень значимость исследований отношений власти и оппозиции.

Цель работы – исследовать деятельность оппозиционных объединений, движений, партий, их внутреннее взаимодействие, отношения с властными структурами в контексте целостного ретроспективного анализа и новых политических реалий.

Основные задачи статьи – ретроспективная оценка становления оппозиции; определение проблемных аспектов в работе оппозиции; анализ динамики взаимоотношений в системе «власть – оппозиция» и выявление перспективных направлений работы.

Методы исследования

По мере исследования проблемы неинституциональный подход был определен как наиболее соответствующий задачам анализа с позиций изучения правовых, этических аспектов выстраивания отношений оппозиции с различными участниками политического процесса.

При изучении документальных источников, эмпирических материалов, экспертно-аналитических данных применен такой социологический метод, как контент-анализ публичных документов оппозиционных сил. Также, имея практический опыт работы в общественно-политических и партийных организациях, авторы использовали метод включенного наблюдения.

Изучение основ формирования и последующей реализации политической власти, возникновения и развития гражданского общества, выявления уровня отношений государства и гражданина стали основой изучения и понимания политической оппозиции как явления в работах мыслителей прошлого – Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.Монтескье и др.

Теоретические работы, в которых политическая оппозиция является объектом изучения, разрабатывались французским историком и идеологом консерватизма Ф.Гизо («О средствах правления и об оппозиции в современной Франции», 1821 г.), русским политологом М.Я.Острогорским («Демократия и организация политических партий», 1902 г.), французским социологом М.Дюверже («Политические партии», 1951 г.), американским социологом Ч.Р.Миллсом («Властвующая элита», 1956 г.), французским философом-экзистенциалистом Ж.-П.Сартром («Критика диалектического разума», 1960 г.), американским политологом и основоположником концепции плюралистической демократии Р.Далем («Полиархия: участие и оппозиция, 1971 г.), британским ученым П.Бромхедом («Эволюция британской конституции», 1978 г.) и другими.

Отто Киркхаймер, специалист по государственному праву и управлению, германо-американский ученый, один из основоположников изучения феномена «политическая оппозиция», акцентировал интерес в работе «Ослабление оппозиции в западных демократиях» (1957 г.) на уменьшении политического противостояния, отметил растущую схожесть точек зрения ведущих субъектов политических процессов, становление взаимопонимания по общественно-значимым проблемам. Говоря иначе, разностороннее целенаправленное изучение оппозиции в западной политологии берет отчет со времени известного регресса, изменения данной формы социальной организации [1]. Мысли, продуцированные О.Киркхаймером, активизировали исследования в данном плане. Например, Р.Даль (США) возглавил коллективное сотрудничество по сравнительно-оценочному изображению моделей оппозиции в западных странах (Dahl Robert A. Political Oppositions in Western Democracies, 1966).

Уровень влияния и значимости оппозиции в политических системах постсоветских государств разный, они поддерживают между собой рабочие связи, поэтому есть значительный интерес к опыту их становления, укрепления и деятельности, характера и содержания их взаимоотношений с действующей властью, что нашло отражение в довольно широком круге исследований, таких, как, например, работы. Е.Кургиняна, Л.Н.Тимофеевой, С.Ф.Черняховского, Ю.Г.Чуланова, Г.И.Авциновой, В.Л.Гельмана, А.А.Жукова, Л.Г.Истягина, В.И.Ковалева, С.Ю.Калинина и др.

В частности, С.Ю.Калинин расценивает оппозицию как совместную деятельность людей по воздействию на властную систему для легитимного формирования и побуждения интереса к определенному социальному явлению.

В этой ситуации ее модель поведения обусловлена формой конституционализма, локации и общества, в которых находят выражение политические отношения [2].

В рамках конфликтно-дискурсивного подхода политическая оппозиция рассматривается как «альтернативная власть со своим набором смысловых политических кодов, выбранных в данный момент меньшинством в обществе, чьи интересы представлены или не представлены в парламенте» [3].

Выработанные западными учеными теоретические подходы стали основой для разработки В.Гельманом концептуальной схемы изучения оппозиции [4]. Как «систему координат» в этой схеме он определил две позиции измерения – цели и возможности оппозиции. Цели обозначены как совокупность от той группы оппозиции и их представителей, готовых к прямому сотрудничеству с органами власти, до тех политических сил, готовых идти на борьбу до овладения властью в исключительной степени с дальнейшими коренными преобразованиями. Кроме того, положения, выработанные Х.Линцем, применены В.Гельманом для систематизации оппозиции в политической области. А именно: «лояльная», функционирующая в правовых рамках, избегающая силовых акций; и «нелояльная», не чуждая к задействованию противоправных приёмов.

В нашей стране проблема феномена оппозиции является сферой научных интересов таких ученых, как Б.Б.Абдыгалиев, Б.Е.Бектурганова, А.М.Джунусов, Т.Т.Исмагамбетов, А.Е.Чеботарев и др.

Например, Т.Исмагамбетов в своей работе «Контуры преобразований избирательной и партийной систем на пути в «Новый Казахстан» анализирует те изменения, которые происходят в политической системе нашей страны после трагических январских событий 2022 года. В частности, он пишет о существующих стереотипах «лиц от власти – по возможности сохранять статус-кво, а стереотип от пребывающих в оппозиции – максимально изменить ситуацию, при возможности сменить правящую элиту» [5].

Непосредственно вопросы казахстанской оппозиции были исследованы в рамках кандидатской диссертации «Оппозиция как институт политической системы (на примере Республики Казахстан)» А.Е.Чеботарева. В его трудах «Политические элиты Центральной Азии» (под ред. Карина Е.Т. и Илеуовой Г.Т.), «Политические партии Казахстана. 2004 год. Справочник» (в соавторстве с Булуктаевым Ю.О.) и других рассматриваются вопросы партийного строительства в Казахстане, взаимоотношения отечественных элит и другие явления и процессы, которые имеют непосредственное отношение к деятельности оппозиционных сил в нашей стране.

Результаты и обсуждения

В политической науке об оппозиции возможно говорить в широком и узком смысле. В первом случае понятие «оппозиция» направлена прежде всего на ее деятельность, и рассматривается как сравнение или противопоставление одной политики другой, альтернативная позиция преобладающему мнению большинства, в состоянии противоборства и др. [6]. В узком смысле оппозиция – это партия, объединение, коалиция и др., в статусе парламентского меньшинства, при этом допускающие свой приход к власти в результате последовательной деятельности [7]. Это стало возможным

благодаря установлению подлинной демократической системы, многопартийности, транспарентных выборов и т.д.

Западные и российские ученые выделяют ряд признаков, которыми должна обладать оппозиция. В чем-то они сходятся, в чем-то их взгляды существенно разнятся. Учитывая казахстанскую специфику политического процесса, можно выделить следующие атрибутивные признаки политической оппозиции:

- публичная демонстрация позиции противника власти;
- обозначение поддержки частью общества;
- протестные действия в сторону власти;
- борьба за ключевые позиции во властных структурах;
- инакомыслие, проявление несогласия с установленными правилами внутри-общественных отношений;
- критика и противодействие предложенными органами власти пути общественного развития;
- разработка и пропаганда альтернативных вариантов общественного развития;
- организованность, сплочение сторонников, продвижение своих правил в системе отношений;
- деятельность, направленная на объединение своих сторонников в организацию, движение или партию;
- попытки установления контроля над деятельностью власти.

Самая распространенная классификация оппозиции по степени отношения к власти на поведенческом уровне подразумевает выделение лояльной, конструктивной и непримиримой системной оппозиции.

На практике действия системной лояльной оппозиции, как правило, не носят открытого характера, и ее намерения чаще оказываются завуалированными, а критика власти происходит от случая к случаю, не причиняя ей особых хлопот. В данном случае, это в интересах обеих сторон до тех пор, пока власть поддерживает и развивает действующую общественную систему. Подобная оппозиция всегда на стороне власти в случае возникновения рисков для общественной системы, а при их отсутствии установки и действия лояльной оппозиции и власти практически идентичны. Системная конструктивная оппозиция, как правило, действует на основе собственной программы, отличной от программы власти, но при появлении угроз общественной системе, в целях ее поддержки допускает принятие компромиссных решений. Системная непримиримая оппозиция чаще находится в состоянии конфронтации с политическим режимом/ властью, но до определенных границ, в конечном итоге, не подрывая социально-экономический фундамент общественной системы.

Сегодня политическое развитие Казахстана характеризуется продвижением задач политической модернизации и демократизации.

Власть своими действиями и решениями пытается «открыть» политическое пространство, активизировать общественные процессы и конкуренцию со стороны представителей политической оппозиции внутри страны. Причем своеобразным триггером этого феномена является позиция второго Президента, призвавшего и

давшего «зеленый свет» новому пониманию идей модернизации. В частности, на это направлены изменения в Конституции, вынесенные на референдум в 2022 году: ограничение влияния Президента, усиление роли Парламента, упрощение процедуры создания партий и др., что проявилось в последовавших затем выборах Главы государства и выборах в законодательные и местные органы. Это стало возможным и необходимым как следствие новых векторов развития, определенных реалиями постназарбаевского периода, что, в свою очередь, имело известную предысторию.

Обретение независимого статуса РК положило начало изменениям общественно-политического ландшафта, в т.ч. формированию такого явления, как оппозиция. Для 1990-х характерно активное формирование новых общественных идей, объединений, лидеров. Так, оформились оппозиционные НПО-структуры, такие, как КПК, Казахстанское отделение Всесоюзной Коммунистической партии большевиков, Партия национальной свободы «Алаш», рабочее движение Казахстана «Солидарность», Гражданское движение «Алаш», Национально-демократическая партия «Желтоқсан», Гражданское движение Казахстана «Азат», Межнациональное движение «Единство» и др.

В рядах казахстанской оппозиции того периода было немало бывших представителей власти и государственных органов. Например, таких, как С.Абдильдин, П.Своик, М.Ауэзов, Б.Турсумбаев, позднее А.Кажегельдин.

Подобную трансформацию допустимо предположить распространенными реалиями для Казахстана. В одном случае вышеобозначенное было следствием собственной претенциозности политиков, вследствие этого они, как правило, теряли позитивное расположение официальной власти. В другом случае, на том основании, что облеченные властными полномочиями персоны допускали действия, не совместимые с интересами политического истеблишмента, и, как следствие, выталкивавшие их в ряды оппозиции. Также собственно властная система осуществляла рекрутирование «свежих» сил в оппозицию для формирования благоприятного имиджа на предмет конкурентности в политической жизни.

Как бы то ни было, с 2001 года наблюдается активизация функционирования властных элитарных групп. Углубление противоречий в экономической сфере среди ключевых игроков, борьба за политическое влияние положили начало расслоению элиты. Как следствие, возрастает её интерес к политике, например, среди т.н. «младотюрков». Их позиция заключалась в продолжении модернизационных процессов, включая политическую сферу. Данный демарш со стороны власти был расценен как контрэлитный феномен, и она противопоставила ему традиционно-консервативные механизмы давления в виде угроз, силовых действий, вплоть до уголовного преследования.

Вследствие чего в начале нулевых происходит распад монолитности национальной элиты с параллельным формированием новой оппозиции. При этом по организационно-управленческим, финансовым возможностям новая оппозиция была совершенно иной в сравнении с предшественниками из 1990-х.

Важно подчеркнуть, что новые оппозиционные силы, прежде всего, движение «Демократический выбор Казахстана», выступили не столько против правительства или ведущей партии, а открыто заявили о категорическом несогласии со сложившейся практикой функционирования институтов государственной власти.

Оппозиция пополнялась не только малоизвестными фигурами, но и представителями верхних эшелонов власти. Как правило, «новоиспеченные» политики-управленцы занимали лидерские позиции, а «выходцы из народа» образовывали «массовую долю» протестного конгломерата.

Степень доверия к оппозиционерам такого рода в обществе оставляет желать лучшего. В свое время они вносили собственную лепту в становление и укрепление прежней политической системы, а отдельные из них состояли в «обойме» фигур из числа окружения Н.А. Назарбаева. Основания смены ими политических пристрастий не всегда ясны и понятны общественному вниманию, что ещё больше укрепляет в нем предположения о неких спекулятивных намерениях подобных оппозиционеров. Более того, они в широком восприятии та «ложка дегтя», что портит имидж отечественной оппозиции.

Определенная часть политологов полагает: выборы 2007 года представляют собой некий рубеж в жизнедеятельности оппозиции в нашей стране, знаменующий ее вхождение в кризисное состояние. Например, ключевыми маркерами подобного утверждения на основе заключения экспертов дискуссионного клуба «POLYTON» обозначались нижеуказанные [8]:

– многие оппозиционные общественные объединения под давлением обстоятельств время от времени вносят поправки в линию поведения с учетом политической обстановки. Предвыборные программы изобиловали популистскими заготовками, внешне привлекательными, при этом утопичными;

– недостаток свежих взглядов и идей для привлечения единомышленников;

– неумение оппозиции рефлексировать на конкретные социальные действия, чтобы задействовать их в своих интересах;

– недостаточные усилия для установления контакта с согражданами;

– неготовность оппозиционных структур к длительной коалиции.

Оппозиционные силы конфронтируют по разным вопросам, в т.ч. трансформации политической системы, организации демократических выборов. Примечательно, что на исходе первого десятилетия независимости сформировалось движение «Демократический выбор Казахстана» (ДВК), в короткий период резко ускорив формирование относительно сплоченной контрэлиты со значительными организационно-финансовыми, информационно-техническими ресурсами, что было отмечено и поддержано международными институтами, например, ОБСЕ [9].

В 2002 году движение «ДВК» разделилось на «умеренных», не приемлющих взаимодействие с антиназарбаевскими силами, и «радикалами», сконцентрировавших впоследствии вокруг себя большую часть противников власти [10]. Позже «умеренные» переросли в партию «Ак жол», и в настоящее время она принимает участие во всех электоральных процессах, на постоянной основе избирается в Парламент.

Незаконная деятельность незарегистрированного движения «Демократический выбор Казахстан» М.Аблязова, продолжающего нарушать требования Конституции РК, в августе 2018 г. было квалифицировано судом как экстремистская [11].

Текущая информационная повестка разрозненных групп, причисляющих себя к оппозиции, размыта и без очевидной конкретики [12]. Основные выглядят шаблонными:

- стандартные тезисы о том, что доходы с продажи полезных ископаемых необходимо напрямую выплачивать населению;
- традиционная антикитайская, а в последнее время и антироссийская риторика;
- неудовлетворенность хозяйственной и природоохранной деятельностью правительства и др.

В Казахстане пока еще нет устоявшихся традиций деятельности политической оппозиции. Однако власть демонстрирует в данном плане последовательность. В Концепции перехода к устойчивому развитию на 2007–2024 годы обрело исходное закрепление понятие «оппозиция» [13]. В числе элементов «политического базиса устойчивого развития Казахстана» – формирование культуры политического оппонирования, консолидирование конструктивной оппозиции в качестве основания для состязательности кадров и программ, выявление интересов всех общественных слоёв и групп.

2 июня 2020 года был принят Конституционный закон РК «О внесении дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов», в который было введено понятие и определение «парламентской оппозиции» как «политической партии или политических партий, представленных в Мажилесе Парламента и не входящих в парламентское большинство, выступающих, как правило, с иной, чем парламентское большинство, позицией по социально-экономическим и (или) общественно-политическим вопросам» [14].

В отношении развития оппозиции в стране высказался и Президент РК К.Токаев в одном из телевизионных интервью: «Оппозиция у нас, естественно, имеется, но в большей степени она на улице. Оппозиция есть и в самой правящей партии. И сама партия, об этом я уже сказал, должна реформироваться с учётом потребности нашего общества. А вообще, я считаю, что в Мажилесе должно быть несколько сильных партий, в крайнем случае, они должны приходить к консенсусу, если нет конституционного большинства, и находить общий язык с точки зрения формирования правительства. Но одновременно нам нужно возвращать политическую культуру и воспитывать политических деятелей» [15].

В настоящее время роль системной оппозиции в Казахстане возложили на себя партии «Ак жол» и «Народная партия Казахстана» (бывшая КНПК). В Мажилесе Парламента их члены стали руководителями комитетов, один из которых отвечает за аграрные вопросы, а второй за вопросы экологии и природопользования. В настоящее время обе политические силы действуют довольно энергично. Но, будучи лояльными оппозиционерами, эти партии довольно сдержанны в части депутатских запросов.

Вместе с тем, отметим наличие непримиримой оппозиции. Она категорически не поддерживает действующую власть, отвергает её курс и требует кардинальных изменений политической системы. В их числе можно считать «Демократический выбор Казахстана» (признана судом экстремистской), «Наше право», «Oyan, Qazaqstan», «Respublika», «Халыққа адал қызмет», Демократическая партия Казахстана, «Көше партиясы» (движение признано экстремистским), «Халық билігі», Народная партия справедливости и развития и «Progress». Эти группы действуют разрозненно и под их

критику одновременно попадают и такие же непримиримые оппозиционеры из других групп и правящая элита. Эти оппозиционные группы постоянно обновляются, их ряды пополняет все большее количество казахстанцев, преимущественно молодежи. Среди них есть прежние оппозиционеры, которые уходили из политики, но решили вернуться. Также такой оппозиции характерно снижение уровня элитарности. Ранее большинство партий создавали и возглавляли представители действующей власти, которые ушли в оппозицию. В настоящее время такие группы и движения создают представители среднего класса, не имеющие политического влияния. Кроме того, непримиримые оппозиционеры склонны к радикальным действиям, в частности, к акциям протеста. Всех их объединяет общая цель – сломать нынешнюю политическую систему. Большинство из них заявляет, что Казахстан должен стать парламентской республикой. Тем не менее, они не могут между собой договориться, так как у них разные взгляды и подходы.

Вследствие достаточно динамичных и противоречивых политических явлений последних лет, запущенных ротацией главы государства, драматическими событиями января 2022 года, конституционными реформами и выборами Президента РК, изменилась расстановка в стане оппозиционных сил. В частности, она проявилась в части организационного «бума», когда одни сообщества нацелились на обретение статуса политических партий, другие – институционализируются в форме общественных объединений. Характерной чертой отечественной оппозиции является разрозненность по теоретическим, практическим и персоналистским основаниям.

Эксперты выделяют множество причин разногласий внутри казахстанской оппозиции. Но существует одна, наиболее часто озвучиваемая большей частью экспертов, разграничивающая несогласных с правительством на две диаметрально противоположные фракции. Эта причина заключается в отношении к власти. Часть оппозиции считает, что нынешнюю власть необходимо менять и через это реформировать всю политическую систему. В данном случае рекомендуется ротация персоналий у кормила власти как представляющие собой серьезный фактор консервации властных механизмов. Другая часть оппозиционных сил заявляет, что не обязательно менять власть, а можно улучшать политическую систему, реформировать ее, добиваясь прихода во власть новых людей.

Таким образом, первый тип оппозиции – это те люди, кто ориентирован на смену власти. К ним можно отнести тех, кто сам претендует на власть, а также тех, которые не прочь солидаризироваться в деле преобразования власти посредством всевозможных видов политической предприимчивости. Этот тип можно отнести к несистемной оппозиции.

Второй тип казахстанской оппозиции – это люди, которые считают, что можно не менять власть полностью, а убрать из неё лишь некоторых отдельных, самых одиозных и токсичных фигурантов, и таким образом улучшить существующий политический режим, сделать его более демократичным. Эта оппозиция действует не против власти как таковой, она хочет её изменить в лучшую сторону, и мы определяем её как системную оппозицию.

Отдельного упоминания заслуживают взаимоотношения власти и оппозиции в свете январских событий 2022 года в Казахстане. Опираясь на заявления Главы государства К.К.Токаева, можно сказать, что «в те черные дни заговорщики и радикалы посягнули

на устои нашего государства. Они использовали мирные митинги для того, чтобы разрушить стабильность в нашей стране. Здесь нужно четко разделить причины мирных демонстраций и цели заговорщиков, пытавшихся осуществить государственный переворот» [16].

Хронологически можно проследить, что в начале января 2022 года на митинги вышли недовольные существующим положением граждане, поддержанные отдельными лидерами оппозиционных движений, в частности, лидером незарегистрированной Демократической партии Казахстана Ж.Мамаем. По словам Президента Казахстана, «На мирные демонстрации вышли люди, десятилетиями страдавшие от системных социально-экономических проблем. Это понятно. Однако у преступных элементов были другие мотивы. Используя заранее подготовленных провокаторов и бандитов, они превратили протесты граждан в массовые беспорядки». Эта трагедия перекликалась с жанаозенскими событиями 2011 г., в очередной раз продемонстрировав неготовность.

Стало очевидной необходимостью глубокой перезагрузки сложившейся общественно-политической ситуации. Январские события 2022 года запустили новый этап продвижения к системной модернизации страны, где попытки обретения своей ниши предпринимают представители казахстанской оппозиции. После выступления К.Ж.Токаева с сентябрьским Посланием народу, где было объявлено о проведении внеочередных президентских выборов, состоялось собрание Коалиции демократических сил Казахстана. Ядром данного объединения выступили инициаторы создания партий «Bizdin Tandau» (Б. Абилов), и «Жер Корганы» (М.Тайжан). Однако участники коалиции не смогли четко определиться со своими позициями и выработать единую стратегию для участия в президентских выборах. Это ещё раз подтверждает личные амбиции т.н. оппозиционных политиков, но никаким образом не влияет на конструктивное формирование полноценных оппозиционных сил в стране.

В итоге на выборы Президента в 2022 году три парламентские партии – партия «AMANAT», Демократическая партия Казахстана «Ак Жол» и Народная партия Казахстана – выдвинули единым кандидатом в Президенты страны К.К.Токаева от Народной коалиции политических партий и общественных объединений «За реформы Токаева». Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл» выдвинула своего кандидата – Ж. Дайрабаева. Общенациональная социал-демократическая партия (ОСДП) позиционирует себя как «единственная политическая партия страны, выступающая с позиций демократической оппозиции авторитарному режиму и выражающая традиционные мировые социал-демократические ценности» [17]. Эта политическая сила из своих рядов выдвинула кандидатом в Президенты страны Н.Ауесбаева.

Помимо кандидатов от партий, в выборах 2022 года участвовали и выдвиженцы от общественно-политических организаций: К.Абден от Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников», М.Кажыкен от Республиканского объединения профсоюзов «Содружество профсоюзов Казахстана «Аманат», С.Турсынбекова от Республиканского общественного объединения «Қазақ аналары – дәстүрге жол».

Исход выборов был во многом предсказуем. Огромная поддержка населения проводимой политики К.Ж.Токаева, его большой опыт работы и авторитет, а также отсутствие реальных конкурентов, предопределили его уверенную победу с результатом 81,31%.

Официальные итоги президентских выборов в Республике Казахстан (по данным ЦИК РК) в 2022 году представлены на Рисунке 1.

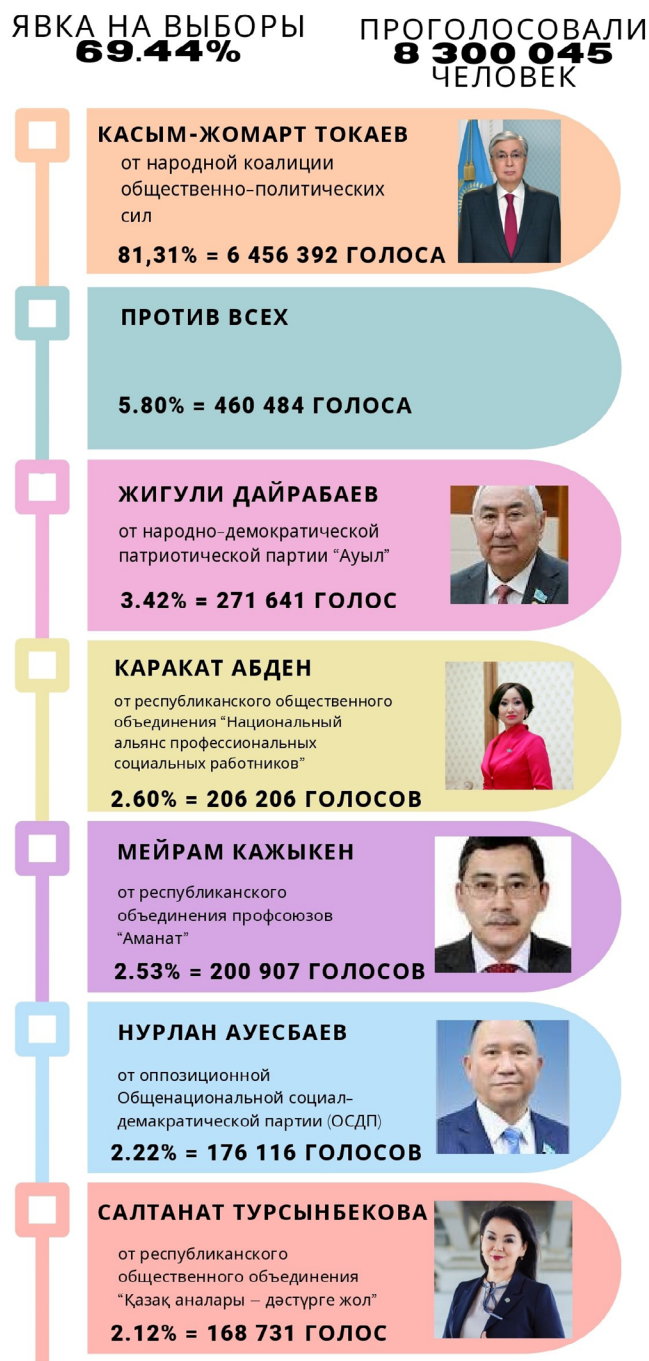

Рисунок 1.

Итоги внеочередных президентских выборов в РК (2022 год)

Примечание: составлено на основании данных [18].

Тем не менее, после выборов Президент Казахстана К.Токаев заявил, что в результате предстоящих парламентских выборов законодательный орган сильно изменится. Он также подчеркнул, что со временем в Казахстане появятся новые политические партии [19]. И уже к выборам в Мажилис Парламента РК в 2023 году появилось две новые партии: Зеленая партия Казахстана «Байтақ» и партия «Respublica». Их сложно назвать оппозиционными в прямом смысле этого слова. Они не конфронтируют каким-то образом ни с правящей партией, ни с действующим Президентом, а по некоторым позициям высказывают им даже поддержку. Тем не менее, появление двух новых партий со своей специфической программой и идеологией – это значительный прогресс в развитии политического плюрализма в Казахстане.

Что касается классификации политической оппозиции в Казахстане, то если исходить из того, что партия «АМАНАТ» в настоящее время является «правящей», то к системной лояльной оппозиции можно отнести Демократическую партию «Ак Жол», Народную партию Казахстана, Народно-демократическую патриотическую партию «Ауыл» и партию зеленых «Байтақ». К системной конструктивной оппозиции с большими оговорками можно отнести партию «Respublica», а также Общенациональную социал-демократическую партию. В Таблице 1 указаны зарегистрированные политические партии Казахстана с их основными идеями и направлениями деятельности. К тому же существует существенное количество различных объединений и организаций, которых так или иначе можно отнести к непримиримой оппозиции. Это «Демократический выбор Казахстана» (движение признано экстремистским), «Наше право», «Оуап, Қазақстан», «Халыққа адал қызмет», Демократическая партия Казахстана, «Көше партиясы» (движение признано экстремистским), «Халық билігі», Народная партия справедливости и развития, «Progress» и другие организации, которые либо уже получили структурное оформление, либо находятся на стадии формирования.

Таблица 1

Политические партии Казахстана (по состоянию на 01.10.2023 года)

Название политической партии	Основные направления политической программы
Партия «АМАНАТ» (осн. в 1999 г.)	<ul style="list-style-type: none">- укрепление независимости и общенациональной идентичности РК;- формирование сильного среднего класса;- справедливость как равенство возможностей;- укрепление семьи и сохранение традиций;- неприкосновенность частной собственности;- социальная поддержка уязвимых слоев населения;- многовекторность внешней политики;- диверсификация экономики, энергосбережение;- улучшение благосостояния села, поддержка сельского хозяйства;- увеличение финансирования образования и науки, медицины и др.

<p>Народно-демократическая патриотическая партия «Ауыл» (осн. в 2002 г.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - усиление государственного регулирования и поддержка аграрного сектора; - развитие сельских территорий; - защита интересов тружеников села; - создание государства с высоким уровнем продовольственной безопасности; - справедливое перераспределение сельскохозяйственных земель в пользу народа; - отмена всех видов налогов (кроме социальных отчислений) для производителей сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольственных товаров; - восстановление и развитие инфраструктуры сельских населенных пунктов.
<p>Демократическая партия Казахстана «Ак жол» (осн. в 2002 г.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - построение конкурентоспособной и рыночной экономики; - поддержка частного предпринимательства; - расширение сферы применения государственного языка;
	<ul style="list-style-type: none"> - постепенный переход к парламентской республике; - усиление работы по возвращению соотечественников в Казахстан; - наследие партии «Алаш» как идея национальной модернизации Казахстана; - внедрение механизма парламентских расследований; - вступление Казахстана в Европейский союз; - либерализация, разгосударствление и демонополизация национальной экономики.
<p>Народная партия Казахстана (осн. в 2004 г.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - выражение воли трудящихся, безработных, пенсионеров и молодежи; - общество подлинного народовластия, социальной справедливости, широкой духовности, свободы и процветающей экономики; - преодоление сырьевой направленности в экономике; - расширение объема социальных гарантий для населения; - пересмотр итогов незаконной приватизации; - национализация основных инфраструктурных отраслей; - пересмотр контрактов с иностранными инвесторами.
<p>Общенациональная социал-демократическая партия (осн. в 2006 г.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - построение демократического, правового, социального государства, инновационной экономики; - парламентско-президентская республика; - однопалатный Парламент; - справедливое общественное распределение доходов от продажи природных ресурсов; - снижение пенсионного возраста; - выборная система местного самоуправления; - прозрачное и справедливое тарифообразование.

Партия зеленых «Байтак» (осн. в 2022 г.)	<ul style="list-style-type: none">- защита растительного и животного мира, сохранение биологического многообразия;- разработка понятного механизма по привлечению судей к ответственности;- налог на роскошь;- введение материнского капитала на каждого ребенка;- переход к бесплатному высшему образованию;- сокращение потребления электроэнергии за счет принятия мер по повышению энергоэффективности;- внедрение новой системы управления отходами, внедрение циркуляционной экономики.
Партия «Respublica» (осн. в 2023 г.)	<ul style="list-style-type: none">- социально-ориентированная рыночная экономика;- создание современной и высокотехнологичной национальной экосистемы;- социальная инклюзия или «общество для всех»;- перепроектирование экосистемы школ (возможность виртуального образования 24/7);- равный доступ к качественной высокотехнологичной медицине, цифровизация медицины;- снижение доли государства в экономике;- запрет букмекерского бизнеса.

Характеризуя системную непримиримую оппозицию в Казахстане, первым делом на себя обращает внимание её прирожденный «авторитаризм». Борясь регулярно с авторитаризмом реальным, оппозиция подобного типа не могла не перенять некоторые присущие ему черты. Для многих казахстанских оппозиционеров представление о демократии довольно схематично – успех в электоральной кампании и переход во властные структуры. Что-либо иное – уже не демократия. Любые выборы, где оппозиция проиграла, сразу же признаются «несправедливыми». Также общепризнан факт, что заметная часть из представителей такой оппозиции не способна представить, ощутить страну в целом, во всех её проявлениях. Очевидно, что при подобных устойчивых минусах сложно представить четкую обоснованную программу развития, способную конкурировать с действующими. Немаловажно, что оппозиция сосредоточена в крупных городах, региональные филиалы практически отсутствуют или крайне невняты, а это свидетельство слабой социальной базы [20].

Выборы в Мажилис Парламента РК в 2023 году наглядно продемонстрировали полную несостоятельность в качестве политических акторов фигур, претендующих на роль лидеров протестных настроений. И если представители системной лояльной и конструктивной оппозиции ещё смогли что-то предложить своему электорату и набрать голоса, то непримиримая оппозиция потерпела сокрушительное фиаско.

Официальные итоги внеочередных выборов депутатов Мажилиса в 2023 году по данным Центральной избирательной комиссии РК представлены на Рисунке 2.

Рисунок 2

Итоги внеочередных выборов депутатов Мажилиса в 2023 году

Политическая партия	% проголосовавших
 AMANAT	53,90 %
 АУЫІА	10,90 %
 Respublica	8,59 %
 AQ JOL Demokratiyalıq Partıasy	8,41 %
 QAZAQSTAN HALYQ PARTIASY НАРОДНАЯ ПАРТИЯ КАЗАХСТАНА	6,80 %
 ОСДП	5,20 %
 БАУТАҚ JASYLDAR PARTIASY	2,30 %
Против всех	3,90 %

Примечание: составлено на основании данных [21].

Высказывается довольно жесткая оценка в отношении современных казахстанских оппозиционных сил. «Никчемность того, чем населено сегодня оппозиционное поле, проявляется во всем. Представленные на нём субъекты неспособны к самоорганизации, ни к формированию новых идей и смыслов. Они не интересны в качестве возможных проводников своих интересов ни потенциальному электорату, ни представителям элит, ни тем более действующей власти, которая при других исходных данных, не исключено, могла бы рассматривать оппозиционную братию в качестве потенциального канала коммуникации с народом. Потолок нынешней оппозиции – паразитировать на любом резонансе и собирать лайки в социальных сетях. Но, как показывает опыт, в том числе, и международный, исключительно лишь на хайпе политическую карьеру не построишь. Даже в оппозиции» [22].

Причины такого современного положения дел, нам представляется, следующие:

– отсутствие харизматичных и весомых оппозиционных фигур, пусть даже вышедших из самой правящей власти, таких, как А.Кажегельдин, З.Нуркадилов, Ж.Туякбай и др., способных сформулировать определенно адекватную политическую платформу, представить собственный план развития страны;

– отсутствие четкого обозначенного политического кредо, которое оборачивается радикализмом – акциями неповиновения, голодовками, стычками с правоохранительными органами якобы в интересах «угнетенного народа». Но такие акции, учитывая крайне малое количество участников, большинством граждан страны воспринимаются как имитация политической борьбы;

– к предложенному Президентом РК К.Ж.Токаевым пути политической либерализации, который постепенно создает равные условия для всех без исключения политических сил, непримиримая оппозиция еще не готова;

– вместе с тем, запущенные главой государства реформы априори заставили оппозицию сосуществовать в жестких рамках, созданных принятым и одобренным большинством казахстанцев концептом «Нового Казахстана». Игнорировать его, а тем более дискредитировать в силу востребованности в обществе, оппозиционные силы открыто не могут. В противном случае это будет сравнимо с «политическим самоубийством». Ситуация сложилась таким образом, что президентскую повестку модернизации государства можно только наполнять новыми идеями.

Заключение

Таким образом, дальнейшие перспективы оппозиционных объединений довольно неоднозначны. Некоторые из них предпочитают демонстрировать своё несогласие с властью посредством проведения несанкционированных акций протеста и митингов. Однако стоит понимать, что власть будет считаться с ними только в случае наличия широкой поддержки их деятельности. В свою очередь, такая солидарность напрямую зависит от учёта реальных настроений среди населения и возможности предложить им оптимальные пути решения волнующих их проблем. Но, к сожалению, оппозиционные силы регулярно предлагают обществу, главным образом, интересную им самим повестку, которая зачастую бывает откровенно популистской.

Стоит принимать во внимание тот факт, что современная практика политической жизни Казахстана показывает, что сформировалось неоднозначное отношение к оппозиции, которая частью граждан воспринимается как нежелательное явление, тормозящее развитие страны. Нежелание или неспособность лидеров политической оппозиции вступать в конструктивный диалог с властью и приходить к консенсусу, а также институализироваться, чтобы легитимно и демократически представлять свои интересы и превратиться в действенные институты гражданского общества, критически воздействует на самочувствие и социума, и государства. Вышеуказанное представляет собой источник углубления тупиковых явлений, в их ряду следует указать нарастание неэффективных действий в духовно-нравственной и общественно-политической областях, ослабление экономического фундамента страны.

После важнейших политических событий начала двадцатых годов, в условиях поставленных задач строительства «Әділетті Қазақстан» меняется характер взаимоотношений власти и оппозиции, что заметно и по нынешнему партийному составу Мажилиса Парламента РК, маслихатов различных уровней. Вместе с тем, приходится констатировать заметную неустойчивость взаимоотношений власти и оппозиции вне официальных органов и структур ввиду малоэффективных попыток действующей власти ввести их в системный политический дискурс.

Перед властью в настоящее время стоит важная задача – это введение постоянной практики проведения консультационных встреч и переговоров с оппозицией по актуальным проблемам государства. И здесь особенно важно наладить диалог с

оппозиционными силами, находящимися в представительных органах власти всех уровней.

Власть должна изначально выстраивать публичное, гласное, освещаемое в СМИ сотрудничество с представителями легитимной оппозиции. При этом не имеют значения такие факторы, как наличие у оппозиционных партий и движений харизматичных лидеров или четкой политической программы. Вместе с тем, отсутствие этой самой программы отдаляет оппозицию от народа, создает ситуацию, когда она «за народ, но далека от народа».

Уровень организации оппозиционного движения в Казахстане проявляется также в том, что оппозиция не способна во время проведения выборов выработать единую от оппозиционных сил платформу, а также выдвинуть единого кандидата от оппозиции. И здесь основным фактором, который обуславливает это обстоятельство, являются взаимные противоречия не между политическими объединениями, а их лидерами. Такая ситуация, в частности, отмечалась и на выборах в Мажилис Парламента РК в 2023 году, когда многие оппозиционные общественные деятели выдвигали свои кандидатуры в одних и тех же одномандатных избирательных округах, тем самым поставив избирателей в противоречивое положение в их выборе в день голосования, «размазывая» голоса между всеми кандидатами.

В итоге как значимая политическая сила в обществе оппозиционные партии и движения не воспринимаются всерьез ни гражданами Казахстана, ни властными структурами государства.

Таким образом, в процессе строительства «Справедливого Казахстана» и гражданского общества все большую актуальность приобретает вопрос качественного роста казахстанской оппозиции, ее дрейфа в сторону поиска рациональных конструктивных действий как в отношениях внутри собственно оппозиции, так и в её взаимоотношениях с властью. Пути решения могут быть четко и ясно обозначены в результате взаимной ответственности и совместной работы по строительству будущего «Справедливого Казахстана».

Список литературы

1. Сергеев С.А. Политическая оппозиция в современной России (Федеральный и региональный аспекты): дисс. д-ра полит. наук. – Казань, 2005. – С. 8-9.
2. Калинин Б.Ю. Российская оппозиция в период трансформации политической системы: структурно-функциональный анализ (1993-2004 гг.): автореф. дис. канд. полит. наук. – Н. Новгород, 2005. – С. 16.
3. Тимофеева Л.Н. Власть и оппозиция: конфликтно-дискурсивный анализ (теория, история, методология): автореф. дис. д-ра полит. наук. – М., 2005.
4. Гельман В. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? // Полис. Политические исследования. – 2004. – №4. – С. 52-70.
5. Исмагамбетов Т. Контуры преобразования избирательной и партийной систем на пути в «Новый Казахстан» [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://dialog.kz/articles/>

politika/2022-03-10/talgat-ismagambetov-politolog-kontury-preobrazovaniy-izbiratelnoy-i. (дата обращения: 08.10.2023).

6. Политлексикон: понятие, факты, взаимосвязи / пер. с нем. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2013. – 392 с.

7. Сергеев С.А. Политическая оппозиция и оппозиционность: опыт осмысления понятий // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – №3. – С. 125-137.

8. Демократическая оппозиция: кризис или изменение стратегии? // Материалы «круглого стола» дискуссионного клуба «POLYTON» им. Н.Э.Масанова, 24 октября 2008. [Электронный ресурс] – 2008. URL: www.alternativakz.org. (дата обращения: 08.05.2022).

9. Кармазина Л. Проблемы казахстанской оппозиции. // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – №4-5. – С. 201.

10. История оппозиционного движения «Демократический выбор Казахстана», 09.01.2016. [Электронный ресурс] – 2016. URL: <https://ru.odfoundation.eu/a/7249,istoriyaopozicionnogo-dvizheniya-demokraticheskiy-vybor-kazahstana> (дата обращения: 10.05.2022).

11. В Казахстане признали экстремистским движение «Демократический выбор», 13.03.2018. [Электронный ресурс] – 2018. URL: <https://ru.sputniknews.kz/politics/20191024/11843854/ermuhamet-ertysbayevantikitayskie-mitingi.html> (дата обращения: 10.05.2022).

12. Сайт движения «Демократический выбор Казахстана» <https://www.ablyazov.org/ru/politicheskaaya-platforma/> [Электронный ресурс] – 2022. URL: (дата обращения: 10.05.2022).

13. Калетаев Д. Партия должна стать реальной опорой своего лидера, 21 ноября 2008. [Электронный ресурс] – 2008. URL: <http://ia-centr.ru/expert/3027>. (дата обращения: 10.05.2022).

14. Конституционный Закон РК «О внесении дополнений в Конституционный Закон Республики Казахстан «О Парламенте Республики Казахстан и статусе его депутатов» [Электронный ресурс] – 2022. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38566485&pos=9;-50#pos=9;-50. (дата обращения: 10.05.2022).

15. Токаев об оппозиции в РК: она есть, но в большей степени на улице [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://informburo.kz/novosti/tokaev-ob-oppozicii-v-rk-ona-est-no-v-bolshej-stepeni-na-ulice>. (дата обращения: 10.05.2022).

16. Касым-Жомарт Токаев подписал закон об амнистии [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/110077/kasym-zhomart-tokayev-podpisal-zakon-ob-amnistii.html>. (дата обращения: 10.05.2022).

17. Сайт Общенациональной Социал-демократической партии [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://osdp.kz/ru/partiya/istoriya-partii>. (дата обращения: 10.05.2022).

18. Итоги голосования на внеочередных выборах Президента Республики Казахстан. [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8012>. (дата обращения: 25.10.2023).

19. Президент ожидает появление оппозиционных политических партий в Казахстане [Электронный ресурс] – 2022. URL: <https://kz.kursiv.media/2022-11-20/prezident-ozhidaet-royavleniya-opozicionnyh-politicheskikh-partij-v-kazahstane/>. (дата обращения: 25.11.2022).

20. Кисткина Ю., Нурмухамедов Б. Оппозиция в Казахстане авторитарна и неконкурентоспособна QMonitor. 23 сентября 2022 года [Электронный ресурс] <https://qmonitor.kz/politics/4430>. (дата обращения: 08.10.2023).

21. Об установлении итогов выборов депутатов Мажилиса Парламента РК [Электронный ресурс] – 2023. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8922> (дата обращения: 25.10.2023).

22. Феерия политических фриков. Почему новая оппозиция в Казахстане столь же никчемна, как и старая? Qmonitor. 17 марта 2023 года. [Электронный ресурс] – 2023. URL: <https://qmonitor.kz/society/4922>. (дата обращения: 08.10.2023).

References

1. Sergeev S.A. Politicheskaja oppozitsiia v sovremennoi Rossii (Federalnyi i regionalnyi aspekty): [Political Opposition in modern Russia (Federal and regional aspects)]. Dissertation of Doctor of Political Sciences (Kazan, 2005, P. 8-9) [in Russian].
2. Kalinin B.Iu. Rossiiskaia oppozitsiia v period transformatsii politicheskoi sistemy: strukturno-funktsionalnyi analiz (1993-2004 gg.) [The Russian Opposition during the Transformation of the political system: a structural and functional analysis (1993-2004)]. Dissertation abstract for Candidate of Political Sciences (N.Novgorod, 2005, P. 16) [in Russian].
3. Timofeeva L.N. Vlast i oppozitsiia: konfliktno-diskursnyi analiz (teoriia, istoriia, metodologija) [Power and Opposition: conflict-discourse analysis (theory, history, methodology)]. Dissertation abstract for Candidate of Political Sciences (Moscow, 2005) [in Russian].
4. Gelman V. Politicheskaja oppozitsiia v Rossii: vymiraiushchii vid? [The political opposition in Russia: An endangered species?] Polis. Politicheskie issledovaniia [The policy. Political research], №4, 52-70 (2004) [in Russian].
5. Ismagambetov T. Kontury preobrazovaniia izbiratelnoi i partiinoi sistem na puti v «Novyi Kazakhstan» [The contour of the transformation of the Electoral and party system on the road in "New Kazakhstan"] [Electronic resource]. URL: <https://dialog.kz/articles/politika/2022-03-10/talgat-ismagambetov-politolog-kontury-preobrazovaniy-izbiratelnoy-i> (accessed: 08.10.2023) [in Russian]
6. Politleksikon: poniatie, fakty, vzaimosviazi [Political lexicon: concepts, facts, relationships] Rossiiskaia politicheskaja entsiklopediia [The Russian Political Encyclopedia] (Moscow, 2013, 392 p.) [in Russian].
7. Sergeev S.A. Politicheskaja oppozitsiia i oppozitsionnost: opyt osmysleniia poniatii [Political opposition and oppositionism: the experience of understanding concepts] Sotsialno-gumanitarnye znaniia [Social and humanitarian knowledge], №3, 125-137 (2004) [in Russian].
8. Demokraticeskaja oppozitsiia: krizis ili izmenenie strategii? Materialy «kruglogo stola» diskussionnogo kluba «POLYTON» im. N.E. Masanova, 24 oktiabria 2008. [Democratic opposition: crisis or change of strategy? Materials of the "round table" of the discussion club "POLYTON" named after N.E. Masanov, October 24, 2008] [Electronic resource]. URL: www.alternativakz.org (accessed: 08.05.2022) [in Russian].
9. Karmazina L. Problemy kazakhstanskoi oppozitsii. [Problems of the Kazakh opposition] Tsentralnaia Aziia i Kavkaz [Central Asia and the Caucasus], №4-5, 201 (2009) [in Russian].
10. Istoriia oppozitsionnogo dvizheniia «Demokraticeskii vybor Kazakhstana» [The history of the opposition movement "Democratic Choice of Kazakhstan"] [Electronic resource]. URL: <https://ru.odfoundation.eu/a/7249,istoriyaoppozicionnogo-dvizheniya-demokraticeskii-vybor-kazahstana> (accessed: 10.05.2022) [in Russian].
11. V Kazakhstane priznali ekstremistskim dvizhenie «Demokraticeskii vybor» [The Democratic Choice movement has been recognized as extremist in Kazakhstan] [Electronic resource]. URL: <https://ru.sputniknews.kz/politics/20191024/11843854/ermuhamet-ertysbayevantikitsayskie-mitingi.html> (accessed: 10.05.2022) [in Russian].

12. Sait dvizheniia «Demokraticeskii vybor Kazakhstana» [Website of the Movement "Democratic Choice of Kazakhstan"] [Electronic resource]. URL: <https://www.ablyazov.org/ru/politicheskaya-platforma/> (accessed: 10.05.2022) [in Russian].

13. Kaletaev D. Partii dolzhna stat realnoi oporoi svoego lidera, 21 noiabria 2008 [The party must become a real pillar of its leader] [Electronic resource]. URL: <http://ia-centr.ru/expert/3027>. (accessed:10.05.2022) [in Russian].

14. Konstitucionnyj Zakon RK «O vnesenii dopolnenij v Konstitucionnyj Zakon Respubliki Kazahstan «O Parlamente Respubliki Kazahstan i statute ego deputatov» [The Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan "On Amendments to the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan "On the Parliament of the Republic of Kazakhstan and the Status of its deputies"] [Electronic resource]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38566485&pos=9;-50#pos=9;-50. (accessed: 10.05.2022) [in Russian].

15. Tokaev ob oppozicii v RK: ona est', no v bol'shej stepeni na ulice [Tokayev on the opposition in the Republic of Kazakhstan: it exists, but mostly on the street] [Electronic resource]. URL: <https://informburo.kz/novosti/tokaev-ob-oppozicii-v-rk-ona-est-no-v-bolshej-stepeni-na-ulice>. (accessed: 10.05.2022) [in Russian].

16. Kasym-Zhomart Tokaev podpisal zakon ob amnistii [Kassym-Jomart Tokayev signed the amnesty law] [Electronic resource]. URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/110077/kasym-zhomart-tokayev-podpisal-zakon-ob-amnistii.html> (accessed: 10.05.2022) [in Russian].

17. Sajt Obshchenacional'noj Social-demokraticeskoy partii [Website of the National Social Democratic Party] [Electronic resource]. URL: <https://osdp.kz/ru/partiya/istoriya-partii> (accessed: 10.05.2022) [in Russian].

18. Itogi golosovaniya na vneocherednyh vyborah Prezidenta Respubliki Kazahstan. [Results of voting in the early elections of the President of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8012>. (accessed: 25.10.2023) [in Russian].

19. Prezident ozhidaet poyavlenie oppozicionnyh politicheskikh partij v Kazahstane [The President expects the emergence of opposition political parties in Kazakhstan] [Electronic resource]. URL: <https://kz.kursiv.media/2022-11-20/prezident-ozhidaet-poyavleniya-oppozicionnyh-politicheskikh-partij-v-kazahstane/> (accessed: 25.11.2022) [in Russian].

20. Kistkina Iu. Burikhan Nurmukhamedov: oppozitsiia v Kazahstane avtoritarna i nekonkurentosposobna. [The opposition in Kazakhstan is authoritarian and uncompetitive] QMonitor. 23 sentiabria 2022 goda. [Electronic resource]. URL: <https://qmonitor.kz/politics/4430> (accessed: 08.10.2023) [in Russian].

21. Ob ustanovlenii itogov vyborov deputatov Mazhilisa Parlamenta RK [On establishing the results of the elections of deputies of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/news/releases/index.php?ID=8922> (accessed: 25.10.2023) [in Russian].

22. Feeriia politicheskikh frikov. Pochemu novaia oppozitsiia v Kazahstane stol zhe nikchemna, kak i staraia? [An extravaganza of political freaks. Why is the new opposition in Kazakhstan as worthless as the old one?] Qmonitor. 17 marta 2023 goda. [Electronic resource]. URL: <https://qmonitor.kz/society/4922> (accessed: 08.10.2023) [in Russian].

И.А. Калиев¹, А.А. Акишев¹, М.А. Сулейменов², Б.В. Поломарчук¹

¹«Торайғыров университеті», Павлодар, Қазақстан

²Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі кезеңіндегі саяси жаңғыру жағдайындағы билік пен оппозиция арасындағы өзара іс-қимылдары

Аңдатпа. Саяси акторлардың пікірлері, көзқарастары мен қажеттіліктерінің әртүрлілігі оның мәнінде жасырылған. Нәтижесінде, биліктегі субъектілер мен оны жаулап алуға немесе оған әсер етуге ұмтылатындар арасында қарым-қатынастар мәселесі пайда болады. Соңғылары оппозиция ретінде белгіленеді.

Маңызды мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне нақты әсер ете алатын балама саяси күштердің немесе қоғамдық бірлестіктердің болуы, сөзсіз, мемлекеттің тиімді демократиялық саяси жүйесін құрудың қажетті шарты болып табылады. Оппозицияның өз идеялары мен пікірлерін ашық айту, өз міндеттерін жүзеге асыру мүмкіндігі бүкіл саяси жүйенің жұмысына оң әсер етеді.

Біздің мемлекетімізде партиялардың, ұйымдардың, қоғамдық қозғалыстардың қызметі заң түрінде бекітілген. Ел Конституциясына сәйкес «Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әртүрлілік танылады». Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстандағы оппозиция демократиялық процестің бір бөлігіне айналды. Демек, ғалымдар осы құбылысты зерттеуге деген үлкен қызығушылық білдіреді.

Билік пен оппозиция арасындағы қарым-қатынастар мәселесі көптеген посткеңестік елдер үшін өте өзекті. Бұл мемлекеттерде билік жүргізіліп жатқан бағытқа таласатын түрлі күштермен қақтығысады. Азаматтық келісімді қамтамасыз ету үшін билік оппозицияның кез-келген түріне қатысты өзара әрекеттесудің оңтайлы формаларын таңдауы керек. Бұл реформаларды сәтті түрде жүзеге асыру және демократиялық мемлекет құру жолындағы саяси күштерді интеграциялауын үшін қажет.

Түйін сөздер: оппозиция, билік, демократия, саяси плюрализм, партия, саяси жүйе, модернизация, демократияландыру, билік институты, сайлау.

I.A. Kaliyev¹, A.A. Akishev¹, M.A. Suleimenov², B.V. Polomarchuk¹

¹«Toraigyrov University», Pavlodar, Kazakhstan

²Innovative Eurasian University, Pavlodar, Kazakhstan

Interaction between the government and the opposition in the context of political modernization during the period of independence of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The diversity of judgments, approaches and interests of political actors are inherent in its essence. As a consequence, there is a problem of the relationship between the subjects who have achieved and realize power, and those who aim to achieve it or influence it. The latter are defined as the opposition.

The very existence of alternative political or social forces capable of having a real impact on the process of making important state decisions is undoubtedly a prerequisite for building an effective democratic political system of the state. The ability of the opposition to openly express their ideas and opinions, to implement their tasks has a positive impact on the functioning of the entire political system as a whole.

In our state, the activities of parties, organizations, and social movements are legislatively enshrined in Article 5 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, according to which «Ideological and political diversity is recognized in the Republic of Kazakhstan». The opposition in Kazakhstan has become part of the democratic process. Hence the great interest of scientists in the study of this phenomenon and its components.

The problem of the relationship between the government and the opposition is relevant for many post-Soviet countries. In these States, the authorities confront various forces that criticize the official course. In order to ensure civil consent, the authorities should choose the optimal forms of interaction with respect to any forms of opposition. This is necessary for the successful implementation of reforms and the integration of political forces into the construction of a democratic state.

Keywords: opposition, power, democracy, political pluralism, party, political system, modernization, democratization, institution of power, elections.

Сведения об авторах :

Калиев И.А. – кандидат политических наук, профессор, «Торайгыров Университет», Павлодар, Казахстан.

Акишев А.А. – доктор политических наук, профессор, «Торайгыров Университет», Павлодар, Казахстан.

Сулейменов М.А. – кандидат исторических наук, профессор, Инновационный Евразийский Университет, Павлодар, Казахстан.

Поломарчук Б.В. – магистр социальных наук, старший преподаватель, «Торайгыров Университет», Павлодар, Казахстан.

Kaliyev I.A. – Candidate of political sciences, professor, «Toraigyrov University», Pavlodar, Kazakhstan.

Akishev A.A. – Doctor of political sciences, professor, «Toraigyrov University», Pavlodar, Kazakhstan.

Suleimenov M.A. – Candidate of historical sciences, professor, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

Polomarchuk B.V. – Master of social sciences, senior lecturer «Toraigyrov University», Pavlodar, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.67
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-42-56>

Қазақстан және Еуропалық одақтың демократия принциптері саласындағы әріптестігі

Ж.Г. Сарсенбаева ^Ю

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: zhakentiy@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы әріптестік байланыстардың тарихы ашылады. Екі тарап арасында жасалған 1995 жылғы және 2015 жылғы Келісімнің мәні талданады. Мақаланың басты мақсаты – Қазақстан Республикасы мен Еуропалық одақ арасында жасалған келісімнің демократияны дамытуға қосқан үлесіне баға беру. Екі келісімдегі баптар арнайы қарастырылады. Адам құқығы, заңның үстемдігі, азаматтардың пікір еркіндігі мен сайлау құқығы сияқты мәселелердің шешілу жолдары сипатталады. Автор екі келісімнің демократиялық принциптерді дамытуға қосқан үлесін анықтайды.

Қазақстан Республикасы өз егемендігінің алғашқы жылдарында ең алдымен мемлекеттік егемендікті нығайтуды мақсат етті. Сол себепті де сыртқы саясатының басты ұстанымдары ретінде территориялық тұтастықты сақтау, экономикалық даму мен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғам өміріндегі саяси тұрақтылық пен құқықтың үстемдікке ие болуына көмектесетін халықаралық ұйымдар және мемлекеттермен тығыз байланыстар орнатты. Мемлекеттегі демократияны дамытуға көп көңіл бөлді. Еуропалық кеңістіктегі интеграциялық үдерістерге көп мән берілді. Посткеңестік кеңістіктегі Еуразиялық одақпен қатар, демократиялық принциптер ертеден орнаған Еуропа елдерімен тығыз байланыстар орнатылды. Сондықтан БҰҰ, ЕҚЫҰ сынды ұйымдарға мүшелікке өтті. Дамыған мемлекеттермен дипломатиялық байланыстар орнатып, мемлекетті тиімді басқару сияқты мәселелерде тәжірибелер алмасты. Ерекше назар – Еуропалық Одаққа берілді. Өйткені одақ құрамындағы Еуропа мемлекеттерінің демократиялық билік ісінде ұзақ жылғы тәжірибесі бар еді. Еуропа мемлекеттерін біріктірген қауымдастық та Қазақстанның бастамасын белсенділікпен қолдады. Қазақстанның маңызды геосаяси жағдайы шешуші роль атқарады. Сонымен қатар Қазақстанның Орталық Азиядағы көшбасшылық рөлі де жоғары саналады.

Түйін сөздер: интеграциялық байланыстар, сыртқы саясат, Еуропалық Одақ, БҰҰ, демократия, құқық, қауіпсіздік, әріптестік, келісім, парламент.

Түсті: 19.09.2023; Мақұлданды: 14.06.2024; Онлайн қолжетімді: 28.06.2024

Кіріспе

Посткеңестік кеңістікте Қазақстан Республикасының өзіндік орны бар екендігін ширек ғасырға созылған тарихи үдерістер дәлелдей алды. Қазіргі таңда Қазақстан Еуропалық қауымдастық сенім артқан саяси институтқа айналды. Қазақстан Республикасын посткеңестік кеңістік пен Орталық Азиядағы сенімді серіктес ретінде бірнеше мемлекеттермен қатар, халықаралық ұйымдар да қарастырады. Солардың бірі – Еуропалық Одақ болып табылады. Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы байланыстардың барысына мән беретін болсақ, оның бірнеше бағыттарда жүргендігін байқаймыз. Тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету, кедейлікпен күрес сипатындағы әлеуметтік мәселелер, өмір сапасын жақсарту, көлік және энергетика, жоғары білім беру мәселелері мен қоршаған ортаны қорғау, экономика салаларына ерекше басымдылық беріледі. Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы әріптестік байланыстарда назар аударатын бағыттардың бірі демократия мәселелерін атап өтеміз. Заңның барлық қоғамдық өмірдің саласындағы үстемдігі, адам құқықтарының сақталуы сынды бағыттар бойынша кешенді жұмыстар да атқарылуда.

Қазақстан Республикасы үшін халықаралық саяси аренада басымдылыққа ие болған халықаралық ұйымдар мен стратегиялық маңызды мемлекеттер көп. Солардың бірі – Еуропалық Одақ болып табылады. Қос тарап арасындағы байланыстар еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан басталды. Бірінші екі тарап арасында жасалған келісім Әріптестік және ынтымақтастық туралы келісім деп аталса, 2020 жылы Еуропалық Одақ тарапынан мойындалған келісім Кеңейтілген әріптестік және ынтымақтастық туралы келісім деп аталды. Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы алғашқы жүйелі әрі кешенді байланыстар 2000 жылы жүзеге аса бастады. Рас 1995 жылдары екі тарап арасында келіссөздер жүргізілгенімен, ол тек алдағы уақытта Еуропалық Одақ пен Қазақстан арасындағы болуы мүмкін әріптестіктің тек бағыттарын ғана айқындаған болатын. Әрине уақыт өте келе, келісімге сай белсенді әрекет ету ісі қолға алына бастады. 2000 жылы Брюссель қаласында екі тарап арасында жүзеге асқан кездесу болып, нәтижесінде бірқатар стратегиялық маңызды мәселелер бойынша әріптестікке қол жеткізілді. Еуропалық комиссия төрағасы Р.Проди қос тарап арасындағы байланыстарды нығайту туралы Қазақстанның ұсынысын қолдады. Рас бұл кездесудің алғышарттары оған дейін жасалды. 2015 жылдың 21 желтоқсанында Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрі Е.Идрисов пен Еуропалық Одақтың сыртқы саясат және қауіпсіздік төрағасы Ф.Могерини қол қойған жаңа келісімге қол жеткізілді. Қазақстан тарапы келісімді 2016 жылдың мамыр айында мақұлдағанымен, Еуропалық Одақ мүшелері тек 2020 жылы келісімді мақұлдады. Ендігі кезекте осы екі келісімнің ерекшеліктері мен артықшылықтарын анықтау ісінің маңыздылығы жоғары. Осы арқылы болашақ басымдылықтарды анықтай аламыз.

Ғылыми зерттеудің мақсаты

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізіп, 1995 жылы қабылданған Конституциясында демократиялық даму жолына түсті. Өзін құқықтық мемлекет деп

жариялап, әр азаматтың құқығы сақталып, қорғалуына көңіл аударады. Осы тұрғысынан келгенде Еуропалық Одақпен арадағы мүдделер ортақ. Дегенмен заман ағымына сай демократияны дамыту, оның институттарын қалыптастырып, адам құқығын қорғау ісі үнемі назарда болуды талап етеді. Мақаланың мақсаты Еуропалық Одақ құрылымы мен өзіндік ерекшеліктерін айқындау. Еуропалық Одақпен әріптестік байланыстың Қазақстан Республикасы үшін қандай артықшылықтар беретініне мән беріп, қос тарап арасындағы байланыстардың жүзеге асу жолдарын талдау болып табылады.

Тарихы

Қарастырып отырған тақырып әр жылдары отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Олардың қатарында Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы әріптестік байланыстардың орнауы мен барысы туралы ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастырған Р.С.Курмангужиннің бірнеше мақалалары бар. Сонымен қатар Еуропалық Одақ пен Қазақстан арасындағы әріптестік байланыстардың ерекшеліктері, ортақ ұстанымдар мен айырмашылықтар турасында зерттеу жүргізген А.А.Казанцевтің еңбегін атап өте аламыз. Сонымен қатар мақала барысында қос тарап арасында жасалған келісімнің заңнамалық актілері де пайдаланылды. Отандық зерттеушілер қатарында З.Мукашева мен Д.Ахмедиянованың еңбектері назар аударарлық. И.С.Марусиннің «Демократические принципы управления надгосударственными образованиями (на примере Европейского Союза)» және А.К.Канатовтың «Институт полномоченного по правам человека в Казахстане», сонымен қатар Ж.Арыновтың «Opportunity and Threat Perceptions of the EU in Kazakhstan and Kyrgyzstan» атты ғылыми мақалаларында көтерілген жетекші ой басшылыққа алынды.

Зерттеу әдістері

Мақалада ғылымға белгілі бір қатар зерттеу әдістері қолданылып, зерттеу принциптері басшылыққа алынды. Ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастырудағы басты принциптердің бірі – объективтілік. Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы демократия, адам құқығы және заңның үстемдік құруы саласындағы әріптестік байланыстардың заңнамалық негіздерін қарастыра отырып, оның басымдылықтары мен кемшіліктерін де көрсетуге талпыныстар жасалды. Қос тарап арасындағы 1995 жылы және 2015 жылы жасалған әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімнің демократия, адам құқықтары мен заңның үстемдігіне қатысты баптары арнайы қарастырылып, контент талдау жасалды. Осы екі келісімдегі баптардың ерекшеліктері айқындалып, елімізде атқарылып жатқан шараларға сипаттама берілді. Ғылыми мақалаға барысында салыстырмалы талдау әдісі арқылы келісімдегі баптардың ерекшеліктеріне баға берілді. Әр жылдардағы келісімнің ерекшеліктері мен артықшылықтарына дәл баға беру үшін мақала барысында ретроспективтілік әдісіне басымдылық берілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

1995 жылы Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы қол қойылған әріптестік туралы келісім 1999 жылы келісім өз күшіне енген болатын. Атап өтетін жайттардың бірі – алғашқыда қос тарап арасындағы келісімнің сауда және экономикалық сипаты басым болған. Мысалы 2000 жылғы келіссөз барысында ортақ стратегиялық қабылданып, оған сай:

- Сауда-экономикалық байланыстарды ұлғайту және инвестиция;
- Еуропалық нарықтағы тауарлар мен қызметтерге қол жеткізуді қамтамасыз ету;
- Энергетика саласындағы әріптестік;
- Газ өндіру саласындағы өзара көмек беру;
- Қаржы және банк саласындағы әріптестікке қол жеткізу және тағы да басқалары [1, 107 б.].

Зерттеуші Р.С.Курмангужин өзінің зерттеу жұмысында алғашқы әріптестік туралы келісім барысында Қазақстан тарапы ұсынған маңызды мәселелер бойынша нақты шешім қабылданбады деген пікір білдіреді. Мұндай мәселелер қатарында терроризм, ұйымдасқан қылмыс және заңсыз есірткі саудасына қарсы күрес бойынша әріптестікті атап өтеді. Алғашқы әріптестік байланыстар сауда-экономикалық сипатта жүзеге асуының да өзіндік артықшылықтары бар еді. Өйткені Еуропалық Одақ тарапы посткеңестік елдер ішінде Қазақстанның әріптестік байланыстарға ашық әрі дайын ұстанымдарымен танысты. Нәтижесінде алдағы уақытта Қазақстан Республикасы тарапынан туындаған бірқатар бастамалар бойынша жүйелі жұмыстар мен әріптестік байланыстар орнай бастады. Жоғарыда атап өткен бағыттармен қатар, демократиялық институттарды дамыту, адам құқықтарын қорғау, кедейлік деңгейін төмендету, мемлекеттік басқаруды тиімді ету, заңнаманы жетілдіру, азаматтық қоғамды қалыптастыру мәселелері бойынша әріптестік байланыстар жүзеге аса бастады [2, 189 б.]. Бірқатар саясаттанушылардың пікірінше, Еуропалық Одақ және Орталық Азия, соның ішінде Қазақстанмен тығыз байланыстар орнатуының өзіндік себептері бар. Мысалы А.А.Казанцев өзінің зерттеу жұмысында Еуропалық Одақтың Орталық Азия елдерімен әріптестік байланыстар орнатуында АҚШ-тың ықпалы бар деп санайды [3, 127 б.]. Рас осы жылдары АҚШ Ауғанстан жерінде антитеррористік іс-қимылдарды ұйымдастырғаны белгілі. Сол себепті де АҚШ Ауғанстандағы террористік күштерге қарсы әрекеттерде Орталық Азия елдерінің мүмкіндіктерін пайдалануға тырысты. Еуропаның бірқатар елдері АҚШ-пен бірге НАТО-ға мүше болып табылатындығын ескерсек, Еуропалық Одақтың да Орталық Азияға назар аударуы түсінікті болады. Қазақстан Республикасына келер болсақ, Орталық Азиядағы көшбасшы мемлекеттердің бірі саналады. Территорияның ауқымдылығы, пайдалы қазбаға бай ел ретінде ғана емес, дамудың Еуропалық үлгісіне басымдылық берген саяси институт ретінде танылып үлгерді. Соның дәлелі ретінде егемендіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ құқықтық мемлекет құруға тырысып, қабылданған Конституцияға сай билікті демократия принциптеріне сәйкес тармақтай алды. Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы байланыстар орныға бастаған жылдар еліміз үшін шешуші кезеңдердің бірі саналады. Қоғам өмірін әлеуметтік-

экономикалық жаңғырумен қатар, саяси демократияландырудың жаңа кезеңінде тұрды. Сондықтан Қазақстан тарапы Брюссельмен ара қатынасты реттеу ісіне үлкен мән берді. Сонымен 1995 жылы қабылданған әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімде демократиялық билік, оның принциптері мен мемлекетті тиімді басқару ісі туралы қандай бастамалар көтеріліп, осы бағытта жеткен жетістіктер қандай болды деген мәселені айқындаудың қажеттілігі туындайды. Келісімнің 1-бабында келісімге келудегі басты мақсат – қос тараптың саяси диалогын орнатып, саяси қатынастарды дамыту деп көрсетіледі. Сонымен қатар сауда, инвестиция, экономикалық байланыстарды да сәтті жүзеге асыру екендігін көрсетеді. Біз қарастырып отырған демократия, мемлекетті басқару ісі, құқықтық теңдік сынды мәселелер де аталады. Еуропалық Одақ Қазақстанның өз елінде демократияны күшейту әрекеттерін қолдап, Еуропалық тәжірибемен бөлісуді де өз міндетіне алды. 1995 жылы жасалған келісімге мән беретін болсақ, 2-бапта демократияны сыйлау, халықаралық құқық пен адам құқықтары принциптерін БҰҰ, Париж хартиясы мен Хельсинкилік Қорытынды актісіне сай ету мақсатын айқындайды. Еуропалық Одақ өз тарапынан КСРО ыдырап, оның орнына пайда болған елдердің, соның ішінде Қазақстанның тәуелсіз болып орнығуына қолдау білдіретіндігін атап өтті. Жұмысты жүйелі ету мақсатында әріптестіктің өз алдына жеке Кеңесі құрылады. Кеңестің жұмысы алдымен келісімде көрсетілген талаптардың жүзеге асуын қадағалау болды. Кеңестің жұмысы жылына бір рет ұйымдастырылатын жиын арқылы жүрді. Жиынға әр елдің министрлері қатысатын деңгейде өткізу жоспарланды. Кеңес жұмысы барысында бір тарапты Қазақстан Республикасының Үкімет мүшелері құраса, келесі тарапты Еуропалық Одақ елдерінің мүшелері құрады. Төраға да екі тараптан таңдалып алынды. Кеңестер жұмысын тиімді етуге ықпалдасу үшін комитет құрылды. Келісімнің 92-бабында көрсетілгендей Еуропалық Одақ пен Қазақстан арасындағы әріптестік туралы келісім алдымен 10 жылға жасалды. Он жыл мерзім аяқталған соң, әр жыл сайын келісім автоматты түрде жаңарып отырады. Келісімді тек тараптардың бірінің жазбаша әріптестікті тоқтату туралы хабарламасы ғана тоқтатады [4]. Саяси диалог, демократиялық институттар жұмысын күшейту жұмыстарын да біз жоғарыда атап өткен Кеңестер бақылап, ұйымдастырады. Кеңестер Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ мүшелерінің лауазымды тұлғалары арасында кездесу ұйымдастырып, әр тараптың дипломатиялық арналары арқылы да ақпарат, байланыстар алмастырады.

Қос тарап арасындағы әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімге он жыл толғаннан кейін жыл сайын да кездесулер мен түрлі бас қосулар орын алып тұрды. 2006 жылдың ақпан айында Еуропалық Одақ тарапынан жаңа бастама көтерілді. Жаңа стратегиялық жобаның сауда-экономикалық астары басым болғанымен, Германия Еуропалық Одақтың төрағасы ретінде Қазақстанның өзіне бастама ұсынуына рұқсат берді. Өз кезегінде Қазақстан Еуропалық Одақпен тек сауда-экономикалық қана емес, өзге де мәселелер бойынша интеграциялану бастамасын көтерді. Оның ішінде біз қарастырып отырған демократияландыру мәселесі бар. Жаңа стратегиялық жобаға Қазақстан тарапынан ұсынылған ұсыныстардың ішінде мемлекетті басқарудың тиімділігін арттыру, адам әлеуетін басқару сияқты ұсыныстардың болғандығын байқаймыз. Еуропалық Одақ мүшелері Қазақстанның ұсыныстарына дұрыс көзқараспен

қарады. Оған Еурокомиссия төрағасы Ж.М.Баррозудың 2006 жылдың желтоқсанында Астанада берген бағасы дәлел бола алады. Орталық Азиядағы Қазақстанның әлеуеті жоғары. Сол себепті де 2007 жылы Еуропалық Одақ комиссиясы Астана қаласында Орталық Азия елдерінің Сыртқы істер министрлерімен кездесу ұйымдастырып, «Астаналық үдеріс» деп аталатын тұрақты диалогты қалыптастырды. Нәтижесінде 2007 жылы Брюссель қаласында ұйымдастырылған саммит барысында «Еуропалық Одақ және Орталық Азия: жаңа әріптестіктің стратегиясы» деп аталатын құжат қабылданды. Бұл құжат Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы әріптестік байланыстарды қалыптастыру әрекеттеріне белсенділік берді. Қазақстанға Еуропалық Одақ Кеңесінің бас хатшысы Хавьер Солана келді. Қазақстанмен қатар, Орталық Азия елдері де Еуропалық Одақпен әріптестік байланыстардың орнауына қызығушылық танытты. Өйткені Еуропалық Одақ ұсынған стратегиялық құжат әр тараптың да мүддесі мен қызығушылықтарын ескерді [5, 26 б.].

Еуропалық Одақ ұсынған стратегиялық құжатқа Қазақстан өз ұсынысын берген болатын. Қазақстан тарапы ұсынған әріптестікті нығайтуға бағытталған шаралар жоспары 8 бөлімнен тұрды. Соның ішінде біз атап өтетін бөлімдердің қатарында:

- Саяси диалог;
- Құқықтың үстемдік етуі, демократияландыру және адам құқығын қорғау атты бөлімдері.

Бүгінгі күні Қазақстан тарапының ұсыныстары өзінің заңдылығымен ерекшеленді деп айта аламыз. Өйткені бұл ұсыныстар әріптестікті нығайту бойынша Қазақстанның өзіндік болжамдарына негізделді. ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында еліміз саяси және құқықтық дамудың келесі кезеңіне шыққан болатын. Еуропалық Одақпен әріптестік байланыстарды орнатудың жүйелі шараларын жүзеге асыру үшін «жол картасы» даярланды.

Жалпы Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасында демократия, мемлекетті тиімді басқару сияқты мәселелерде бірнеше келіссөздер жүргізілді. 2011 жылдан бастап әріптестіктің жаңа деңгейіне көтерілу мақсатында келіссөздердің 8 кезеңі орын алды [6, 5 б.]. 2020 жылы Қазақстан Орталық Азияда тұңғыш болып Еуропалық Одақпен жаңа келісім жасасты. Қазіргі таңда Қазақстанның тәжірибесін Өзбекстан мен Қырғызстан басшылыққа алуда. Салыстырмалы түрде алғанда төрт жыл үлкен мерзім емес. Өйткені 1995 жылғы келісім тек 1999 жылы күшіне енген. Ол жылдары Еуропалық Одақ құрамында 15 мемлекет болса, Қазақстанмен арадағы келісімді мақұлдау кезінде одақ құрамында 28 мемлекет болды. Жаңа келісім әріптестіктің 29 саласын қамтиды. Неліктен жаңа келісімдер қабылдануда деген заңды сұрақ та туындауы мүмкін. Бұл заман ағымы мен дамуына байланысты қабылданып жатқан шаралар. Бүгінде қоғамда киберқауіпсіздік, цифрландыру сияқты мәселелер ерекше өзекті болуда. Міне жаңа келісім осы салалармен қатар, мемлекетті тиімді басқару сынды салалар бойынша да әріптестік байланысты күшейтуді жоспарлады.

Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы келісімге мән беретін болсақ, 1-бапта демократиялық принциптер мен адам құқығын сыйлауды басты принцип ретінде таниды. Бұл ретте қос тарап та Адам құқықтарының жалпы декларациясы,

Хельсинки Қорытынды актісі, Еуропадағы қауіпсіздік және сенім шаралары ұйымы, Жаңа Еуропа үшін Париж хартиясы деп аталатын халықаралық құжаттар мен ұйымдардың талаптарын басшылыққа алатындығы айтылады. Сонымен қатар келісім диалог, өзара сенім мен сыйластық, тең құқылы әріптестік, өзара тиімділік принциптеріне негізделетіндігіне ерекше назар аударады. Бұл ретте БҰҰ-ның Жарғысында бекітілген принциптермен құндылықтарға құрметпен қарайтындығын атап өтеді. Әрине Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы демократиялық принциптерге қатысты әріптестігі белгілі бір құзыреттілік шеңберінде ғана жүзеге асады. Ол туралы келісімнің 2-бабында айтылған. Келісімнің 5-бабы «Демократия және заң үстемдігі» деп аталады. Аталған бапта қос тарап адам құқықтарын тиімді қорғау бойынша әріптес болып, осы істе адам құқығына қатысты барлық халықаралық құжаттардың артықшылықтарын басшылыққа алуда мақсат етеді. Сол үшін демократиялық институттарды дамытып, БҰҰ мен ЕҚШҰ-ның құқық қорғау органдарымен де бірлесіп жұмыс жасау көзделетіндігі айтылады.

Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы жасалған келісімнің V тарауы «Еркіндік, қауіпсіздік және заңнама саласындағы әріптестік» деп аталады. 235-бапта қос тарап та заңның қоғамның барлық саласында үстемдік етуіне қол жеткізуге тырысуы тиіс деп атап өтеді. Сот органдарының тәуелсіздігі, әділ сот шешіміне қол жеткізу, адам құқықтарын сыйлау мәселесіне қол жеткізу үшін осы бағыттағы институттардың жұмыс жасауын қамтамасыз ету керектігіне мән береді. Адам құқықтарының сақталуы мен оған деген құрметке қол жеткізуде Гаага конференциясының конвенцияларын басшылыққа алу керектігін атап өтеді. Сөзсіз демократиялық билік ең алдымен азаматтардың жеке пікірі, сайлау құқығы, пікір еркіндігі сияқты мәселелермен қатар, азаматтық қоғамның дұрыс қалыптасуымен тығыз байланысты. Сол себепті де Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы келісім барысында азаматтық қоғамды дұрыс қалыптастыру мәселесі арнайы бөлім ретінде қарастырылды. «Азаматтық қоғам әріптестігі» деген аталатын бөлімде демократиялық биліктің бір көрсеткіші ретінде азаматтық қоғамды қалыптастыру мен дамыту ісіндегі әріптестік мәселесі жан-жақты қарастырылады. Атап айтқанда қос тарап азаматтық қоғам мәселесі бойынша әріптестік кездесу, кеңес беру түрінде жүзеге асатындығы айтылады. Мұндағы мақсат:

- Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы барлық азаматтық құрылым арасында байланыс орнатып, ақпарат пен тәжірибе алмасуына жағдай жасау;
- Әр тараптың да азаматтық қоғам өкілдерін бір-бірінің еліндегі мемлекеттік институттар мен әлеуметтік әріптестерінің жұмысымен таныстыру, соның нәтижесінде азаматтық қоғамға қатысты мемлекеттік саясатты жасап шығару;
- Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы келісімнің жасалуы мен оның талаптарының орындалуына азаматтық қоғамның белсенді қатысуына қол жеткізу;
- Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасы арасындағы саяси-экономикалық, әлеуметтік байланыстардың нығайуына жағдай жасау үшін азаматтық қоғамның тәуелсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз ету.

Осы көрсетілген мақсаттарға қол жеткізу мақсатында Еуропалық Одақ пен Қазақстан Республикасының үкіметтік емес ұйымдары арасындағы байланыстарды нығайту

көзделген. Оған қоса үкіметтік емес ұйымдарға сәйкес келетін институттардың жұмысын күшейтіп, адам құқығын сақтау саласында оң нәтижелерге қол жеткізуді мақсат етеді. Осы үшін кемінде жылына бір рет ақпараттармен алмасып, түрлі әріптестік бағдарламаларды жүзеге асыруды жоспарлайды.

Демократиялық биліктің басты принциптері мемлекетті тиімді басқару ісімен тығыз байланысты. Сол себепті де қос тарап мемлекеттік және азаматтық қызметтің әлеуетін көтеру үшін халықаралық озық тәжірибелерге басымдылық береді. Осы саланы барынша кәсібилендіру үшін тәжірибе алмасуды жолға қойылуға тиіс. Эксперттер алмасу, семинарлар ұйымдастыру, оқытуды мақсат ететін ұйымдардың жұмысын жандандырып, оларға қолдау білдіру жұмыстардың заңнамалық негіздері қалыптастырылды.

Жаңа қабылданған келісімге сай Қазақстан Еуропалық Одақ тарапынан демократия мен адам құқықтарын дамыту үшін қаржылық және техникалық көмектер алуда жаңа мүмкіндіктерге ие болды. Өйткені 2020 жылдың 1 наурызында қабылданған «Кеңейтілген әріптестік және ынтымақтастық туралы келісім» атты құжатта демократия мәселелері, адам құқықтарының сақталуы, адамның бостандықтарына қатысты реформаларда Еуропалық Одақтың өз көмегін беретіндігі айтылады. Келісімге сай Қазақстан мен Еуропалық Одақ жыл сайын Сот төрелігі, заң үстемдігі мен адам құқықтары туралы комитет аясында дәстүрлі отырысын ұйымдастырады. Отырыс барысында адам құқықтарына қатысты кешенді мәселелер қарастырылады. Мысалы:

- Пенитенциарлық жүйе, оқшауланған мекемелерде адам құқықтарын өрескел бұзу, азаптауды болдырмау, қатігездікке негізделген әрекеттердің алдын алу;
- Азаматтық қоғамды қалыптастыру;
- Ассоциация және бейбіт жиындардың еркіндігі;
- Әйелдердің құқығы;
- Балалардың құқығын сақтау және кемсітушілікке жол бермеу;
- Пікір еркіндігінің сақталуы;
- Дін және сенім бостандығы.

Жалпы Еуропалық Одақтың сот төрелігі және заң үстемдігі комитеті еліміздегі өзекті болған мәселелерді де кеңінен талқылайды. Мемлекеттік басқаруды тиімді ету, сот жүйесін реформалау, сот органдарының әріптестігі, жемқорлықпен күрес және тағы да басқа мәселелерді талқылау ісі бір жолға қойылған. Еуропалық Одақтың демократия мәселелері бойынша қолдау жұмыстары бірнеше бағдарламалары негізінде жүзеге асады. Демократия және адам құқықтарына Еуропалық әсер ету құралы (EIDHR) және Жергілікті өзін-өзі басқару және мемлекеттік емес құрылымдарды қолдау (NSA-LA) бағдарламаларын атап өте аламыз. EIDHR – күрделі саяси сұрақтар мен инновациялық шешімдер мәселесін талқылайды. 2021 жылғы статистикалық көрсеткіштер бойынша Демократия және адам құқықтарына Еуропалық әсер ету құралы елімізде жалпы сомасы 2 миллион болатын бес жобаны жүргізген. Ол жобалар демократиялық принциптерге қатысты бірнеше кешенді мәселелер бойынша жұмыстар атқарды. Атап айтқанда:

- Қазақстандағы демократиялық реформалар мен адам құқықтарының сақталуын дамыту, пікір еркіндігі мен бейбіт жиындар мәселесі;
- Азаматтық қоғам ұйымдары мен мемлекеттік билік арасындағы әріптестікті күшейту;

– Орталық Азиядағы құқық қорғаушылардың қауымдастығын қалыптастыру үшін құқық қорғаушы әйелдерге қолдау білдіру;

– Мүмкіндігі шектеулі жандардың қоғамдық орындарда еркін қимылдап, қызмет түрлерін кеңінен пайдалануын халықаралық стандарттарға сай қорғау мен қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасының Еуропалық Одақпен әріптестік байланыстары елдегі демократияны дамытуға көп үлес қосары түсінікті. Өйткені Еуропалық Одақ адамның іргелі құқықтары мен заңның үстемдік етуіне көп мән беріп, тіпті осы екі фактор Еуропалық Одақты құраушы басты принциптер де болып табылады. Еуропалық Одақтың жарғысының 2 бабында «Одақ еркіндік пен демократия, адамның құқық мен еркіндігіне құрмет, заңның үстемдік етуі сынды принциптерге негізделген. Мұны Одақ мүше елдердің барлығы мойындайды» деп нақты көрсетілген. Демократия – Еуропалық Одақтың іргелі принциптерінің бірі болып табылады. Одаққа мүше елдердің барлығының да дауыс беру құқығы бар. Демек демократиялық принциптерге сай келмейтін әрекеттер дереу мүше елдер арасында талқыланып, нақты шешім қабылданады. Еуропалық Одақ өзіне мүше елдермен және әріптестік байланыс орнатқан Қазақстан сынды мемлекеттермен байланыс барысында үш негізгі демократиялық принциптерге жүгінеді:

– Теңдік. Еуропалық Одақ өз кезегінде әріптестік байланыс орнатқан елдер және Одаққа мүше елдердің азаматтарының құқықтарының тең болуына көңіл аударады;

– Төрағалық. Еуропалық Одақтың Парламентіне мүшелер ашық сайлау арқылы сайланса, әріптес елдермен арадағы байланыстар барысында құрылатын Кеңестердің де тең құқылы төрағалары болады. Егер де Еуропалық Одақ Парламенті министрлер Кеңесімен бірлесіп отырып, заңнамалық актілерді, шешімдер мен тапсырмаларды, регламенттерді қабылдаса, әріптес елдермен арадағы Кеңес төрағалары қос тарап арасындағы байланыстың бағыттарының шынайы жүзеге асуын қадағалайды;

– Қатысу. Еуропалық Одаққа мүше елдердің азаматтары қабылданып жатқан шешімдерге атсалысып, қатыса алады. Сол сияқты Еуропалық Одақ пен әріптес мемлекеттер арасында да бұл принциптер сақталады. Демек қос тарап арасындағы байланыстар мен қабылданатын шешімдер де Кеңес мүшелері, қос тараптың да мүддесі ескеріле отырып жүзеге асады [7, с. 85].

2004 жылдың көктемінде Еуропалық Одаққа жаңадан он мүше мемлекет қабылданған болатын. Сол жылдың көктемінде Рим қаласында Одаққа мүше елдер актіге қол қойып, ол акті Келісім деп аталды және шындығына келгенде келісім Еуропалық Одақтың жаңа Конституция қызметін атқарды. Кейіннен Еуропалық Одақтың Конституциясына «Демократиялық принциптер туралы Ереже» деп аталатын жаңа бөлім қосылып, сол бөлімнің 10 бабының 1 тармағында «Одақтың қызметі өкілдік демократияға негізделеді» деп көрсетілген. Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттердің де билік қатынастары өкілдік демократияға негізделген. Демек Еуропалық Одақ биліктің орталық органы ретінде заң шығарушылық биліктің үстемдігін мойындайды. Еуропалық Одаққа мүше елдердің азаматтары болса, белгілі бір мерзім аралығында сол заң шығарушы билік органдарына депутаттарды сайлау барысына тікелей қатысады. Көп дауыс алған партия өкілдері өз депутаттарын жасақтап, билік партиясы атанады. Сайлау

қорытындысынан соң үкімет мүшелері де ауысып, жаңа құрам қалыптасады. Еуропалық Одаққа мүше елдер азаматтардың билікке араласып, өз таңдауын жасау әрекетін осы механизм арқылы жүзеге асырады. Өз кезегінде Еуропалық Одақ болса, заң шығарушы парламент және атқарушы билік үкіметке де көп артықшылық берместен, Еуропалық Одақ комиссиясына мол мүмкіндіктер береді. Әріптестік пен ынтымақтастық сынды жобалар, әріптес мемлекеттермен байланыс мәселелері туралы нормативті актілерді Еуропалық комиссия даярлайды. Атап өтетін жайт, зерттеуші К. Микуласчек өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында Еуропалық комиссия және бүтіндей Еуропалық Одақтың шешімдері халықаралық саясаттың негізгі бағыттарына қатысты қоғамдық пікір тудырады деп атап өтеді [8, 76 б.]. Демек Еуропалық Одақ талап еткен демократиялық принциптер Қазақстан Республикасындағы биліктің тармақталу жүйесінде толығымен көрініс табады. Бір ерекшелігі соңғы сайлау туралы өзгерістерге сай еліміздегі жоғары заң шығарушы билікке тек партиялар ғана емес, пропорционалды мажоритарлы жүйе талаптарына сай өтеді. Ол дегеніміз депутаттыққа үміткерлерді саяси партиялар да ұсынады және бір мандатты аймақтық сайлау округіндегі үміткерлер саяси партиямен қатар, қоғамдық бірлестіктер немесе өзін-өзі ұсыну арқылы сайлана алады [9, 2 б.]. Мұндай сайлау заңындағы өзгерістер Еуропалық Одақ сынды өзге де демократия жолындағы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың терең бақылауынан сұрыпталып өткен деп айтуға толық негіз бар. Қазақстанның демократиялық жолмен тұрақты дамуы алдымен инвестиция қауіпсіздігінің кепілі болып табылады.

Еуропалық Одақтың құрылымы демократия талаптарына сай келгенімен мән беретін бірқатар мәселелер де бар. Мысалы Еуропалық парламент жұмыс жасағанымен, оның құзыреттілігі шектеулі. Ол Еуропалық Одаққа мүше елдердің азаматтарын толық қамтитын ортақ заң шығара алмайды. Тіпті Еуропалық парламентке қарағанда Еуропалық комиссияның мүмкіндіктері көп. Тіпті Еуропалық Одаққа қатысты маңызды мәселелерді Еуропалық парламент депутаттары емес, мемлекет басшылары жабық есік жағдайында қабылдайды. Демек өкілдік демократия деп табылған басты принцип Еуропалық Одаққа мүше елдердің ішкі саяси өмірінде ғана маңызды деп айта аламыз. Еуропалық Одақ парламентінің депутаттарының сайлаушылар алдындағы жауапкершілігі де сәйкесінше төмен [10, 156 б.].

Қазақстан Республикасының Еуропалық Одақпен арадағы байланыстар сөзсіз еліміздегі құқық салаларының, адам құқығын қорғау мен заң үстемдігін қамтамасыз ету, демократияны дамыту сияқты маңызды мәселелер заман талаптарына сай бола бастады. 2022 жылдың 5 қарашасында «Қазақстан Республикасы «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» заң қабылдаған болатын. Адам құқықтарын жоғары бағалайтын Еуропалық Одақ аталған заңның қабылдануына зор ықыластық танытты. Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары бойынша уәкіл ешқандай мемлекеттік органдарға есеп бермейді, өз алдына тәуелсіз жұмыс жасайды. Еліміздің Конституциясында белгіленген адам құқықтарының өз деңгейінде орындалуын қамтамасыз етеді. Адам құқықтары бойынша уәкіл туралы заң 2002 жылдың 19 қыркүйегінен бастау алады. Уәкілді тағайындау, оның құзыреттілігі мәселесі заман талаптарына сай реттеліп отырды. 2016 жылдың 10 ақпанында арнайы институт болып орнықты. Уәкіл Қазақстан

Республикасы Президентінің ұсынуымен, Сенат депутаттарының сайлауымен тағайындалады. Қазіргі таңда Еуропалық Одақ еліміздегі адам құқықтары бойынша Ұлттық орталықпен байланыс орнату әрекеттерін жүзеге асыруда.

Сөзсіз Еуропалық Одақ пен Орталық Азия елдері, соның ішінде Қазақстан арасындағы байланыстардың артықшылықтары көп екендігі анық. Дегенмен зерттеуші З. Арыновтың Қазақстан мен Қырғызстанның Еуропалық одақпен арадағы байланыстан туындайтын мүмкіндіктері мен төнетін қаупі туралы ғылыми мақаласы назар аудартады. Қос тарап арасындағы байланыстар барысында Еуропалық Одақ өзін тек оң ниеті бар құрылым ретінде танытып отыр дейді. Өйткені ешқандай геосаяси теріс ойы жоқ құрылым Орталық Азия елдерінің территориялық тұтастығына нұқсан келтірмейді деген пікір білдіреді. Рас автордың пайымы орынды. Дегенмен зерттеуші өз кезегінде Еуропалық одақтың Орталық Азия үшін мүмкіндіктері мен тудыратын қаупі нақты салалар бойынша ғана болуы мүмкін деп дәл анықтай алады. Қалай болғанда да зерттеуші Еуропалық одақпен байланыстың Орталық Азия үшін пайдасы мол деген қорытындыға келеді [11, р. 1-18]. Сонымен қатар зерттеуші Р. Янгс та халықаралық саяси аренада Еуропалық Одақ сияқты ұйымның болуы ең алдымен күш қолдану құралын жүзеге асырмайды. Керісінше адам құқықтары сияқты құндылықтарды маңызды етіп, қауіпсіздікті қамтамасыз етеді деп санайды [12, р. 416.]. Біздің пікірімізше Қазақстан алдымен болашаққа ұстанымдары айқындалған тәуелсіз ел болып табылады. Сол себепті Еуропалық Одақпен әріптестікті алға тартып, дамыған елдердің Қазақстандағы демократияның даму деңгейін сынға алуына жол берілмеуі тиіс. Сөзсіз тәжірибе мен ақпарат алмасу ісі өте дұрыс. Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы демократия, адам құқықтары және басқа да салалар бойынша әріптестік байланыстарға баға беру немесе сын айту деген ұстанымнан алшақ болуына қос тарап та мүдделі болғаны абзал. 2014 жылы Қазақстан Республикасы «Asia-Europe-Meeting» деп аталатын форум немесе халықаралық ұйымға мүше болды. Бұл ұйым негізінен Шығыс Азия мен Еуропа арасындағы байланыстарды қамтамасыз етеді. Ұйымға 51 мемлекет мүше болып табылады. Зерттеуші К. Дент өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында «Asia-Europe-Meeting» ұйымы Еуропалық Одақ пен Азия елдері арасындағы макро және микро байланыстардың барлығын қамтыған деген пікір білдіреді [13, р. 224.].

Қорытынды

Сонымен, мақаланы қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы әріптестік байланыстар демократиялық билікті дамыту ісіне көп көңіл бөледі. Атап айтқанда 1995 жылы және 2015 жылы қабылданған екі тарап арасындағы келісімде демократиялық билік, оның принциптері мен адам құқығы, заңның үстемдігі туралы арнайы баптар бар. Әрине екі тарап шешуге тырысқан басқа да салалар өте көп. Дегенмен демократияны дамыту арқылы тек Қазақстанда ғана емес, сондай-ақ Орталық Азияда тұрақтылықты қамтамасыз ету ниеті жатыр. Қазақстан Республикасы Орталық Азияда Еуропалық одақпен келісім жасаса алған алғашқы мемлекеттердің бірі. Қазақстанның тәжірибесі қазіргі таңда өзге де Орталық Азия мемлекеттері тарапынан басшылыққа алынуда деп айта аламыз.

Еуропалық одаққа мүше елдердің ортақ парламенті болғанымен, оған сайланған депутаттар мүше елдердің азаматтарына қатысты заң шығару ісінде әлеуеті төмен. Өйткені Еуропалық одақ парламентіне қарағанда өзге де, Еуропалық Кеңес пен Еуропалық комиссияның мүмкіндіктері жоғары. Алайда Одаққа мүше елдердің барлығы да Еуропалық Одақтың өкілдік демократия принципіне сай өз құрылымдарын айқындайды. Атап айтқанда заң шығарушы орган және оның депутаттары қызметіне көп көңіл аударады. Азаматтардың да сайлау құқығы арқылы депутаттардың құрамына әсер етіп, осы арқылы өз пікірінің ескерілуіне қол жеткізеді. Осы тұрғысынан келгенде Қазақстан Республикасындағы биліктің тармақталу дәстүрімен ортақтық бар деп айта аламыз. Тараптар арасындағы әріптестік байланыстар сын айту мен түзетуге бағытталмағаны маңызды. Әрине демократиялық билікті қалыптастыру мен дамыту ісі ұзақ мерзімге созылатын үдеріс екені жасырын емес. Бұл тұрғысынан келген Еуропа елдерінің тәжірибесі жоғары. Сол себепті Қазақстан тарапының Еуропалық Одаққа мүше елдерден адам құқығын қорғау, заңның үстемдігі саласында алатын тәжірибесі мол деп айтуға толық негіз бар. Бұл Қазақстан Республикасы мен Еуропалық Одақ арасындағы әріптестік байланыстардың әлі де болса өзекті екендігін көрсетеді. Екі келісімнің демократияны дамытуға бағытталған баптарын көрсете отырып, біз алдағы уақытта маңызды болатын салаларды айқындау ісіне көңіл аудару, сол бағытта ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуге ғылыми қауымдастықтың назарын аударамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Курмангужин Р.С. Казахстан и ЕС: от стратегии сотрудничества к новому соглашению о продвинутом партнерстве // Сравнительная политика. – 2016. – №1(22). – 107 с.
2. Курмангужин Р.С. Казахстанские инициативы по сотрудничеству с Евросоюзом // Вестник МГИМО. – 2015. – №1(40). – 189 с.
3. Казанцев А.А. Политика стран Запада в Центральной Азии: ключевые характеристики, дилеммы и противоречия. – Москва: Наука, 2009. – 224 с.
4. О ратификации Соглашения о партнерстве и сотрудничестве между Республикой Казахстан, с одной стороны и Европейским Сообществами и их Государствами членами с другой стороны [Электронды ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000113_ (қаралған күні: 15.09.2023).
5. Князева А. Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. – Бишкек, 2007. – 316 с.
6. Mukasheva Z., Akmedyanova D. Evolution of the bilateral partnership between European Union and Kazakhstan: results from the content analysis of the PCA and EPSCA // ҚазҰУ Хабаршысы. Халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – 2023. – №2(102). – 5 б.
7. Марусин И.С. Демократические принципы управления надгосударственными образованиями (на примере Европейского Союза // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2015. – Серия 14. – Выпуск 2. – с. 85
8. Mikulaschek C. The responsive public: How European Union decisions shape public opinion on salient policies // European Union Politics. – Volume 25. – Issue 4. – 2023. – P. 321-340.

9. Асанкелдіұлы А. Парламент сайлауы – саяси реформалардың жалғасы // Егемен Қазақстан. – 2023. 29 қаңтар. – 2 б.

10. Coen D., Katsaitis A. Governance, accountability, and political legitimacy: who participates in the European parliament's committee hearings // Journal of European Integration. – 2022. – №44(4). – P. 475-491.

11. Arynov Zh. Opportunity and Threat Perceptions of the EU in Kazakhstan and Kyrgyzstan // Central Asian Survey. – 2021. – Vol. 41. – 216 p.

12. Youngs R. Normative dynamics and strategic interests in the EU's external identity // Journal of Common Market Studies. – 2004. – Volume 42. – №2. – P. 415-436.

13. Dent Ch.M. From inter-regionalism to trans-regionalism? Future challenges of ASEM // Asia Europe Journal. – 2003. – №1. – P. 223-235.

References

1. Kurmanguzhin R.S. Kazakhstan i ES: ot strategii sotrudnichestva k novomu soglasheniju o prodvnutom partnerstve [Kazakhstan and the EU: from cooperation strategy to a new agreement on advanced partnership], Sravnitel'naja politika [Comparative politics], №1(22), 107 (2016) [in Russian].

2. Kurmanguzhin R.S. Kazahstanskije iniciativy po sotrudnichestvu s Evrosojuzom x Kazakhstan's initiatives for cooperation with the European Union], Vestnik MGIMO [MGIMO Bulletin], №1(40), 189 (2015) [in Russian].

3. Kazancev A.A. Politika stran Zapada v Central'noj Azii: kljuchevye harakteristiki, dilemmy i protivorechija [Western Policy in Central Asia: Key Characteristics, Dilemmas and Contradictions] (Nauka, Moscow, 2009, 224 p.) [in Russian].

4. O ratifikacii Soglashenija o partnerstve i sotrudnichestve mezhdju Respublikoj Kazahstan, s odnoj storony i Evropejskim Soobshhestvami i ih Gosudarstvami chlenami s drugoj storony [On the ratification of the Partnership and Cooperation Agreement between the Republic of Kazakhstan, on the one hand, and the European Communities and their Member States, on the other hand] [Electronic resource]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000113_ (accessed: 15.09.2023) [in Russian].

5. Kniازهva A. Proekty sotrudnichestva i integracii dlja Central'noj Azii: sravnitel'nyj analiz, vozmozhnosti i perspektivy [Cooperation and Integration Projects for Central Asia: Comparative Analysis, Opportunities and Prospects] (Bishkek, 2007, 316 p.) [in Russian].

6. Mukasheva Z., Akmedyanova D. Evolution of the bilateral partnership between European Union and Kazakhstan: results from the content analysis of the PCA and EPCA // ҚазҰУ habarshysy. Halykaralyk katynastar zhane halykaralyk kutyk serijasy [Bulletin of KazNU. International Relations and International Law Series], №2(102), 5 (2023).

7. Marusin I.S. Demokraticheskie principy upravlenija nadgosudarstvennymi obrazovanijami (na primere Evropejskogo Sojuza [Democratic principles of governance over state entities (on the example of the European Union)], Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [Bulletin of St. Petersburg University], №2, 85 (2015) [in Russian].

8. Mikulaschek C. The responsive public: How European Union decisions shape public opinion on salient policies, European Union Politics, Volume 25, Issue 4, 321-340 (2023).

9. Asankeldiuly A. Parlament sajlauy – sajası reformalardyn zhalgasy [Parliamentary elections are a continuation of political reforms] [Egemen Kazakstan], 2023. 01. P. 2 [in Kazakh].

10. Coen D., Katsaitis A. Governance, accountability, and political legitimacy: who participates in the European parliament's committee hearings, *Journal of European Integration*, №44(4), 475-491 (2022).
11. Arynov Zh. Opportunity and Threat Perceptions of the EU in Kazakhstan and Kyrgyzstan, *Central Asian Survey*, Vol.41, 216 (2021).
12. Youngs R. Normative dynamics and strategic interests in the EU's external identity, *Journal of Common Market Studies*, Vol.42, №2, 415-436 (2004).
13. Dent Ch.M. From inter-regionalism to trans-regionalism? Future challenges of ASEM, *Asia Europe Journal*, №1, 223-235 (2003).

Ж.Г. Сарсенбаева

Қазақстан Республикасының Жетісу облысы педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Сотрудничество между Казахстаном и Европейским союзом в области принципов демократии

Аннотация. В статье раскрывается история партнерства Республики Казахстан и Европейского Союза. Анализируется значение Соглашения 1995 и 2015 годов между двумя сторонами. Основная цель статьи – оценить вклад соглашения между Республикой Казахстан и Европейским Союзом в развитие демократии. Отдельно рассматриваются статьи обоих соглашений. Описаны пути решения таких вопросов, как права человека, верховенство закона, свобода мнений граждан и право голоса. Автор определяет вклад двух соглашений в развитие демократических принципов.

В первые годы своей независимости Республика Казахстан стремилась прежде всего к укреплению государственного суверенитета. Именно поэтому в качестве основных позиций внешней политики установлены тесные связи с международными организациями и государствами, которые способствуют сохранению территориальной целостности, обеспечению экономического развития и экологической безопасности, политической стабильности и верховенства закона в общественной жизни. Большое внимание он уделял развитию демократии в государстве. Большое внимание было уделено интеграционным процессам на европейском пространстве. Наряду с Евразийским Союзом на постсоветском пространстве установлены тесные связи с европейскими странами, где давно утвердились демократические принципы. Именно поэтому он стал членом таких организаций, как ООН и ОБСЕ. Они установили дипломатические отношения с развитыми странами и обменялись опытом в таких вопросах, как эффективное государственное управление. Особое внимание было уделено Европейскому Союзу. Потому что европейские государства внутри союза имели многолетний опыт демократического управления. Ассоциация европейских государств также активно поддержала инициативу Казахстана. Решающую роль играет важное геополитическое положение Казахстана. При этом лидерская роль Казахстана в Центральной Азии считается высокой.

Ключевые слова: интеграционные отношения, внешняя политика, Евросоюз, ООН, демократия, право, безопасность, партнерство, соглашение, парламент.

Zh.G. Sarsenbayeva

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

Cooperation between Kazakhstan and the European Union in the field of the principles of democracy

Abstract. The article reveals the history of partnership between the Republic of Kazakhstan and the European Union. The significance of the 1995 and 2015 Agreements between the two parties is analyzed. The main purpose of the article is to evaluate the contribution of the agreement between the Republic of Kazakhstan and the European Union to the development of democracy. Articles of both agreements are considered separately. The ways of solving such issues as human rights, the rule of law, freedom of opinion of citizens and the right to vote are described. The author defines the contribution of the two agreements to the development of democratic principles.

In the first years of its independence, the Republic of Kazakhstan sought primarily to strengthen state sovereignty. That is why close ties with international organizations and states have been established as the main positions of foreign policy, which contribute to the preservation of territorial integrity, economic development and environmental security, political stability and the rule of law in public life. He paid much attention to the development of democracy in the state. Much attention was paid to integration processes in the European space. Along with the Eurasian Union, close ties have been established in the post-Soviet space with European countries, where democratic principles have long been established. That is why he became a member of organizations such as the UN and the OSCE. They established diplomatic relations with developed countries and exchanged experiences on issues such as effective public administration. Particular attention was paid to the European Union. Because the European states within the union had many years of experience in democratic governance. The Association of European States also actively supported the initiative of Kazakhstan. The decisive role is played by the important geopolitical position of Kazakhstan. At the same time, the leadership role of Kazakhstan in Central Asia is considered high.

Keywords: integration relations, foreign policy, EU, UN, democracy, law, security, partnership, agreement, parliament.

Автор туралы мәлімет:

Сарсенбаева Ж.Г. – саяси ғылымдарының кандидаты, қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Sarsenbayeva Zh.G. – Candidate of Political Sciences, acting associate professor of Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.45

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-57-81>

Сравнительный анализ систем регионального и местного управления (самоуправления) Казахстана и Украины

М.Е. Омаров

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: madi.bekbolat177@gmail.com)

Аннотация. В настоящей статье проводится сопоставление систем местного государственного управления и местного самоуправления Украины и Республики Казахстан. Рассмотрены этапы становления и развития реформы местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине, начиная с 2014 года. На основе контент-анализа нормативно-правовых актов определены особенности правового положения местного государственного управления и местного самоуправления обоих государств. Сравнение основных элементов местного государственного управления и самоуправления осуществлено по четырем параметрам: административно-территориальное устройство, статус местных органов власти, объем полномочий местных органов власти, бюджетная система на местном уровне. Выявлены сходство и различие систем двух стран, проведено сравнение доходной части бюджета двух административно-территориальных единиц 3 (базового) уровня со схожей численностью населения. Определены основные преимущества одной системы местного государственного управления и самоуправления перед другой. Сформулированы рекомендации по дальнейшему развитию системы местного государственного управления и самоуправления Казахстана.

Ключевые слова: местное самоуправление, местное государственное управление, Украина, Казахстан, административное устройство, местная власть, местное сообщество, местный бюджет, территориальная единица.

Поступила: 15.11.2023; Принята: 14.06.2024; Доступна онлайн: 28.06.2024

Введение

В настоящее время в Казахстане активно происходят процессы изменения существующей системы местного государственного управления и местного самоуправления. В 2021 году Указом Президента была утверждена Концепция развития местного самоуправления до 2025 года [1], в которой были обозначены основные проблемы, существующие в сфере местного самоуправления Казахстана в настоящее время, а также указаны дальнейшие планируемые действия по реформированию местного самоуправления. В том же году были внесены поправки в некоторые законодательные акты. Впервые прошли прямые выборы акимов третьего уровня. Внедрен четвертый уровень бюджетов, куда были направлены поступления от определенных налогов и других платежей.

Следующим этапом в развитии местного государственного управления и самоуправления в Казахстане стала инициатива Президента о проведении прямых выборов акимов районов и городов областного значения. В ноябре 2022 года были внесены изменения и дополнения в некоторые законы по вопросам внедрения прямых выборов акимов районов и городов областного значения, пилотное проведение которых состоялось в 2023 году [2]. В том же году на рассмотрение Мажилиса Парламента Республики Казахстан был внесен проект Закона «О местном самоуправлении» [3], чьей основной задачей стало окончательное разграничение между местным государственным управлением и местным самоуправлением [4]. Обе сферы в настоящее время регулируются одним и тем же законом, который не содержит достаточного количества пояснений, устанавливающих различия между местным государственным управлением и местным самоуправлением.

В этой связи актуализируется вопрос о том, какую модель реформирования местного самоуправления следует выбрать Казахстану. Таким образом, на наш взгляд, следует рассмотреть модели местного самоуправления тех государств, которые, во-первых, имеют схожие с Казахстаном условия, такие, как правовая система, административно-территориальное устройство, историко-культурная и правовая традиция, а во-вторых, которые успешно провели реформы местного самоуправления и территориального устройства, позволяющие сделать систему местного государственного управления и самоуправления более эффективной. Таким государством, на наш взгляд, является Украина, активно проводящая реформу местного самоуправления и децентрализации, начиная с 2014 года. Данная реформа была признана одной из самых успешных украинских реформ, в том числе со стороны населения Украины [5].

В свою очередь, проведение сравнительного анализа систем местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана позволит выявить сходства и различия двух моделей, а также определить преимущества и недостатки одной модели перед другой. Важно подчеркнуть, что в сравнительном анализе будет рассматриваться именно действующая система местного государственного управления и самоуправления Украины, которая была окончательно сформирована в 2020 году.

Целью настоящей статьи является проведение сравнительного анализа между системами местного государственного управления, местного самоуправления и

территориальной организации власти Украины и Казахстана. Данная цель реализуется путем выполнения следующих задач:

- проведение краткого обзора существующего правового положения местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана;
- проведение контент-анализа нормативно-правовых актов на выявление необходимых элементов для сравнительного анализа;
- проведение сравнительного анализа между двумя системами;
- формулирование выводов и рекомендаций.

Объектом настоящего исследования являются системы местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана. Предметом настоящего исследования являются сходства и различия моделей местного самоуправления Казахстана и Украины.

Научная новизна статьи состоит в сравнении двух систем местного самоуправления, одна из которых была сформирована лишь недавно. В настоящее время работ по сравнению моделей местного самоуправления двух государств после 2020 года недостаточно.

В Казахстане вопросы местного самоуправления изучены весьма широко. Проблемам местного самоуправления Казахстана посвящены работы таких ученых, как М.Б.Кенжегузин и С.А.Абдулаев [6], А.М.Белиспаев [7], Ш.Б.Халикова [8], Е.Адасбаев и А.Кантарбаева [9], Р.Асаубаев [10], а также ряд других авторов. Проблемам местного самоуправления Украины посвящены работы таких авторов, как Г.Шелест и М.Рабинович [11], В.Романова и А.Умланд [12], О.М.Руденко, И.В.Козюра, Н.В.Ткаленко и В.Г.Маргасова [13], О.О.Рябокоть [14], С.В.Иванов, В.И.Ляшенко, М.М.Иванникова [15], В.В.Утвенко [16] и других. Вопросам сравнения систем местного самоуправления Украины и Казахстана посвящены работы таких авторов, как К.Емельяненко [17] (в части сравнения полномочий органов местного самоуправления).

Методы исследования. В качестве методологической основы данного исследования был выбран количественно-качественный подход, позволяющий наиболее точно проанализировать существующую проблему. Основными методами, которые используются нами в настоящем исследовании, являются:

- качественный контент-анализ нормативно-правовых актов, направленный на изучение правовой основы местного государственного управления и самоуправления в Украине и Казахстане с целью выявления сходств и различий между двумя моделями;
- сравнительный анализ, направленный на сопоставление двух систем местного государственного управления и самоуправления, с учетом сходств и различий между двумя системами для выявления преимуществ и недостатков одной модели перед другой. Сравнительный анализ проводится по четырем параметрам: территориальная организация власти, статус местных органов власти, полномочия местного государственного управления и самоуправления и бюджетная система на местном уровне;
- сравнительный анализ, направленный на сопоставление доходной части бюджетов, включая налоговые и неналоговые поступления, муниципалитетов Украины и Казахстана, обладающих равной численностью населения и экономическим потенциалом.

Обсуждение

Реформа местного самоуправления и децентрализации началась в Украине в 2014 году с принятия Концепции реформирования местного самоуправления и территориальной организации власти [18]. До начала реформы система территориальной организации власти в Украине была схожа с казахстанской системой. Она была сформирована еще в период существования СССР и утверждена Указом Президиума Верховного совета Украинской ССР «Про порядок решения вопросов административно-территориального устройства Украинской ССР», который имеет юридическую силу и в настоящее время [19]. С принятием Конституции Украины в 1996 году [20] была также внедрена новая административно-территориальная единица – Автономная Республика Крым, по своему статусу приравненная к областям и городам с особым статусом, однако имеющая ряд дополнительных полномочий.

Существующая правовая основа местного государственного управления и самоуправления состоит из Конституции Украины [20], Закона Украины «Про местное самоуправление» [21], Бюджетного кодекса Украины [22], Налогового кодекса Украины [23], Закона Украины «Про местные государственные администрации» [24] и ряда других законодательных и подзаконных актов. Действующая на сегодняшний день модель местного государственного управления, местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине после начала реформы местного самоуправления и децентрализации претерпела ряд существенных изменений. Ряд административно-территориальных единиц был упразднен или преобразован в другие. Так, первым и, пожалуй, наиболее заметным нововведением реформы в части территориальной организации власти стало создание нового типа административно-территориальной единицы – объединенной территориальной громады (с 2020 года просто территориальной громады), представляющей собой объединение старых территориальных единиц – городов районного подчинения, сел, сельских советов, поселков, поселков городского типа. Принятый в рамках реформы закон «Про добровольное объединение территориальных громад» [25] дал возможность населенным пунктам добровольно интегрироваться в объединенные территориальные громады, органы власти которых, в свою очередь, наделяются новыми полномочиями и финансовыми ресурсами. Закон также установил правила и порядок объединения.

Вторым серьезным нововведением реформы стало упразднение такого вида территориальной единицы, как города областного значения, которые по своему статусу были приравнены к районам и обладавшие до реформы особыми полномочиями. Кроме того, в отличие от районных администраций исполнительная власть в городах избиралась непосредственно местным сообществом на местных выборах, в то время как главы районных администраций назначались указом Президента Украины с согласия Кабинета Министров Украины. В упомянутой ранее Концепции реформирования местного самоуправления и территориальной организации власти было отмечено, что реальное и дееспособное местное самоуправление может функционировать только на уровне городов областного значения, так как они обладали большими, в сравнении с

другими территориальными единицами, полномочиями и финансовыми ресурсами. Реформа, де-факто, предоставила объединенным территориальным громадам, которые стали административно-территориальными единицами 3 (базового) уровня, полномочия и ресурсы, сравнимые с городами областного значения, а полномочия и ресурсы районных администраций, напротив, были сведены к минимуму. В этой связи города областного значения были преобразованы в территориальные громады, при этом сохранив и даже увеличив некоторые виды полномочий и бюджетных поступлений. Некоторые из сформированных из городов областного значения территориальные громады, как, например, Харьковская городская территориальная громада, состоят всего из одного населенного пункта – непосредственно самого города, в то время как в состав ряда других территориальных громад, сформированных из городов областного значения, входят также некоторые другие населенные пункты, как, например, во Львовской городской территориальной громаде. Ко всему прочему, территориальные громады, сформированные из городов областного значения, вошли в состав районов.

Третьим нововведением реформы в части территориальной организации власти стало серьезное укрупнение районов. 17 июля 2020 года Верховная Рада Украины приняла Постановление 807-IX «Про создание и ликвидацию районов» [26], согласно которому, вместо предыдущих 490 районов и 178 городов областного подчинения, было создано 140 новых районов. При создании районов власти руководствовались принципом, что в одном районе должно проживать не менее 150 000 человек. Впрочем, не все из новосозданных районов соответствуют данному принципу. 31 район имеет численность населения менее 150 000, а 9 районов – менее 100 000.

Среди нововведений в области полномочий местного самоуправления следует выделить предоставление исполнительным и представительным органам объединенных территориальных громад ряда полномочий, находившихся ранее в компетенции районных и областных государственных администраций, а также ряда полномочий, которые ранее не были предусмотрены украинским законодательством. Среди них, в частности, ведение записей актов гражданского состояния, предоставление административных услуг, установление местных налогов и сборов, а также их ставок и т.д. [21]. Также объединенным территориальным громадам были переданы земельные ресурсы (в том числе земли сельскохозяйственного назначения), а также право ими распоряжаться. Кроме того, объединенные территориальные громады получили право сотрудничать друг с другом по многим вопросам, в частности, по вопросам реализации совместных проектов, совместного финансирования коммунальных предприятий и организаций и по другим вопросам, которые установлены в специально принятом Законе «Про сотрудничество территориальных громад» [27].

В части бюджетной системы наиболее значимыми нововведениями стали передача ряда налоговых и неналоговых поступлений в бюджеты территориальных громад (в частности, 60% налога на доходы физических лиц), а также введение прямых межбюджетных отношений между государственным бюджетом и местными бюджетами всех уровней, минуя промежуточные стадии [22].

В свою очередь, в Казахстане на сегодняшний день функционирует система местного самоуправления и территориальной организации власти, схожая с украинской системой

до начала реформы децентрализации. Административно-территориальное устройство Казахстана является трехуровневым. Первый уровень составляют области, города республиканского значения и столица. Второй уровень составляют районы, города областного значения и районы в ГРЗ. Третий уровень составляют города районного значения, поселки, села, сельские округа и районы в городах областного значения [28].

Правовую основу местного самоуправления и территориальной организации власти в Казахстане составляют такие нормативно-правовые акты, как Конституция Республики Казахстан [29], Закон Республики Казахстан «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4], Закон Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве» [28], Бюджетный кодекс Республики Казахстан [30] и Налоговый кодекс Республики Казахстан [31]. Существует также ряд других нормативно-правовых актов, которые регулируют отдельные аспекты, связанные с местным самоуправлением (в частности, местные выборы), а также подзаконные акты, как, например, ранее упомянутая Концепция [1].

В целом можно заметить, что набор нормативно-правовых актов, регулирующих вопросы местного самоуправления и территориальной организации власти, в обеих странах довольно похож, однако существуют, конечно, и различия, которые уже можно заметить. Например, вопросы местного государственного управления и местного самоуправления в Украине регулируют два отдельных закона, в то время как в Казахстане – один. В Украине есть дополнительные законодательные акты, которые дают возможность населенным пунктам объединяться в ОТГ, а ОТГ, в свою очередь, сотрудничать друг с другом, в то время как в Казахстане подобные законы отсутствуют. Существуют также другие различия в системе территориальной организации власти, местного самоуправления и т.д., которые являются предметом сравнительного анализа, представленного в следующем разделе.

Результаты. Как уже было упомянуто в разделе Методология, сравнительный анализ моделей местного самоуправления Украины и Казахстана будет произведен по четырем параметрам: территориальная организация власти, статус местного государственного управления и самоуправления, права и полномочия органов местного государственного управления и самоуправления, бюджетная система. Разделение на четыре параметра необходимо для того, чтобы комплексно проанализировать каждый аспект двух моделей с разных сторон. Как мы и подчеркивали, мы не будем сопоставлять между собой старую украинскую систему с действующей казахстанской, а сконцентрируемся на сопоставлении действующих на момент написания статьи систем.

Сравнительный анализ следует начать с сопоставления территориальной организации власти. В качестве источников информации для сравнительного анализа послужат украинские и казахстанские нормативно-правовые акты, которые регулируют вопросы административно-территориального устройства двух стран. Результаты сравнительного анализа по параметру территориальной организации власти представлены в Таблице 1.

Таблица 1

Сопоставление моделей местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана по параметру территориальной организации власти [28][19]

Показатели	Украина	Казахстан
Уровни административно-территориального устройства	3	3
Количество видов административно-территориальных единиц первого уровня	3	2
Количество видов административно-территориальных единиц второго уровня	2	3
Количество видов административно-территориальных единиц базового уровня	1	5
Наличие населенных пунктов, приравненных по статусу к районам	Нет	Да
Наличие автономных территориальных образований в административно-территориальном устройстве	Да	Нет

Примечание: составлено на основании положений Конституции Украины [20], Конституции Казахстана, Закона РК «Об административно-территориальном устройстве» [28], Постановления Президиума Верховного Совета Украинской ССР «Про порядок решения вопросов административно-территориального устройства Украины» [19].

Как видно из Таблицы 1, системы административно-территориального устройства Украины и Казахстана сходятся только по одному показателю: количество уровней. И Украина после завершения активной фазы реформы местного самоуправления и территориальной организации власти, и Казахстан имеют трехуровневую систему административно-территориального устройства. При этом в Украине формально, в соответствии с Кодификатором административно-территориальных единиц и территорий территориальных громад [32], существует 4 уровня административно-территориальных единиц, а также один «дополнительный уровень». Однако, де-факто, на четвертом уровне, под которым подразумеваются населенные пункты (города, села, поселки, поселки городского типа), отсутствуют исполнительные и представительные органы, что не позволяет характеризовать их как полноценные административно-территориальные единицы. Скорее, их можно назвать просто населенными пунктами, без статуса административно-территориальной единицы, как указано в Законе Украины «Про местное самоуправление» [21]. Подобный статус в Казахстане имеют, к примеру, сельские населенные пункты, входящие в состав сельских округов и не являющиеся их административными центрами. Однако, в отличие от Украины, казахстанские населенные пункты являются полноценными административно-территориальными единицами третьего (базового) уровня с собственными исполнительными органами. В этой связи в настоящей статье авторы считают, что в обоих государствах де-факто существуют трехуровневые административно-территориальные устройства. На этом сходства между моделями заканчиваются.

Первое различие состоит в том, что Украина имеет 3 вида административно-территориальных единиц первого уровня: города с особым статусом, области, и Автономная Республика Крым. Казахстан имеет 2 вида административно-территориальных единиц первого уровня: города республиканского значения и области. Украина, в отличие от Казахстана, имеет в своем составе автономное территориальное образование. В рамках данного территориального образования созданы специальные исполнительные и представительные органы, а также де-факто существует институт префектов – Представителя Президента Украины в Автономной Республике Крым. Также в рамках автономии действует собственная Конституция, имеется еще 2, помимо украинского, официальных языка. Кроме того, автономии, в соответствии с Конституцией Украины и Законом «Про Автономную Республику Крым» [33], предоставлены особые полномочия, в том числе право принимать свои законы, не противоречащие законам Украины. В свою очередь в Казахстане автономные территориальные образования отсутствуют.

Второе различие проявляется на уровне административно-территориальных единиц второго уровня. Так, на 2023 год в Украине существует лишь 2 вида административно-территориальных единиц второго уровня – районы и районы в городе. В Казахстане, помимо районов, существуют также города областного значения, которые приравнены по своему статусу к административно-территориальным единицам 3 (базового) уровня и обладают схожими полномочиями [4][28].

Третье различие проявляется на уровне административно-территориальных единиц базового (третьего) уровня. Так, на 2023 год в Украине также существует лишь 1 вид административно-территориальных единиц на базовом уровне – территориальные громады. Сами территориальные громады, в зависимости от их административного центра, делятся на городские, сельские и поселковые. Однако в целом это один и тот же вид административно-территориальных единиц. В Казахстане, в свою очередь, существует целых 5 видов территориальных единиц базового уровня: города районного значения, районы в городе, села, поселки и сельские округа [28]. Каждый из данных видов территориальных единиц является самостоятельным и имеет свои собственные исполнительные органы.

Отдельно стоит остановиться на таком виде населенных пунктов, как район в городе. Данный вид территориальной единицы существует как в Украине, так и в Казахстане. Однако статусы указанных образований разные в обоих государствах. Так, в Украине районы в городе выступают в качестве административно-территориальной единицы третьего уровня в городах со специальным статусом - Киеве и Севастополе. При этом остается непонятным статус районов в городах, которые представляют собой территориальную громаду, то есть административно-территориальную единицу третьего (базового) уровня. Нельзя сказать, что районы в городах-ТГ являются административно-территориальными единицами четвертого уровня, поскольку формально к таким относятся только населенные пункты – города, села, поселки. В то же время в Кодификаторе административно-территориальных единиц и территорий территориальных громад [32] районы в городах отнесены к категории административно-территориальных единиц «дополнительного» уровня, что делает их статус еще более запутанным и непонятным. В предыдущем Кодификаторе объектов административно-территориального устройства Украины [34], который существовал до 2020 года, при схожей с Казахстаном системе

административно-территориального устройства районы в городах областного значения относились к категории административно-территориальных единиц третьего уровня и были приравнены в статусе к городам районного значения, поселкам городского типа и сельским советам (аналог казахстанского сельского округа).

В Казахстане же районы в городах, аналогично действовавшему до 2020 года статусу данных территориальных единиц в Украине, являются административно-территориальными единицами третьего (базового) уровня и приравнены по статусу к городам районного значения, поселкам, селам и сельским округам [28].

Следующим параметром, в рамках которого производится наш сравнительный анализ, является статус местных органов власти. В рамках этого параметра модели будут сопоставляться по таким показателям, как наличие исполнительных и представительных органов на всех уровнях административно-территориального устройства, порядок формирования/избрания местных исполнительных и представительных органов, статус местных исполнительных и представительных органов. Результаты сравнительного анализа по параметру статуса местных органов власти представлены в Таблице 2.

Таблица 2

Сопоставление моделей местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана по параметру статуса местных органов власти [21][24][35][4][36]

Показатели	Украина	Казахстан
Местные (исполнительные, представительные) органы власти являются юридическими лицами	Да	Нет
Наличие местных исполнительных органов на уровне административно-территориальных единиц 1 уровня	Да	Да
Наличие местных представительных органов на уровне административно-территориальных единиц 1 уровня	Да	Да
Наличие местных исполнительных органов на уровне административно-территориальных единиц 2 уровня	Да	Да
Наличие местных представительных органов на уровне административно-территориальных единиц 2 уровня	Да	Да
Наличие местных исполнительных органов на уровне административно-территориальных единиц 3 (базового) уровня	Да	Да
Наличие местных представительных органов на уровне административно-территориальных единиц 3 (базового) уровня	Да	Нет
Главы местных исполнительных органов 1 уровня избираются населением	Нет	Нет
Главы местных исполнительных органов 2 уровня избираются населением	Нет	Да
Главы местных исполнительных органов 3 (базового) уровня избираются населением	Да	Да

Назначение глав местных исполнительных органов 1 уровня	Президентом, по представлению Кабинета Министров	Президентом, с согласия местного представительного органа
Главы местных исполнительных органов 1 уровня имеют статус «представителя Президента и Правительства»	Нет	Да
Местное государственное управление и местное самоуправление четко разделены	Да	Нет

Примечание: составлено на основании положений Закона Украины «Про местное самоуправление» [21], Закона Украины «Про местные государственные администрации» [24], Избирательного кодекса Украины [35], Закона РК «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4], Конституционного Закона РК «О выборах» [36].

Как видно из Таблицы 2, по большинству показателей по статусу местных органов власти в Украине и Казахстане совпадают. Наиболее значимое отличие состоит в юридическом статусе местных органов власти. Так, в Украине, в соответствии со статьей 4 Закона «Про местные государственные администрации» [24], областные и районные государственные администрации имеют статус юридического лица, в то время как в Казахстане местные исполнительные органы – акиматы, не имеют статуса юридического лица, в соответствии с пунктом 7 статьи 26 Закона РК «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4].

Также существуют различия в отношении местных представительных органов на уровне территориальных единиц 3 (базового) уровня. В Украине территориальные громады имеют представительные органы – местные советы. Причем, наличие представительных органов на уровне территориальных единиц базового уровня присутствовало в Украине и до проведения реформы местного самоуправления и территориальной организации власти. В настоящий момент в Казахстане представительные органы на уровне территориальных единиц 3 (базового) уровня отсутствуют. Ранее упомянутый Проект Закона РК «О местном самоуправлении» [3] предполагал внедрение местных представительных органов – кенесов, на уровне городов районного значения, поселков, сел и сельских округов, а также городов областного и республиканского значения. Однако на момент написания настоящей статьи Проект Закона не был принят Парламентом.

Еще одно незначительное отличие связано с главами местных исполнительных органов. Так, в соответствии с статьей 1 Закона РК «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4], имеет статус «представителя Президента и Правительства Республики Казахстан». В Законе Украины «Про местные государственные администрации» [24] не содержится положений, согласно которому председатель местной государственной администрации является представителем Президента или Кабинета Министров.

Несколько отличается также процедура назначений глав местных исполнительных органов. В Казахстане главы местных исполнительных органов на уровне областей и

городов республиканского значения назначаются Президентом с согласия местных представительных органов – маслихатов [4]. При этом Президент обязан выдвинуть не менее двух кандидатур на рассмотрение маслихата. В Украине главы местных государственных администраций (как областных, так и районных) назначаются на должность Президентом по представлению Кабинета Министров Украины [24]. Должность представителя Президента существовала в Украине ранее. В настоящее время она существует лишь в одной административно-территориальной единице – Автономной Республике Крым [33]. При этом главами местных государственных администраций на уровне городов с особым статусом (Киев и Севастополь) по должности являются городские главы этих образований.

Также серьезно отличается и законодательное разделение местного государственного управления и местного самоуправления в двух странах. Так, в Украине сферы местного государственного управления и местного самоуправления четко разделены и регулируются отдельными законами: Законом «Про местные государственные администрации» [24] и Законом «Про местное самоуправление» [21]. Местные государственные администрации выполняют функцию местного государственного управления, тогда как местные советы и их исполнительные комитеты – функцию местного самоуправления. Двойственным остается, однако, статус областных и районных советов, поскольку в соответствии с пунктом 2 статьи 10 Закона Украины «Про местное самоуправление» [21], областные и районные советы являются органами местного самоуправления. Однако в отличие от местных советов территориальных громад, областные и районные советы не имеют собственных исполнительных комитетов и делегируют исполнительные функции местным государственным администрациям, которые являются органами местного государственного управления. В Казахстане, в свою очередь, местное государственное управление и местное самоуправление не имеют четкого законодательного разграничения. Обе сферы регулируются одним Законом «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4]. При этом сам закон не указывает, какой из органов выполняет функции местного государственного управления, а какой – местного самоуправления. В этой связи все органы имеют двойственный статус и могут, с одной стороны, быть отнесены и к органам местного государственного управления, и к органам местного самоуправления. К примеру, в законе указано, что аким – это должностное лицо, которое является представителем Президента и Правительства на определенной территории. В то же время акимы районов, городов областного значения, городов районного значения, поселков, сел и сельских округов, исполняющие функцию исполнительной власти на местах, избираются напрямую населением, что не позволяет в полной мере считать их представителями Президента и Правительства и скорее относит их к органам местного самоуправления, чем к органам местного государственного управления.

Следующим параметром, по которому проводится наш сравнительный анализ, являются полномочия местных как исполнительных, так и представительных органов власти. Поскольку список полномочий по каждому органу власти является объемным, мы не будем рассматривать в нашей статье все полномочия, а сконцентрируемся на общем

количестве полномочий. Результаты сравнительного анализа по параметру объема полномочий местных органов власти представлены в Таблице 3.

Таблица 3

Сопоставление моделей местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана по параметру объема полномочий местных органов власти [21][24][4]

Показатели	Украина	Казахстан
Объем полномочий (видов) местных исполнительных органов 1 уровня	127	105
Объем полномочий (видов) местных представительных органов 1 уровня	43	29
Объем полномочий (видов) местных исполнительных органов 2 уровня	127	71
Объем полномочий (видов) местных представительных органов 2 уровня	43	29
Объем полномочий (видов) местных исполнительных органов 3 (базового) уровня	237	54
Объем полномочий (видов) местных представительных органов 3 (базового) уровня	76	Отсутствуют

Примечание: составлено на основании положений Закона Украины «Про местное самоуправление» [21], Закона Украины «Про местные государственные администрации» [24], Закона РК «О местном государственном управлении и самоуправлении» [4].

Как видно из Таблицы 3, местные органы власти в Украины всех уровней имеют гораздо больше видов полномочий, чем местные органы власти в Казахстане. Одинаковое количество видов полномочий у местных исполнительных и представительных органов Украины связано с тем, что в соответствии с Законом Украины «Про местные государственные администрации» [24] как областные, так и районные государственные администрации равны в своем статусе и де-юре обладают равным объемом полномочий. Закон не разграничивает областные и районные государственные администрации, не обозначает исключительную компетенцию каких-либо из них. То же самое касается и представительных органов 1 и 2 уровня.

Наибольшее различие между Украиной и Казахстаном проявляется в полномочиях местных органов власти 3 (базового уровня). Так, в Украине местные исполнительные органы 3 уровня имеют 237 видов полномочий, в то время как в Казахстане всего 54, что почти в 5 раз меньше. Кроме того, местные исполнительные и представительные органы 3 (базового) уровня в Украине имеют больше полномочий, чем местные органы власти 1 и 2 уровня, в то время как в Казахстане напротив, местные органы власти 1 и 2 уровня имеют больше полномочий, чем местные органы власти 3 (базового) уровня. Также в Казахстане на уровне территориальных единиц 3 (базового) уровня вовсе отсутствуют представительные органы власти.

Таким образом, можно констатировать, что в Украине роль местных органов власти 3 (базового) уровня выше, чем в Казахстане, подтверждением чему является больший объем их полномочий в сравнении с аналогичными органами в Казахстане и даже в сравнении с украинскими местными органами власти 1 и 2 уровня.

Следующим параметром, по которому проводится наш сравнительный анализ, является бюджетная система. Эффективность местного самоуправления и местных органов власти напрямую зависит от объема финансовых ресурсов, которые имеются в их распоряжении. В этой связи, на наш взгляд, необходимо проанализировать бюджетные системы Украины и Казахстана, чтобы определить, какие виды поступлений и в каком объеме доступны местным органам власти для реализации своих функций и выполнения обязанностей. Результаты сравнительного анализа по параметру бюджетной системы представлен в Таблице 4.

Таблица 4

Сопоставление моделей местного государственного управления и самоуправления Украины и Казахстана по параметру бюджетной системы [22][23][30][31]

Показатели	Украина	Казахстан
Количество видов налогов и других обязательных платежей, поступающих в бюджеты местных органов власти 1 уровня	26	19
Количество видов налогов и других обязательных платежей, поступающих в бюджеты местных органов власти 2 уровня	15	26
Количество видов налогов и других обязательных платежей, поступающих в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня	32	14
Количество уровней бюджетной системы	4	4
Наличие строго зафиксированной доли налога (платежа), подлежащей уплате в бюджеты местных органов власти	Да	Нет
Большая часть налога на доходы физических лиц поступает в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня	Да	Нет
Межбюджетные отношения между центральным бюджетом и всеми местными бюджетами разрешены	Да	Нет
Местные органы власти вправе устанавливать местные налоги и определять их ставки	Да	Нет

Примечание: составлено автором на основании положений Бюджетного кодекса Украины [22], Налогового кодекса Украины [23], Бюджетного кодекса Республики Казахстан [30], Кодекса РК о налогах и других обязательных платежах в бюджет [31].

Как видно из Таблицы, бюджетные системы Украины и Казахстана в части местных бюджетов схожи между собой только по одному показателю – по количеству уровней

бюджетной системы. Так, и Украина, и Казахстан имеют четырехуровневые бюджетные системы, где первый уровень – центральный (государственный или республиканский) бюджеты, а четвертый уровень – бюджеты муниципалитетов (территориальные громады в Украине, города районного значения, села, поселки и сельские округа в Казахстане). По всем остальным показателям сходств нет.

Из таблицы также видно, что наибольшее количество налогов и других платежей, поступающих в местные бюджеты, в Украине концентрируются в бюджетах местных органов власти 3 (базового) уровня. В Казахстане, в свою очередь, в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня поступает наименьшее количество налогов и платежей, которые поступают в местные бюджеты. Наибольшее число налогов и платежей, поступающих в местные бюджеты, в Казахстане поступают в бюджеты районов и городов областного значения. В Украине, в свою очередь, в районные бюджеты поступает наименьшее количество налогов и платежей. В бюджеты первого уровня в Украине также поступает большее количество налогов и платежей, чем в бюджеты Казахстана.

Следует также выделить следующие значимые отличия бюджетных систем Украины и Казахстана в части местных бюджетов. Наиболее значимым из них является наличие прямых межбюджетных отношений между центральным бюджетом и местными бюджетами всех уровней в Украине, что регламентирует статья 81 Бюджетного кодекса Украины [22]. Это дает возможность центральным органам власти взаимодействовать непосредственно с муниципалитетами, минуя областной и районный уровни. Это позволяет сделать бюджетный процесс более гибким и быстрым. В Казахстане прямые межбюджетные отношения между центральным бюджетом и бюджетами 3 и 4 уровня запрещены пунктом 2 статьи 42 Бюджетного кодекса Республики Казахстан [30], что существенно затрудняет процесс межбюджетных отношений и требует обязательного перераспределения средств через промежуточные бюджетные уровни.

Также в качестве отличия следует выделить наличие в украинском Бюджетном кодексе [22] строго установленного объема тех или иных налогов и платежей, которые поступают непосредственно в каждый из типов местных бюджетов. Объем поступлений, предназначенных для того или иного бюджета, зафиксирован в виде процентной доли налога или платежа. К примеру, в Кодексе указано, что 60% налога на доходы физических лиц поступает в бюджеты территориальных громад [22]. В Бюджетном кодексе Казахстана отсутствует строгая фиксация доли налогов и платежей, поступающих в бюджеты местных органов власти различного уровня. Решение о том, в каком объеме некоторые виды налогов и платежей поступают в местные бюджеты, принимает маслихат вышестоящей административно-территориальной единицы.

Из этого вытекает еще одно различие бюджетных систем. Так, в Украине, как уже было упомянуто, большая часть налога на доходы физических лиц поступает в бюджеты территориальных громад, то есть в местные органы власти 3 (базового) уровня, в то время как в Казахстане в эти бюджеты поступает лишь индивидуальный подоходный налог (аналог НДФЛ) по доходам, подлежащим обложению самостоятельно физическими лицами [30], к которым, согласно нормам Налогового кодекса Казахстана [31], относится, например, доход за сдачу в аренду недвижимого имущества и некоторые другие виды доходов, не являющихся заработной платой, облагаемой у источника выплаты (работодателя). Таким образом, из общего объема уплачиваемого индивидуального

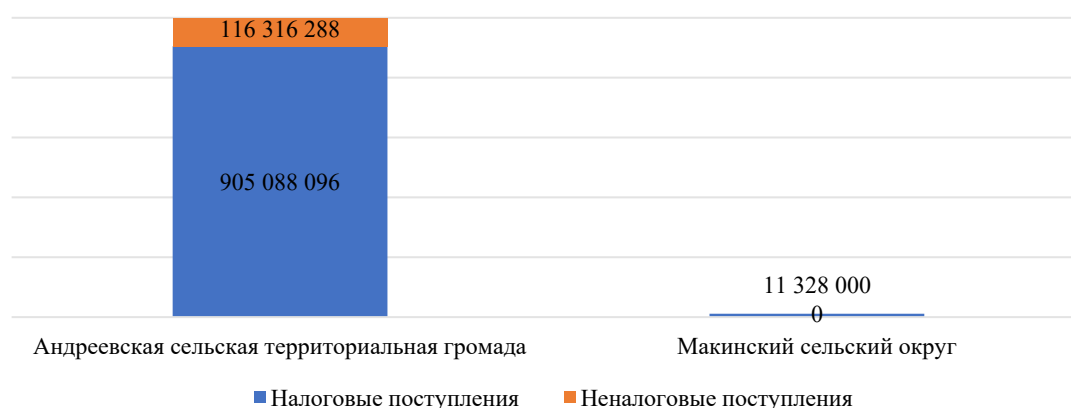
подходного налога лишь малая часть направляется в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня, что существенно влияет на их доходы и финансовый потенциал.

Для наглядного сравнения доходов бюджетов местных органов власти 3 (базового) уровня Украины и Казахстана нами будет произведено сопоставление доходных частей бюджетов украинского и казахстанского муниципалитетов. Для более объективного сравнения нами были выбраны муниципалитеты с примерно равной численностью населения и экономическим потенциалом – Андреевская сельская территориальная громада Краматорского района Донецкой области Украины и Макинский сельский округ района Биржан сал Акмолинской области Казахстана. Население первой, по состоянию на 2020 год, составляло 3138 человек, а население второго, по состоянию на 2009 год (последние доступные данные переписи населения), составляло 3141 человек. Нами произведено сравнение доходной части бюджетов двух муниципалитетов, которая, в свою очередь, разделена на налоговые и неналоговые поступления. В качестве оценочного периода были взяты бюджеты, принятые в 2021 году на следующий, 2022 год. Это последние данные, которые, на наш взгляд, можно сравнивать между собой, поскольку в 2022 году в связи с началом российско-украинской войны доходная часть украинского муниципалитета по объективным причинам могла серьезным образом сократиться, что будет некорректно сравнивать с бюджетом муниципалитета в Казахстане.

В качестве источников утвержденных на 2022 год бюджетов обоих территориальных единиц служат Решение Андреевского сельского совета от 24 декабря 2021 года №VIII/9-434 «Про бюджет Андреевской сельской территориальной громады на 2022 год» [37] и Решение маслихата района Биржан сал Акмолинской области от 27 декабря 2021 года №С-12/14 «О бюджете Макинского сельского округа района Биржан сал на 2022-2024 годы» [38]. Для большего удобства данные по бюджету Андреевской сельской территориальной громады, указанные в украинской гривне, были конвертированы в тенге по курсу Национального банка Казахстана на 28 декабря 2021 года. Результаты сравнительного анализа бюджетов двух территориальных единиц представлена на Рисунке 1.

Рисунок 1

Сравнение доходной части бюджетов Андреевской сельской территориальной громады и Макинского сельского округа (тенге, 2022 год)

Примечание: составлено автором на основании положений Решения Андреевского сельского совета от 24 декабря 2021 года №VIII/9-434 «Про бюджет Андреевской сельской территориальной громады на 2022 год» [37] и Решения маслихата района Биржан сал Акмолинской области от 27 декабря 2021 года № С-12/14 «О бюджете Макинского сельского округа района Биржан сал на 2022-2024 годы» [38].

Как видно из Рисунка, объем поступлений в бюджет Андреевской сельской территориальной громады на 2022 год определен в сумме 1 021 404 384 тенге, из которых большая часть (905 088 096 тенге) являются налоговыми поступлениями и лишь 116 316 288 выравнивающими субвенциями. В свою очередь, доходная часть бюджета Макинского сельского округа на 2022 год определена в размере 11 328 000 тенге, что более чем в 90 раз меньше доходной части бюджета Андреевской сельской территориальной громады.

Таким образом, разница в финансовом обеспечении двух территориальных единиц видна невооруженным глазом на основании сопоставления объема их доходной части бюджета. Это свидетельствует о том, что местные органы власти территориальных громад Украины могут потенциально более эффективно выполнять свои обязательства перед местным сообществом, оказывать более качественные государственные услуги, поскольку именно ресурсы являются одним из главных факторов эффективности деятельности местных органов власти. Следует отметить, что эффективность местных органов власти зависит не только от объема ресурсов, которые находятся в их распоряжении, но и от многих других факторов, таких, как уровень коррупции, уровень компетентности служащих местного самоуправления и прочих условий. Однако исследование эффективности местных органов власти через призму данных аспектов не является предметом нашего исследования.

Заключение

Подводя итог данной статьи, следует отметить, что после того, как в Украине была проведена реформа местного самоуправления, децентрализации и территориальной организации власти, ее система местного государственного управления и самоуправления стала серьезным образом отличаться от казахстанской, хотя до реформы они были во многом схожи, поскольку продолжали традицию времен СССР.

В настоящее время система местного самоуправления Украины отличается от казахстанской по всем четырем параметрам, в рамках которого нами был проведен сравнительный анализ. Наибольшее сходство две системы имеют по параметру статуса и организации местных органов власти всех уровней. И Украина, и Казахстан имеют местные исполнительные и представительные органы на уровне административно-территориальных единиц 1 и 2 уровня. В обеих странах главы местных исполнительных органов 1 уровня не избираются, а назначаются центральной властью с небольшими процедурными отличиями. Однако и здесь существуют различия. В частности, в Украине местные государственные администрации и исполнительные комитеты советов

территориальных громад, осуществляющие исполнительную власть на местах, являются юридическими лицами, в то время как в Казахстане они не являются юридическими лицами. Статусом юридического лица обладают только аппарат акимата, а также управления акимата. Еще одним отличием является отсутствие в Казахстане представительных органов на уровне территориальных единиц 3 (базового) уровня. Кроме того, различия наблюдаются также в разграничении сфер местного государственного управления и местного самоуправления. В Украине данные сферы четко отделены друг от друга и регулируются разными законами, тогда как в Казахстане разграничение данных сфер крайне размыто и непонятно.

В свою очередь, наиболее существенные различия проявляются по параметрам объема полномочий местных органов власти и бюджетной системы на местном уровне. Так, объем полномочий местных органов власти в Украине в целом выше, чем у местных органов власти Казахстана. Причем в Украине большая часть полномочий сконцентрирована на уровне местных органов власти 3 (базового) уровня, в то время как в Казахстане – на уровне местных органов власти 1 уровня. Кроме того, объем полномочий местных органов власти 3 (базового) уровня, которые наиболее доступны и максимально приближены к гражданам на местах, в Украине почти в 5 раз выше, чем в Казахстане.

Что же касается бюджетных систем на местном уровне, то здесь становятся заметны кардинальные различия между Украиной и Казахстаном. Количество видов налогов и платежей, поступающих в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня Украины, более чем в 2 раза выше, чем в Казахстане. Кроме того, в эти бюджеты поступает также большая часть (60%) налога на доходы физических лиц, тогда как в Казахстане лишь малая часть данного налога поступает в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня. Ярче всего эта разница заметна при сопоставлении объема бюджетных поступлений территориальных единиц 3 (базового) уровня с равным количеством населения. Так, при сравнении доходной части бюджета двух территориальных единиц было установлено, что объем поступлений украинской территориальной громады более чем в 90 раз выше, чем объем поступлений казахстанского сельского округа.

В территориальной организации власти кардинальных отличий не наблюдается. Обе страны имеют трехуровневое административно-территориальное устройство.

В заключение можно сделать вывод, что украинская система местного государственного управления и самоуправления является, на наш взгляд, более эффективной и продуманной, чем казахстанская, о чем свидетельствуют следующие аспекты. Во-первых, в Украине, в отличие от Казахстана, четко разграничены сферы местного государственного управления и местного самоуправления, что делает систему более понятной, менее запутанной и разграничивает полномочия и компетенцию. Во-вторых, в Украине большая часть полномочий передана на уровень местных органов власти 3 (базового) уровня, которые являются наиболее приближенными для населения, поскольку располагаются в непосредственной близости от места их проживания и не требуют необходимости совершать поездки в районный центр, что отвечает принципу subsidiarity, зафиксированному, например, в Европейской хартии местного

самоуправления [39]. Это делает государственные услуги более доступными для населения. В-третьих, наличие значительной части налогов и платежей, поступающих в бюджеты местного самоуправления, делает их работу более эффективной, поскольку у них появляются ресурсы для адекватного выполнения своих функций и обязательств перед населением. В-четвертых, наличие четко зафиксированной доли налогов и платежей, поступающих в бюджеты местного самоуправления, позволяет органам местного самоуправления лучше планировать и выстраивать собственную бюджетную политику, не завися от перераспределения со стороны вышестоящих органов власти. В-пятых, наличие представительных органов на уровне территориальных единиц 3 (базового) уровня также повышает качество представительства интересов местного сообщества, поскольку они представляют собой постоянно действующие органы, с четко определенными функциями и избираемые населением на выборах.

Завершая, можно сформулировать ряд рекомендаций, которые следует предпринять Казахстану для совершенствования собственной системы местного государственного управления и самоуправления. Во-первых, на наш взгляд, следует четко и ясно законодательно разграничить сферы местного государственного управления и местного самоуправления, приняв для каждой из сфер отдельные законы. Во-вторых, на наш взгляд, Казахстану следует задуматься о ратификации Европейской хартии местного самоуправления, которая требует внедрение принципа субсидиарности в рамках местного самоуправления, что позволит сделать государственные услуги максимально близкими и доступными для населения. В-третьих, на наш взгляд, следует внедрить представительные органы местного самоуправления на уровне административно-территориальных единиц 3 (базового) уровня, чтобы представительство интересов местного сообщества на локальном уровне было более эффективным. В-четвертых, на наш взгляд, следует скорректировать бюджетное законодательство Казахстана, направив большее количество и объем налогов и платежей в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня. Кроме того, в Бюджетном кодексе необходимо четко зафиксировать, в каком объеме тот или иной налог должен поступать в местные бюджеты. Имеет смысл также задуматься над тем, чтобы передать большую часть индивидуального подоходного налога в бюджеты местных органов власти 3 (базового) уровня, что позволит сделать муниципалитеты более самостоятельными и финансово обеспеченными, а их деятельность более эффективной.

Список литературы

1. Указ Президента Республики Казахстан от 18 августа 2021 года №639 «Об утверждении Концепции развития местного самоуправления в Республике Казахстан до 2025 года» [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639> (дата обращения: 16.09.2023).

2. Конституционный закон Республики Казахстан от 5 ноября 2022 года № 156-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые конституционные законы Республики Казахстан по вопросам реализации Послания Главы государства от 16 марта 2022 года» [Электронный

ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36853654&pos=1;-16#pos=1;-16 (дата обращения: 16.09.2023).

3. Досье на проект закона Республики Казахстан «О местном самоуправлении в Республике Казахстан» [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39696687&pos=5;-106#pos=5;-106 (дата обращения: 16.09.2023).

5. Sydorчук O. Decentralization: results, challenges and prospects. Analytical Report [Электронный ресурс]. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/18528861406458ec8492b6c7.57958248.pdf> (дата обращения: 16.09.2023).

6. Кенжегузин М.Б. Децентрализация государственного управления / М.Б.Кенжегузин, С.А.Абдулаев. – Алматы, 2003. – 144 с.

7. Белиспаев А.М. Институты децентрализации власти // Вестник Пермского университета. Юридические науки. – 2010. – №3. – С. 45-50.

8. Халикова Ш.Б. Децентрализация власти как фактор повышения эффективности государственного управления в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия: Философия. Культурология. Политология. – 2013. – №2(43). – С. 118-125.

9. Адамбаев Е. Кантарбаева А. Децентрализация государственного управления в Казахстане: проблемы и пути решения // Аль Пари. – 2000 г. – №3-4. – С. 27-30.

10. Асаубаев Р. Местное самоуправление – потенциал развития и текущие проблемы. – Алматы: Фонд «Сорос-Казахстан», 2016. – 80 с.

11. Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine / edited by H. Shelest and M. Rabinovych. – Cham: Palgrave Macmillan, 2020. – 373 p.

12. Romanova V., Umland A. Decentralising Ukraine: Geopolitical Implications // Survival. – 2019. – Vol. 61, No.5. – P. 99-112.

13. Руденко О. М., Козюра І. В., Ткаленко Н. В., Маргасова В. Г. Історія та теорія місцевого самоврядування: навч. посібн./ О.М.Руденко, І.В.Козюра, Н.В.Ткаленко, В.Г.Маргасова. – Київ: Кондор-Видавництво, 2016. – 226 с.

14. Рябоконт О. О. Децентралізація бюджетної системи України: міжнародний досвід та реалії // Економічний вісник Донбасу. – 2015. – №2(40). – С. 124-127.

15. Іванов С. В., Ляшенко В. І., Іваннікова М. М. Децентралізація сільських громад: європейський досвід та перспективи для України // Економічний вісник Донбасу – 2016. – №2(44). – С. 50-55.

16. Утвенко В. В. Теорія та історія місцевого самоврядування: навч. Посібник / В.В.Утвенко. – К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. – 234 с.

17. Емельяненко К. Сравнительный анализ полномочий органов местного самоуправления нижнего уровня Украины и Республики Казахстан // Legea și Viața. – 2017. – nr. 6/2(306). – С. 33-37.

18. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 №333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [Электронный ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата обращения: 04.10.2023)

19. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.03.1981 №1654-Х «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» [Электронный ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10#Text> (дата обращения: 04.10.2023)

20. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – №30. – с. 141.
21. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – №24. – с.170.
22. Бюджетний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – №50-51. – с.572.
23. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – №13-14, №15-16, №17. – с. 112.
24. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – №20-21. – с. 190.
25. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – №13. – С. 91.
26. Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2020. – №33. – С. 235.
27. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – №34. – С. 1167.
28. Закон Республики Казахстан от 8 декабря 1993 года № 2572-ХІІ «Об административно-территориальном устройстве» [Электронный ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930004200_ (дата обращения: 04.10.2023).
29. Конституция Республики Казахстан [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (дата обращения: 04.10.2023).
30. Кодекс Республики Казахстан от 4 декабря 2008 года №95-ІV «Бюджетный кодекс Республики Казахстан» [Электронный ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K080000095_#z527 (дата обращения: 04.10.2023).
31. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&pos=4;-106#pos=4;-106 (дата обращения: 12.10.2023).
32. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України 26.11.2020 №290 «Про затвердження Кодифікатора адміністративно-територіальних одиниць та територій територіальних громад» [Электронный ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0290914-20#n8> (дата обращения: 04.10.2023).
33. Закон України «Про Автономную Республику Крым» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – №11. – С. 69.
34. Наказ Державного комітету статистики України «Про впровадження державних класифікаторів України: Класифікації послуг зовнішньоекономічної діяльності; Класифікації основних фондів; Класифікатора об'єктів адміністративно-територіального устрою України» [Электронный ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0078202-97#Text> (дата обращения: 04.11.2023).
35. Виборчий кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2020. – №7, №8, №9. – С. 48.
36. Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года № 2464 «О выборах в Республике Казахстан» [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029 (дата обращения: 04.11.2023).

37. Рішення Андріївської сільської ради від 24.12.2021 №VII|9-434 «Про бюджет Андріївської сільської територіальної громади на 2022 рік» [Электронный ресурс]. URL: <https://andriivskagromada.gov.ua/bjudzhet-2022-roku-11-38-40-13-01-2022/> (дата обращения: 04.11.2023).

38. Решение маслихата района Биржан сал Акмолинской области от 27 декабря 2021 года № С-12/14 «О бюджете Макинского сельского округа района Биржан сал на 2022-2024 годы» [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G21BJ01214M> (дата обращения: 04.11.2023).

39. Европейская хартия местного самоуправления [Электронный ресурс]. URL: <https://rm.coe.int/168007a105> (дата обращения: 04.11.2023).

References

1. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 18 avgusta 2021 goda №639 «Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazahstan do 2025 goda» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 18, 2021 No. 639 "On approval of the Concept for the development of local self-government in the Republic of Kazakhstan until 2025"] [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000639> (accessed: 09.2023).

2. Konstitutsionnyy zakon Respubliki Kazahstan ot 5 noyabrya 2022 goda №156-VII «O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v nekotoryie konstitutsionnyie zakonyi Respubliki Kazahstan po voprosam realizatsii Poslaniya Glavyi gosudarstva ot 16 marta 2022 goda» [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the Address of the Head of State dated March 16, 2022"] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36853654&pos=1;-16#pos=1;-16 (accessed: 09.2023).

3. Dosye na proekt zakona Respubliki Kazahstan «O mestnom samoupravlenii v Respublike Kazahstan» [Dossier on the draft law of the Republic of Kazakhstan "On local self-government in the Republic of Kazakhstan"] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39696687&pos=5;-106#pos=5;-106 (accessed: 09.2023).

4. Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 yanvarya 2001 goda # 148 «O mestnom gosudarstvennom upravlenii i samoupravlenii v Respublike Kazahstan» [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 23, 2001 148 "On local government and self-government in the Republic of Kazakhstan"] [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000148_#z41 (accessed: 09.2023).

5. Sydorchuk O. Decentralization: results, challenges and prospects. Analytical Report. [Electronic resource]. Available at: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/18528861406458ec8492b6c7.57958248.pdf> (accessed: 09.2023).

6. Kenzheguzin M.B. Detsentralizatsiya gosudarstvennogo upravleniya [Decentralization of public administration] (Almaty, 2003, 144 p.) [in Russian].

7. Belispaev A.M. Institutyi detsentralizatsii vlasti [Institutions of decentralization of power], Vestnik Permskogo universiteta. Yuridicheskie nauki [Bulletin of Perm University. Legal sciences], 3, 45-50 (2010) [in Russian].

8. Halikova Sh.B. Detsentralizatsiya vlasti kak faktor povyisheniya effektivnosti gosudarstvennogo upravleniya v Respublike Kazahstan [Decentralization of power as a factor in increasing the efficiency of public administration in the Republic of Kazakhstan], Vestnik KazNU. Seriya filosofiya. Seriya

kulturologiya. Seriya politologiya [Bulletin of KazNU. Philosophy series. Culturology series. Political science series], 2(43), 118-125 (2013) [in Russian].

9. Adasbaev E. Kantarbaeva A. Detsentralizatsiya gosudarstvennogo upravleniya v Kazahstane: problemy i puti resheniya [Decentralization of public administration in Kazakhstan: problems and solutions], Al Pari [Al Pari], 3-4, 27-30 (2000) [in Russian].

10. Asaubaev R. Mestnoe samoupravlenie – potentsial razvitiya i tekuschie problemy [Local government – development potential and current problems] («Soros-Kazakhstan» Foundation, Almaty, 2016, 80 p.) [in Russian].

11. Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine, (Palgrave Macmillan, Cham, 2020, 373 p.).

12. Romanova, V., Umland, A. Decentralising Ukraine: Geopolitical Implications, Survival, 61 (5), 99-112 (2019).

13. Rudenko O. M., Kozyura I. V., Tkalenko N. V., Margasova V. G. Istoriya ta teoriya mistseвого samovryaduvannya: navch. posibn [History and theory of local government: a textbook] (Kondor-Vidavniststvo, Kyiv, 2016, 226 p.) [in Ukrainian].

14. Ryabokon O.O. Detsentralizatsiya byudzhetnoyi sistemi Ukrayini: mizhnarodniy dosvid ta realiyi [Decentralization of the budget system of Ukraine: international experience and realities], Ekonomichniy visnik Donbasu [Economic Bulletin of Donbass], 2(40), 124-127 (2015) [in Ukrainian].

15. Ivanov S.V., Lyashenko V. I., Ivannikova M. M. Detsentralizatsiya silskih gromad: Evropeyskiy dosvid ta perspektivi dlya Ukrayini [Decentralization of rural communities: European experience and prospects for Ukraine], Ekonomichniy visnik Donbasu [Economic Bulletin of Donbass], 2(44), 50-55 (2016) [in Ukrainian].

16. Utvenko V.V. Teoriya ta istoriya mistseвого samovryaduvannya: navch. Posibnik [Theory and history of local government: a textbook] (Personal, Kyiv, 2017, 234 p.) [in Ukrainian].

17. Emelyanenko K. Sravnitelnyiy analiz polnomochiy organov mestnogo samoupravleniya nizhnego urovnya Ukrainyi i Respubliki Kazahstan [Comparative analysis of the powers of local self-government bodies of the lower level of Ukraine and the Republic of Kazakhstan], Legea și Viața [Law and Life], 6/2(306), 33-37, (2017) [in Russian].

18. Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 01.04.2014 #333-r «Pro shvalennya Kontseptsiyi reformuvannya mistseвого samovryaduvannya ta teritorialnoyi organizatsiyi vlady v Ukrayini» [Electronic resource]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r#Text> (accessed: 10.2023).

19. Ukaz Prezidiyi Verhovnoyi Rady Ukrayinskoyi RSR vid 12.03.1981 №1654-X «Pro poryadok vyrishennya pytan administratyvno-teritorialnogo ustroyu Ukrayinskoyi RSR» [Electronic resource]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10#Text> (accessed: 10.2023).

20. Konstitutsiya Ukrayini [Constitution of Ukraine], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR) [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 30, 141 (1996) [in Ukrainian].

21. Zakon Ukrayiny «Pro mistseve samovryaduvannya v Ukrayini» [Law of Ukraine "On local self-government in Ukraine"], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR) [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 24, 170 (1997) [in Ukrainian].

22. Byudzhetnyi kodeks Ukrayiny [Budget Code of Ukraine], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR) [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 50-51, 572 (2010) [in Ukrainian].

23. Podatkovyi kodeks Ukrayiny [Tax Code of Ukraine], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR) [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 13-14, 15-16, 17, 112 (2011) [in Ukrainian].

24. Zakon Ukrayiny «Pro mistsevi derzhavni administratsiyi» [Law of Ukraine "On local state administrations"], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR) [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 20-21, 190 (1999) [in Ukrainian].

25. Zakon Ukrayiny «Pro dobrovilne ob'ednannya teritorialnyh gromad» [Law of Ukraine "On the voluntary unification of territorial communities"] // Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 13, 91 (2015) [in Ukrainian].

26. Postanova Verhovnoyi Rady Ukrayiny «Pro utvorenniya ta likvidatsiyu rayoniv» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the creation and liquidation of districts], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 33, 235 (2020) [in Ukrainian].

27. Zakon Ukrayiny «Pro spivrobotnytstvo teritorialnyh gromad» [Law of Ukraine "On cooperation of territorial communities"], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 34, 1167 (2014) [in Ukrainian].

28. Zakon Respubliki Kazahstan ot 8 dekabrya 1993 goda №2572-XII «Ob administrativno-territorialnom ustroystve» [Law of the Republic of Kazakhstan dated December 8, 1993 No. 2572-XII "On the administrative-territorial structure"] [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z930004200_ (accessed: 10.2023).

29. Konstitutsiya Respubliki Kazahstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 (accessed: 10.2023).

30. Kodeks Respubliki Kazahstan ot 4 dekabrya 2008 goda №95-IV «Byudzhetnyiy kodeks Respubliki Kazahstan» [Code of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2008 No. 95-IV "Budget Code of the Republic of Kazakhstan"] [Electronic resource]. Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K080000095_#z527 (accessed: 10.2023).

31. Kodeks Respubliki Kazahstan ot 25 dekabrya 2017 goda №120-VI «O nalogah i drugih obyazatelnyih platezhah v byudzhet» [Code of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2017 No. 120-VI "On taxes and other mandatory payments to the budget"] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36148637&pos=4;-106#pos=4;-106 (accessed: 10.2023).

32. Nakaz Ministerstva rozvytku gromad ta teritoriy Ukrayiny 26.11.2020 #290 «Pro zatverdzhennya Kodiflkatora administrativno-teritorialnih odinita ta teritoriy teritorialnih gromad» [Order of the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine 26.11.2020 No. 290 "On Approval of the Codifier of Administrative Territorial Units and Territories of Territorial Communities"] [Electronic resource]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0290914-20#n8> (accessed: 10.2023).

33. Zakon Ukrayiny «Pro Avtonomnu Respubliku Krym» [Law of Ukraine "On the Autonomous Republic of Crimea"], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny (VVR) [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 11, 69 (1999) [in Ukrainian].

34. Nakaz Derzhavnogo komitetu statystyky Ukrayiny «Pro vprovadzhennya derzhavnyh klasyfikatoriv Ukrayiny: Klasyfikatsiyi poslug zovnishnoekonomichnoyi diyalnosti; Klasifikatsiyi osnovnyh fondiv; Klasifikatora ob'ektiv administratyvno-teritorialnogo ustroyu Ukrayiny» [Order of the State Statistics Committee of Ukraine "On the introduction of state classifiers of Ukraine: Classification of services of foreign economic activity; Classification of fixed assets; Classifier of objects of the administrative and territorial system of Ukraine"] [Electronic resource]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0078202-97#Text> (accessed: 11.2023).

35. Viborchiy kodeks Ukrayini [Electoral Code of Ukraine], Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 7, 8, 9, 48 (2020) [in Ukrainian].

36. Konstitutsionniy zakon Respubliki Kazahstan ot 28 sentyabrya 1995 goda №2464 «O vyiborah v Respublike Kazahstan» [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated September 28, 1995 No. 2464 "On Elections in the Republic of Kazakhstan"] [Electronic resource]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004029 (accessed: 11.2023).

37. Rishennya Andriyivskoyi silskoyi rady vid 24.12.2021 №VII|9-434 «Pro byudzheth Andriyivskoyi silskoyi teritorialnoyi gromady na 2022 rik» [Decision of the Andriivska Village Council dated 24.12.2021 No. VII. 9-434 "On the budget of the Andriivska Rural Territorial Community for 2022"] [Electronic resource]. Available at: <https://andriivska-gromada.gov.ua/bjudzheth-2022-roku-11-38-40-13-01-2022/> (accessed: 11.2023).

38. Reshenie maslihata rayona Birzhan sal Akmolinskoy oblasti ot 27 dekabrya 2021 goda # S-12/14 «O byudzhete Makinskogo selskogo okruga rayona Birzhan sal na 2022 - 2024 godyi» [Electronic resource]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G21BJ01214M> (accessed: 11.2023)

39. Evropeyskaya hartiya mestnogo samoupravleniya [Decision of the maslikhat of the Birzhan sal district of the Akmola region dated December 27, 2021 No. S-12/14 "On the budget of the Makinsky rural district of the Birzhan sal district for 2022-2024"] [Electronic resource]. Available at: <https://rm.coe.int/168007a105> (accessed: 11.2023).

М.Е. Омаров

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазақстан мен Украинаның жергілікті мемлекеттік басқару жүйелерін, жергілікті өзін-өзі басқаруды және билігінің аумақтық ұйымын салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Мақалада Украина мен Қазақстан Республикасының жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару жүйелеріне салыстыру жүргізілген. 2014 жылдан бастап Украинада жергілікті өзін-өзі басқару реформасы мен биліктің аумақтық ұйымының қалыптасуы мен дамуына шолу жасалды. Екі елдің жергілікті мемлекеттік басқаруы мен жергілікті өзін-өзі басқаруының құқықтық жағдайын айқындау мақсатында екі мемлекеттің нормативтік-құқықтық актілеріне контент-талдау жүргізіледі. Жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқарудың негізгі элементтері төрт өлшем бойынша салыстырылады: әкімшілік-аумақтық құрылым, жергілікті билік органдарының мәртебесі, жергілікті билік органдарының өкілеттіктерінің көлемі, жергілікті деңгейдегі бюджеттік жүйе. Екі ел жүйелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталады, 3 (базалық) деңгейдегі халық саны ұқсас екі әкімшілік-аумақтық бірлік бюджетінің кіріс бөлігін салыстыру жүргізіледі. Жергілікті басқару мен өзін-өзі басқарудың бір жүйесінің екіншісіне қарағанда негізгі артықшылықтары анықталады. Қазақстанның жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару жүйесін одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар тұжырымдалған.

Түйін сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті мемлекеттік басқару, Украина, Қазақстан, әкімшілік құрылым, жергілікті билік, жергілікті қоғамдастық, жергілікті бюджет, аумақтық бірлік.

M.E. Omarov

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Assessment of the Higher Education System of Kazakhstan and Issues of Its Quality Management

Abstract. This article compares the systems of local state government and local self-government in Ukraine and the Republic of Kazakhstan. A review of the formation and development of the reform of local self-government and territorial organization of power in Ukraine since 2014 has been carried out. A content analysis of the legal acts of both states is carried out in order to determine the legal status of local state government and local self-government of the two countries. A comparison is made of the main elements of local state government and self-government according to four parameters: administrative-territorial structure, status of local authorities, scope of powers of local authorities, budget system at the local level. The similarities and differences between the systems of the two countries were identified, and the revenue side of the budget of two administrative-territorial units of the 3rd (basic) level with a similar population was compared. The main advantages of one system of local state government and self-government over another are identified. Recommendations for the further development of the system of local government and self-government in Kazakhstan are formulated.

Keywords: local self-government, local government, Ukraine, Kazakhstan, administrative structure, local authorities, local community, local budget, territorial unit.

Сведения об авторе:

Омаров М.Е. – докторант кафедры политологии и политических технологий, факультет философии и политологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Omarov M.E. – PhD student of the Department of Political Science and Political Technologies, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.15.37
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-82-97>

Mothers as nation-building agents in Kazakhstan: the effect of neoliberalism

K.T. Kovyazina

Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

(E-mail: kamila.kovyazina@gmail.com)

Abstract. With one-third of the population being children, Kazakhstan is a young state that now has a life-turning moment. High share of children may be both a curse and an opportunity for the country to strive and flourish, and it depends highly on the interaction of the many actors that influence development of children. In Kazakhstan, traditional perception of gender roles in family led to the disbalanced and increased role of mothers in raising children, and, thus, making them the primary and the main agents of national code and values transmission. Simultaneously, global neoliberalization of all spheres of life led to the responsabilization of mothers not only for moral upbringing, but also for most of strategically important decisions that shape their future lives. Eventually, it is mothers who create and define the new citizens.

In my study, I focused on 3 generations of mothers in 3 families to see the transforming perceptions of their role in nation-building processes, what values they believe necessary for developing in their children, how neoliberalism affected their engagement in the children's lives, and whether social class has an influence on nation-building in Kazakhstan. The results showed that the perception of a mother's role is changing through generations, and now raising children is considered totally a private matter. Mothers of the last generation are primary and only decision-makers about their kids – sometimes sharing this only with their husband. This may be beneficial for government in short terms, because such mothers don't expect any support from state, but in the long run this may lead to the decreased sense of belonging to a country in their children.

Keywords: nation-building, national spirit, national code, class reproduction, citizenship, gender, motherhood.

Received: 01.06.2024; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Introduction

The being who discharges the duties of its station is independent; and, speaking of women at large, their first duty is to themselves as rational creatures, and the next, in point of importance, as citizens, is that, which includes so many, of a mother. Mary Wollstoncraft [1].

Children comprise around 30% of all Kazakhstani population, which makes our nation relatively young. Much attention needs to be given to the issues of raising and educating these children. But when we discuss the process of children's upbringing, we usually mean mothering not fathering. According to MICS survey conducted in 2015, fathers of only 6.6% of children at the preschool age in Kazakhstan were engaged in their upbringing [2]. They were involved in four or more or more activities to promote learning and school readiness in the last 3 days. Of course, preparation for school is not the only indicator of parental involvement, but to compare, mothers of around 51% of children were involved in 4 or more activities to promote learning. Such a status-quo can be explained in a simple way: Kazakhstan is on its track of re-traditionalization with strict gender role division when man is a breadwinner and woman is a hearth keeper. Even though, legally men are allowed to take a child-care leave a few of them use this possibility: in 2022, more than 400 thousand children were born, and only 3.5 thousand men applied for childcare leave [3]. In many cases, they are not even going to stay there and really take care of children, and do it for bigger allowance.

Simultaneously, Kazakhstani citizens are encouraged to participate highly in the demographic revival of Kazakhstan. Until recent times Kazakhstani people's fertility was a matter of a state level. In 2003, in his address to people of Kazakhstan, president Nazarbayev gave a task to his government to develop a program to increase fertility, decrease mortality rates, and attract more returnees (oralmans or kandas) [4]. This gave an impulse to the development of the whole state system of support of motherhood and marriage. In 2005, the National Commission on Women and Family, Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan was established to control the respective spheres of state policies. In her volumetric work, Iskakova reviews Kazakhstani strategic documents to conclude that since 2012 a steady and continuous interest in supporting motherhood, childhood, family and marriage has been expressed there. [5] Strategy-2050, for example, was included the tasks on reviewing and revision of the legislation on protection of mothers and children, tightening of the punishment for the crimes in this sphere, and on the increase of fertility rates and support of mothers of many children. A system of targeted social assistance was constructed to support the latter group. In the Strategy 2025 adopted in 2018 it was stated that family plays a crucial role on the development of human capital that will in turn participate in the state-building.

But role of a mother in raising children cannot be reduced to taking care for children. There is a Kazakh saying: "raise a son and you will raise a man; raise a daughter and you will raise a whole nation". Just like Jean-Jacques Rousseau, Kazakh people consider a mother responsible for not just caring for a child, but for raising a citizen, a patriot. Rezvushkina and Kariybayev [6] also suppose that "Kazakh women construct and reproduce the collective identity of an ethnic community through giving birth to a large number of children and indirectly participating in the national revival of independent Kazakhstan". In this article, I want to elaborate on how

motherhood and mothering practices are closely associated with nation-building process in Kazakhstan shaping it in various ways.

Problem statement and article purpose

As it was discussed above, children comprise the one-third of the whole Kazakhstani population and this could be considered both a curse and an opportunity. On one hand, high share of child population creates a pressure on social infrastructure including primary healthcare facilities and schools. On the other hand, given the adequate measures and policies are conducted by the government and society as a whole the children could contribute to the country's development and flourishing. In my article, I want to focus on the ideological, cultural side of the children's upbringing – in particular, how the national code is encrypted in them through mothering practices.

The main research question of my study: do Kazakhstani mothers act as agents of nation-building and if yes in what ways. I consider mothering from several perspectives: mothering as a form of citizenship, the interplay between intensification of mothering and neoliberalism, and mothering as a channel for class reproduction.

Literature review

A lot of academic papers are focused on the relation between motherhood and nation-building. Though historically women were excluded from all public domains including nation-building and civic participation and located into a private domain only, as Nira Yuval [7] states it, still it is difficult to challenge the notion that women are mostly responsible for raising children and, thus, new citizens. Introduced by Jean-Jacques Rousseau, this notion contributed to an understanding that at least some women need to receive education because it is they who transmit values and ideas to their children. Wollstonecraft [1] argued that girls and women should be educated because they will further in their life perform mother role, and through it they may shape future citizens. The three ways how mothers can affect the building of nation: 1. Raising children as patriots of their country; 2. Instilling in them national code or national spirit (traditions, norms, etc.); and 3. Teaching them the lessons of humanity which will eventually add to the sense of camaraderie and co-citizenship.

Contemporary studies connect the gender and motherhood to the nation-building in many various ways. Some argue that economic empowerment of women including mothers is a key driver for a country's development as a whole and development of communities in particular [8, 9, 10, 11]. Some authors consider the contribution of mothers to the state development from perspective of providing new citizens and demographic improvements – such motherhood is named reproductive citizenship [12, 13, 14]. This type of studies is usually focused on the health of mothers. Another cluster of studies on association between motherhood and nation-building is focused on the process of cultural and value transmission from mothers to children as future actors of the societies [15, 16, 17, 18]. A number of studies are focused on the association between motherhood and nation-building processes in new emergent countries

that were undergoing post-colonial processes in 1950-s and later. Frequently, the ideological tools to persuade women to prioritize their motherly role for a country's better future. Stoller-Liss [19] argues that Israeli women were indoctrinated by educational institutions and parental manuals that they are the mothers of nation and how they should proceed with this. Pacino [20] also describes how mothers in Bolivia were encouraged by ideologemes of "revolutionary motherhood".

At the same time, mothering practices and expectations of mothers change through generations and are influenced by the contexts and even political regimes. According to Hays [21], intensive mothering has become a dominant ideology in North America in 1990-s. That ideology included several points:

1. Mothers were considered the primary and main caregivers;
2. Intensive mothering is "child-centered, expert-guided, emotionally absorbing, labor-intensive, and financially expensive", and mothers need to put all their resources to development of a child;
3. Children are priceless and a miracle.

While in US this mothering revolution happened in 1990-s already it is safe to say that in Kazakhstan it started to take its place only in the late 2010, and we can trace it even through my study. Intensification of mothering goes hand in hand with the process of global neoliberalization of all the spheres of life. This is manifested through the responsabilization of mothers for not only raising a child, but also making strategic and optimal decisions on formal education, informal education, psychological services, etc. "Mothers must be neoliberal self-optimizing economic agents in the "public" realm and maternalist self-sacrificing mothers in the "private" realm." [22] Parents and mothers, in particular, are expected to participate in school and extracurricular activities [23]. This creates high pressure on mothers and future mothers, and sometimes even leads to the rejection of mothering at all [24].

Methods

To address my research question, I conducted desk research and in-depth interviews. Desk research was conducted to look at the existing theories of mothering and motherhood, relevant studies about Kazakhstan, reports of international organizations on relevant topics, etc. In-depth interviews were conducted with mothers of 3 generations in 3 families from Kazakhstan, so total number of respondents is 9. All of the respondents were found within my surrounding, so there is a serious *limitation* – all the respondents could be from my information "bubble" and thus their experience could not be in any case generalized for many Kazakhstani citizens. Another limitation is that I don't speak Kazakh, while mothers of 1st generation in most Kazakhstani families speak only Kazakh, so I could not include such families into my research.

Social profiles of respondents. Family №1. Totally urban

Respondent №1. Mother of 1st generation is 72 years, she was born into a North Kazakhstan urban family, both of her parents had higher education. She herself got higher education and married a high-status official who was 11 years older than her. She has two children: a son and a daughter.

Respondent №2. Mother of 2nd generation is 53 years old. She was born into an Almaty urban family. Both parents had higher education. She herself got higher education, and married after graduating from university. She has 5 children: 2 daughters, and 3 sons.

Respondent №3. Mother of 3rd generation is 31 years old. She was born into an Almaty urban family. All her life lived in cities, mostly Almaty and Astana. For some period of time, she stayed abroad: in US, Hong Cong. Both parents have higher education. She has 2 children: a daughter and a son.

Family №2. Urban in last two generations

Respondent №4. Mother of 1st generation is 88 years old was born in Kuban. From 1942 till 1952, she was raised in an orphanage. She was considered a child of the war. She had only 7 classes of school education, after which she studied in a technical college (technikum). She was recruited forcedly to work in the Far East, and after that she moved. She had 2 children: a son, and a daughter.

Respondent №5. Mother of 2nd generation is 61 years old. She was born in Pavlodar. Got a higher education in pre-school sphere and worked as a tutor through all her life. She has 2 children: a daughter and a son.

Respondent №6. Mother of 3rd generation is 35 years old. She was born in Pavlodar. Both her parents had higher education. She herself got higher education, too. She has a son and currently doesn't work.

Family №3. Urban in last generation

Respondent №7. Mother of 1st generation is 67 years old who was born in a village in Pavlodar oblast. She didn't have education other than school and got married at 19. She has 5 children.

Respondent №8. Mother of 2nd generation is 47 years old; she was born into a village family in Kazakhstan on the border with Russia. Married her classmate when she was 20 years, they lived in the village almost 30 years. She has 3 children: 2 daughters, and a son. Got higher education distantly (заочно). Almost all her life worked as a librarian.

Respondent №9. Mother of 3rd generation is 25 years old, was born into a village family, most of her childhood she was raised in a small town Ekibastuz. Has a small son.

Results

Nation-building and mothering. To address the question on how mothering affects nation-building processes, I asked mothers how they see their role in nurturing children and what is the role of the state here. It appeared no surprise for me that most of the respondents consider raising children as parental responsibility, and almost no one considered it as shared responsibility of parents, state, and society. Some of my respondents also admit that educational institutions and peers may affect the development of children, but still consider themselves as primary source of influence. In a certain way, it is an advancement from Soviet total policy which was interfering into all spheres of people's lives when interpersonal in-family issues could have brought to discussion of a court of comrades. As Dugarova [25] explains it was an expected result of the transformation of social contract on family after the collapse of the Soviet Union. At the same time, now family policies reduced their focus on support of socially vulnerable families

only, and even them are not efficient enough [26]. Its weakest direction is “preventing family ill-being” which is quite a broad definition, however, in my opinion it may include the prevention of domestic violence. Though in Kazakhstan, there is a law on domestic violence it proves to be inefficient in terms of law enforcement. But when it comes to protection of children’s rights as separate citizens, state excludes itself totally. There is no juvenile legislation at all, and even the institution of children ombudsmen is introduced now, there are no clear regulation of their functions and powers.

Among parents there is a gender-based difference in responsibilities, it is especially more salient during the interviews with mothers of first and second generation. They are sure that father’s mandate is to provide for family while the spiritual, cultural, and I may add, ideological part is the domain of mothers.

When it comes to particular values that my respondents want to raise in their children, most of them talked about “decent” (порядочный) which taking into account the context means “kind”, “responsible”, “good enough”. It is difficult to make far-fetched conclusions out of this answer, but it looks like a “safe” option to name. A decent person is someone who is good, but not outstanding (“не высовывается”), not better and not worse than everybody. In my opinion, it is a demonstration of Kazakhstan’s place on the WVS map, according to which our society is still more conservative and in the mode of survival. The results of survey that was conducted by Kazakhstani Institute for Public Development (KIPD) in 2022 [27] show that the most valuable quality in their children parents consider their “industriousness” (трудолюбие) – each third respondent chose that option, and what is most important – it holds leadership through the years. Unlike “respect for elders” which lost its position of a leader in 2021 and got only the 4th place in ranking in 2022. People started to value more “self-respect” and “integrity” in their children.

However, when not asked directly mothers have more various answers on what they wanted to see in their children. Respondent №8, for example, mentioned that while she herself grew up shy and in a subordinate position she wanted her daughter to be different: more self-confident, active, lively and “not shy to perform”. For that purpose, she signed her up for artistic performance and dance classes and encouraged to participate in school events. Interestingly, later in her interview the respondent complained that unlike herself her daughter doesn’t want to live with the mother-in-law because she is not ready to tolerate other person’s character. The respondent didn’t notice the inconsistency of expecting subordinate behavior from her daughter when she herself was promoting independence and agency.

Another finding I had during the study is that mothers of 3rd generation tend to be more modest in considering their role as educators that may shape their children. As respondent №3 described it, she rather thinks of herself as a researcher or a gardener that is observing children’s personal traits and needs and tries to guide them. She is sure that each child is born with their own plan and, thus, parents are there for only providing conditions to live in.

“The main role of a parent is not to clip a child’s wings, instill in them confidence, self-love, awareness of their rights, to make them full. Not to raise, but guide, make conditions”. Respondent №6.

Respondent №6 also noticed that in the process of children’s raising she is trying to do the opposite to what her parents did to her. What she meant is that her parents were expecting from

her to be obedient and to nurture in her certain qualities while she tries just to follow her child's needs and desires.

How neoliberalism shapes mothering in regard to nation-building. One of the most intriguing questions for me was how mothering and its understanding transformed through generations and is affected by the neoliberal idea. As it was discussed earlier, neoliberalism shapes mothering through responsabilization them for more and more spheres of children's lives including upbringing, making decisions on food, clothes, using devices, education, and psychological and emotional discharge. Though it is not possible to control for all other possible external factors, at least the fact that groups of respondents are from one family gave a chance to look at generational peculiarities of perception of mothering.

Respondents of the first generation seem to be the most "careless" mothers. As I supposed before the study, they don't consider mothering as something requiring special attention, or discussion at all. Respondent №4, an 88-year-old woman didn't have parents herself, but she without any doubt gave birth to two children. When I asked her how she managed to raise them she laughed and told that somehow raised them. It is worth noting that her daughter respondent №5 in her interview revealed that remembers mother preparing food for them and taking care for their physical state, but not emotional.

Respondent №7, a 67-year-old woman – tells that she didn't pay special attention to raising her children (five of them), and that they raised one another themselves. Respondent №1, a 72-year-old woman – says she was busy studying at the university, so at least her first child was under the care of a mother-in-law. She also confesses that she did not provide her children with emotional support, but that she did ensure their education and instilled in them the values of a proper upbringing.

Lacking many information sources, first generation mothers almost fully relied on the experience of the women in the surrounding. Usually, they were mothers-in-law who were primary helpers in terms of childcare, especially, during the first year.

Mothers of second generation had slightly different experience – not all of them were seeking information on parenting or childcare in the first years, but they all were taught how to care for a child in hospitals. In the high peak of Soviet Union, mothers as all other citizens were perceived primarily as labor force. Because of the necessity for women to return to their working places as soon as possible, breastfeeding by schedule was encouraged. My respondents said that they were directed to feed children every three hours but some of them could not follow this requirement. Scheduled breastfeeding, early introduction of additional food, and sometimes poor health of mothers led that many Soviet women didn't have enough milk and stopped breastfeeding earlier than it is now considered healthy.

Breastfeeding, while fully endorsed and valued in the traditional Russian setting, and initiated by most mothers at some time after delivery, was often unsuccessful. Most mothers introduced alternate liquid feeds shortly after delivery and solid foods within the first month of life in accordance with Russian infant nutritional recommendations. Routine supplementing of all babies with water, glucose or locally produced breast milk-substitute formulas from the first day of life contributed to the decline in breast milk production [28].

This generation of mothers already talk about more involvement of fathers in their everyday childcare routine though still men are considered as breadwinners.

The third-generation mothers, expectedly, unlike their mothers and grandmothers start their mothering process from the moment they learnt about their pregnancy. As respondent №9 put it, pregnancy period was an information “gathering” stage. They read, browse internet and talk to acquaintances and friends with children, and tried to prepare themselves physically. Some of them do this together with their husbands. Respondent №9 visited parental courses, bought children’s things, and read a lot not only about childcare, but also upbringing. Respondent №3 said that she learnt to do Chinese massage, she bought special materials to stimulate the child’s early development (special developing mats, musical toys, cards with pictures, etc.)

Together with the internet, comes the belief that children should not be raised but rather guided, and this is what actually requires most of the resources. Respondent №6 says that one the difficult things is to restrain herself when she wants to yell at her child. Respondent №9 confessed that though she read and talked a lot about mothering before, she was unprepared for the shift in her worldview that came with the realisation that she was now responsible for another human being, and that her anxiety for them would persist indefinitely. This confession is interesting if to compare with her grandmother’s attitude to children’s upbringing – she just gave birth to 4 children one by one, and they “raised each other themselves”.

Another sign of mothering intensification is that mother becomes main and central caregiver. All of the respondents of the third generations say that they had to take care of children themselves, because their mothers and mothers-in-law work or live far. In some cases, it is a period of relationship testing. Respondent №3 said that at one point she had to have a serious conversation about the distribution of roles, and she needs support. Respondent №9 says that her husband was engaged in the childcare so much that there is some kind of special bond between the child and her husband. Respondent №6 divorced her husband after the child was born and suffers the biggest pressure to cover all parental functions.

Class reproduction and nation-building. Last but not the least – I was interested in how class reproduction may influence the nation-building processes. Though from the very beginning, I wanted to look how perceptions of raising children may differ from family to family, it was during the first interview when I observed signs of what Bourdieu [29] called habitus in my interviewee and I realized that it may have a huge influence on the citizenship formation, and national code. Adeeb Khaleed [30] in his work on jadids showed that cultural capital and habitus played essential role in the formation of new Muslim intelligentsia in Central Asia.

Three generations of urban mothers

Respondent №1, as it was mentioned earlier, comes from an urban family – both of her parents received higher education and she gets married for a party official. Though we talked through Zoom, I could see her posture, mannerisms, her whole appearance and stayed surprised up to the end of the interview how well-spoken she was. By her own confession, she cannot consider herself a successful mother because she was assisted a lot by her mother-in-law. As I mentioned earlier, she didn’t pay much attention to emotional side of upbringing, and could be named a cold mother. Because of this, she confessed that she was very much surprised how her daughter managed to become emotional and supportive mother for five children.

Her daughter though also received higher education almost never worked, and has become a “professional” mother. This family in the second generation can be named very child-centered: almost every child-bearing was difficult, with four out of five children respondent №2 had to spend time in a hospital to save her pregnancy. It can also be considered as a sign of a higher class – they paid more attention to saving pregnancy and had a chance (and may be network) to enroll her to hospital. She was studying at a graduate school but then – left university.

Respondent №3 also had higher education, but she already moved to the US for that.

All respondents in this family have experience with relocation, whether to other countries or within Kazakhstan. The Mother of the third generation lived not only in Kazakhstan, and the United States, but also in Hong Kong. It seems like in this family, intensive mothering started already in the second generation.

In this family, conservative values are very strong. Women in all generations are marrying men who are wealthier or with a higher social position. Among the activities were reading, going to the countryside, theaters, and so forth.

Family urban in two generations

Respondent №4 was born in Kuban and didn't have her parents, she received only school education and some kind of vocational education. Almost all her life, they lived in a village, this is why they had a big household to look for including livestock, poultry and garden. As her daughter revealed, her mother was emotionally unavailable (but most probably too busy), and for support – her daughter approached to her father. Her daughter received vocational education in pedagogical uchilishe and all her life worked as a tutor in kindergarten. Some time ago, she divorced and now lives with her daughter and a grandson. Though they parted, she considers her husband a good father who took care of his children even after divorce. Respondent №6 got higher education, but she doesn't work now, after divorce she focused all her attention to raising her child.

In the family, strict mothering is persistent in two first generations. Respondent №5 – mother of second generation – confessed that sometimes she used to beat her children when they fought with each other. She said that she was beaten severely by her father (not mother). The only difference was in the reasons for punishment: mother of 2 generation was beaten for grades, while she herself beat children for misbehaving. Mother of 3 generation in this family tries to avoid physical punishment at all, but sometimes may yell at her son.

The main activity for children was to go to child camps, and together with parents to Bayanaul (Kazakhstani Switzerland).

Family urban in the first generation

Respondent №7 lived in a village all her life, didn't have any education apart from school, and marriage a man from another village. She had four children, and as she noted herself – they raised them themselves. Her daughter also said that she was never open with her mother, and preferred not to tell some important things (sometimes she talked to her teacher instead). Respondent №8 almost all her life lived in a village and married her classmate. She managed to get higher education in absentia (заочно) only because she loved reading and worked in a local library. In their family, apparently higher education was considered a value, because as mother of the first generation said with pride: all of her children received higher education. This and

the desire of the second-generation mother to make her daughter more confident shaped the path of the third-generation mother. She is a journalist who raises important for Kazakhstan and married a journalist who does the same.

Respondents from this family said that they never use physical punishment, but sometimes may yell at children on the peak of emotions. Among the activities they preferred, was looking after livestock, reading, and telling tales.

Overall, the differences in the third generation are not that obvious: third-generation mothers all have higher education and have more or less equalized opportunities and more or less similar views on the children's upbringing. However, children from the urban family looks more advanced in their opportunities. They also look like they paid more attention to saving pregnancies and raising children.

One of the reasons why class reproduction is not that salient may be that mothers of first generation were influenced highly not only by their mothers, but also mothers-in-law. The latter actually affected the way their second-generation-mothers were raised because they were information-providers and a support system for their daughters-in-law.

Discussion

The results of the study show that mothers in Kazakhstan don't perceive their role as "mothers of nation", they consider the process of raising children as totally private, and this perception becomes more salient in the third generation. Considering it a private their own matter such mothers would not like their children to be influenced by ideological tools, and don't consider state a monopolist in this regard. It may mean that children would not have strong connection to Kazakhstan, at least they will not get this from their mothers. My respondents, though freely and voluntarily take their total responsibility for their children's lives and future success, at the same time limit the possible influence of the state because they make crucial decisions on both formal and informal education, and will not bear those institutions that will have the agenda contrary to their own. It may sound a bit alarmist from one point, but considering that my respondents are of a certain sort – Russified, mostly urban, and from my bubble, their experience probably cannot be generalized to a bigger part of Kazakhstani mothers.

My study also shows that there is no clear vision of a future Kazakhstani citizen among mothers. When they are asked about the core values they want to transmit and core traits they want to see in their kids, they are becoming vague. Kind and decent – the main traits they want to see in their children, and such traits may not become the fundamentals for a national idea. Mothers of third generation expect their children to be free and creative, limiting their own role in raising kids to soft and observant gardeners.

Finally, I didn't find clear signs of class reproduction in Kazakhstani families through mothers' generation. It was more salient in the family urban in three generations whose first generation already was powerful during Soviet times. No class division may not be noticed because of the equalizing policies in Soviet Union when most of the population could get vocational education. There could be a strong effect of the systemic collapse that happened in Kazakhstan in 1990-s. The mass exodus of non-Kazakhs in 1990-s led to depopulation of cities and repopulation of

them by rural citizens. This is why the vast majority of Kazakhstani people are urban in first generation, and the class division is only to emerge. However, we already see the signs of its start that manifests itself in the privatization of education sphere.

Conclusion

My study showed that raising children is considered mostly a private matter, they are not perceived as future citizens and mothers are not perceived as transmitters of citizenship values. Most of the respondents wish their children to be decent, kind, heartfelt people. Mothers of third generation don't have illusions that they are capable of raising something particular in their children, but rather guide them and focus on what they already have at their birth.

After looking at the stories of my respondents from three perspectives, I see that the biggest effect and the most obvious separation line between different types of mothering lies in the generation gap. Mothers were influenced by the corresponding to their period discourse (because of their responsibility for a new human and their life) that they unconsciously repeat and replicate this discourse and, thus, the type of citizens they will try to raise will depend a lot on the information noise and prevalence of topics in public sphere.

Mothering started to intensify now, mostly because of the perception of 3-generation mothers of heavier responsibility. While mothers of previous generations gave birth to children because it was a social norm, the last generation feels responsible for the choice to give birth.

Acknowledgement, conflict of interests

The study was funded within the grant №ИРН BR21882266 "The study of population's historical memory and of nation-building policies in Kazakhstan in the independence years" received by the Research Institute of Jochi Ulus studies (№ИРН BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости», полученного РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан).

References

1. Wollstonecraft M. A vindication of the rights of men with a vindication of the rights of woman and hints, ed. Tomaselli, Sylvana. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2006.
2. UNICEF, Ministry of National Economy of Republic of Kazakhstan. Multiple Indicator Cluster Survey (MICS) [Electronic resource]. – 2015. – URL: https://bala.stat.gov.kz/files/MICS_2015_en.pdf (accessed: 01.06.2024).
3. Около 3 500 мужчин ушли в декретный отпуск в Казахстане [Electronic resource]. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/okolo-3-500-mujchin-ushli-v-dekretniy-otpusk-v-kazahstane-474254/ (accessed: 01.06.2024).

4. Nazarbayev N. Address of a President of the Republic of Kazakhstan to people of Kazakhstan. – 2003. – URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-aprel-2003-g_1342416495 (accessed: 01.06.2024).
5. Iskakova Z. State family policy of Kazakhstan: analysis of status quo and trends of development. Государственная семейная политика Казахстана: анализ текущего состояния и тенденций развития // *Kazakhstan Spektr*. – 2019. – 4(92). – <https://doi.org/10.1111/jftr.12316>
6. Rezvushkina T., Karipbayev B. Motherhood with many children in Kazakhstan: combining work and care // *History. Philosophy*. – 2021. – №2(102).
7. Yuval-Davis N. *Gender and Nation*. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 1998. – 157 p.
8. Mehra R. Women, Empowerment, and Economic Development // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 1997. – 554(1). – P. 136-149. <https://doi.org/10.1177/0002716297554001009>
9. Duflo E. Women Empowerment and Economic Development // *Journal of Economic Literature*. – 2012. – 50(4). – P. 1051-1079.
10. Sharma A., Dua S., & Hatwal V. Micro enterprise development and rural women entrepreneurship: way for economic empowerment // *Arth Prabhand: A Journal of Economics and Management*. – 2012. – 1(6). – P.114-127.
11. Doepke M., Tertilt M. Does female empowerment promote economic development? // *J.Econ Growth* 24. – 2019. – P. 309-343. <https://doi.org/10.1007/s10887-019-09172-4>
12. Lupton D. 'Precious cargo': foetal subjects, risk and reproductive citizenship // *Critical public health*. – 2012. – 22(3). – P.329-340.
13. Lupton D. The reproductive citizen: motherhood and health education // *Health Education*. – 2014. – P 48-60.
14. Roseneil S., Crowhurst I., Santos A. C., & Stoilova M. Reproduction and citizenship/reproducing citizens: editorial introduction // *Citizenship Studies*. – 2013. – 17(8). – P. 901-911.
15. Phalet K., & Schönplflug U. Intergenerational transmission in Turkish immigrant families: Parental collectivism, achievement values and gender differences // *Journal of comparative family studies*. – 2001. – 32(4). – P. 489-504.
16. Roest A., Dubas J. S., & Gerris J. R. Value transmissions between fathers, mothers, and adolescent and emerging adult children: the role of the family climate. // *Journal of Family Psychology*. – 2009. – 23(2). – P. 146.
17. Cipriani M., Giuliano P., & Jeanne O. Like mother like son? Experimental evidence on the transmission of values from parents to children // *Journal of Economic Behavior & Organization*. – 2013. – 90. – P. 100-111.
18. Pérez A.M., Ayala E.S., & Carrasco R.M. Transnational families of migrant mothers from Morocco in Spain and their transmission of cultural values. *Methadods* // *Revista de Ciencias Sociales*. – 2015. – 3(1). – P. 64-77.
19. Stoler-Liss S. "Mothers Birth the Nation": The Social Construction of Zionist Motherhood in Wartime in Israeli Parents' Manuals. *Nashim* // *A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*. – 2003. – №6. – P. 104-118. <http://www.jstor.org/stable/40316739>
20. Pacino N.L. Creating Madres Campesinas: Revolutionary Motherhood and the Gendered Politics of Nation Building in 1950s Bolivia // *Journal of Women's History*. – 2015. – 27(1). – P. 62-87. <https://doi.org/10.1353/jowh.2015.0004>.

21. Hays S. Cultural Contradictions of Motherhood. – Yale University Press, 1998. – 288 p.
22. Giles M.V. Mothering, neoliberalism, and globalization. In *The Routledge Companion to Motherhood*. – Routledge, 2019. – P. 373-388).
23. Holloway S. L., & Pimlott-Wilson H. New economy, neoliberal state and professionalised parenting: mothers' labour market engagement and state support for social reproduction in class-differentiated Britain // *Transactions of the Institute of British Geographers*. – 2016. – 41(4). – P. 376-388.
24. Yopo Díaz M. "It's hard to become mothers": The moral economy of postponing motherhood in neoliberal Chile // *The British journal of sociology*. – 72(5). – 2021. – P. 1214-1228. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12901>
25. Dugarova E. The Family in a New Social Contract: The Case of Russia, Kazakhstan and Mongolia // *United Nations Research Institute for Social Development*. – 2016.– №1.
26. Iskakova Zh., Kalashnikova N., Onychko M., Salikzhanov R., Smagambet B., Otar E., Abetova Z. Family Policy as a Power of Political Stability: Experience of Kazakhstan // *Social Politics*. – 2021. – P.1-15.
27. Kazakhstani Institute for Public Development. Kazakhstani Families. National Report. [Electronic resource]. – 2022. URL: https://ru.kipd.kz/wp-content/uploads/2023/01/nd_ks_ru.pdf (accessed: 01.06.2024).
28. Chalmer B., Samarskaya M., Tkachenko E., Muggah, H. What women say about post-partum care and breastfeeding in St. Petersburg, Russian Federation. // *Journal SOGC*. – 1999. – 21 (2). – P. 127-137.
29. Bourdieu P. Outline of a theory of practice. Cambridge studies in social and cultural anthropology. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. doi:10.1017/CBO9780511812507
30. Khalid A. The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia // *Univ of California Press* – 1999.– Vol. 27.

References

1. Wollstonecraft M. A vindication of the rights of men with a vindication of the rights of woman and hints, ed. Tomaselli, Sylvana (Cambridge University Press, Cambridge UK, 2006).
2. UNICEF, Ministry of National Economy of Republic of Kazakhstan. Multiple Indicator Cluster Survey (MICS) [Electronic resource]. Available at: https://bala.stat.gov.kz/files/MICS_2015_en.pdf (accessed: 01.06.2024).
3. Okolo 3 500 muzhchin ushli v dekretnyj otpusk v Kazahstane [About 3,500 men went on maternity leave in Kazakhstan] [Electronic resource]. – Available at: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/okolo-3-500-mujchin-ushli-v-dekretniy-otpusk-v-kazahstane-474254/ (accessed: 01.06.2024) [in Russian].
4. Nazarbayev N. Address of a President of the Republic of Kazakhstan to people of Kazakhstan [Electronic resource]. – Available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-aprel-2003-g_1342416495 (accessed: 01.06.2024) (accessed: 01.06.2024).
5. Iskakova Z. State family policy of Kazakhstan: analysis of status quo and trends of development. Gosudarstvennaja semejnjaja politika Kazahstana: analiz tekushhego sostojaniya i tendencij razvitija [State Family Policy of Kazakhstan: Analysis of Current Status and Development Trends] *Kazakhstan Spektr*, 4(92) (2019).
6. Rezvushkina T., Karipbayev B. Motherhood with many children in Kazakhstan: combining work and care, *History. Philosophy*, №2(102) (2021).

7. Yuval-Davis N. *Gender and Nation* (SAGE Publications, Thousand Oaks, 1998, 157 p.).
8. Mehra R. Women, Empowerment, and Economic Development, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 554(1), 136-149 (1997).
9. Duflo E. Women Empowerment and Economic Development, *Journal of Economic Literature*, 50(4), 1051-1079 (2012).
10. Sharma A., Dua S., & Hatwal V. Micro enterprise development and rural women entrepreneurship: way for economic empowerment, *Arth Prabhand: A Journal of Economics and Management*, 1(6), 114-127 (2012).
11. Doepke M., Tertilt M. Does female empowerment promote economic development?, *J.Econ Growth* 24, 309-343 (2019).
12. Lupton D. 'Precious cargo': foetal subjects, risk and reproductive citizenship, *Critical public health*, 22(3), 329-340 (2012).
13. Lupton D. The reproductive citizen: motherhood and health education, *Health Education*, 48-60 (2014).
14. Roseneil S., Crowhurst I., Santos A. C., & Stoilova M. Reproduction and citizenship/reproducing citizens: editorial introduction, *Citizenship Studies*, 17(8). 901-911 (2013).
15. Phalet K., & Schönplflug U. Intergenerational transmission in Turkish immigrant families: Parental collectivism, achievement values and gender differences, *Journal of comparative family studies*, 32(4), 489-504 (2001).
16. Roest A., Dubas J. S., & Gerris J. R. Value transmissions between fathers, mothers, and adolescent and emerging adult children: the role of the family climate, *Journal of Family Psychology*, 23(2), 146 (2009).
17. Cipriani M., Giuliano P., & Jeanne O. Like mother like son? Experimental evidence on the transmission of values from parents to children, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 90, 100-111 (2013).
18. Pérez A.M., Ayala E.S., & Carrasco R.M. Transnational families of migrant mothers from Morocco in Spain and their transmission of cultural values. *Methaodos, Revista de Ciencias Sociales*, 3(1), 64-77 (2015).
19. Stoler-Liss S. "Mothers Birth the Nation": The Social Construction of Zionist Motherhood in Wartime in Israeli Parents' Manuals. *Nashim, A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, №6, 104-118 (2003).
20. Pacino N.L. Creating Madres Campesinas: Revolutionary Motherhood and the Gendered Politics of Nation Building in 1950s Bolivia, *Journal of Women's History*, 27(1), 62-87 (2015).
21. Hays S. *Cultural Contradictions of Motherhood* (Yale University Press, 1998, 288 p.).
22. Giles M.V. Mothering, neoliberalism, and globalization. In *The Routledge Companion to Motherhood* (Routledge, 2019, P.373-388).
23. Holloway S. L., & Pimlott-Wilson H. New economy, neoliberal state and professionalised parenting: mothers' labour market engagement and state support for social reproduction in class-differentiated Britain, *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41(4), 376-388 (2016).
24. Yopo Díaz M. "It's hard to become mothers": The moral economy of postponing motherhood in neoliberal Chile, *The British journal of sociology*, 72(5), 1214-1228 (2021).
25. Dugarova E. *The Family in a New Social Contract: The Case of Russia, Kazakhstan and Mongolia*, United Nations Research Institute for Social Development, №1 (2016).

26. Iskakova Zh., Kalashnikova N., Onychko M., Salikzhanov R., Smagambet B., Otar E., Abetova Z. Family Policy as a Power of Political Stability: Experience of Kazakhstan, Social Politics, 1-15 (2021).

27. Kazakhstani Institute for Public Development. Kazakhstani Families. National Report. [Electronic resource]. Available at: https://ru.kipd.kz/wp-content/uploads/2023/01/nd_ks_ru.pdf (accessed: 01.06.2024).

28. Chalmer B., Samarskaya M., Tkachenko E., Muggah, H. What women say about post-partum care and breastfeeding in St. Petersburg, Russian Federation, Journal SOGC, 21(2), 127-137 (1999).

29. Bourdieu P. Outline of a theory of practice. Cambridge studies in social and cultural anthropology (Cambridge University Press, Cambridge, 1977).

30. Khalid A. The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia, Univ of California Press, Vol. 27 (1999).

К.Т. Ковязина

Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан

Аналар Қазақстандағы мемлекет құрушы агент ретінде: неолиберализмнің әсері

Андатпа. Халқының үштен бірін балалар құрайтын Қазақстан – қазір өмірлік бетбұрыс сәтіне қадам басқан жас мемлекет. Балалардың жоғары үлесі ел үшін өз қиындығымен бірге, күш-қуат және гүлдену мүмкіндігі болуы мүмкін және бұл балалардың дамуына әсер ететін көптеген субъектілердің өзара әрекеттестігіне байланысты. Қазақстанда отбасындағы гендерлік рөлдерді дәстүрлі қабылдау бала тәрбиесіндегі ана рөлінің теңгерімсіздігіне және артуына әкеліп соқты, сөйтіп оларды ұлттық код пен құндылықтарды жеткізудің негізгі және басты агентіне айналдырды. Сонымен қатар өмірдің барлық салаларын жаһандық неолиберализациялау аналарды балалардың тек адамгершілік тәрбиесіне ғана емес, сонымен бірге олардың болашақ өмірін қалыптастыратын стратегиялық маңызды шешімдердің көпшілігі үшін де жауапкершілікке әкелді. Ақырында, жаңа азаматтарды жасайтын да, айқындайтын да аналар.

Мақалада 3 жанұядағы аналардың 3 ұрпағының мемлекет құру үдерістеріндегі рөлі, балаларында қандай құндылықтарды дамыту қажет деп санайды, неолиберализм олардың балалар өміріне қатысуына қалай әсер етті және Қазақстандағы мемлекет құрылысына әлеуметтік таптың ықпалы барына назар аударылды. Нәтижелер көрсеткендей, ананың рөлін түсіну ұрпақтан-ұрпаққа өзгеріп отырады, ал қазір балаларды тәрбиелеу жеке мәселе болып саналады. Соңғы ұрпақтың аналары балалары туралы негізгі және жалғыз шешім қабылдаушы – кейде бұны тек күйеуімен бөліседі. Бұл қысқа мерзімде үкімет үшін тиімді болуы мүмкін, өйткені мұндай аналар мемлекеттен ешқандай қолдау күтпейді, бірақ ұзақ мерзімді болашақта олардың балаларының өз еліне деген сезімнің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Түйін сөздер: мемлекет құру, ұлттық рух, ұлттық код, таптық репродукция, азаматтық, гендерлік, аналық.

К.Т. Ковязина

Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан

Матери как агенты нациестроительства в Казахстане: эффект неолиберализма

Аннотация. Поскольку треть населения составляют дети, Казахстан является молодым государством, в жизни которого наступает переломный момент. Высокая доля детей может быть как проклятием, так и возможностью для страны стремиться и процветать, и это во многом зависит от взаимодействия многих действующих лиц, влияющих на развитие детей. В Казахстане традиционное восприятие гендерных ролей в семье привело к несбалансированно высокой роли матери в воспитании детей и, тем самым, делает их первоочередными и главными агентами передачи национального кода и ценностей. Одновременно глобальные процессы неолиберализации всех сфер жизни привела к возложению на матерей ответственности не только за нравственное воспитание, но и за большинство стратегически важных решений, определяющих их дальнейшую жизнь. Таким образом, именно матери создают и определяют новых граждан.

В своем исследовании я сосредоточилась на трех поколениях матерей в трех семьях, чтобы увидеть, как меняется восприятие их роли в процессах национального строительства, какие ценности они считают необходимыми для развития у своих детей, как неолиберализм повлиял на их участие в жизни детей и имеет ли социальный класс влияние на национальное строительство в Казахстане. Результаты показали, что восприятие роли матери меняется из поколения в поколение, и теперь воспитание детей считается полностью частным делом. Матери последнего поколения являются главными и единственными лицами, принимающими решения о своих детях, разделяя эту ответственность только со своим мужем. В краткосрочной перспективе это может быть выгодно правительству, поскольку такие матери не ждут никакой поддержки со стороны государства, но в долгосрочной перспективе это может привести к снижению чувства принадлежности к стране у их детей.

Ключевые слова: нациестроительство, национальный дух, национальный код, классовое воспроизводство, гражданство, гендер, материнство.

Information about author:

Kovязина К. – PhD, Candidate in Eurasian Studies, Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan.

Ковязина К. – PhD, Еуразиятану ғылымдарының кандидаты, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.15.11

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-98-115>

Конец эпохи доминирования либеральной идеологии в условиях возрастающих вызовов

Т.М. Дузбаев*¹, Е.К. Алияров², М.М. Нуров³

¹Казахский национальный университет имени ал-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Казахстан

³Университет «Тұран», Алматы, Казахстан

(E-mail: ¹dtusubzhan@mail.ru, ²gpccenter2007@gmail.com, ³markhabbatnur@gmail.com)

Аннотация. В данной статье сделана попытка прояснить представления об идеологии – что это такое, как она передается, насколько она полезна для осмысления общества и как используется политической элитой. Также изучается актуальность идеологии для современной политики.

Идеология – это система определенных взглядов, идей, концепций и понятий, которых придерживается какой-либо класс, политическая партия или государство. Идеология всегда является отражением господствующих в данный момент политических течений.

Политические дебаты широко распространены в обществе. Осознаем мы это или нет, но большинство из нас на простом уровне являются политологами. В обществе от граждан ожидается, что они будут иметь мнение по широкому кругу вопросов, которые либо непосредственно как отдельные лица, либо коллективно как граждане влияют на их жизнь.

Даже на простом, несложном уровне у нас есть взгляды на «правильную» форму правления, «правильную» роль правительства в обществе, насколько «демократична» собственная политическая система, правильный уровень государственных расходов и так далее.

Мы регулярно пользуемся этими идеологическими убеждениями, когда пытаемся осмыслить мир. Они могут быть нелогичными, хорошо структурированными или даже последовательными, но мнения и действия политической элиты будут ссылаться на эти убеждения.

Либерализм как идеология сталкивается с возрастающим вызовом со стороны других идеологий. Возрастающее влияние националистических партий, растущее влияние исламского мира, появление второй сверхдержавы КНР, формирование ограничений и барьеров между странами, военная и экономическая конфронтация западных стран с РФ выявляют новые проблемы в формировании идеологических течений.

Ключевые слова: идеология, идеологические установки, государственная политика, убеждения, государственное управление.

Поступила: 10.05.2024; Принята: 14.06.2024; Доступна онлайн: 28.06.2024

Введение

Термин «идеология» был придуман во время Французской революции французскими «идеологами», которые хотели «назвать новую науку, намеченную в рамках программы Просвещения, преподаванием идей», поэтому первоначально оно предназначалось для отражения новой науки об идеях. К середине XX века – после взлета и падения идеологического мышления – «идеология» была вновь наполнена чувством систематичности: идеологии были концептуализированы как длинные, последовательные цепочки мыслей, которые служили инструментами управления обществом и переговоров в социальных и политических вопросах власти. Эта концептуализация также отражается в экспоненциальном росте использования термина «идеология» в период XX-XXI веков. Современные определения идеологии обычно имеют дело с политической интерпретацией, поскольку эта интерпретация появилась на мировой арене совсем недавно и быстро изменила социальные отношения и традиционные властные иерархии.

Идеологии связаны, в первую очередь, с властными структурами и политической элитой. Политики стремятся к власти. Использование власти всегда происходит в рамках идеологии. Современная политика может быть правильно понята со ссылкой на идеологические движения: консерватизм, либерализм, социализм, национализм и так далее.

Иногда считалось, что политика – это не что иное, как неприкрытая борьба за власть. Политические идеи – это пропаганда, форма слов или лозунгов, предназначенная для завоевания голосов или привлечения народной поддержки.

Данную позицию, безусловно, поддерживает бихевиоризм – школа психологии, связанная с Джоном Б. Уотсоном (1878-1958) и Б.Ф. Скиннером (1904-90).

Политические идеи – не просто пассивное отражение корыстных интересов или личных амбиций, но и способность вдохновлять и направлять политические действия. В то же время политические идеи не возникают в вакууме. Все политические идеи формируются социальными и историческими обстоятельствами, в которых они развиваются, а также политическими амбициями, которым они служат. Проще говоря, политическая теория и политическая практика неразрывно связаны между собой.

Поэтому любое сбалансированное и убедительное описание политической жизни должно признавать постоянное взаимодействие между идеями и идеологиями, с одной стороны, и историческими и материальными силами, с другой.

Другими словами, разработчики идеологий не нуждаются в том, чтобы их «доказывали» с помощью какой-либо рациональной, научной формы проверки. Все политические идеологии претендуют на «истинные» определения свободы, равенства, справедливости прав и «лучшего» построения общества. Упомянутая выше «конкретная группа» может быть любой социальной группой: классом, нацией, профессией, религиозной организацией, партией или группой давления. У всех будет набор идеологических предположений, которые безоговорочно принимаются как «правильные». Идеологии выполняют множество «социальных функций». Они будут включать создание чувства

групповой солидарности и сплоченности для членов этой группы через общие идеологические ценности: объяснение прошлого, анализ настоящего и, как правило, видение будущего с некоторым описанием того, как наступит лучшее будущее.

В политике и политической философии всегда было широко распространено мнение, что идеологией просто прикрывают борьбу за власть. Чтобы оправдать свою власть и убедить людей повиноваться, следовать за ними и поддерживать их, правители используют различные идеологии. Макиавелли советовал в «Государе» (1513 г.), что религия была очень полезным инструментом для правителя. Для Макиавелли реальной целью политики было получение и удержание власти.

Макиавелли указал на одну из самых важных ролей идеологических систем верований. До последних двух столетий в большинстве обществ доминирующей формой веры была религия. В семнадцатом и восемнадцатом веках рациональные и научные формы мышления бросали растущий вызов религии. Считалось, что как только религия и другие формы иррационального мышления будут удалены из политического дискурса, рациональные программы позволят человеческому обществу резко уллучиться.

Идеи и идеологии влияют на политическую жизнь разными способами. В первую очередь они обеспечивают перспективу, с помощью которой мир понимается и объясняется. Люди видят мир сквозь завесу укоренившихся убеждений, мнений и предположений. Сознательно или неосознанно, но все подписываются набору политических убеждений и ценностей, которые определяют их поведение.

Таким образом, политические идеи и идеологии устанавливают цели, которые вдохновляют политическую деятельность. В этом отношении политики подвержены двум очень разным влияниям. Без сомнения, все политики хотят власти.

Это заставляет их быть прагматичными, принимать ту политику и идеи, которые популярны среди избирателей или завоевании благосклонности влиятельных групп, таких, как бизнес или армия. Однако политики редко получают власть просто ради нее самой.

В мире конкурирующих истин, ценностей и теорий идеологии стремятся отдать приоритет определенным ценностям над другими и придавать легитимность конкретным теориям или политическим целям.

Глобализация влияет на политические идеологии по-разному. Во-первых, глобализация имеет серьезные последствия для идеологических проектов, основанные на нации. Например, политический национализм, связанный с национальным самоопределением, возможно, стал неудобным в мире, в котором национальные государства действуют в «постмодернистских» условиях. Однако, с другой стороны, глобализация приводит к росту популистских, ксенофобских настроений в обществе.

Популизм стал преобладающим политическим явлением в Европе, о чем свидетельствуют неоднократные электоральные победы правых популистских партий, перешедших с политической периферии на центральную сцену. Эти партии часто поддерживают антииммиграционную риторику, которая создает серьезные препятствия на пути европейской интеграции и глобализации. В последнее время многие западные страны пережили экономический спад, политические волнения и культурные

конфликты, которые привели к значительному усилению популистских сил. Кризис глобализации и возрождение национализма подпитывают политику идентичности и ограничения либерализма [1].

Современный либерализм и социальная демократия были поставлены под угрозу из-за снижения жизнеспособности национальных экономических стратегий, таких, как кейнсианское управление спросом, а консерватизму приходится бороться с тенденцией глобализации к ослаблению традиций и национальной идентичности. Во-вторых, глобализация означает нейтральную идеологическую силу сама по себе. Глобализация породила целый ряд оппозиционных сил.

Популизм – это динамичное и развивающееся явление, которое продолжает включать в себя новые элементы. Из-за его быстрого развития академическое сообщество имеет разные взгляды на определение популизма, будь то идеология, политическое движение или стиль дискурса, или политическая стратегия. Однако по своей сути популизм концентрируется на идее народа. Как заявил учёный: «Популизм – это глобальное явление, представляющее собой сложное переплетение народной и элитарной политики с конкретными идеологиями, ценностями, политическими стратегиями и стилями» [2].

После трех десятилетий глобального подъема, который привел к историческому пику числа либеральных демократий в 2005 году, последние 19 лет стали свидетелями устойчивого снижения. Многие либеральные демократии утратили жизнеспособность и общественную поддержку; некоторые отказались от ключевых достижений либерально-демократической формы правления; некоторые вообще отказались от него.

Цель исследования – выявить сущность, содержание и характеристики политической идеологии, ее значение в политической системе. Важность изучения идеологии связана с большим влиянием разрабатываемой государственной идеологии на политические решения. Государство в силу множества внутренних и внешних вызовов обязано придерживаться идеологии, максимально отвечающей национальным интересам общества и государства. Либеральная идеология в данный момент времени переживает большую критику.

Основные задачи исследования: анализ понятия и сущности политической идеологии, исследование функции идеологии, выявление общих и особенных характеристик различных видов идеологии. Предложить оптимальный вариант применения государственной идеологии, способной защитить национальные интересы и учитывающей интересы общества, государства. Либеральная идеология переживает кризисные моменты растущим популизмом в Европе, усилением торговых, экономических войн, создаются и применяются более успешные национальные идеологии, примерами которых являются экономически процветающие исламские страны, КНР и другие.

Научная новизна исследования. Несмотря на большое количество работ, отечественных и зарубежных, посвященных проблемам, связанным с политической идеологией, ее функций в качестве направляющей при принятии политических решений, тема функции идеологии до конца не изучена. В данном исследовании была попытка объяснить и исследовать существующие типы и функции идеологии. Недостаточно исследована взаимосвязь между принятием политических решений политической

элитой и государственной идеологии. Также новизна исследования состоит в попытке объяснить невозможность принятия неподготовленными обществами либеральной идеологии. В период нестабильной международной обстановки принятие верной национальной идеологии, защищающей национальные интересы, крайне важно.

Методология

В данной научной статье для изучения проблемы исследования использовался метод сравнительного анализа, позволивший сопоставить существующие политические течения в различных политических режимах. В исследовании дополнительно применялись структурно-функциональный и системный методы исследования, позволившие выделить и анализировать идеологию в качестве самостоятельной структуры с целью определения ее влияния при принятии политических решений законодательной и исполнительной ветвями власти. В ходе написания научной статьи также использовался метод анализа литературных источников.

Обсуждение и наблюдение

Либерализм – это идеология. Она претендует, как и все идеологии, на универсальный набор «истинных» ценностей, подходящих для всех людей в либеральном обществе [2, 48].

Западные политические системы также были сформированы либеральными идеями и ценностями, настолько, что их обычно классифицируют как либеральные демократии. Эти системы являются конституционными в том смысле, что они стремятся ограничить власть правительства и защитить гражданские свободы и являются представительными, а политическая должность достигается путем конкурентных выборов. Впервые развивается в Западной Европе и Северной Америке, позднее либеральная демократия укоренилась в некоторых частях развивающегося мира, а после смены политических режимов в Восточной Европе 1989–1991 годов и падения СССР в 1991 г.

Большинство определений политической идеологии дают в следующей литературе (например: Heywood, 2021; Ball, Dagger, O'Neill, 2020; Wetherly, 2017; Geoghegan and Wilford, 2014; Sargent, 2008). В науке есть консенсус, что политическая идеология должна содержать следующие элементы:

1. Конкретное описание социального мира, в котором мы сейчас живем. Необходимо интерпретировать – придать смысл – массу социальных явлений, с которыми мы сталкиваемся, различая то, что более и менее важно. Одним из вкладов идеологии является помощь нам в этом (Freedon, 2003). Есть разные способы осмысления нашего социального мира, и разные идеологии имеют тенденцию сосредотачиваться на анализе, раскрывая предпочитаемое ею понимание общества. Например, либерализм склонен рассматривать общество как совокупность индивидов и придавать личности высшую значимость.

Социализм, с другой стороны, подчеркивает, что люди фактически организованы в социальные и экономические классы, что именно эти классы действительно формируют

нашу жизнь, и что социальный порядок, построенный с учетом преимущества одного класса над другими.

2. Оценка социального мира, в котором мы сейчас живем. Идеология не исчерпывается описанием общества. Должен ли мир быть таким?

3. Программа действий. После описания мира и его оценки идеология обычно включает в себя некоторый набор идей о том, что необходимо изменить в обществе. Программа действий будет стремиться решить проблемы, выявленные идеологической оценкой социального порядка.

Политические идеологии переплетают такие ключевые концепции вместе в более или менее связное видение общественной жизни.

Что отличает политическую идеологию от утопической фантазии, так это убежденность в том, что считается реалистичным, что мы можем изменить общество, чтобы оно более соответствовало предпочтительному видению в соответствии с выбранной идеологией.

Делая акцент на действии, политические идеологии всегда нацелены на массовую мобилизацию, обеспечивая поддержку своих интересов, предпочитаемое видение мира и побуждение людей воплотить его в жизнь.

Либерализм, консерватизм, социализм, марксизм и другие идеологические течения имеют обширный список литературы, в которой излагаются основные принципы их идеологических систем убеждений. Так, например, труды Джона Локка, Адама Смита, Давида Рикардо и Джона Стюарта Милля оказали значительное влияние на развитие либерализма. Размышления о революции во Франции (1790 г.) дали развитие марксизма и его классового анализа капиталистического общества [3, 11].

Конец идеологии? С учетом взгляда на то, что идеологическая мысль является постоянной чертой политики, может показаться странным, что идеология находится в упадке. Тем не менее, некоторые исследователи утверждали это, в первую очередь, Дэниел Белл и Фрэнсис Фукуяма.

Дэниел Белл в «Конце идеологии» (1960), а затем в статье «Правительство и оппозиция» (1988) утверждал, что идеологические дебаты как средство понимания общества находятся в упадке. Общество настолько изменилось, что старые идеологические формы анализа этих обществ, особенно марксизм, практически бесполезны.

На анализ Д. Белла сильно повлияла борьба времен холодной войны и необходимость показать, что марксизм перестал существовать как концептуальный инструмент, так и для политических действий [4, 9].

Фрэнсис Фукуяма в «Конце истории и последнем человеке» (1992) развил идеи, которые он ранее опубликовал, чтобы доказать, что окончание холодной войны продемонстрировало триумф либерализма и либеральной демократии как идеологии современных научно-технических обществ. Либеральная демократия имела универсальное применение и представляла собой конечную цель человечества [5, 67]. Позднее сам ученый отверг идею о бесповоротном торжестве западной либеральной идеологии ввиду распространения альтернативных идеологий по всему миру, подъему авторитаризма и популизма в странах Европы, а также ограниченному количеству государств, придерживающихся либеральной идеологии.

Д.Белл, Ф.Фукуяма и другие авторы «Конца идеологии» оказали большое влияние на дальнейшие исследования. Но небезосновательно были подвергнуты критике за то, что в своих исследованиях пропагандировали американское экономическое и политическое господство на планете. Они также подвергались критике за то, что у них есть идеи, которые на самом деле являются в высшей степени идеологическими сами по себе, и за систематическое игнорирование доказательств, ставящих под сомнение их тезис о конце времени идеологии. Есть много государств в исламском мире (Турция, Российская Федерация, Китайская Народная Республика, ИРИ), которые придерживаются идеологических систем, которые не предполагают, что либеральный путь лучше всего или либеральная демократия является ответом на их социальные и экономические проблемы.

Доказывают невозможность применения либеральной идеологии повсеместно также научные исследования российских ученых. Возникшая в 90-ых годах доктрина Примакова и концепта «Особого пути» России исследовалась многими зарубежными и отечественными учеными. Повышение Примакова на пост министра иностранных дел в 1996 году ознаменовало серьезный сдвиг во внешней политике России. До этого российская внешняя политика в основном стремилась к компромиссу с Западом, следуя контурам позднесоветской внешней политики Михаила Горбачева. По мнению Лаврова, Примаков осуществил радикальный отход от этого курса: «Россия сошла с пути наших западных партнеров» и пошла по собственному пути». С тех пор Россия придерживается выбранного курса – этим ярким выбором продемонстрировано решение Примакова в воздухе отменить свой визит в Вашингтон и приказать своему пилоту лететь обратно в Москву, чтобы протестовать против предстоящего решения Организации Североатлантического договора (НАТО) о бомбардировке Сербии в марте 1999 г. [6, 52]. Показателен период начала реформирования внешней политики в РФ в конце 90-х годов отходом от либеральной идеологии и началом проведения собственной национальной политики. Во множестве научных работ обсуждается, что навязывание либеральной идеологии невозможно и приводит только к отрицательным последствиям.

Достаточно примеров государств, где необдуманное внедрение либеральной идеологии на неподготовленные общества приводило к катастрофическим последствиям и затяжным конфликтам, на примере Арабской весны 2011 года, гражданской войны в Сирии, Ливии, непрекращающихся конфликтов в Афганистане, Ираке, Палестине.

Таким образом, идеологические установки влияют на все аспекты жизни общества: семью, политические партии, внутреннюю и внешнюю политику, а также международные отношения. Политическая элита в любом обществе происходит из этого общества и обычно разделяет идеологические и культурные ценности большинства его членов. В большинстве аспектов культуры присутствует идеологический элемент. Сами элиты могут не осознавать, что действуют эгоистично. Они могут искренне верить, что их взгляды отвечают интересам всех членов общества.

В Казахстане изучением идеологии занимались многие известные ученые, в том числе: доктор политических наук М.Б.Касымбеков, Е.Ж.Бабакумаров, Б.Т.Жумагулов. Так, многими политологами и учеными утверждается, что в Казахстане необходимо

применять собственную национальную идеологию. Национальная идеология должна быть выстроена на принципе единства, патриотизма, защиты национальных интересов населения страны [7].

Есть много средств, с помощью которых идеологические ценности передаются обществу: это семья, работа, друзья, средства массовой информации, социальные сети, программы политических партий и другие политические и социальные институты. Семья играет решающую роль в социализации новых граждан в соответствии с идеологическими ценностями своего общества. Существуют властные отношения между мужчинами и женщинами, родителями и детьми, и все они находятся под влиянием идеологических концепций, часто бездумно применяемых членами этой семьи. Первые переживания ребенком власти в обществе и приобретаемые им идеологические ценности происходят в семье.

Все эти факторы будут иметь идеологические послы, влияющие на политические ценности заинтересованных лиц. Политические партии явно являются идеологическими инструментами, предназначенными для завоевания поддержки на выборах путем обращения к электорату с манифестом, содержащим политические предложения, сформированные идеологическими ценностями.

Значение идеологии в современной истории. К настоящему времени идеология в политическом дискурсе очень важна. Но если и остаются сомнения, то можно отметить значение идеологии в формировании мировой истории.

Размышления мыслителей имеют идеологическое содержание, которое множеством прямых и косвенных способов влияет на мысли, политику и действия как политиков, так и людей. Не существует какого-то отдельного реального мира, где люди действуют прагматично. Мы можем понять мир только со ссылкой на идеологические точки зрения, осознавая в то же время ограничения и искажения наших собственных, глубоко укоренившихся идеологических убеждений. Таким образом, можно получить некоторое представление о важности этой ключевой связи между идеологией, мыслителями, властью и обществом, изучая примеры из истории [8, 26].

Идеологические дебаты были важной чертой политической жизни до двадцатого века, но они оказали влияние на политику в двадцатом веке иначе, чем в предыдущие времена. Правительства и политики ищут четкие идеологические ориентиры своим действиям и сознательно пытаются проводить политику в соответствии с идеологической повесткой дня. Во-вторых, современные коммуникационные технологии гарантируют, что идеологические дебаты и соперничество приобретут глобальный характер. Более того, современные государства укрепляют свою власть, манипулируя общественным мнением в соответствии с идеологией, апеллируя к идеологическим принципам, разделяемым как избирателями, так и правителями. В-третьих, снижается роль подлинного общественного мнения (сформировавшегося в результате собственного опыта людей) в воздействии на политику. Идеологические политтехнологии манипулируют общественным мнением до такой степени, что практически не возникает идеологических дебатов, которые не исходили бы из политической элиты.

Политическая идеология сейчас как никогда тесно связана с государственной властью. Двадцатый век, и мало надежды на то, что ситуация изменится в двадцать первом, был

веком, в котором господствовали идеологические фальсификации, преувеличения и упрощения. Идеологии часто принимали облик политических религий, преследуя некую форму человеческого совершенствования, устранения всех социальных конфликтов и заявляя, что они являются единственными проводниками «истины». Кажется, что эта форма идеологической политики является естественным продуктом мобилизации миллионов избирателей в условиях массовой демократии. Особенно показателен пример насильственного применения и построения либеральной идеологии западными странами США в Афганистане и Ираке. Войска США вместе с союзниками по НАТО вторглись в Афганистан после террористического акта 11 сентября 2001 г. Основная цель вторжения было свергнуть Аль-Каиду и победить фундаменталистский режим «Талибан».

В последние дни процесса вывода американских войск возникла нестабильность, война и кровопролитие усилились, антиправительственное восстание усилило свою повстанческую деятельность, подавлялись права человека и нарушались законы государства. В то же время силы США и их альянса НАТО безответственно выводятся из Афганистана, позднее хрупкое государство Афганистан падет, и, как следствие, «Талибан» заявил о победе над вторжением США 15 августа 2021 года [9].

Ситуации с построением демократии и перехода на либеральную идеологию претерпели катастрофу также в Сирии, Ливии, Ираке, Йемене. Данные примеры однозначно подтверждают гипотезу, что либеральная идеология вступает в противоречие с населением государств, что впоследствии привело к гражданской войне.

Наконец, после двух десятилетий катастрофической войны на территории Афганистана, ни мир не был достигнут, ни хрупкая демократия не сохранилась. Необдуманные действия привели к разгоранию гражданской войны, усилению радикального исламизма и непрекращающимся конфликтам.

Консерватизм является одной из удивительно устойчивых политических идеологий. Роль идеологии в поддержании политического порядка и легитимации политики и институтов этого порядка была, пожалуй, самой последовательной темой в науке. Теоретические утверждения о доминирующих идеологиях составляли основу многих анализов и получили дальнейшее развитие благодаря работам Грамшиана и Альтюссера. Аналогичные темы были центральными в функционалистской социологии, особенно в работах Талкотта Парсонса. Допуская единственную доминирующую идеологию, Майкл Манн также подчеркивал роль идеологической власти (наряду с экономической, военной и политической властью) в создании эффективных социальных порядков. Некоторые из этих работ, хотя и в ограниченном объеме, рассматривают динамику авторитарных обществ. Большинство из них сосредоточено на развитых капиталистических демократиях и на очевидной загадке широкого согласия и даже активной поддержки политических порядков со стороны тех групп, которые кажутся наиболее бесправными и ущемленными из-за них.

В плюралистических демократиях существует множество групп и отдельных лиц с самыми разнообразными взглядами на проблемы. Можно выделить три типа общественного мнения. Первый - есть «экспертное мнение». Политики и государственные служащие часто консультируются со специалистами по политике.

Эффективность демократии подвергается сомнению со стороны глобализации. Капитализм и демократия часто были тесно связаны, особенно в либерально-демократической политической теории. Однако мощь крупного бизнеса, международных финансовых институтов и международных денежных рынков бросает вызов как государственному суверенитету, так и способности демократии реагировать на требования людей и давление со стороны глобальной экономики. Одним из свидетельств написанного выше является подъем популизма и национализма в Восточной Европе.

Однако либеральный мировой порядок, существовавший с 1945 года, демонстрирует признаки ухудшения. Беспорядки и многосторонние конфликты на Ближнем Востоке, торговая война США с Европой и КНР, военный экспансионизм России, давление на либеральный политический и экономический порядок в Европе, растущая мощь Китая, отсутствие международного консенсуса по поводу свободной торговли, мощные авторитарные правительства и антилиберальные фундаменталистские движения, долгосрочные сдвиги в глобальной экономике с цифровизацией и роботизацией, радикальный исламизм и все это в совокупности создает иной порядок, отличный от либерального. Либеральному порядку в Европе сегодня бросают вызов самые разные силы. И вопросы, с которыми сталкиваются западные демократии, заключаются в том, стоит ли их защищать и способны ли они пережить нынешние вызовы.

Доказательством неудовлетворенности общества либеральной идеологии является принятие западными демократиями закона об иностранных агентах, ограничениях и снятии аккредитации иностранных СМИ. Данное обстоятельство отчетливо показывает нарушение главного принципа либеральной идеологии свободы слова. Так, в западных странах ограничивается работа СМИ и журналистов. Все это указывает на неспособность либеральной идеологии в западных странах адекватно отвечать на современные реалии.

Построение либеральной идеологии осложняется фактическим навязыванием со стороны Западных ценностей, входящих в полное противоречие с устоями общества. Западные страны используют различные инструменты экономического, дипломатического, политического давления с целью продвижения собственных ценностей. Эта деятельность также связана с возникновением «условного суверенитета» – нового и все еще развивающегося вызова норме о невмешательства во внутреннюю политику государств. В частности, Соединенные Штаты рассматривают военное вмешательство как эффективный инструмент внешней политики; это имеет частое использование военной мощи по всему миру после Второй мировой войны. Соединенными Штатами часто использовались вооруженные силы в современном мире. Так, в период с 1981 по 2005 год США использовали военную интервенцию 46 раз [10].

Таким образом, история демократии была историей глубоких противоречий и несоответствий, в которых достижения в области юридического равенства, прав человека и всеобщего благосостояния развивались наряду с крайней социальной маргинализацией, репрессивным насилием и перемещением в огромных масштабах. Это также то, что лежит в основе растущей нестабильности современных демократий. Когда кризисы отражаются по всему миру, типичной реакцией снова становится экстернализация, при которой различные группы проецируются как реальная угроза. По

мере того, как становится все труднее удерживать эти сферы разделенными, современные демократии симптоматично поворачиваются к применению идеологии. В первую очередь, бесконтрольное внедрение либерально-демократической идеологии. Ярким примером служит рост популизма и авторитаризма в странах Европы. Подтверждающим фактом является большое количество работ, признающих рост авторитаризма в мире и Европе и уменьшение индекса демократии по всему миру.

В политической культуре, можно сказать, каждая имеет свою собственную идеологию, которую будет разделять большинство граждан [11].

Третья черта современного либерализма - стремление к продолжающимся конституционным изменениям. Другими словами, именно поскольку он стремился расширить государство, современный либерализм также стремился реформировать его. Как заметил Хобхаус.

Хотя бы для того, чтобы обеспечить принцип правления по согласию, современный либерализм ассоциируется с продолжающимися конституционными реформами, чтобы обновить ключевой либеральный принцип правительства по согласию.

Упадок традиционных политических партий и, что немаловажно, представительной партийной демократии в устоявшихся демократиях Западной Европы привел в 1980-х и 1990-х годах к переходу к «правительству картеля», отмеченному исчезновением значимых различий между партийными партиями, программ, за которыми последовали двойные (и зеркальные) процессы снижения участия граждан в избирательной политике и «ухода элит» из гражданского общества в сферу управления и государства. Возможно, неудивительно, что эти изменения сопровождаются все более высоким уровнем недоверия к политикам и представительной политике в целом. Либеральная демократия перестала отвечать и решать проблемы современного мира, в связи с чем формируются новые, более эффективные национальные идеологии. Потеря доверия граждан в рамках либеральной идеологии означает потерю основной опоры данной идеологии. Подобные изменения кризиса либеральной идеологии наблюдаются в разных странах по всему миру. В современном мире либеральная демократия будет постоянно сталкиваться с различными кризисами: негативное влияние глобализации, рост санкционных и торговых войн, усиление недовольства населения в либеральных представительных демократиях проводимой политикой правительств развитых стран будет и в дальнейшем способствовать созданию собственных национальных идеологий и кардинальному пересмотру проводимой политики.

Важным также является понимание влияния идеологических убеждений политической элитой. Важность данного вопроса заключается при принятии политического решения или разработке законодательного акта важную степень влияния оказывает идеология. Примером можно считать принятие политического решения руководством США о начале бомбардировок территории Югославии ввиду критики политики, проводимой Белградом. Но почти все люди последовательно недооценивают такие процессы и переоценивают степень, в которой их собственные убеждения просто отражают лучшие доказательства, самую ясную логику, самые здравые моральные ценности и самое прямое восприятие реальности. Действительно, люди с самым некомпетентным пониманием конкретной

темы обычно демонстрируют наибольшую самоуверенность в своем собственном владении ею. Следовательно, люди могут принимать плохие или катастрофические решения, основываясь на совершенно ложных или ошибочных убеждениях, которые, тем не менее, кажутся им правдоподобными в свете их идеологической точки зрения [12].

Хотя доминирование является давней проблемой при изучении идеологии, необходимы дальнейшие и более комплексные исследования. Но хотя идеология может вызвать поддержку существующего политического порядка, она также долгое время считалась центральной причиной политических разногласий и конфликтов внутри таких порядков. Примером можно считать идеологическое противостояние США и СССР. Сущность политической конкуренции в значительной степени коренится в идеологических разногласиях между отдельными людьми и группами – по поводу того, какие системы ценностей, фактические утверждения, моральные принципы и видение желаемого будущего должны определять политику. Однако существуют значительные теоретические контрасты в отношении, как концептуализировать и объяснить такие идеологические разногласия.

Здесь нас интересует политическая идеология, а значит, надо различать (с одной стороны) то, что можно было бы считать идеологией в более общем плане, и (с другой) из неидеологических политических убеждений. Хотя некоторые теоретики могут утверждать, что любая идеология по своей природе является политической, существует также общепринятое определение, более ограниченное использование слова «политический», особенно в демократических странах [13].

Обширная и растущая литература по политической идеологии привела Шука и Фацио (2009) к гипотезе о том, что идеология может быть связана с выборочным поведением и последующим появлением асимметрии в изучении положительных и отрицательных установок. Многочисленные данные свидетельствуют о том, что политические консерваторы склонны воспринимать мир как более опасный или угрожающий, чем либералы, и что политические либералы, как правило, более открыты новому опыту, чем консерваторы [9, 87]. Такие результаты подразумевают, что может существовать фундаментальная разница в способах, которые политические консерваторы и либералы выбирают для изучения новой среды и проверки новых стимулов [14].

Результаты

Социологические дискуссии об идеологии обычно начинаются с признания множественности различных способов использования термина «идеология» [15, 35]. Различные идеологии построены на разных концепциях и различаются по способу организации и расстановке приоритетов этих концепций.

Разные идеологии часто по-разному расставляют приоритеты ключевых концепций. Например, и либерализм, и социализм поддерживают определенные идеалы свободы, равенства и общности. Но многие утверждают, что социализм отдает определенный приоритет равенству и общности, которые обычно не встречаются в либерализме.

Точно так же и социализм, и либерализм признают ценность человеческой личности; либерализм, однако, отводит этому принципу почетное место, в то время как социализм имеет тенденцию уделять больше внимания коллективным категориям, таким, как социальный класс [11, 14].

Перенесемся в 2024 год, и все будет выглядеть совсем по-другому. США сталкивается с новым вызовом своему доминирующему положению в мире: смысл американской демократии кажется поляризованным, а возможно, и парализованным политикой Дональда Трампа. Европейский Союз, бастион либерально-демократического сотрудничества и экономической интеграции, потерял Великобританию из-за националистически-ксенофобских настроений, в Восточной Европе продолжается рост антииммигрантских, популистских партий [15].

В отсутствие какой-либо реальной угрозы или неспособности управлять глобальным международным капитализмом в той или иной форме, государства будут продолжать получать легитимность от международной системы благодаря своей способности эффективно сотрудничать на международном уровне, создавать богатство и экономические ресурсы для поддержки суверенитета и амбиций государства и/или гражданина. Однако точный характер системы будет зависеть от ключевых государств – крупных держав – внутри системы. И некоторым в какой степени это будет зависеть от способности некоторых негосударственных субъектов влиять на государственные формы и принятие решений [16].

Однако такие идеологии пока не выдвигают глобальных претензий на политическое доминирование или революционную системную политику.

Основываясь на этой траектории, можно сказать, что идеологические вызовы глобализованному мировому порядку будут оставаться второстепенным, пока это отвечает корыстным интересам государств и их ключевых экономических заинтересованных сторон [17].

Политические настроения сталкиваются с аналогичными проблемами в Польше и Венгрии. Политическая идеология обычно использует гораздо более широкий подход к «политике», а не просто вопрос о том, что должны делать правительства (хотя обычно оно тоже заинтересовано в этом).

Тем не менее, большинство идеологий сосредотачивается на ограниченном наборе основных концепций и строит свое видение вокруг них. Но никто не сдерживается необходимостью сосредоточиться только на действиях правительств.

Заключение

Традиционный образ либеральных демократий состоит в том, что они пользуются легитимностью, потому что, с одной стороны, они уважают личную свободу, а с другой, – они реагируют на общественное мнение. Однако критики предполагают, что конституционализм и демократия – не более чем фасад, скрывающий господство «властной элиты» или «правлящего класса». Ральф Милибэнд, например, изобразил либеральную демократию как «капиталистическую демократию», предполагая, что в ней

есть предубеждения, которые служат интересам частной собственности и обеспечивают долгосрочную стабильность капитализма [18, 45].

В то время как либерально-демократические режимы промышленно развитых стран Запада остаются относительно невосприимчивыми к кризисам легитимации, этого нельзя сказать о либерально-демократических правительствах в развивающемся мире. Немногим развивающимся странам удалось поддерживать политические системы, основанные на открытой и конкурентной борьбе за власть и удержании стабильной власти.

Важность данной статьи заключается в том, чтобы придерживаться национальной идеологии, не поддаваясь влиянию Запада. Государству в силу геополитических причин, растущего противостояния РФ и стран Запада, продолжающейся экономической войны, имеющихся внутренних проблем критически важно иметь собственную, независимую от Запада, идеологию. Национальная идеология должна защищать интересы общества и государства [19].

Например, структурные проблемы, такие, как геополитика, чрезмерная зависимость от товарных культур, задолженность и зависимость перед западными банками и финансовыми средствами, прямое противоречие национальных ценностей и западной культуры, защита национальных интересов перед иностранным влиянием, стремлением ограничить влияние запада на внутренние дела государства и так далее, делает трудным и даже невозможным для развивающихся стран применения западной либерально-демократической идеологии [13, 56].

Кроме того, либеральная демократия часто является неуместной и может даже рассматриваться как препятствие, когда общество сталкивается с более важными задачами такими, как: необходимость социального развития, поддержание национальной безопасности, поддержание стабильности государственного управления и сохранения единства общества, защита государственных интересов перед иностранным вмешательством.

Развитые страны шли к применению либерально-демократической идеологии на протяжении нескольких столетий, в которых происходили и кризисы, и социальные потрясения.

Данный вид идеологии является применимым только к ограниченному числу развитых государств со стабильной, устойчивой к кризисам государственной властью, высоким уровнем технического и экономического развития, развитого гражданского общества. Без наличия этих условий применимость либеральной идеологии может привести к негативным последствиям ввиду отсутствия необходимых, обязательных предпосылок.

Выходом может являться создание собственной идеологии, способной максимально защищать национальные интересы народа и государства.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (ПЦФ BR21882428 «Влияние и перспективы ислама как духовно-культурного, политического, социального

явления в постнормальные времена: опыт стран Ближнего Востока и Центральной Азии»).

Список литературы

1. Shi Mei An Exploration of the Reasons Why Right-Wing Populist Parties in Europe are Anti-Immigration: The Case of Italy // Journal of Education, Humanities and Social Sciences. – 2023. – №15. – P. 128-133.
2. Lin Hong. The polarization of imbalance: The left and right wings of contemporary European and American populism // Contemporary World and Socialism. – 2019. – 141(05). – P. 113-122.
3. Daniel Diermeier. Positive Political Theory // The Encyclopaedia of Political Thought (New York: Wiley Blackwell). – 2014. – P. 2891-2900.
4. Bell Daniel. The End of Ideology Revisited (Part I) // Government and Opposition. – 1988. – Vol.23 (no.2). – P. 131-50. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/44482382>. (accessed: 12 Apr. 2024).
5. Fukuyama Francis The End of History? The National Interest, no. 16, 1989, pp. 3-18. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/24027184> (accessed: 12 Apr. 2024).
6. Травин Д. «Особый путь» России: от Достоевского до Кончаловского. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге., 2018.221 6. Fukuyama Francis. The End of History The National Interest. – 1989. – no.16. – P. 3-18.
7. Mukazhanova A.M., Senkubaev S.T., Kadirova L.E. The relevance of the national idea «Mangilik El» // Образование и проблемы развития общества. –2018. – №1(5). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-relevance-of-the-national-idea-mangilik-el>.
8. Foster Roy. ERIC HOBSBAWM. Past & Present. – 2013. – no.218. P. 3-15.
9. Connah, L. (2021). US intervention in Afghanistan: Justifying the Unjustifiable? South Asia Research, 41(1), 70-86.<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0262728020964609>.
10. Choi S.-W., & James P. Why Does the United States Intervene Abroad? Democracy, Human Rights Violations, and Terrorism. Journal of Conflict Resolution. – 605. – P. 899-926. <https://doi.org/10.1177/0022002714560350>.-2016.
11. Mullins W. Ideology: An Introduction Terry Eagleton London. Verso. Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne De Science Politique. – 1991. – P. 829-831.
12. Kossowska M, Hiel AV. The relationship between need for closure and conservative beliefs in Eastern and Eastern Europe. Political Psychology. – 2003. – P. 501-518.
13. Wolfe J. Capitalist Democracy in Britain. By Ralph Miliband. New York: Oxford University Press. – 1982. – P. 165. American Political Science Review. – 78(2). – P. 543-544.
14. DeMarrais E., Castillo L. J., Earle T. Ideology, materialization, and power strategies. Current Anthropology. – 1996. – 37(1). – P. 15-31.
15. Claessens S., Fischer K., Chaudhuri A., Sibley C. G., Atkinson Q. D. The dual evolutionary foundations of political ideology. Nature Human Behaviour. – 2020. – 4(4). –P. 336-345.
16. Blank Stephen. “After Primakov. The Evolving Context of Russian National Security Policy.” Cahiers Du Monde Russe 40. – 1999. – no.4. – P. 695-721. <http://www.jstor.org/stable/20171156>.
17. Igic, Rajko The influence of the civil war in Yugoslavia on publishing in peer-reviewed journals. Scientometrics. – 2002. –№53. – P. 447-452.
18. Corner J. Ideology: A note on conceptual salvage. Media, Culture & Society. – 2001. – 23(4). – P. 525-533.

19. Язева Е.В. Национальная идея современного Казахстана: Проблемы, поиски, решения // Вестник ИвГУ. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-ideya-sovremennogo-kazahstana-problemy-poiski-resheniya-1>.

References

1. Shi, Mei. (2023). An Exploration of the Reasons Why Right-Wing Populist Parties in Europe are Anti-Immigration: The Case of Italy. *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*, 15, 128-133 (2023).
2. Lin Hong. «The polarization of imbalance»: The left and right wings of contemporary European and American populism. *Contemporary World and Socialism*, 141(05), 113-122 (2019).
3. Daniel Diermeier. *Positive Political Theory. The Encyclopaedia of Political Thought* (New York: Wiley Blackwell), 2891-2900 (2014).
4. Bell Daniel “The End of Ideology Revisited (Part I).” *Government and Opposition*, 23, no.2, 131-50 (1988). JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/44482382>. (accessed: 12 Apr. 2024).
5. Fukuyama, Francis. “The End of History?” *The National Interest*, no. 16, 3-18 (1989). JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/24027184> (accessed: 12 Apr. 2024).
6. Travin D. «Osobyj put'» Rossii: ot Dostoevskogo do Konchalovskogo [“Special Path” of Russia: from Dostoevsky to Konchalovsky] (Saint Petersburg, 2018, 221 p.).
7. Mukazhanova A.M., Senkubaev S.T., Kadirova L.E. The relevance of the national idea «Mangilik El» // *Образование и проблемы развития общества [Education and problems of society development]*, №1(5) (2018). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-relevance-of-the-national-idea-mangilik-el>.
8. Foster Roy. *ERIC HOBBSAWM. Past & Present.*, no. 218, 3-15 (2013).
9. Connah, L. US intervention in Afghanistan: Justifying the Unjustifiable? *South Asia Research*, 41(1), 70-86 (2021). <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0262728020964609>.
10. Choi S.-W., & James P. Why Does the United States Intervene Abroad? Democracy, Human Rights Violations, and Terrorism. *Journal of Conflict Resolution*, 605, 899-926. <https://doi.org/10.1177/0022002714560350>.-2016.
11. Mullins W. *Ideology: An Introduction* Terry Eagleton London. Verso. *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne De Science Politique*, 829-831 (1991)
12. Kossowska M, Hiel AV. The relationship between need for closure and conservative beliefs in Eastern and Eastern Europe. *Political Psychology*, 24, 501-518 (2003).
13. Wolfe J. *Capitalist Democracy in Britain*. By Ralph Miliband. New York: Oxford University Press, 165 (1982). *American Political Science Review*, 78(2), 543-544.
14. DeMarrais E., Castillo L. J., Earle T. Ideology, materialization, and power strategies. *Current Anthropology*, 37(1), 15-31 (1996).
15. Claessens S., Fischer K., Chaudhuri A., Sibley C.G., Atkinson Q.D. The dual evolutionary foundations of political ideology. *Nature Human Behaviour*, 4(4), 336-345 (2020).
16. Blank, Stephen. “After Primakov. The Evolving Context of Russian National Security Policy.” *Cahiers Du Monde Russe* 40, no.4, 695-721 (1999). <http://www.jstor.org/stable/20171156>.
17. Igc, Rajko. (2002). The influence of the civil war in Yugoslavia on publishing in peer-reviewed journals. *Scientometrics*, 53, 447-452.
18. Corner J. (2001). ‘Ideology’: A note on conceptual salvage. *Media, Culture & Society*, 23(4), 525-533.

19. Jazeva E.V. Nacional"naja ideja sovremennogo Kazakhstan: problemy, poiski, reshenija [National idea of modern Kazakhstan: problems, searches, solutions] // Vestnik IvGU. Serija: Gumanitarnye nauki [Bulletin of IvSU. Series: Humanities], №4 (2009). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnaya-ideya-sovremennogo-kazahstana-problemy-poiski-resheniya-1>

Т.М. Дузбаев¹, Е.К. Алияров², М.М. Нуров³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Алматы, Қазақстан

³«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

Өсіп келе жатқан сын-қатерлер жағдайында либералдық идеологияның үстемдік дәуірінің аяқталуы

Аңдатпа. Мақалада идеология туралы түсініктерді нақтылауға талпыныстар жасалды, яғни ол қалай жеткізіледі, қоғамды түсіну үшін қаншалықты пайдалы және саяси элита қалай қолданады. Қазіргі саясат үшін идеологияның өзектілігі де зерттеледі.

Идеология – бұл кез келген тап, саяси партия немесе мемлекет ұстанатын белгілі бір көзқарастар, идеялар, тұжырымдамалар мен ұғымдар жүйесі. Идеология әрқашан қазіргі кездегі саяси ағымдардың көрінісі болып табылады.

Саяси пікірталас қоғамда кең таралған. Біз мұны түсінеміз бе, жоқ па, көпшілігіміз қарапайым деңгейде саясаттанушылармыз. Қоғамда азаматтардан жеке адамдар ретінде немесе азаматтар ретінде олардың өміріне әсер ететін көптеген мәселелер бойынша пікірлер болады деп күтілуде. Қарапайым, күрделі емес деңгейде де бізде «дұрыс» басқару формасы, үкіметтің қоғамдағы «дұрыс» рөлі, жеке саяси жүйенің қаншалықты «демократиялық» екендігі, мемлекеттік шығындардың дұрыс деңгейі және т.б. туралы көзқарастар бар.

Біз әлемді түсінуге тырысқанда осы идеологиялық нанымдарды үнемі қолданамыз. Олар қисынсыз, жақсы құрылымдалған немесе тіпті дәйекті болуы мүмкін, бірақ саяси элитаның пікірлері мен әрекеттері осы сенімдерге сілтеме жасайды.

Либерализм идеология ретінде басқа идеологиялардың өсіп келе жатқан сын-қатерлерге тап болады. Ұлтшыл партиялардың ықпалының артуы, ислам әлемінің ықпалының артуы, ҚХР-ның екінші державасының пайда болуы, елдер арасындағы шектеулер мен кедергілердің қалыптасуы, Батыс елдерінің Ресей Федерациясымен әскери және экономикалық қақтығысы идеологиялық ағымдардың қалыптасуындағы жаңа проблемаларды ашады.

Түйін сөздер: идеология, идеологиялық көзқарастар, мемлекеттік саясат, сенімдер, мемлекеттік басқару.

T.M. Duzbaev¹, E.K. Aliyarov², M.M. Nurov³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Kazakhstan center for Humanitarian and Political trends, Almaty, Kazakhstan

³Turan University, Almaty, Kazakhstan

The end of the era of dominance of liberal ideology in the condition of growing challenges

Abstract. This article attempts to clarify ideas about ideology – what it is, how it is transmitted, how useful it is for understanding society and how it is used by the political elite. The relevance of ideology for modern politics is also studied.

Ideology is a system of certain views, ideas, concepts and concepts held by any class, political party or state. Ideology is always a reflection of the prevailing political trends at the moment.

Political debate is widespread in society. Whether we realize it or not, most of us are political scientists at a simple level. In society, citizens are expected to have an opinion on a wide range of issues that either directly as individuals or collectively as citizens affect their lives.

Even at a simple, uncomplicated level, we have views on the «right» form of government, the «right» role of government in society, how «democratic» our own political system is, the right level of public spending, and so on. We regularly use these ideological beliefs when we try to make sense of the world. They may be illogical, well-structured, or even consistent, but the opinions and actions of the political elite will refer to these beliefs.

Liberalism as an ideology is facing an increasing challenge from other ideologies. The increasing influence of nationalist parties, the growing influence of the Islamic world, the emergence of the second superpower of the PRC, the formation of restrictions and barriers between countries, the military and economic confrontation of Western countries with the Russian Federation reveals new problems in the formation of ideological trends.

Keywords: ideology, ideological attitudes, public policy, beliefs, public administration.

Сведения об авторах:

Дузбаев Т.М. – докторант Факультета философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Алияров Е.К. – доктор политических наук, профессор, Президент Казахстанского центра гуманитарно-политической конъюнктуры, Алматы, Казахстан.

Нуров М.М. – PhD, ассоциированный профессор университета «Туран», Алматы, Казахстан.

Duzbaev T.M. – PhD student, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Aliyarov E.K. – Doctor of Political Science, Professor, President of the Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Conjuncture, Almaty, Kazakhstan.

Nurov M.M. – PhD, Associate Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.01.32
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-116-126>

Methodology for studying conflicts. Specific features of studying conflicts in the post-Soviet space

Zh.Ye. Altybayeva

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: zhansulu.zhanatayeva@gmail.com)

Abstract. Conflicts in the modern world becoming more and more relevant and requires a close expertise from different perspectives. Conflict resolution, peaceful and more importantly legal regulation of the conflict are the main goals, but the way for its achievement relies on detailed research. Additionally, it is crucial to take into consideration the region of the conflict to understand the nature and deep roots of the conflict, otherwise conflict resolution would not be achieved and transfer it to a frozen state. That is why it is necessary to understand the structure of conflicts, its principles and methodology of the research. The author proposes a comprehensive methodology that takes into account these specific features and challenges. This methodology incorporates multi-disciplinary approaches, drawing from political science, sociology, history, and international relations. In conclusion, this article contributes to the ongoing discourse on conflict studies by providing a specialized methodology that addresses the specific challenges presented by conflicts in the post-Soviet space. By recognizing the unique features of this region, researchers, policymakers, and analysts can develop more informed strategies for conflict prevention, management, and resolution, ultimately contributing to peace and stability in the post-Soviet space and beyond.

Keywords: conflictology, principles of conflict study, conflict studies methodology, regional conflicts, research design, actors of the conflict.

Received: 05.11.2023; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Introduction

Conflict, as an object of study and subject of analysis, is an interest to many sciences, such as political science, sociology, psychology, history, as well as international relations. Throughout the history of its existence, humanity has always been involved in conflicts. From 1990 to 1999 there were 118 conflicts in the world, with the participation of about 80 states, the number of casualties were about 6 million people [1].

In ancient times and during the Middle Ages, philosophers believed that conflict is close to human nature, since man is a creature characterized by aggression and the desire to benefit and achieve his own interest, even or especially if this interest conflicts with the interests of another person. “Lupus est homo homini” or “The human is the humans' wolf” (T.Hobbes).

There is a large number of definitions of the term “international conflict”, ranging from simple “international conflict is an acute form of confrontation beyond national borders”, and ending with more complex definitions such as conflicts in international relations are “a clash of conflicting interests (potential differences) around national values or issues (independence, self-determination, borders and territory, access or distribution of internal or external power), the conflict must be of long duration and of some level of intensity between at least two parties (states, groups of states, organizations or organized groups) who seek to realize their interests and win the fight. At least one party must represent an organized state.

Discussion

The study of conflict between states and regions is a direct reflection of the complete history of the relationships between the participants. That is why it is very important to consider the conflict, as well as analyze all the reasons for the emergence of contradictions between the participants. Every conflict is an actualization of contradictions. In the course of the study, it is important to remember that the main question is not which of the causes of conflict is the most important, but how these various causes interact with each other. When studying conflicts, it is very important to choose the most appropriate research method. “Method is the very first, basic thing. The seriousness of the research depends on the method, on the method of action” [2]. According to P.A.Tsygankov, method “means both the sum of techniques, means and procedures for science to study its subject, and the totality of existing knowledge. This means that the problem of method, while having independent significance, is at the same time closely connected with the analytical and practical role of theory, which also plays the role of method”[3]. In the research, a scientist or a group of scientists conducting a study mainly chooses their favorite methods and adjusts or supplements them within the framework of the object and conditions being studied, which somewhat hinders one of the main tasks of the researcher - to avoid a one-sided vision of the problem and subjectivity. For the best construction of research methodology P.A.Tsygankov recommends so-called “ideological pluralism,” that is, control of science over ideology and tolerance of different ideologies. As M.A.Khrustalev noted “the main disadvantage of the science of international relations is the protracted process of its transformation into an applied science” [4].

Also, it is crucial not to forget that the study of conflicts has its own peculiarities. When conducting conflict research, it is necessary to rely on the following principles of conflict research:

- “the principle of development – considering the conflict as a process, while tracing the entire evolution of the conflict.
- the principle of universal connection - conflict is not a set of individual elements, but an interconnected system.
- the principle of observing the laws of dialectics: the law of unity and struggle of opposites, the law of the transition of quantitative changes into qualitative ones, the law of negation of negation, paired categories of dialectics (matter and movement, time and space, and others).
- the principle of dialectical unity of theory, experiment and practice, that is, the connection of the empirical basis of research, which is the basis with the practical side.
- the principle of a systems approach - it is necessary to understand that conflicts are a complex structure that consists of hierarchically related subsystems. If similar positive or negative aspects have appeared not in one, but in several elements of the system, then the reasons for this should be sought primarily not in these elements, but in the system itself.
- the principle of a specific historical approach - each conflict is unique; there are no two absolutely identical conflicts in the world. This principle is based on identifying the peculiarities of the conflict, and not limiting its characterization of the conflict to knowledge obtained from a conflict of this type.
- the principle of objectivity – minimizing the influence of personal emotions, experiences and sympathies of the researcher” [2].

Studying a conflict requires a systemic picture of what is happening, it is necessary to consider certain parameters or variables. First, you need to consider the characteristics of the conflicting parties, that is, study the main interests of the parties, their resources, values and goals.

Secondly, an important factor is the communication experience of the parties, since it is this that serves as the main criterion for the enemy’s assessment of each other. Based on the history of relationships, states decide whether they can trust another state, whether their interaction will be based on trust or hostility directly affects the outcome of the conflict situation. The inability to reach a compromise very often occurs not because the parties do not benefit from a compromise, but because of a lack of trust in the conscientious execution of the contract by the other party, simply a lack of trust between the two parties. It is precisely because of the complex history of relations, where each new element of the conflict builds on each other like a snowball, that conflicts between states cannot reach a peaceful resolution for a very long time. In this case, the distrust of the parties to the conflict towards each other can be illustrated by the famous concept of the “prisoner’s dilemma”. An example of such a situation is the conflicts between Israel and Egypt (in general, the entire Arab world), India and Pakistan, and others.

Thirdly, “the nature of conflict is complex and multifaceted, but “the basis or grounds of conflict between peoples, groups or individuals can be “diffuse” and generalized, as in an ideological conflict, or specific and limited, as in conflicts over the possession of something; the cause of the conflict may be important or secondary for the conflicting parties; they may involve the possibility of compromise or the complete subordination of one party to the other” [5].

The components of conflict are a conflict situation and conflict behavior. A conflict situation (CS) is the presence of contradictory, divergent antagonistic goals and interests and values. Conflict behavior (CB) is the specific actions of participants in a conflict aimed at eliminating contradictions, changing the existing situation and achieving victory in the conflict. $KS + CB =$ open conflict, $KS - CB =$ latent or suppressed conflict.

The fourth variable is the social environment of the conflict. In this case, it is worth considering various institutions, social and legal norms. Every conflict is influenced by the social environment, with which another important variable is closely related - the interest of third parties. In international relations, the most important stakeholders are the most powerful states in the system of international relations at that time. In modern international relations, scientists most often consider the reaction of countries such as the USA, China, Russia and the European Union. Interest can be expressed through a variety of actions, ranging from official statements to the deployment of troops to enforce peace or to guarantee the safety of civilians. Very often, interested parties act as mediators and seek to bring opposing parties to the negotiating table.

The next variable is the tactics or strategy of the parties to the conflict, namely how one or another side achieves what it wants, how it uses resources, what leverage it has, influences the enemy directly or through allies - all these are components of the strategy and conduct of the conflict by the state.

The final factor is the results of the conflict, both for the direct participants and for the interested parties. Calculation of benefits and losses, the consequences of the conflict, and what changes it brought not only to the external environment and relations between the parties to the conflict, but also its impact on the internal changes of each of the participants.

Conflict research methods. Methodology

The main two approaches to the study of modern armed conflicts on an international or global scale are:

1) collection and analysis of information on the parameters of armed conflicts with an emphasis on quantitative, measurable indicators. It is on the basis of this technical and empirical approach that modern conflict databases have been created. Modern databases on conflicts include: "Data on Conflicts" Uppsala University, "Causes of War" University of Hamburg, "Comparison of Wars" University of Michigan, Heidelberg Institute for International Conflict Research;

2) qualitative analysis of forms of armed violence and changes in the nature of contemporary conflicts. It is the second approach, which takes into account quantitative indicators, but does not absolutize their significance, that has given science the majority of theoretical and analytical developments, assessments of modern conflicts and in-depth studies of specific conflicts in certain regions of the world.

In the study of conflict, the concept of causes that stem from the interests of the participants is important. Interest may become a driving force in conflict, or an attack on an interest by another party may provoke a reaction to protect its own interest. Consideration of the conflict from the point of view of rationalistic theories of international relations makes it possible to focus on the analysis of the interests of the main, secondary, eventual and indirect actors of

the conflict. It is also necessary to understand why states want to satisfy their interests at the expense of another state or region. Most often, the fact is that a state or a certain region begins to lay claim to the resources and territory of another region in a situation where it cannot fully satisfy its needs on its own. Accordingly, the closest source of necessary goods most often turns out to be a nearby country or region. If we take into account that each neighboring state is historically connected in one way or another, and probably had various connections in the past (trade and economic cooperation, war, alliance and other forms of cooperative action), then finding reasons for inciting a conflict is not so difficult. Of course, such a statement is not universal, and cannot always be applied, but in almost every conflict there is a party (maybe an indirect actor, or a group of individuals with a common interest) that pursues similar goals. This approach is also applicable to ethnopolitical conflicts. The growth of hostility between ethnic groups increases when one group begins to demand restrictions on the freedom of social nature of another ethnic group due to the fact that it itself suffers from the fact that it does not have the opportunity to exercise it. In the book "Conflict Analytics," author V. Svetlov states that "conflict is the presence of an imbalance in a system consisting of at least two elements" [6]: antagonism and synergy. It is important to note that antagonism is not the embodiment of conflict; it is the same equal element of the system that ensures its stable existence, just like synergy. "It is a mistakenly common identification of conflict with antagonism. Regardless of the form of its manifestation - hostile feelings, quarrel, aggression, violence, war, etc. antagonism represents a specific form of conflict resolution, a reaction to its occurrence and may turn out to be no less favorable and sustainable way of resolving it than synergy" [6]. That is, considering the conflict as an absolutely negative phenomenon is wrong. Naturally, in the presence of a large number of casualties, especially among the civilian population, a conflict that has entered an active stage with the use of weapons causes a great resonance in the international space, however, the phenomenon itself and the term "conflict" "does not have a negative connotation, it only highlights existing problems that require the greatest attention and points to points that are critical in the relationship of two or more actors - participants in the conflict. Based on the above, it can be argued that subjectivity and a certain neutrality, and sometimes even detachment, are an important criterion in the study of conflicts. However, it is worth noting the fact that in the social sciences and humanities it is very difficult to achieve complete verification or falsification of a hypothesis. The conclusion and analysis of international relations is based not only on the methods of "high theory", but is also influenced by factors such as intuition, comparison, imagination, observation and others. If hypotheses in the humanities are not demonstrative, what is their scientific significance? The main answer to this question is forecasting. The ultimate goal of studying conflicts in international relations is not only to explain the nature of the conflict, but also to determine the future trajectory of its development. Since the construction of the state's domestic and foreign policy depends on this. Forecasting and systemic analysis of conflict help to transfer the level of understanding of conflict from everyday to scientific, to determine with mathematical accuracy the causes of conflict and ways of its possible resolution.

Currently, the post-Soviet space is a region with tense interethnic relations, often based on the territorial claims of the republics. Each side appeals to the mixed ethnic composition of the

disputed territory, as well as archival treaties and maps, according to which this territory is part of a particular republic. The policy of disengagement carried out by the central apparatus of the Soviet government has already been repeatedly examined by many scientists, but many questions remain unanswered.

In one of his works, historian R.M.Masov writes: “The preparatory work carried out by the party and Soviet bodies to determine the territorial boundaries, numerical composition, compact arrangement of peoples to be united into independent Soviet socialist union and autonomous republics and regions has not been studied at all. In addition, there are other important issues that require careful and comprehensive research. For example, it has not been clarified what criterion was decisive for the inclusion of a particular settlement in the newly formed republics, how the process of identifying other factors took place, and whether economic, historical, national and other characteristics were objectively taken into account and whether they were taken into account interests of each nationality” [7].

The identities of the subjects of international conflicts are diverse. Confessional contradictions, when participants in a conflict define their belonging to a certain faith and religion and are not tolerant of those of different faiths, since they pose an existential threat to them. The racial component is also very important in determining the nature of the conflict, since the population of one country may identify themselves as different races. Ideological identity is manifested in the acceptance by a certain social group of established traditional and cultural values, which are manifested in the formation of a theoretical structure within a social group or state. It is also worth noting class, linguistic, political and other types of identity, in particular ethnic identity, which is fundamental in this study. Ethnic heterogeneity in one region, in one state, has a high conflict potential, especially if the ratio of two ethnic groups is strikingly different. Ethnic identity is the self-determination of a group of people in their belonging to a particular ethnic community. Behind ethnic identification there are always other, more important goals for the actor that require implementation: protection of one’s own territorial interests, resources, power, influence. Often the ethnic cause in a conflict plays the role of a “screen” for achieving one’s own rational goals, objectives and satisfaction of interests.

Discussion

Determining the conflict potential of a state in the post-Soviet space consists of several components. Firstly, as a rule, countries that have gained independence from multinational states have a desire to preserve their sovereignty, and, as a result, base their statehood on an ethnic basis, “on the basis of the dominance of the “titular” ethnic group in the political, economic and cultural fields” [8]. This approach may cause indignation on the part of the non-titular ethnic group of the state. This happened in 1990 in the Kyrgyz SSR, when the state decided to provide plots for housing construction to the Kyrgyz population of the region. Dissatisfaction with the socio-economic policies within the region led to armed clashes among the local population, as such policies were perceived as a threat to security and a violation of the rights and interests of the Uzbek population. Secondly, the period of the collapse of the Soviet Union is a time of flourishing of national self-awareness in the post-Soviet space. Differences between the two

ethnic groups (Kyrgyz and Uzbeks) served as the basis for ethnic divisions. Since ancient times, the Uzbeks led a more sedentary lifestyle, engaged in gardening, agriculture and trade, while the Kyrgyz, on the contrary, were representatives of a nomadic culture and preferred to engage in livestock farming. As a result of the increased degree of competition, the level of prosperity of Uzbek citizens exceeded the level of prosperity among the Kyrgyz population, which became an irritant to the Kyrgyz population. Pressure from privileged and social positions in favor of the Kyrgyz population worsened the situation and caused discontent on the part of the Uzbek population, making them feel disadvantaged and unprotected by the government due to the very weak representation of the interests of the Uzbek diaspora in the ruling echelons of the country.

The Georgian-Ossetian conflict of 2008, like the conflict in Osh, has a rich history and is a striking example of a conflict in the post-Soviet space with elements of ethnic conflict. It began back in Soviet times, when South Ossetia and Abkhazia were regions within the Georgian SSR. In 1990, Georgia decided to abolish the autonomy of South Ossetia and divided the republic into districts, which caused discontent among the Ossetian population, which escalated into an armed conflict resulting in the death of about a thousand Ossetians [9]. Such an aggressive policy of Georgia led to the fact that when Georgia left the Soviet republics, South Ossetia and Abkhazia decided to exercise the right to self-determination and preserve their identity by remaining part of the Russian Federation. In part, this decision was made by the leadership of both regions in order to protect their territory from the influence of the Georgian authorities and to obtain protection of their interests under the auspices of Russia. That is, in this case, the state decided to sacrifice its sovereignty in order to preserve its identity. An interesting fact is that Georgia in the 90s (the period of gaining independence) is an interesting example of a state in which serious problems were observed in the relationship between the titular ethnic group of the country and all non-Georgian ethnic groups of the republic. The concept of a “broken nation” was formed in the state; South Ossetia, Abkhazia and Adjara were perceived by the Georgian people as territories that were illegally and unfairly taken from the Georgian people. The period of gaining independence in Georgia is closely connected with the revival of the so-called national pride. A long stay as part of a multinational state, the predominance of the Russian language over other languages in the republics gave rise to a wave of rejection of the Soviet past among the newly independent states. Despite the fact that the initiative to annex South Ossetia and Abkhazia to the Russian Federation came from the states themselves and the people as a whole, and was legal according to international law, the situation was interpreted as imperial behavior on the part of Russia not only by Georgia, but by the entire Western world. The fact is that both sides perceive the 2008 conflict in completely different ways: for the Ossetian-Abkhazian side, the experience of communication with Georgia is the constant desire of the Georgian side to incorporate South Ossetia and Abkhazia both politically, demographically and socially. During the Soviet period, the Georgian SSR implemented a policy of resettlement to Abkhaz and Ossetian lands, and the idea that Georgians and Abkhazians were one nation was actively promoted in scientific circles. Tbilisi often imposed politics on Sukhum, which caused a wave of indignation on the part of the Abkhazians. As for Georgia, they first of all turn to history. Ossetia and Abkhazia have long been considered the territory of the Georgian state, therefore,

in the minds of the Georgian people, these lands are considered originally Georgian, and the desire of these peoples to develop separately from Georgia is nonsense. Georgia also believes that it was precisely because Ossetia and Abkhazia were part of Georgia that they retained their ethnic characteristics, unlike the Caucasian peoples of Russia, who, according to Georgia, were strongly influenced by Russian culture and Russified to a much greater extent. For Georgia, the conflict of 2008, as well as the conflicts that took place in the 80s and 90s between Georgia, South Ossetia and Abkhazia, is primarily the struggle of the Georgian people for the territorial integrity of Georgia.

The case of the conflict in Nagorno-Karabakh demonstrates elements of irredentism. “Epigraph to Susan Woodward’s book *The Balkan Tragedy: Chaos and Decay after the Cold War*: “Why should I be a minority in your state when you can be a minority in mine?” can be considered the motto of all adherents of irredentism” [10]. A large number of nearby territories (Nakhichevan, Karabakh, Kars, Anatolia, etc.) are considered by Armenia as regions that rightfully belong to the Armenian people, since the Republic of Armenia is the heir of Great Armenia. The fact that a large number of ethnic Armenians live in these territories is further evidence that the territories were illegally transferred to other states. However, neither Azerbaijan, nor Turkey, nor Georgia agree with such territorial claims. But for Nagorno-Karabakh - home to 137 thousand 380 (99.74%) Armenians out of a total population of 137 thousand 737 people in 2005; 145 thousand 450 Armenians out of a total population of 189 thousand 29 people in 1989; and 112 thousand Armenians out of a total population of 125 thousand in 1926 [11], it is obvious that Nagorno-Karabakh should be founded in accordance with the interests of the titular ethnic group, that is, the Armenians. According to Valery Tishkov, “Perhaps aspects of behavioral psychology and socio-psychological mechanisms play a more significant role than traditionally previously thought. We have enough evidence to prove that groups with a degraded status, who are the objects of discrimination from the dominant environment, often express fear for their existence even when objective demographic, political or cultural conditions do not give rise to such conclusions. This “alarm response” stems from an exaggerated sense of danger and leads to “extreme action in response to even mild danger” [12]. That is, there is often no discrimination in relations between the titular ethnic group and the minority, but there is an unjustified sense of danger.

Conclusion

The collapse of the USSR and, as a consequence, the collapse of the bipolar system led to a large number of conflicts on the territory of countries that were previously part of the Soviet Union. Cooperation during the Soviet past turned into clashes of interests and led to conflicts. There was mutual substitution within the “dialectical pair” – conflict and cooperation. These two concepts are inseparable and are the main characteristics of the system of international relations. “Processes of international cooperation always include a conflict dimension, and vice versa, every conflict presupposes one or another degree of cooperation of its participants” [13]. That is, the states - former members of the USSR – in the 90s moved from the stage of close cooperation to the stage of tense relations with each other. These conflicts became, rather, cruel

and tragic symptoms of social, economic and political restructuring after the collapse of the system of power in the USSR. Numerous interethnic and territorial conflicts turned the evolutionary collapse of the Soviet Union into a revolutionary collapse. The “Parade of Sovereignities” that took place after the collapse of the USSR showed that the purposeful speculation of the idea of sovereignty, as well as its denial, brings not so much positive as negative consequences, leading to a state of civil war and aggravating relations between states and ethnic groups. The long suppression of the sense of self-determination among the peoples of the republics led to the fact that after the collapse of the Soviet Union, the independent republics were overwhelmed by a wave of self-determination. The line that separates ethnic patriotism from nationalism has been crossed. Throughout the existence of the USSR, the process of self-determination took place as a long process of socio-political creativity of the people and a reflection of their historical, intellectual and spiritual values and potentials.

Today, self-determination is closely related to international law and territorial changes of the state. That is, the people have the right to self-determination and, accordingly, to territory, from which it follows that the state does not own the territory, but acts within a certain territory, and does not have the right to dispose of the territory, bypassing the interests of its citizens. In fact, this dispute is the subject of the study of international law, which priority is the territorial integrity of the state or the right to self-determination of the people. However, each of these two categories has its own subtleties and not all cases that claim to be the category of self-determination of a people actually correspond to the principles of self-determination in international law. Many states cover violent separatist movements with the label of “freedom of self-determination.” But it is worth noting that the canons of international law do not accept violence in any form, which makes this kind of separatism neither legal nor legitimate. This approach to considering the relationship between state and territory is very close to democratic values, according to which the priority is the population of the state, the people are the main element of the state, and not territory and power, which are secondary structural elements of the state. Interestingly, it was from 1990 that conflicts began to be increasingly classified as international or interstate conflicts, and from 1945 to 1990, conflicts were most often classified as civil or internal conflicts.

References

1. Smith D. Trends and Causes of Armed Conflict [Electronic resource]. 2004. – URL: http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2011/2576/pdf/smith_handbook.pdf (accessed: 10.11.2023).
2. Antsupov A.Ya., Shipilov A.I. Conflictology: a textbook for universities. – Saint Peterburg: Piter, 2008. – 496 p.
3. Tsygankov P.A. International Relations: study guide. [Electronic resource]. 1996. URL: http://polit.msu.ru/pub/unm_mpmo/library/mezhdunarodnie_otnosheniya.pdf (accessed: 10.11.2023).
4. Khrustalev M.A. Systemic modeling of international relations. Abstract for the degree of Doctor of Political Science / Khrustalev M.A. – Moscow, 1992. – P. 8-9.
5. Deutsch M. Conflict resolution (Constructive and destructive processes) / Deutsch M. // Socio-political magazine – 1997. – №1 – P. 202-212.

6. Svetlov V.A. «Organon» of Aristotle: substantiation of inductive-deductive scientific knowledge // History of scientific research: study guide. – Moscow. Academic Project: Business book, 2008. – 700 p.
7. Masov R.M. History of historical science and historiography of socialist construction in Tajikistan. – Dushanbe, 1988 – P. 185.
8. Smirnov P. “The Flickering Regime” of Self-Determination Conflicts in Eastern Europe [Electronic resource]. – 2006. – URL: <http://www.intertrends.ru/eleventh/002.htm> (accessed: 10.11.2023).
9. Chronicle of the conflict in South Ossetia in August 2008 [Electronic resource]. – News agency: RIA Novosti, 8th August 2013. – URL: <https://ria.ru/infografika/20130808/954902296.html> (accessed: 10.11.2023).
10. Pashayeva G. Karabakh conflict: Is there a way out of the deadlock? Institute for Central Asian and Caucasian Studies of Sweden and Institute for Strategic Caucasus Studies of the Republic of Azerbaijanю [Electronic resource]. URL: <http://www.ca-c.org/journal/cac-06-1999/pashaeva.shtml> (accessed: 10.11.2023).
11. Beglaryan A. The second population census took place in Nagorno-Karabakh [Electronic resource]. – 2015. – URL: <http://www.kavkazoved.info/news/2015/12/13/v-nagornom-karabahe-sostojalas-vtoraja-perepis-naselenija.html> (accessed: 10.11.2023).
12. Shafiyev F. Ethnic myths and prejudices as an obstacle to resolving confrontations: the Armenian-Azerbaijani conflict // The Caucasus and globalization. – 2007. – №2. – Volume 1. <http://cyberleninka.ru/article/n/etnicheskie-mify-i-predubezhdeniya-kak-prepyatstvie-na-puti-uregulirovaniya-protivostoyaniy-armyano-azerbaydzhanskiy-konflikt>
13. Baranovskiy Ye.G. Methods for analyzing international conflicts / Baranovskiy Ye.G., Vladislavleva N.N. – Moscow: Scientific book, 2002. – P. 240.

Ж.Е. Алтыбаева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қақтығыстарды зерттеу әдістемесі. Посткеңестік кеңістіктегі қақтығыстарды зерттеудің ерекшеліктері

Аңдатпа. Қазіргі әлемдегі қақтығыстар тақырыбы барған сайын өзекті болып келеді және әртүрлі көзқарастарды ескере отырып, мұқият қарауды қажет етеді. Жанжалды шешу, бейбіт және одан да маңыздысы, жанжалды құқықтық реттеу негізгі мақсаттар болып табылады, бірақ оларға жету жолы егжей-тегжейлі және жан-жақты зерттеуге байланысты. Сонымен қатар, қақтығыстың табиғаты мен бастауларын түсіну үшін жанжал аймағын ескеру өте маңызды, әйтпесе жанжалды шешуге қол жеткізілмейді және жанжал мұздатылған күйге өтеді. Сондықтан қақтығыстың құрылымын, оның принциптері мен зерттеу әдістемесін түсіну қажет. Автор көрсетілген ерекшеліктер мен мәселелерді ескеретін кешенді әдістемені ұсынады. Бұл әдістеме саясаттану, әлеуметтану, тарих және халықаралық қатынастарға негізделген пәнаралық тәсілдерді қамтиды. Қорытындылай келе, бұл мақала посткеңестік кеңістіктегі қақтығыстардан туындайтын нақты мәселелерді шешетін мамандандырылған әдістемені ұсына отырып, қақтығыстарды зерттеу бойынша жалғасып жатқан дискурсқа өз үлесін қосады. Осы аймақтың бірегей ерекшеліктерін мойындай отырып, зерттеушілер, саясаткерлер мен талдаушылар қақтығыстардың алдын алу, басқару және шешудің неғұрлым негізделген стратегияларын

жасай алады, бұл сайып келгенде посткеңестік кеңістікте және одан тыс жерлерде бейбітшілік пен тұрақтылыққа ықпал етеді.

Түйін сөздер: қақтығыстану, халықаралық қақтығыс зерттеудегі принциптер, қақтығыстарды зерттеу тәсілдеме, аймақтық қақтығыстар, зерттеу дизайны, қақтығыс акторлары.

Ж.Е. Алтыбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Методология изучения конфликтов. Особенности изучения конфликтов на постсоветском пространстве

Аннотация. Тема конфликтов в современном мире становится все более актуальной и требует тщательного рассмотрения с учетом разных точек зрения. Разрешение конфликта, мирное и, что более важно, правовое регулирование конфликта являются основными целями, но путь к их достижению зависит от детального и всестороннего исследования. Кроме того, крайне важно учитывать регион конфликта, чтобы понять природу и истоки конфликта, иначе разрешение конфликта не будет достигнуто, и конфликт перейдет в замороженное состояние. Именно поэтому необходимо понимать структуру конфликта, его принципы и методологию исследования. Автор предлагает комплексную методику, учитывающую указанные особенности и проблемы. Эта методология включает в себя междисциплинарные подходы, основанные на политологии, социологии, истории и международных отношениях. В заключение, данная статья вносит свой вклад в продолжающийся дискурс по исследованию конфликтов, предоставляя специализированную методологию, которая решает конкретные проблемы, возникающие в результате конфликтов на постсоветском пространстве. Признавая уникальные особенности этого региона, исследователи, политики и аналитики могут разработать более обоснованные стратегии предотвращения, управления и разрешения конфликтов, что в конечном итоге будет способствовать миру и стабильности на постсоветском пространстве и за его пределами.

Ключевые слова: конфликтология, принципы изучения конфликтов, методология изучения конфликтов, региональные конфликты, акторы конфликта.

Information about author:

Altybaeva Zh.Ye. – PhD student at the Department of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Алтыбаева Ж.Е. – Халықаралық қатынастар кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-127-139>

Tendencies in political and socio-economic development in the Middle East as a security factor

F. Naseri

Kazakh Ablai Khan University of International Relation and World Languages, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: faisal.nasire@gmail.com)

Abstract. Why do the international organizations failed to maintain security of the countries within the Middle East region despite there had been economic contribution, political stability, high social status and high military expenditure and efforts to protect environment? In the theory of securitization, it is important for a society to contribute to the world economy, be politically stable, consist high social status, increase military expenditure and consist a stable environment in order to maintain the security (Eroukhmanoff 2020). This theory does provide an understanding that security requires economic, political, social, military expenditure and environment contribution in a particular society. The reason behind such insecurity may be the activities of the international organization for MENA region, which causes a difficulty of insecurity by changing the local moral economic, political, social, military, environment values of the people.

The activities of the international organization only support the Individual behavior through, which contributes to the democratic leadership. The failure of the international organization to respect different economic, political, social, military, environment values of the countries in the Middle East, the countries within the Middle East region remains insecure. Thus, it is necessary for the international organizations to consider establishing activities consisting of both individuals and family or community economic, social, political, military and environment behavior which will not only bridge the gap between democracy and autocracy, will enhance the respect and leadership of the international organization but will also ensure security in the countries within the MENA regions.

Keywords: Security of the Middle East, securitization theory, understands and recognizes economic, social, political, military, environment values of different leaders, individual, Family or community, activities of International Organization (UN).

Received: 23.11.2023; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Introduction

This paper intends to clarify that why the international organization failed to maintain the security of the countries within the Middle East region despite the contribution of these countries to the world economy, being politically stabled, consist of high social status, high military expenditure, and contribute to the environment.

It is argued that a stable security requires economic contribution to the world economy, political stability, existence of high social status, high military expenditure, and contribute to the environment (Eroukhmanoff 2020) the data shows that although the countries within the Middle East region contributed to the world economy, political stability, existence of high social status, higher military expenditure and environment contribution but there are still possibilities of insecurity in the countries within the Middle East region.

This paper assumes that the activities of the international organization are causing difficulty of security in the countries within the Middle East region by failing to respect and consider different social, economic, political, military and environment values of both individual and family or community of the countries in the Middle East region.

Problem statement

There are 195 countries in the world with the total population of 8 billion in all around the world. The growth of the population is at 0.9 percent. The number of population is growing but the challenges facing population has remained unsolved. One of the main challenges that confront the world population is security. The problems of insecurity exist in different part of the world especially in the Middle East. There are 25 countries within the Middle East region. The countries confront with insecurity throughout the years whereas lack of security in this region creates not only problems like poverty, health and literacy but also instability for neighboring and other countries in the world. The main reason for insecurity is poverty, illiteracy and unemployment. There can be another reason for insecurity such as the activities of the international organization, which support only the individual values and failing to respect the family or community values in the countries within the Middle East region.

Research objective

This paper contributes to improving the situation of the international organization in economic, political, social, and military and environment engagement for the countries within the Middle East region, which will also improve the security condition of the countries within the Middle East region.

The oxford dictionary defines security as the activities involved in protecting a country, building or person against attack, danger, and etc (Oxford Dictionary 2023) This explanation does provide an understanding that security is a combined efforts taken by a government or people of a country to prevent damages to people life and properties. However, this explanation fails to provide an understanding that *despite there had been efforts to promote security in the*

Middle East but there are still possibility of insecurity in this region. Therefore, it is important to ask that why the security condition of the countries within the Middle East region remains unstable despite the efforts taken by a government or people, what causes insecurity in the Middle East region and what should be done about it to improve the security condition in the Middle East region?

Literature review

To determine the answer for these research questions I referred to the literature for the security studies which emphasized on the issues that relates to the *leadership, power distribution, violence, non-violence, respect, morality, ethics, values of democracy, autocracy, social status and the activities of the international organizations, the middle east countries.*

Leadership

I assumed in this part of the study that the problem of insecurity in the Middle East might have relationship with behavior of leaders, as the leaders are not able to make a decision, which can guarantee or assure the security of the Middle East.

We may make certain questions to learn about the quality of a good leader. For instance, why only some leader lead well? Is it because the conditions favor them or is it because they have certain abilities and qualities, which help them, to make good choices and direct people? There are various articles which have provided different meanings and direction to the study of leadership which none provide a clear understanding about the quality of a leader which can be applied or followed by a leader that can guarantee security in the Middle East. For instance, a study suggest that the best leaders are those who are always able to serve people, be powerful, be wise, be charismatic, and walk in dignity and honor (Hall 2022). This explanation shows that a leader always need to have these characteristics to assure security and provide quality services to the people of a society. However, this explanation fails to provide an understanding that despite there had been certain level of quality leadership among the leader in the Middle East but there are still difficulties of insecurity in the Middle East. A report suggest that there are more than one hundred leader in the Middle East for being powerful and consist a quality leadership (Arabian Business 2023). What power does a leader need to have to be working for the people interest and to serve the interest of the international and local organization?

Power theory

What is power? Power has been defined as the ability to control people or things (Oxford Dictionary 2023) there are still questions relates to the power. What are the different tools that enlighten power? Which power behavior is more important in the 21st century? What can be the common interest among all power behaviors to make them united and to be different as well? How to protect each type of powers from each other, which will create difficulty for the stability? How to maintain balance of power, is it possible or working and what needs to change

and how? These questions are important and there are other questions about the types of power in which Michael Barnett and Raymond *Duvall* stated that there are four types of power including compulsory, institutional, structural and productive (Micheal and Raymond 2018).

Referring to the definition from the Oxford Dictionary we understand that power requires control by a leader, it is clear that if a leader fails to control power than the leader might face different consequences which will effect the leadership quality. A study shows some of the reason that a leader fails to control including a leader losing the ability to think for others, losing the ability to guiding the team, losing the ability to not to be greedy, losing the ability to not to be arrogant, losing the ability to not to focus on politics, losing the ability to criticize, losing the ability to be reactive, losing the ability to make a proper communication (Quickbase 2022) This explanation does provide an understanding that a leader loses control over different abilities important for a leader to control. However, this explanation fails to provide an understanding that despite there had been certain level of quality leadership important for controlling power but there are still possibility of insecurity in the countries within the Middle East region.

Has there been an effort to balance of power in the countries within the Middle East region? The term balance of power has different definition and delivers different meanings. The most important meaning relates to three things equality or equilibrium of power among states resulting in balance, a distribution of power in which some state are stronger than others and any distribution of power among others (Elsie 2021).

There are different types of balance of power which include simple balance, multiple balance, local, regional and global flexible and rigid (Elsie 2021).

The definition and the type for balance of power shows that power is a necessary factor for maintaining order in a society. However, there is a statement that rejects the permanent existence of balance of power that suggest with the change of time and condition of balance of power also changes and provide opportunities for another balance of power system. This explanation shows that the power balance requires a type of leadership, which has to improve itself and compete with different intervening forces to prevent changes. However, this explanation also fails to provide an understanding about the condition where there have been efforts already taken to balance power in the societies of the Middle East but there are still possibilities of insecurity in these countries.

As an example, a study suggest that power balance is the result of a diplomatic efforts not of natural happening (Elsie 2021). This explanation shows that balancing of power requires a leader to use different policies to gain power both internally and externally. However, this explanation does not provide an understanding that although there had been diplomatic efforts in the countries within the Middle East region but there were still possibility of insecurity in the countries. For example, there had been a number of events that had been established in the Middle East including a Transition in America Occurs as the Landscape Shifts in the Middle East, New Regional Diplomacy, the Catch 22 of Civil Wars in the Middle East, Iran`s Hardliners Consolidate Their Hold on Power, the End of 20 Year War in Afghanistan, the Lessons of the War in Gaza, Israel`s New Government Lowers the Temperature of the Debate, a Year of Reckoning in Energy Markets, More Climate Change Highs and (Lows) for the Middle East, and Techno Politics Emerge as a Key Factor in the New Geopolitics (Lister 2022). All of these events had been

established under the US and Middle East countries leadership to resolve conflict and restore security and balance power among different countries in the Middle East. This explanation shows that although there had been efforts undertaken for the Middle East countries to restore peace security in the region but there were still possibility of insecurity in the countries within the Middle East region.

Respect, Morality and Ethics

A study narrating the claim of Sigmund Freud who suggest that moral advancement happens when a person loses the ability for some of the selfish needs and replaced by the values of important socializing agents (such as a person`s parents) (Grusec, Chaparro, Johnston, Sherman, 2013). This explanation still fails to provide an understanding that although there had been moral advancement in the countries within the Middle East region there were still possibility of insecurity in the region.

Values of Democracy and Autocracy

Here, we may still want to know about the type of value where a leader in a democracy and autocracy might respect in order to ensure security and stability in the Middle East.

For instance, Nelson Mandela, Mahatma Gandhi and Martin Luther King represented from a democratic leadership while Adolf Hitler, Napoleon Bonaparte, Queen Elizabeth and Vladimir Putin represented and represents an autocratic leadership. The question here remains with what makes both of the leadership different? Autocratic leaders make decisions by others, and they do involve the team or let them make decisions. Once the decision has been made, they impose it to others and expect obedience (U.A.A, 2022) the democratic leaders take an active role in the decision-making role and do not involve others while making a decision.

To better understand the differences in these political systems, it is important to explain about different type of political systems that exists in the world.

There are different types of political system, which directs different countries political, social and economic orders including democracy, flawed democracy, hybrid democracy, full democracy, and authoritarianism (Julius Maximilians University 2022).

In other words, it is main two political systems, which has found different names and shapes including democracy and autocracy. It is still important to know that what constitute a democracy and autocracy. A democracy belief in the individuals since an individual is believed to be both moral and rational, a belief in reason and progress based on the belief that growth and development is the natural condition of making and politics the art of compromise, a belief in a society that is consensual based on the desire for order and cooperation not disorder and conflict, a belief in shared power based on a suspicion of concentrated power whether by individual, groups and governments (Encyclopedia, 2022). An autocratic leader does not share power; the government supposes to be leaded by a head of state. This shows that both of the political systems has its own uniqueness but it is more important to know which of these political system has more followers in the Middle East.

A data shows that 33 countries practice working democracies in the world 34 countries have moderate autocracy in the world, 38 countries have hybrid regime in the world, 21 countries have hard autocracy in the world, 50 countries have deficient democracies in the world (Julius Maximilians University 2022).

This data also shows that in the Middle East there is only one country including Israel that contains a working democracy, 6 countries have moderate autocracy, 4 countries have hybrid regime, 8 countries have hard autocracy, 1 country have deficient democracy. In total 12 countries follow democracy and 8 countries follow authoritarianism in the countries within the Middle East region. There are 354.8 million people who value democracy and there are 108.3 million people, who value authoritarianism in the countries within the Middle East region. This data shows that the number of people following democracy in the Middle East is higher in compare to the number of people following autocracy.

The data provide an understanding that a democratic leadership and autocratic leadership consist of different characteristics and respects rooting deeper social, political, economic, military and environment values. These differences make both of the political system unique and important. An autocratic regime always respects the citizen when the citizen accepts a decision from the ruler, which contributes, to establishing a family or community behavior. A democratic regime has no expectation of the citizens and allows the citizen to follow their choices, which contributes to establishing an individual behavior. However, this explanation still fails to provide an understanding that despite the practice of both autocracy and democracy in the Middle East there were still possibility of insecurity in the region.

Social Status

In addition, a study shows that social status is the honor or prestige attached to one`s position in society, it may also refer to as a rank or position that one holds in a group such as daughter, playmate, pupil and etc (Fullan 2019). This definition of social status provides an understanding that social status is a process of being valued member of a society. However, this definition fails to provide an understanding that despite there had been minimum level of social status in the countries within the Middle East region, there are still possibility of insecurity in the countries within the Middle East region.

The Countries in the Middle East Region. The countries in the Middle East region consist of its own history and civilizations that consist a value that respect family or community.

The Activities of the international Organization. I have reviewed a number of international organizations and countries activities consisting of responsibility and values including the United Nation, World Economic Forum, World Bank, World Trade Organizations, SAARC, ASEAN, OECD, ADB, BRICS, and World Wide for Nature, USA, Russia, China and the Middle East. The United Nation is responsible to ensure world security, the World Economic Forum is responsible to improve the status of the world in multi aspect, the International Monetary Funds is responsible to improve the condition of economies, the world bank is responsible to lending and providing fund to the governments in low and middle income nations, the world trade organization is responsible to support and regulate trade in the world, the SAARC is responsible

for intergovernmental organization and the geopolitical union, the ASEAN is responsible in promoting intergovernmental cooperation and facilitate economic, political, security, military, education and social integration, the OECD is responsible for promoting economic advancement and global trade, the ADB is responsible for improving the Asia`s economic and social condition, the BRICS is responsible to support public or private initiative through loans, guarantees, equity participation and other financial instruments, the World Wide for nature is responsible to preserve wilderness and reduce human effects on the environment (ESCAP 2022) and the League of Arab intends to strengthen partnership and cooperation with regional and sub regional organization.

The activities of the international organizations promotes security, global economic, fund allocation, trade regulation, intergovernmental cooperation, facilitating economic, political, security, military, education and social integration, economic advancement, and helping nature and strengthen partnership and cooperation with regional and sub regional organization. All of these activities lead towards a type of cooperation relating to social, political, economic, military and environment status of the world, which will make the international organization and its partners responsible to grant such requests based on individualism.

The efforts including economic, social and cultural promotion of the international organization specially UN in the right to self-determination intend to allow people experience free political status and openly enjoy economic social and culture development. The right to self-determination allows the UN to provide dignity to all human in favor of individualism.

The delivery of such aims created various difficulty in the countries within the Middle East including government failure to prevent armed conflict, worsening in the economic condition of the people, social and cultural influence (Amnesty International, 2022).

This data provide an understanding that the efforts of the international organization for the countries within the Middle East has effected social, economic and cultural values of the people in the middle east.

Therefore it provides an understanding that despite there had been tremendous achievement for social, economic, political, military and environment aspects in the Middle East there are still possibility of insecurity. Showing that the countries within the Middle East are unique by consisting own social, economic, political, military and environment values.

The data also shows that the core values that the international organization share in common including efficient, dictating, peace loving, technocratic, equal right and dreaming goals (Fry, Michael and Pushkarna 2021).

The core values that the United State of America represent include life, liberty, the pursuit of happiness, the common good, justice, equality, diversity, truth, popular sovereignty, patriotism, the rule of law, separation of power, representative government, checks and balances, individual right, freedom of religion, federalism, civilian control of the military, liberal idealism, external and spiritual values of life that never changes.

The core values for Russia include generosity, camaraderie, strength, cautiousness, intellect, protectiveness, interdependence and blat (Pier 2017).

The core values that china represents include harmony, benevolence, righteousness, courtesy, wisdom, honesty, loyalty, and filial piety (Libua 2013).

The core values of the countries in the Middle East region include respect, honor, and loyalty mostly originating from Sufism.

It is shown that these activities and responsibilities promote a social, economic and culture status, which is not familiar to the type of social, economic, and culture status, which exist in the countries within the Middle East region.

Thus, it is necessary for the international organization and different actors to consider the responsibility to promote social, economic, political, military and environment policies that does not change the core identities or values of the countries in the Middle East region while instead those social, economic, political military and environment policies that are based on the core moral social, economic, political, military and environment values of different leader in the countries within the Middle East region which is familial or community

Research Method

The method for conducting this study is qualitative and quantitative. The data gathered from the primary and secondary sources.

Discussion

The theoretical and methodological approaches to the study of Middle East has discussed about the main reason for insecurity in the countries within the Middle East. The international relation theories have provided different reasons for such insecurity including the leadership theory that suggest that a leader needs to consist of certain quality for being powerful, wise, charismatic walk in dignity and honor. The explanation cannot provide an understanding that despite the leaders in the countries within the Middle East region consisted these characteristics but there were still possibility for insecurity in this region. The power theory also discusses about the causes for insecurity in the countries within the Middle East, which relates to the ability of a leader to control power. The explanation also fails to provide an understanding that despite there had been ability to control power through diplomacy but there are still possibilities for insecurity in the countries within the Middle East. The balance of power also relates to the controlling aspect of power, which requires a leader who can continuously be consistent with the changes that occur over time. This explanation also fails to provide an understanding that the despite there had been efforts to balance power in the countries within the Middle East but there are still possibility of insecurity in this region. The discussion of political system shows that the political values in democracy and autocracy is different. For instance, democracy is established based on individuals value while an autocracy the head of the state makes the decisions based on familial or community values, the majority of the people living in the Middle East respect and follow autocratic values while, considering the decision pattern of an autocratic leader people tend to like autocracy more than democracy. This behavior also constitute a factor causing insecurity in the countries within the Middle East region as the leader representing different social, political, economic, military and environment value. As a result, the social, political, economic, military and environment value from democracy relates to individualism while the social, political, economic, military and environment value from the autocracy relates to community or collectivism. While, the activities of the international organization only support a

social, political, economic, military and environment value, which is consistent with democracy, which is causing insecurity in the countries within the Middle East.

In addition, the theories related to social status emphasizes on the process of being valued member of a society, moral advancement is possible at the cost of allowing external forces to replaces what is on the ground, the United Nation`s economic, social and cultural promotion through the right to self determination which is important for human dignity with the help of supporting international organization. This explanation does favor the international organization to deliver and promoting its social, economic and cultural activities in the countries within the Middle East region but this explanation fails to provide an understanding that despite there had been acceptance of these promotion activities there are still possibility of insecurity in this region.

The discussion of social, political, economic, military and environment provide this understanding that the activities of the international organization for the countries within the Middle East are causing the difficulty of insecurity in the countries within the Middle East as the countries in the Middle East consist own unique, social, economic, political, military and environmental values.

Result

It is important for the international organization to promote the social, political, economic, military and environment activities, which are consistent with the social, political, economic, military and environment values which familial or community of different leader expectation in the countries within the Middle East. If the international organization succeeds in respecting, understanding and accepting to promote different social, economic, political, military and environment values of different leaders expectation in different countries within the Middle East region then there will be the possibility of security in this region.

Conclusion

In this paper, I discussed about the challenges of insecurity, which is confronting the countries in the Middle East. The securitization theory suggests that in order for a country to be secure there has to be sufficient contribution to the world economy, be politically stable, consist of high social status, strong military and contribute to the environment. The data shows that the countries in the Middle East contributed tremendously to the world economy, had been politically stabled, consisted of high social status, contained high military expenditure, and contributed to the environment, but there are still possibilities of insecurity in the countries within the Middle East region. In one of the hypothesis to this study I assumed that the problem might be the failure of the international organization activities in improving the economic condition, ensure political stability, provide equal social status, balance military ability, and contribute to the environment within the Middle East based on their unique social, economic, political, military and environment values which is familial or community values of the different leaders expectation in the countries within the Middle East region, which is causing insecurity in the region.

I studied the literature for the security studies which emphasized on the issues that relates to the leadership, power distribution, violence and non violence, morality, ethics, respect, values

of democracy, autocracy, social status and the international organizations activities. The studies suggest that the problems of leadership causing security issues relates to certain factors that are lacking in a leader including a leader should contain certain qualities, should consist of different abilities, should think wisely, be gracious, do not be arrogant, focus on politics, criticize, be reactive, make a proper communication, balance power based on diplomacy, we devices and method, alliances and counter alliances, compensation and partition, intervention and non intervention, divide and rule buffer states, and domestic methods, prevent the uncertainty of balance of power, deal with the unreality caused by the balance of power, deal with the inadequacy caused by the balance of power, make sure to bring peace, prevent the world from division, and ensure security, avoid violence by realizing other people physical and mental potentials, improve the UN charter, contain different intelligence including emotional, moral and ethical by providing value or meaning to people, be ethical by living for integrity, contains of high value, empower and develop vision, communication, reinforcement and influence empathy, humility, passion, commitment and respect through sharing power, being polite, acting respectfully, listen well, help, do not make excuses, letting go of anger, or forgiving others, failure to forge respect by the international organizations, make certain achievements in the level of education, follow to the democratization process. The explanations in the literature shows that leaders are not having certain quality and ability to control which is causing insecurity but these explanation fails to provide an understanding that despite there had been certain ability to control but there are still possibility of insecurity in the countries within the Middle East region.

However, not any of these explanations provide an understanding about the type of leadership concern, which the international organization failed to respect, understand and accept to promote different social, political, economic, military and environment values which is familial or community of different leaders expectation in the countries within the Middle East region in following their own unique social, economic, political, military and environment values. The result of the study shows that the activities of the international organization promotes social, economic, political, military and environment activities in the Middle East which is a non Middle East values which are creating the difficulty of insecurity by facing rejection and failure in this region or opposed by the social, economic, political, military and environmental values of the countries within the Middle East region. If the international organization respect, understand and accept to promote the unique social, economic political, military and environment values of different leaders expectations then there will be possibility for security in the countries within the Middle East region.

References

1. Worldometer: Current world population (n.d.) 2023. Available at: <https://www.worldometers.info/world-population> (accessed: 03.01.2023).
2. Clara Eroukhmanoff: Securitization theory: An introduction, London South Bank University 2018. Available at: <https://www.e-ir.info/2018/01/14/securitisation-theory-an-introduction/> (accessed: 08.07.2022).
3. Encyclopaedia Britannica: (Political System) 2023. Available at: <https://www.britannica.com/topic/political-system-> (accessed: 08.05. 2022).
4. Fullan M: Nuance: Why some leaders succeed and other fails (Sage Company, Corwin, 2019)

5. Fry J.D., Michael B. Pushkarna N: (The values of International Organizations) (Manchester University Press, 2021).
6. Melanie Killen, Judith G. Smetana: (Handbook of Moral Development) 2013. Available at: <https://doi.org/10.4324/9780203581957.ch6> accessed: 08.08.2022).
7. Hall M, Peter Wyns: (The Greatest Leaders) 2022. Available at: <https://www.peterwyns.com/the-greatest-leaders> (accessed: 08.04.2022).
8. Amnesty International: (Human Right in Middle East and North Africa) 2021. Available at: <https://www.amnesty.org/en/location/middle-east-and-north-africa> (accessed: 08.05.2022).
9. Michael Barnett, Raymond Duvall: (Power in International Politics: A Summary) 2018. Available at: <https://cluelesspoliticalscientist.wordpress.com/2017/01/14/power-in-international-politics-by-michael-barnett-and-raymond-duvall-a-summary/> (accessed: 08.04.2022).
10. Lihua Z: (China`s Traditional Cultural Values and National Identity) 2013. Available at: <https://carnegieendowment.org/2013/11/21/china-s-traditional-cultural-values-and-national-identity-pub-53613> (accessed: 11.07.2022).
11. Paul Salem, Brian Katulis, GERAL M. Feierstein, Gonul Tol, Charles Lister, Ross Harrison, Alex Vatanka, Marvin G. Weinbaum, Khaled Elgindy, Mark A. Heller, Karen E. Yound, Mohammed Mahmoud, Eliza Campbell: (10 Key Events and Trends in the Middle East and North Africa in 2021) 2021. Available at: <https://www.mei.edu/publications/10-key-events-and-trends-middle-east-and-north-africa-2021> (accessed: 08.04.2022).
12. Oxford Advanced Learner`s Dictionary: (n.d.). (Power) 2022. Available at: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english> (accessed: 08.04.2022).
13. Nina Evason: (Core Concepts: Russian Culture) 2017. Available at <https://culturalatlas.sbs.com.au/russian-culture/russian-culture-core-concepts> (accessed: 11.07.2022)
14. Political Science View: (Balance of Power) 2021. Available at: <https://www.politicalscienceview.com/balance-of-power/> (accessed: 08.04.2022).
15. Julius Maximilians University Wurzburg. (n.d): (Ranking of Countries by Quality of Democracy) 2021. Available at: <https://www.democracymatrix.com/ranking> (accessed: 08.05.2022).
16. Difference Between. Net: (Difference Between Autocracy and Dictatorship) 2021. Available at: <http://www.differencebetween.net/miscellaneous/politics/difference-between-autocracy-and-dictatorship/> (accessed: 08.05.2022).
17. Arabian Business: (100 inspiring leaders in the Middle East) 2023. Available at: <https://www.arabianbusiness.com/list/100-inspiring-leaders-in-the-middle-east> (accessed: 10.01.2023).

Ф. Насери

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан*

Таяу Шығыстағы саяси және әлеуметтік-экономикалық даму тенденциялары қауіпсіздік факторы ретінде

Аңдатпа. Неліктен халықаралық ұйымдар экономикалық үлестерге, саяси тұрақтылыққа, жоғары әлеуметтік мәртебеге, үлкен әскери шығындарға және қоршаған ортаны қорғауға қарамастан, Таяу Шығыс елдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмады? Секьюритилендіру

теориясына сәйкес, қауіпсіздікті сақтау үшін қоғамның әлемдік экономикаға үлес қосуы, саяси тұрақты болуы, жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болуы, әскери шығындарды ұлғайтуы және тұрақты қоршаған ортаға ие болуы маңызды (Enoukhmanoff 2020). Бұл теория белгілі бір қоғамда қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін экономикалық, саяси, әлеуметтік, әскери шығындар мен қоршаған ортаға үлес қажет екенін түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай қауіпсіздіктің себебі адамдардың жергілікті моральдық-экономикалық, саяси, әлеуметтік, әскери және экологиялық құндылықтарын өзгерту арқылы қауіпсіздікке қиындықтар туғызатын MENA аймағындағы халықаралық ұйымдардың қызметі болуы мүмкін.

Демократиялық көшбасшы үшін құндылық – бұл таңдау менеджменті және бостандық, бұл индивидуализмнің мінез-құлқын, ал автократиялық көшбасшы үшін күш пен езгіні басқару, бұл отбасының немесе қоғамдастықтың мінез-құлқын білдіреді деп айтуға болады. Халықаралық ұйымның қызметі демократиялық көшбасшылыққа ықпал ететін жеке тұлғаның мінез-құлқын ғана қолдайды. Халықаралық ұйымның Таяу Шығыс елдерінің әртүрлі экономикалық, саяси, әлеуметтік, әскери, экологиялық құндылықтарын құрметтей алмауы Таяу Шығыс аймағындағы елдердің қауіпті болып қалуына әкеледі. Осылайша халықаралық ұйымдар демократия мен автократия арасындағы алшақтықты азайтып қана қоймай, халықаралық ұйымның құрметі мен көшбасшылығын арттырып қана қоймай, Таяу Шығыс аймағындағы елдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жеке және отбасылық немесе қоғамдық экономикалық, әлеуметтік, саяси, әскери және экологиялық мінез-құлқты қамтитын іс-шараларды құруды қарастыруы керек.

Түйін сөздер: Таяу Шығыстың қауіпсіздігі, секьюритизация теориясы, әртүрлі көшбасшылардың, жеке тұлғалардың, отбасылардың немесе қауымдастықтардың экономикалық, әлеуметтік, саяси, әскери, экологиялық құндылықтарын түсіну және тану, халықаралық ұйымның (БҰҰ) қызметі.

Ф. Насери

*Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

Тенденции политического и социально-экономического развития на Ближнем Востоке как фактор безопасности

Аннотация. Почему международные организации не смогли обеспечить безопасность стран Ближневосточного региона, несмотря на экономический вклад, политическую стабильность, высокий социальный статус, большие военные расходы и усилия по защите окружающей среды? Согласно теории секьюритизации, для поддержания безопасности важно, чтобы общество вносило вклад в мировую экономику, было политически стабильным, имело высокий социальный статус, увеличивало военные расходы и имело стабильную окружающую среду (Enoukhmanoff 2020). Эта теория дает понимание того, что для обеспечения безопасности в конкретном обществе необходимы экономические, политические, социальные, военные расходы и вклад в окружающую среду. Тем не менее, в странах Ближневосточного региона по-прежнему существует вероятность отсутствия безопасности. Причиной такой небезопасности может

быть деятельность международных организаций в регионе MENA, которая создает трудности с безопасностью, изменяя местные моральные экономические, политические, социальные, военные и экологические ценности людей.

Деятельность международной организации поддерживает только поведение индивидуума, что способствует демократическому лидерству. Неспособность международной организации уважать различные экономические, политические, социальные, военные, экологические ценности стран Ближнего Востока приводит к тому, что страны ближневосточного региона остаются небезопасными. Таким образом, международным организациям необходимо рассмотреть возможность создания мероприятий, включающих как индивидуальное, так и семейное или общественное экономическое, социальное, политическое, военное и экологическое поведение, что не только сократит разрыв между демократией и автократией, повысит уважение и лидерство международной организации, но и обеспечит безопасность в странах региона Ближнего Востока.

Ключевые слова: безопасность Ближнего Востока, теория секьюритизации, понимание и признание экономических, социальных, политических, военных, экологических ценностей различных лидеров, отдельных личностей, семей или сообществ, деятельность международной организации (ООН).

Information about the author:

Naseri F. – PhD, Kazakh Ablai Khan University of International Relation and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Насери Ф. – PhD, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.07.45

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-140-153>

Роль Афганистана в выстраивании гуманитарного сотрудничества Казахстана и Индии

У.М. Оракбаева*^{ORCID}, А.А. Амренова^{ORCID}, А.М. Акказенов^{ORCID}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ulbolsyn.malikovna@gmail.com, aisulu_m@gmail.com, alisherakkazenov@mail.ru)

Аннотация. На протяжении последних лет в экспертных кругах пришли к консенсусу об изменении соотношения экономических сил в мире. В частности, это тенденция перемещения экономической мощи с Запада на Восток. По прогнозам, в 2023 году мировая экономика вырастет менее чем на 3%, при этом на Индию и Китай будет приходиться половина глобального роста. Внешняя политика Индии всегда характеризовалась прагматизмом, реалистичной оценкой происходящих событий в мире, глобальным охватом основных экономических и политических проблем, стоящих перед международным сообществом. Дели гибко приспосабливается к изменениям в мире, исходя из национальных интересов. За последние два десятилетия до прихода к власти талибов Индия стала крупнейшим региональным донором Афганистана в Южной Азии, выделив около 3 миллиардов долларов на гуманитарную помощь, развитие инфраструктуры и наращивание потенциала различных государственных учреждений. В свою очередь, Казахстан является крупнейшим донором Афганистана в регионе Центральной Азии. Годовой товарооборот между Казахстаном и Афганистаном ранее составлял около 500 миллионов долларов, где существенно преобладает казахстанский экспорт. Казахская сторона также работает над участием в реализации железнодорожных и инфраструктурных проектов в Афганистане. Настоящая статья ставит перед собой цель выявить основные направления гуманитарного сотрудничества Казахстана и Индии ввиду геополитической и геоэкономической обстановки вокруг Афганистана. Проблематика работы соответствует мировым трендам, поскольку вопросы стабилизации и взаимная разработка мер по улучшению жизни Афганистана имеет серьезное значение для международного сообщества. Как отметил Президент К.К. Токаев, безопасный и стабильный Афганистан откроет новые горизонты для расширения торгово-экономических связей и устойчивого развития стран Азии.

Ключевые слова: Казахстан, Афганистан, Индия, гуманитарное сотрудничество, образование, геополитическая ситуация.

Поступила: 10.12.2023; Принята: 14.06.2024; Доступна онлайн: 28.06.2024

Введение

В академическом контексте существует общее мнение о важности Центральноазиатского региона для растущей мощи Индии. 30-летие установления дипломатических отношений между Казахстаном и Индией характеризуется достижением стратегического партнерства, развитием конструктивного политического диалога, а также расширением экономических и гуманитарных связей. В настоящее время сотрудничество между странами осуществляется в сложных геополитических условиях и обуславливается непосредственной близостью к Афганистану и наличием потенциальных угроз безопасности.

На сегодняшний день инструментом взаимодействия в гуманитарной области между Казахстаном, Афганистаном и Индией является саммит «Индия – Центральная Азия», в рамках которой одним из приоритетных направлений сотрудничества между Индией и странами ЦАР является гуманитарная поддержка Афганистана. Данное положение закреплено в совместной Делийской декларации, которая была принята в рамках первого онлайн-саммита, прошедшего 27 января 2022 г. При этом следует отметить, что по итогам саммита было принято решение о создании совместной группы по Афганистану [1].

В целом Казахстан повсеместно принимает активное участие в гуманитарных усилиях международного сообщества по вопросам восстановления Исламской Республики Афганистан. Так, в 2007 г. Казахстаном был инициирован специальный План помощи Афганистану, согласно которому реализуется образовательная программа для жителей Афганистана, по которой они могут бесплатно обучиться мирным профессиям, имеющих особую важность в развитии страны, а также ее ускоренном восстановлении. Кроме того, на выделенные средства Казахстана построены школы, больницы, реконструирована трасса Талукан – Кундуз – Ширхан – Бандар [2].

Также Казахстан уделял особое внимание налаживанию мирной ситуации в Афганистане во время председательства в Совбезе ООН в 2017-2018 гг. Данная тема была одной из самых главных в повестке дня.

Методология

В ходе подготовки статьи был использован описательный метод, который наиболее приемлем в контексте рассматриваемой темы, имеющей социально-гуманитарное направление. Конечная цель была достигнута через процедуру сбора, первичного анализа и изложения данных и их характеристик. Были использованы методы исторического и политологического анализа; системный и структурно-функциональный методы; методы сравнительного анализа политики двух государств, факторного анализа в прогнозировании геополитической ситуации в Афганистане.

Обсуждение

Стремительный крах кабульского режима стал неожиданностью для большинства государств мира, в том числе и для стран Центральной Азии. В нынешних условиях страны региона не спешат признавать новое правительство Афганистана. Выжидательная

позиция обусловлена неопределенностью внутривострановой расстановки сил, ее декларируемой и реально проводимой политической повесткой и т.д.

Афганистан в силу особенностей своего исторического развития принадлежит к числу стран, практически не охваченных железнодорожным сообщением. При этом страна занимает ключевое пространство между большими евразийскими макрорегионами. Для постсоветских стран Центральной Азии интерес к освоению этого пространства объясняется потребностями выхода на мировые рынки, а также желанием получить дополнительные финансовые преференции от использования своего транзитного потенциала. Министр иностранных дел России Сергей Лавров заявил о том, что боевики «Исламского государства» концентрируются на севере Афганистана для экспансии в Центральную Азию. А секретарь Совета безопасности России Николай Патрушев объявил, что конечной их целью является создание так называемого «Великого Хорасана», включающего территории Афганистана и стран Центральной Азии. Но в таких заявлениях есть также и геополитические интересы самой России, которая, постоянно заявляя об угрозе государствам Центральной Азии со стороны Афганистана, пытается сохранить за собой роль главного провайдера безопасности в регионе, убеждая их в необходимости более тесного военно-политического сотрудничества с Россией в рамках ОДКБ.

Казахстан полностью поддерживает и активно участвует в усилиях ООН по преодолению гуманитарного кризиса в Афганистане. Казахская сторона также акцентирует внимание на повышении торгового баланса между странами. Одним из инструментов может стать производственная кооперация казахстанского и афганского бизнеса на территории созданных Казахстаном центров приграничного сотрудничества, в том числе Международного центра промышленного сотрудничества «Центральная Азия».

Экспортный потенциал в Афганистан имеет казахстанская продукция таких отраслей промышленности, как пищевая, нефтехимическая, химическая, металлургическая, легкая, машиностроительная и т.д. В октябре 2021 года в Афганистан было отправлено 5 тыс. тонн муки в рамках оказания помощи по обращению ООН к международному сообществу с просьбой собрать около 4,5 млрд евро для помощи Афганистану. Тогда же был совершен рабочий визит казахстанской делегации, которую представил Президент по международному сотрудничеству Е.Казыхан. Встреча прошла в г. Кабул, в ходе которой стороны обсудили вопросы гуманитарного сотрудничества и оказания помощи со стороны Казахстана. Помимо этого, в рамках встречи были рассмотрены вопросы восстановления взаимоотношений в торгово-экономической сфере, а также предложена отечественная вакцина QazVac на безвозмездной основе [3].

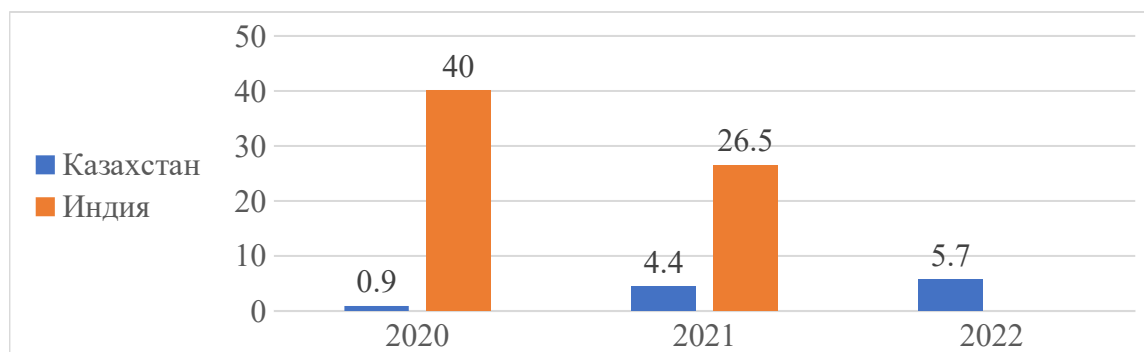
В декабре 2021 г. Кабул посетил бывший глава МТИ Б.Султанов с торгово-экономической миссией, в рамках которой Афганистану была отправлена партия продовольствия и медикаментов на \$1,9 млн [4].

В феврале 2022 г. во время встречи вице-министра торговли и интеграции К.Торебаева и специального посланника ЕС по Афганистану Т.Никлассона были обсуждены оказываемые меры по разрешению гуманитарного кризиса в Афганистане,

во время которого К.Торебаев предложил рассмотреть возможность инвестирования в строительство мукомольных заводов в Афганистане с созданием новых рабочих мест в стране [5].

Таблица 1.

Сумма гуманитарной помощи Афганистану (млн долларов) [6, 7, 8, 9]

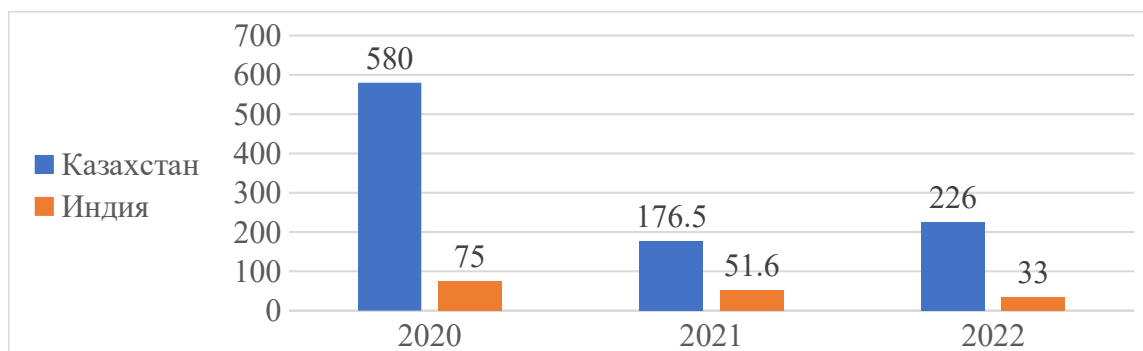

В соответствии со статистическими данными Таблицы 1, важно отметить положительную динамику предоставления гуманитарной помощи с казахстанской стороны Афганистану. Таким образом, за январь-март 2022 г. в общей сложности Казахстаном было отправлено около 5,7 млн долларов в Афганистан в рамках гуманитарного сотрудничества. Данная тенденция вызвана необходимостью решить продовольственный кризис в Афганистане, поскольку он может привести к гуманитарной катастрофе и оказать негативное воздействие на страны Центральноазиатского региона. Так, во время выступления в штаб-квартире ООН 19 мая 2022 г. заместитель Премьер-Министра – министр иностранных дел М.Тлеуберди заявил о возможном посредничестве в доставке гуманитарной помощи в Афганистан на фоне растущего дефицита продовольствия в данном государстве [14].

Афганистан расположен между нашими странами и, несомненно, играет важную роль в развитии отношений между Казахстаном и Индией. Афганистан, как и Казахстан, является страной, не имеющей выхода к морю. Поэтому, с учетом складывающейся ситуации в настоящее время, его товары сложно экспортировать. С одной стороны, выход афганских (а в перспективе и индийских) товаров в Казахстан и страны Центральной Азии позволит их включить в маршруты в рамках китайской инициативы «Пояса и пути». С другой стороны, Индия имеет выход к мировому океану, что дает перспективы для афганских (а через Афганистан и казахстанских) товаров на мировые морские торговые пути. Поэтому налаживание ситуации в Афганистане представляет взаимный интерес для Казахстана и Индии.

Таблица 2.

Количество гуманитарной помощи Афганистану (тонн) [10, 11, 12, 13]

Согласно Таблице 2, мы наблюдаем снижение динамики по оказанию гуманитарной помощи Индии Афганистану, что обусловливается трудностями в транспортно-логистическом маршруте, из-за чего Индия неоднократно обращалась в ООН с целью оказать содействие в решении данной проблемы.

При этом в 2022 году заметно осложнилось двустороннее сотрудничество между Индией и Афганистаном. Это обусловлено тем, что в текущем году к власти пришли талибы, в связи с чем данная ситуация только усугубила процедуры оказания гуманитарной помощи из-за непризнания талибов мировым сообществом.

Наряду с этим, 21 июля 2022 года Премьер-Министром А.Смаиловым было подписано постановление "Об оказании официальной гуманитарной помощи Афганистану", в рамках которого из государственного материального резерва для оказания официальной гуманитарной помощи Афганистану будет доставлено 60 тыс. литров растительного масла, 100 т.у.б. молочных консервов, 200 тонн рисовой крупы и др. [15].

Таким образом, в настоящее время развитие сотрудничества Казахстана и Индии с учетом афганского фактора будет продолжаться в рамках двустороннего и регионального взаимовыгодного сотрудничества. Сдерживающими факторами сотрудничества сторон можно признать проблемы региональной безопасности, влияние пандемии и относительно слабую развитость транспортных и логистических связей.

Сотрудничество в сфере образовательных грантов для афганцев в Казахстане и Индии. Следует отметить, что в последние годы между Казахстаном и Афганистаном активно развивалось культурно-гуманитарное сотрудничество. Республика Казахстан одна из первых занималась гуманитарным вопросом Афганистана, а также оказывала финансирование в поддержку страны.

В связи с этим, по поручению Первого Президента РК Нурсултана Назарбаева в 2009 году Правительство разработало образовательную программу для афганских студентов, в рамках которой с 2010 по 2020 годы планировалось обучить до тысячи афганцев. Таким образом, в 2010 году началась активная реализация данной программы в казахстанских вузах, которая дала большую возможность молодому поколению Афганистана получить высшее образование.

Республика Казахстан активно вкладывалась в развитие программы, направленной на образование афганских студентов в казахстанских вузах, в целях которой по инициативе Первого Президента РК было выделено 50 млн долларов. Так, в рамках двустороннего соглашения между Казахстаном и Афганистаном, со стороны Казахстана было выделено 1000 грантов для граждан Афганистана. Так, в 2010-2017 годы 700 афганских студентов поступили в высшие учебные заведения Казахстана, еще 300 – в организации технического и профессионального образования. При этом набор в медицинские образовательные учреждения осуществлялся только с 2010 по 2012 год.

Несмотря на то, что в 2017 году государственная образовательная программа была завершена, в 2018 году был подписан межведомственный протокол между государствами, в рамках которого афганские студенты получили новую возможность приехать в Казахстан для получения образования. Данный документ действовал вплоть до 2021 года.

Кроме того, в марте 2019 года прошла встреча экс-министра иностранных дел Б. Атамкулова с послом Афганистана в РК М. Фархадом Азими, в ходе которой стороны обсудили дальнейшие перспективы в рамках сотрудничества. В ходе встречи Б. Атамкулов заявило о важности обучения студентов из Афганистана в Республике Казахстан, поскольку данные меры вносят положительный вклад в развитие и восстановление Афганистана. В свою очередь, посол ИРА Мохаммад Фархад Азими попросил главу МИД РК увеличить количество грантов в области образования для молодых людей из Афганистана [16].

Вследствие этого с 2019 года Правительством РК были дополнительно выделены гранты на обучение женщин из Афганистана. Данная мера является положительной в двустороннем сотрудничестве, поскольку согласно проведенному исследованию международного центра Statista, 88% женского населения Афганистана не владеют грамотой [17]. В связи с этим уже в октябре 2019 года первая группа женщин прибыла в г. Алматы, чтобы начать обучение в ведущих университетах Казахстана в рамках программы трехстороннего сотрудничества между ЕС, Казахстаном и Узбекистаном.

В данном контексте был приведен комментарий действующего главы МИД РК М.Тлеуберди о том, что Афганистан не сможет стать стабильным центром, если не будет активно заниматься вопросами образования молодежи [18].

Однако в августе 2021 года в казахстанских СМИ появилась информация о том, что афганские студенты могут быть депортированы в Афганистан из-за скорого окончания виз. Позднее МВД РК сообщило, что вопрос о выдворении студентов не стоит, заявив, что сотрудники ведомства прорабатывали вопрос законного пребывания афганских граждан в Казахстане. Таким образом, согласно данным МВД РК, в 2021 году в Казахстане обучались 397 человек из Афганистана [19].

Что касается Индии, то государство регулярно принимает в своих высших учебных заведениях на технических и сельскохозяйственных специальностях афганских студентов в целях помощи ИРА подготовить квалифицированные кадры.

Так, в рамках сотрудничества двух стран Правительством Индии ежегодно выделяется около 1000 грантов для студентов из Афганистана. При этом следует отметить, что от данного количества грантов выделяется квота в 25% женщинам и студентам с подтвержденной инвалидностью.

На сегодняшний день Индийский совет по культурным связям (ICCR) Министерства иностранных дел Индии объявил о выделении 950 стипендий для молодых афганцев на 2022-2023 учебные годы. Эти стипендии предназначены для молодых афганцев мужского и женского пола, проживающих в Индии, в рамках уникального механизма сотрудничества посольства Афганистана в Индии и Министерства иностранных дел Индии [20].

Угрозы/ риски / вызовы/ факторы для Казахстана. В целом многие СМИ заявляют о дружественных намерениях «Талибана» относительно гендерного равенства и дипломатических отношений с другими государствами, однако представление о «террористической» организации, запрещенной во многих странах, остается неоднозначным. На сегодняшний день существует ряд угроз и рисков, вызванных сотрудничеством Казахстана и Афганистана:

Во-первых, Казахстан является страной транзита и иммиграции, а также принимающей страной для беженцев и просителей убежища из Ближнего Востока и Восточной Азии, которые спасаются от конфликтов, стихийных бедствий или бедности. Известно, что около 2,2 миллиона беженцев искали убежища в соседних странах по состоянию на конец прошлого года [21], в связи с чем растущий приток беженцев также был направлен в Казахстан.

Так, временное размещение иммигрантов создает угрозу национальной безопасности ввиду возможности распространения радикального экстремизма на территории Казахстана, что может привести к дестабилизации в обществе как в нашей стране, так и в центральноазиатском регионе. Данное опасение связано с тем, что «Талибан» в свое время давал убежище различным другим радикальным группировкам.

Во-вторых, с тех пор, как боевики «Талибана» взяли под свой контроль почти весь Афганистан, страна столкнулась с серьезными финансовыми трудностями из-за блокировки потока иностранной помощи в страну, а политическая нестабильность и стихийные бедствия только усугубляют экономический кризис в стране. Население Афганистана испытывает острую нехватку продовольствия, из-за чего регулярные поставки очень важны для нормализации ситуации в стране. Как было указано ранее, Казахстан стал одним из первых, кто оказал гуманитарную помощь Афганистану. Помимо этого, наша страна активно оказывает постоянную и системную гуманитарную помощь афганскому народу в рамках Продовольственной программы ООН. Однако данное обстоятельство порождает опасения внутри самого Казахстана, а также прослеживается дестабилизация внутри общества. Так, в социальных сетях казахстанцы выражают недовольство касательно того, что государство оказывает значительную гуманитарную помощь Афганистану вместо того, чтобы задуматься об оказании помощи социально-уязвимым категориям в собственной стране.

В-третьих, экономический кризис Афганистана, вызванный политическим дисбалансом, привел к отсутствию экономических взаимосвязей и фактически нулевому товарообороту между странами. Данный факт может отразиться на других центрально-азиатских государствах, которые граничат с ним непосредственно и имеют более тесные экономические связи. В свою очередь, это может оказать умеренное негативное влияние на отдельные отрасли казахстанской экономики.

Заключение

Рассмотрев основные положения и инструменты взаимодействия между Казахстаном и Афганистаном в гуманитарной сфере, можно сделать вывод о том, что Афганистан на протяжении долгих лет пребывает в кризисной ситуации. После победы талибов над войсками афганского правительства можно предполагать, что возрождение гуманитарного сотрудничества с другими государствами не ожидается.

Важно отметить, что после захвата афганской власти талибами Казахстану одному из первых удалось вывести своих граждан из Афганистана в процессе переговоров, что является результатом плодотворной работой казахстанских дипломатов.

Кроме того, между казахстанскими дипломатами и талибами наблюдаются теплые взаимоотношения. В целом это обуславливается схожестью населения в религиозных взглядах, без учета радикальной религии, а также лояльностью в отношении проводимой политики.

Важно отметить, что для Казахстана и Индии Афганистан имеет разное значение. Для Дели важны стабильные отношения с Кабулом для гарантии воздержания талибов от подрывной деятельности в Кашмире. Для Казахстана взаимоотношения с Афганистаном строятся из необходимости обеспечения региональной безопасности всех государств Центральной Азии. Соответственно, на динамику интересов и политики Казахстана и Индии в Афганистане влияет внутренняя политическая конъюнктура Кабула, а также позиция по афганскому вопросу со стороны стран-партнеров. Объемы торгово-экономического взаимодействия сторон не столь значительны, чтобы они могли служить базой каких-либо общих интересов в кризисном Афганистане. В то же время система общих взаимных торгово-экономических интересов стран Центральной Азии, Индии, России, Китая и других региональных акторов уже является полноценной базой.

Таким образом, талибам для сохранения власти необходимо укрепить экономические отношения с соседними государствами, так как они до сих пор признаются террористической организацией за пределами своей страны. В свою очередь, Казахстану следует продолжать гуманитарную миссию по установлению благоприятной ситуации в Афганистане, уделяя пристальное внимание ситуации в стране.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования молодых ученых по проекту «Жас ғалым» на 2022-2024 годы Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР14973037 «Сотрудничество Казахстана и Индии: отношение к Афганистану через призму стратегий двух государств».

Список литературы

1. Индия и государства Центральной Азии создадут совместную группу по Афганистану // ИА «Тасс» [Электронный ресурс]. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13546583?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (дата обращения: 10.11.2023).

2. Токаев призвал страны ЦА и Индию не оставлять Афганистан наедине с кризисом // Sputnik Казахстан [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.sputnik.kz/20220127/Токаев-prizval-strany-TsA-i-Indiyu-ne-ostavlyat-Afganistan-naedine-s-krizisom-19227940.html> (дата обращения: 10.11.2023).

3. Выступление Президента Казахстана Н.А.Назарбаева на конференции министров иностранных дел стран-участниц Стамбульского процесса // Официальный сайт Президента РК [Электронный ресурс]. URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-kazakhstanana-nanazarbaeva-na-konferencii-ministrovinostrannyh-del-stran-uchastnic-stambulskogo-processa (дата обращения: 10.11.2023).

4. Казахстанская делегация и талибы обсудили в Кабуле гуманитарную помощь Афганистану // Радио «Азаттык» [Электронный ресурс]. URL: <https://rus.azattyq.org/a/31515939.html> (дата обращения: 10.11.2023).

5. Министр торговли и интеграции Казахстана провел торговые переговоры в Кабуле // Официальный сайт МТИ РК [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/306623?lang=ru> (дата обращения: 10.11.2023).

6. Разрешение гуманитарного кризиса в Афганистане обсудили в Минторговли Казахстана // Официальный сайт МТИ РК [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/332626?lang=ru> (дата обращения: 10.11.2023).

7. Кому отправляет и от кого получает гуманитарную помощь Казахстан // Курсив [Электронный ресурс]. URL: <https://kz.kursiv.media/2020-08-13/komu-otpravlyaet-i-ot-kogo-poluchaet-gumanitarnuyu-pomosch-kazakhstan/> (дата обращения: 10.11.2023).

8. Сколько гуманитарной помощи получил Казахстан за пандемию // Sputnik Казахстан [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.sputnik.kz/20210210/Skolko-gumanitarnoy-pomoschi-poluchil-Kazakhstan-za-pandemiyu-16251245.html> (дата обращения: 10.11.2023).

9. Пакистан позволил Индии доставить продовольственную помощь Афганистану // Информационный портал «Матрица Свободы» [Электронный ресурс]. URL: https://muc.news/povosti_mira/pakistan_pozvolil_indii_dostavit_prodovolstvennyuyu_pomosh_afganistanu (дата обращения: 10.11.2023).

10. Афганистан получил первую партию гуманитарной помощи от Индии // Tengrinews [Электронный ресурс]. URL: <https://tengrinews.kz/other/afghanistan-poluchil-pervuyu-partiyu-gumanitarnoy-pomoschi-456382/> (дата обращения: 10.11.2023).

11. Индия направила гуманитарную помощь в Афганистан // Электронное издание «Большая Азия» [Электронный ресурс]. URL: <https://bigasia.ru/content/news/society/indiya-napravila-gumanitarnuyu-pomoshch-v-afganistan/> (дата обращения: 10.11.2023).

12. Казахстан направил в Афганистан 155 тонн продуктов и лекарств // ЭкспрессК [Электронный ресурс]. URL: <https://exk.kz/news/118281/kazakhstan-napravil-v-afghanistan-155-tonn-produktov-i-liekarstv> (дата обращения: 10.11.2023).

13. Казахстан потратил 101 млн тенге на доставку гуманитарного груза в Афганистан // LITER [Электронный ресурс]. URL: <https://liter.kz/kazakhstan-potratil-101-mln-tenge-na-dostavku-gumanitarnogo-gruza-v-afganistan/> (дата обращения: 11.11.2023).

14. Қазақстан СІМ басшысы жаһандық азық-түлік қауіпсіздігі бойынша конференцияға қатысты // Официальный сайт МИД РК [Электронный ресурс]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/373955?lang=kk> (дата обращения: 11.11.2023).

15. Казахстан поставит в Афганистан 60 тыс. литров растительного масла [Электронный ресурс]. URL: <https://eldala.kz/novosti/kazakhstan/10350-kazakhstan-postavit-v-afganistan-60-tys-litrov-rastitelnogo-masla> (дата обращения: 11.11.2023).
16. МИД РК: Посол Афганистана попросил увеличить количество грантов для афганских студентов // Infroomburo [Электронный ресурс]. URL: <https://informburo.kz/novosti/mid-rk-posol-afganistana-poprosil-uvelichit-kolichestvo-grantov-dlya-afganskih-studentov.html> (дата обращения: 10.11.2023).
17. Афганские студенты, которых обучает Казахстан, не спешат возвращаться на родину // Sputnik Казахстан [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.sputnik.kz/20190212/studenty-afganistan-kazakhstan-rodina-9254967.html> (дата обращения: 10.11.2023).
18. Казахстан продолжает развивать программу, направленную на образование афганских студентов // Kazinform [Электронный ресурс]. URL: https://www.inform.kz/kz/kazakhstan-prodolzhaet-razvivat-programmu-napravlennuyu-na-obrazovanie-afganskih-studentov_a3573522/amp (дата обращения: 10.11.2023).
19. Казахстан приостановил прием новых студентов из Афганистана в рамках межправительственной программы // Vlast.kz [Электронный ресурс]. URL: <https://vlast.kz/novosti/46554-kazakhstan-priostanovil-priem-novyh-studentov-iz-afganistana-v-ramkah-mezpravitelstvennyh-programm.html> (дата обращения: 10.11.2023).
20. 950 Scholarships for Afghans in India [Электронный ресурс]. URL: <https://scholarships.af/61006/950-scholarships-afghans-india/> (дата обращения: 10.11.2023).
21. Afghanistan: How many refugees are there and where will they go? [Электронный ресурс]. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-58283177> (дата обращения: 12.11.2023).

References

1. Indija i gosudarstva Central'noj Azii sozdadut sovmestnuju gruppu po Afganistanu [India and the states of Central Asia will create a joint group on Afghanistan], IA "Tass" [Electronic resource]. URL: https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/13546583?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (accessed: 10.11.2023) [In Russian].
2. Tokaev prizval strany CA i Indiju ne ostavljat' Afganistan naedine s krizisom [Tokayev called on the Central Asian countries and India not to leave Afghanistan alone with the crisis], Sputnik Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://ru.sputnik.kz/20220127/Tokaev-prizval-strany-TsA-i-Indiyu-ne-ostavlyat-Afganistan-naedine-s-krizisom-19227940.html> (accessed: 10.11.2023) [In Russian]
3. Vystuplenie Prezidenta Kazahstana N.A.Nazarbaeva na konferencii ministrov inostrannyh del stran-uchastnic Stambul'skogo processa // Oficial'nyj sajt Prezidenta RK [Speech by the President of Kazakhstan N.A.Nazarbayev at the conference of foreign ministers of the countries participating in the Istanbul process], Official website of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/vys-tuplenie-prezidenta-kazahstana-nanazarbaeva-na-konferencii-ministrov-inostrannyh-del-stran-uchastnic-stambul'skogo-processa (accessed: 10.11.2023) [In Russian].
4. Kazahstanskaja delegacija i taliby obsudili v Kabule gumanitarnuju pomoshh' Afganistanu [The Kazakh delegation and the Taliban discussed humanitarian aid to Afghanistan in Kabul], Radio Azattyk

[Electronic resource]. URL: <https://rus.azattyq.org/a/31515939.html> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

5. Ministr torgovli i integracii Kazahstana provel torgovye peregovory v Kabule [The Minister of Trade and Integration of Kazakhstan held trade negotiations in Kabul], Official site of MTI RK [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/306623?lang=ru> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

6. Razreshenie gumanitarnogo krizisa v Afganistane obsudili v Mintorgovli Kazahstana [Resolution of the humanitarian crisis in Afghanistan was discussed in the Ministry of Trade of Kazakhstan], Official site of MTI RK [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/332626?lang=ru> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

7. Komu otpravlyaet i ot kogo poluchaet gumanitarnuju pomoshh' Kazahstan [To whom Kazakhstan sends and from whom it receives humanitarian aid], Cursive [Electronic resource]. URL: <https://kz.kursiv.media/2020-08-13/komu-otpravlyaet-i-ot-kogo-poluchaet-gumanitarnuyu-pomosch-kazahstan/> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

8. Skol'ko gumanitarnej pomoshhi poluchil Kazahstan za pandemiju [How much humanitarian aid Kazakhstan received for the pandemic], Sputnik Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://ru.sputnik.kz/20210210/Skolko-gumanitarnej-pomoschi-poluchil-Kazahstan-za-pandemiyu-16251245.html> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

9. Pakistan pozvolil Indii dostavit' prodovol'stvennuju pomoshh' Afganistanu [Pakistan allowed India to deliver food aid to Afghanistan], Information portal "Freedom Matrix" [Electronic resource]. URL: https://myc.news/novosti_mira/pakistan_pozvolil_indii_dostavit_prodovolstvennuyu_pomoshh_afganistanu (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

10. Afganistan poluchil pervuju partiju gumanitarnej pomoshhi ot Indii [Afghanistan received the first batch of humanitarian aid from India], Tengrinews [Electronic resource]. URL: <https://tengrinews.kz/other/afganistan-poluchil-pervuyu-partiyu-gumanitarnej-pomoschi-456382/> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

11. Indija napravila gumanitarnuju pomoshh' v Afganistan [India sent humanitarian aid to Afghanistan], Electronic edition "Greater Asia" [Electronic resource]. URL: <https://bigasia.ru/content/news/society/indiya-napravila-gumanitarnuyu-pomoshch-v-afganistan/> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

12. Kazahstan napravil v Afganistan 155 tonn produktov i lekarstv [Kazakhstan sent 155 tons of food and medicine to Afghanistan], Express K [Electronic resource]. URL: <https://exk.kz/news/118281/kazahstan-napravil-v-afganistan-155-tonn-produktov-i-liekarstv> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

13. Kazahstan potratil 101 mln tenge na dostavku gumanitarnogo gruzha v Afganistan [Kazakhstan spent 101 million tenge on the delivery of humanitarian cargo to Afghanistan], LITER [Electronic resource]. URL: <https://liter.kz/kazahstan-potratil-101-mln-tenge-na-dostavku-gumanitarnogo-gruzha-v-afganistan/> (accessed: 11.11.2023) [In Russian].

14. Қазақстан СІМ басшысы zhahandyқ азық-түлік қауіпсіздігі бойынша konferenciyaға қатысты [Head of the Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan participated in the conference on global food security], Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/373955?lang=kk> (accessed: 11.11.2023) [In Kazakh].

15. Kazakhstan postavit v Afganistan 60 tys. litrov rastitel'nogo masla [Kazakhstan will supply 60 thousand liters of vegetable oil to Afghanistan] [Electronic resource]. URL: <https://eldala.kz/novosti/kazakhstan/10350-kazakhstan-postavit-v-afganistan-60-tys-litrov-rastitelnogo-masla> (accessed: 11.11.2023) [In Russian].

16. MID RK: Posol Afganistana poprosil uvelichit' kolichestvo grantov dlja afganskih studentov [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan: The Ambassador of Afghanistan asked to increase the number of grants for Afghan students], Infromburo [Electronic resource]. URL: <https://informburo.kz/novosti/mid-rk-posol-afganistana-poprosil-uvelichit-kolichestvo-grantov-dlya-afganskih-studentov.html> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

17. Afganskije studenty, kotoryh obuchaet Kazahstan, ne speshat vozvrashhat'sja na rodinu [Afghan students taught by Kazakhstan are in no hurry to return to their homeland], Sputnik Kazakhstan [Electronic resource]. URL: <https://ru.sputnik.kz/20190212/studenty-afganistan-kazahstan-rodina-9254967.html> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

18. Kazahstan prodolzhaet razvivat' programmu, napravlennuju na obrazovanie afganskih studentov [Kazakhstan continues to develop the program, this resource at the education of Afghan students], Kazinform [Electronic resource]. URL: https://www.inform.kz/kz/kazahstan-prodolzhaet-razvivat-programmu-napravlennuyu-na-obrazovanie-afganskih-studentov_a3573522/amp (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

19. Kazahstan priostanovil priem novyh studentov iz Afganistana v ramkah mezhpriatel'svennoj programmy [Kazakhstan suspended the admission of new students from Afghanistan within the framework of the intergovernmental program], Vlast.kz [Electronic resource]. URL: <https://vlast.kz/novosti/46554-kazahstan-priostanovil-priem-novyh-studentov-iz-afganistana-v-ramkah-mezhpriatel'svennyh-programm.html> (accessed: 10.11.2023) [In Russian].

20. 950 Scholarships for Afghans in India [Electronic resource]. URL: <https://scholarships.af/61006/950-scholarships-afghans-india/> (accessed: 10.11.2023) [In English].

21. Afghanistan: How many refugees are there and where will they go? [Electronic resource]. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-58283177> (accessed: 12.11.2023) [In English].

У.М. Оракбаева, А.А. Амренова, А.М. Акказенов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақстан мен Үндістан арасындағы гуманитарлық ынтымақтастықты құрудағы Ауғанстанның рөлі

Аңдатпа. Соңғы бірнеше жылда сарапшылар топтары әлемдегі экономикалық күштердің теңгерімін өзгерту туралы ортақ пікірге келді. Атап айтқанда, бұл экономикалық қуатты Батыстан Шығысқа ауыстыру үрдісі. Жаһандық экономика 2023 жылы 3%-дан аз өседі деп болжануда, Үндістан мен Қытай жаһандық өсімнің жартысын құрайды. Үндістанның сыртқы саясаты әрқашан прагматизммен, әлемдегі болып жатқан оқиғаларға шынайы баға берумен, халықаралық қоғамдастықтың алдында тұрған негізгі экономикалық және саяси мәселелерді жаһандық қамтумен сипатталды. Дели ұлттық мүдделерге негізделген әлемдегі өзгерістерге

икемді бейімделеді. Өз кезегінде, Талибан билікке келгенге дейінгі соңғы екі онжылдықта Үндістан Ауғанстанның Оңтүстік Азиядағы ең ірі аймақтық доноры болды, гуманитарлық көмекке, инфрақұрылымды дамытуға және әртүрлі мемлекеттік институттардың әлеуетін арттыруға шамамен 3 миллиард доллар бөлді. Қазақстан Ауғанстанның Орталық Азия аймағындағы ең ірі доноры болып табылады. Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы жылдық тауар айналымы бұрын шамамен 500 миллион долларды құраған, мұнда қазақстандық экспорт айтарлықтай басым. Сондай-ақ Қазақстан тарапынан Ауғанстандағы теміржол және инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыру бойынша жұмыс жүргізуде. Бұл мақала Ауғанстан төңірегіндегі геосаяси және геоэкономикалық жағдайды ескере отырып, Қазақстан мен Үндістан арасындағы гуманитарлық ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын анықтауға бағытталған. Жұмыс мәселелері әлемдік тенденцияларға сәйкес келеді, өйткені Ауғанстанның өмірін тұрақтандыру және жақсарту шараларын өзара әзірлеу халықаралық қоғамдастық үшін үлкен маңызға ие. Президент Қ.Қ. Тоқаев атап өткендей – қауіпсіз және тұрақты Ауғанстан Азия елдерінің тұрақты дамуы және сауда-экономикалық байланыстарды кеңейту үшін жаңа көкжиектер ашады.

Түйін сөздер: Қазақстан, Ауғанстан, Үндістан, гуманитарлық ынтымақтастық, білім, геосаяси жағдай.

U.M. Orakbayeva, A.A. Amrenova, A.M. Akkazenov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The role of Afghanistan in building humanitarian cooperation between Kazakhstan and India

Abstract. Over the past few years, expert circles have come to a consensus on changing the balance of economic forces in the world. In particular, this is a trend of shifting economic power from West to East. The global economy is projected to grow by less than 3% in 2023, with India and China accounting for half of the global growth. India's foreign policy has always been characterized by pragmatism, a realistic assessment of current events in the world, and a global coverage of the main economic and political problems facing the international community. Delhi adapts flexibly to changes in the world, based on national interests. In the last two decades before the Taliban came to power, India became Afghanistan's largest regional donor in South Asia, providing about \$3 billion in humanitarian aid, infrastructure development and capacity building of various government institutions. In turn, Kazakhstan is Afghanistan's largest donor in the Central Asian region. The annual trade turnover between Kazakhstan and Afghanistan previously amounted to about 500 million dollars, where Kazakhstani exports significantly predominate. The Kazakh side is also working on participation in the implementation of railway and infrastructure projects in Afghanistan. This article aims to identify the main areas of humanitarian cooperation between Kazakhstan and India in view of the geopolitical and geo-economic situation around Afghanistan. The issues of work correspond to world trends, since the issues of stabilization and the mutual development of measures to improve the life of Afghanistan are of great importance to the international community. As President K.K. Tokayev said, a secure and stable Afghanistan will open up new horizons for expanding trade and economic ties and sustainable development of Asian countries.

Keywords: Kazakhstan, Afghanistan, India, humanitarian cooperation, education, geopolitical situation.

Сведения об авторах:

Оракбаева У.М. – PhD, преподаватель кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Амренова А.М. – магистрант кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Акказенов А.М. – магистр экономических наук, докторант специальности 8D03105 – Регионоведение, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Orakbayeva U.M. – PhD, Lecturer of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Amrenova A.M. – MA student of the Department of Regional studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Akkazenov A.M. – MSc in Economics, PhD student 8D03105 – Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 11.25.40

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-154-163>

Сотрудничество Китая и Республики Корея в экологической сфере и его влияние на регион Восточной Азии

А.Ж. Кабирова^{id}, П.К. Килыбаева^{id}, С.Е. Кошанова^{id}

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ainura19101993@gmail.com, banu-kk@mail.ru, s.koshanova@mail.ru)

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают проблемы сотрудничества КНР и РК в сфере экологии. В последнее время сильное загрязнение воздуха в Китае становится серьезной экологической проблемой в Восточной Азии. Загрязнители воздуха из Китая становятся основным внешним фактором ухудшения качества воздуха в Республике Корея. Мелкая пыль переносится на большие расстояния, и в случае высокой концентрации в воздухе, выглядит, как дымка. Последние несколько лет правительство Кореи и правительство КНР активно продвигает политику сокращения «мелкой пыли» и улучшения воздуха в регионе. Решение вопросов загрязнения воздуха между Южной Кореей и Китаем включает рассмотрение проблемы КНР по сокращению выбросов в воздух, расширение сотрудничества в области экологической политики между двумя государствами. Изучение экологического сотрудничества КНР и Республики Корея, анализ актуальных проблем в сфере экологии на основе мелкой пыли и результаты двустороннего сотрудничества дадут возможность выяснить исход экологического вопроса в регионе. Основным подходом и методом изучения данной темы исследования является «кейс-стади», контент анализ и эмпирические методы сбора информации. В статье авторы постарались использовать максимально актуальные данные, которые должны помочь будущим читателям в исследованиях. В заключение авторы приходят к выводу, что необходимость создания условий для беспрепятственного продвижения сотрудничества в области окружающей среды в воздушной сфере и развитие природоохранного сотрудничества между Кореей и Китаем является первоочередной задачей двух государств.

Ключевые слова: экология, загрязнение воздуха, политика, сотрудничество, мелкая пыль, регион Восточной Азии, КНР, Республика Корея, международные отношения.

Поступила: 25.01.2024; Принята: 14.06.2024; Доступна онлайн: 28.06.2024

Введение

Последнее десятилетие Республика Корея и Китайская Народная Республика столкнулись с большой проблемой, которая повлияла на многие сферы жизни граждан, а именно сильным загрязнением воздуха, так называемой «мелкой пылью», которая является следствием огромного количества заводов, функционирующих на территории КНР. Из-за быстрого экономического роста Китая, быстрой урбанизации и индустриализации, более широкого использования автомобилей, чрезмерных выбросов фабричных выхлопов, быстрого зимнего отопления с использованием угольного топлива и структуры энергопотребления с использованием ископаемого топлива, ухудшение качества воздуха стало серьезной экологической проблемой в Китае и в Восточной Азии. Эти загрязнители воздуха из Китая являются основным внешним фактором ухудшения качества воздуха из-за высоких концентраций мелкой пыли в соседней Корее, за счет переноса мелкой пыли на большие расстояния. Здоровье людей находится под угрозой, растет социальная тревожность.

Цель научной статьи – изучить, рассмотреть сотрудничество Китая и Республики Корея в экологической сфере и его влияние на регион Восточной Азии.

История

Несколько лет назад проблема «мелкой пыли» охватила территорию Китайской Народной Республики, а затем распространилась на территорию Восточной Азии, в большей степени на территорию Республики Корея. Для граждан Южной Кореи одной из ежедневных рутин стала проверка концентрации «мелкой пыли» в воздухе, и в случае высокой концентрации «мелкой пыли», жители страны вынуждены носить маску при выходе на улицу, что делает жизнь не только не удобной, но и плохо влияющей на здоровье. Общественное мнение, призывающее правительство принять меры против мелкой пыли, возросло. Однако ряд корейских СМИ и организаций указали, что значительная часть загрязнения мелкой пылью поступает из Китая и возложила ответственность на Китай. Министерство окружающей среды Кореи и Национальная академия наук об окружающей среде неизменно придерживаются мнения, что «большая часть мелкой пыли в Корее поступает из Китая», а Национальная разведывательная служба Министерства внутренних дел и безопасности заявила, что, когда воздух в Китае плохой и дует западный ветер, высокие концентрации мелкой пыли также проявляются и в Корее. В результате было подтверждено, что иностранные факторы играют большую роль, чем внутренние факторы в проблеме мелкой пыли.

Прежде всего, основываясь на ранних исследованиях, в которых рассматривались проблемы загрязнения окружающей среды, можно отметить, что основной причиной появления мелкой пыли стал быстрый рост индустриализации и урбанизации Китая. Многие исследователи заявили, что решение проблемы должно осуществляться в

рамках двустороннего сотрудничества между КНР и Южной Кореей, либо в рамках многостороннего сотрудничества, где помимо двух государств, будут участвовать страны Юго-Восточной Азии и Япония. По их словам, будь это сотрудничество на правительственном уровне или в частном порядке, они должны осуществляться одновременно и дополнять друг друга.

И действительно, правительства двух государств регулярно встречаются и ведут обсуждения, а также выносят решения в пользу позитивных выходов из сложившейся ситуации. Это можно подтвердить и выяснить, основываясь на регулярных докладах корейского правительства. Например, чтобы решить проблему серьезного ухудшения качества воздуха, вызванного высокой концентрацией мелкой пыли, правительство Кореи в декабре 2013 г. запустило «Второй генеральный план управления качеством воздуха в столичном регионе», а в июне 2016 г. «Особые меры по управлению мелкодисперсной пылью». В августе 2018 г. на заседании кабинета министров было принято решение о «Специальном законе о сокращении и управлении мелкой пылью», который вступил в силу с февраля 2019 г. Закон был внедрен на экспериментальной основе для органов государственного управления в столичном регионе. В частности, посредством «Комплексных мер по борьбе с мелкой пылью», объявленных Министерством окружающей среды в сентябре 2017 г., не только продвижение регулирующих мер для бытовых источников выбросов для эффективного регулирования и решения проблемы мелкой пыли, но и основная повестка дня - корейско-китайская дипломатия прошла на высшем уровне. Обсуждая меры по сокращению мелкой пыли, она делает упор на поиск совместных ответов посредством сотрудничества в области охраны окружающей среды с соседними странами и улучшения качества воздуха в Северо-Восточной Азии.

Обсуждение

Для успешной реализации корейской политики по сокращению выбросов мелкой пыли и улучшению качества воздуха необходимо проводить точные и многогранные меры по борьбе с загрязнением мелкой пылью в Китае. Однако проблема состоит в том, что правительство Китая не публикует детальную информацию касательно исследований загрязнения воздуха, что ограничивает возможности Кореи в разрешении вопроса. Кроме того, поиск решения, основанного на поэтапном подходе, может оказать негативное влияние на корейско-китайскую дипломатию и двусторонние отношения. Поэтому решение проблемы загрязнения воздуха на границе между Кореей и Китаем можно рассматривать как чувствительные международные отношения и дипломатический вопрос двух государств. И поскольку загрязнение воздуха в Корее обсуждается как серьезная экологическая проблема, то стоит подчеркнуть важность регионального сотрудничества для политики в отношении воздуха в Северо-Восточной Азии.

Несмотря на то, что тема затрагивает экологический вопрос и проблему, мы постараемся рассмотреть ее с точки зрения международных отношений и дипломатии

двух стран, которые активно сотрудничают между собой для достижения позитивных результатов в данной области.

В сложившейся ситуации укрепление корейско-китайского и международного сотрудничества, а также совместные меры по сокращению мелкой пыли в значительной степени связаны с созданием системы экологического сотрудничества в воздушном секторе между Кореей и Китаем в рамках двустороннего сотрудничества, и кроме того, корейско-китайское сотрудничество по сокращению мелкодисперсной пыли. Этому способствовали такие способы, как расширение совместных демонстрационных проектов, укрепление основы для сотрудничества между правительствами Кореи и Китая для выявления причины высококонцентрированной мелкой пыли, укрепление международных совместных усилий по улучшению качества воздуха в Северо-Восточной Азии и пересмотр заключения соглашения о сокращении выбросов.

Во-первых, с точки зрения создания системы экологического сотрудничества в воздушном секторе Кореи и Китая в рамках двустороннего сотрудничества, такого, как двусторонние соглашения и совместные заявления, Корея и Китай обсуждают проблему мелкой пыли и планы сотрудничества между Кореей и Китаем, которые были проведены в качестве повестки дня саммита на правительственном уровне. На основе этого будет продвигаться совместная декларация о сотрудничестве в области мелкой пыли между Кореей и Китаем, а также создание «Корейско-китайского плана сотрудничества в области окружающей среды», в котором представлены направления будущего корейско-китайского сотрудничества в области охраны окружающей среды, а также создание «Корейско-китайского центра сотрудничества в области охраны окружающей среды», который осуществляет надзор за совместными исследованиями и обменом технологиями.

Во-вторых, в направлении расширения корейско-китайского совместного демонстрационного проекта по снижению содержания мелкой пыли совместный корейско-китайский демонстрационный проект по экологическим технологиям и средствам по снижению содержания мелкой пыли реорганизуется и продвигается для практического снижения загрязнения воздуха. Кроме того, за счет расширения исследовательской функции корейско-китайской совместной исследовательской группы предпринимаются усилия по организации международных совместных исследований по улучшению качества воздуха в Северо-Восточной Азии.

В-третьих, в направлении укрепления основы сотрудничества между правительствами Кореи и Китая для выявления причин высокой концентрации мелкой пыли в Китае продвигался исследовательский проект «Проект Чхончхон», который проходил с мая 2017 года по июль 2020 года. Данный проект являлся крупномасштабным совместным исследованием качества воздуха. Регион Хубэй и провинция Шаньдун, которые имеют большое внутреннее влияние, поощряют укрепление совместных проектов для совместных исследований и передачи технологий, ориентированных на районы, подверженные загрязнению воздуха. Кроме того, чтобы сократить фактические выбросы

загрязнителей воздуха, Корея и Китай совместно разрабатывают экологические технологии, связанные с уменьшением содержания мелкой пыли, такие, как сбор пыли, десульфурация и денитрификация для оборудования с крупными точечными источниками (LPS) и в экологической промышленности.

В-четвертых, в аспекте усиления международных совместных усилий по улучшению качества воздуха в Северо-Восточной Азии продвигаются межполитические обмены и создание совместной платформы, связывающей центральные и местные органы власти.

В частности, 25 июня, на следующий день после проведения «20-й встречи министров окружающей среды Кореи, Китая и Японии» (Сучжоу, Китай, 23-24 июня 2018 г.), в Пекине официально открылся «Корейско-китайский центр сотрудничества в области охраны окружающей среды», который играет ведущую роль в обеспечении устойчивого развития сотрудничества в области охраны окружающей среды между Кореей и Китаем. «Корейско-китайский центр сотрудничества в области окружающей среды» основан на «Совместном заявлении Кореи и Китая», обнародованном главами государств двух стран, «Меморандуме о взаимопонимании по сотрудничеству в области окружающей среды», подписанном Министерством окружающей среды Кореи и Министерством экологии и окружающей среды Китая, и «Письме о намерениях по укреплению корейско-китайского сотрудничества в области охраны окружающей среды». Исходя из духа общего процветания, он планирует играть роль секретариата в реализации согласованных корейско-китайских проектов сотрудничества в области охраны окружающей среды двух стран.

Основываясь на существующем сотрудничестве, «Корейско-китайский центр сотрудничества в области окружающей среды» фокусируется на укреплении связи в области охраны окружающей среды между двумя странами и поддержке науки и техники. Но также ожидается, что сотрудничество будет продвигаться в области экологических технологий, промышленности и гигиены окружающей среды, не ограничиваясь четырьмя областями. А политические обмены были сосредоточены на политическом диалоге между Кореей и Китаем, обменах и обучении государственных служащих и соответствующих экспертов, а также на содействии в области политики, рабочей силы, промышленности и технологий, таких, как промышленность по охране окружающей среды и технологическое сотрудничество и совместные исследования в направлении развития корейско-китайского сотрудничества в области. В рамках поощрения деятельности по обмену и сотрудничеству будет оказываться всесторонняя поддержка устойчивого развития двусторонней связи, наряду с разработкой, оценкой и управлением корейско-китайскими проектами сотрудничества в области охраны окружающей среды, создание и внедрение механизмов продвижения. (Сх. 1)

Схема 1.

Устойчивое развитие корейско-китайского экологического сотрудничества в области качества воздуха

Последнее обсуждение по двусторонним отношениям Китая и Южной Кореи в сфере защиты окружающей среды, которое прошло 28 сентября 2022 года, показало, что обе стороны продолжают укреплять сотрудничество в области сокращения мелкой пыли.

Министерство окружающей среды Кореи (министр Хан Хваджин) и Министерство экологии и окружающей среды Китая (министр Хуан Лун-цю) провели «6-е корейско-китайское совещание директоров по охране окружающей среды» в форме видеоконференции. Центр управления, расположенный в Сочо-гу, Сеул, во второй половине дня 28 сентября провел видеоконференцию, чтобы обсудить сокращение мелкой пыли и выбросов углерода, а также пути укрепления сотрудничества в нейтральных районах.

В ходе обсуждения две страны рассмотрели создание «Второго плана сотрудничества Кореи и Китая в области охраны окружающей среды (2023–2027 годы)», который содержит план сотрудничества в области охраны окружающей среды на следующие пять лет, а также ход реализации «Проекта Чхончхон», плана сотрудничества для совместного реагирования к загрязнению воздуха и изменению климата.

Кроме того, в рамках празднования 30-летия установления дипломатических отношений между Кореей и Китаем обе страны договорились расширить сотрудничество путем создания и подготовки ежегодной встречи на уровне министров Республики Корея и КНР, запланированной на первую половину 2023 года (предположительно в мае).

Заключение

Говоря о прогнозах на будущее, можно отметить следующее. Обе страны планируют продолжать сотрудничество в рамках «Проекта Чхончхон». Данный проект включает в себя 9 пунктов, которые охватывают многие сферы экологических вопросов и проблем двух государств:

- 1) обмен политиками и технологиями по предотвращению загрязнения воздуха;
- 2) сотрудничество в реализации мер сезонного управления;
- 3) обмен политиками и технологиями по управлению автомобильными выбросами;
- 4) обмен политиками по углеродной нейтральности и выбросам парниковых газов;
- 5) конференция по чистому воздуху;
- 6) обмен информацией о прогнозах качества воздуха и технологиями прогнозирования;
- 7) метод трехмерного наблюдения, наблюдение за характеристиками и совместное исследование численных моделей;
- 8) форум по сотрудничеству в области экологических технологий;
- 9) выставка индустрии атмосферной среды.

Обе стороны оценили, что «Проект Чхончхон» способствует материализации экологического сотрудничества между двумя странами посредством обмена политикой и технологиями, совместных исследований и индустриализации технологий, и договорились о его постоянном развитии.

Ан Се Чанг, генеральный директор по политике в области изменения климата в Министерстве окружающей среды, сказал: «Мы будем и дальше укреплять сотрудничество для решения общих задач, таких, как мелкая пыль и реагирование на изменение климата, и стремиться к расширению двусторонних обменов для решения экологических проблем на северо-востоке Азии».

Поводя итоги, необходимо отметить, что на сегодняшний день данный вопрос является одним из важнейших проблем обоих государств, так как он напрямую влияет на внутреннюю политику, социально-культурную сферу жизни, а также на сферу здравоохранения граждан. Более того, данная проблема также актуальна не только для Кореи и Китая, но и стран Юго-Восточной Азии, Центральной Азии, которые также являются соседями КНР и Республики Корея.

Поскольку проблема мелкой пыли в Китае стала одной из основных национальных повесток дня, после 2013 г. были выдвинуты интенсивные контрмеры, и, основываясь на опыте этого процесса, было подтверждено, что уровень политики Китая быстро развивается. Учитывая ситуацию в Китае, предложение плана для достижения общей цели и выявления спроса на сотрудничество, а не односторонняя поддержка корейско-китайского сотрудничества будет более эффективным с точки зрения улучшения качества воздуха и поощрения активного участия Китая.

Сотрудничество имеет важное значение, во-первых, чтобы расширить обмен результатами прогнозирования качества воздуха и соответствующими технологиями и услугами. Помимо предоставления информации, это также связано с реализацией соответствующих политик, таких, как реагирование на высокие концентрации мелкой пыли. Во-вторых, совместное внедрение системы сезонного управления в ответ на высокие концентрации мелкой пыли. Эта тема представляет общий интерес обеих стран и соответствует основным рамкам сотрудничества для достижения общей цели, обе страны имеют институциональные основы, и ожидается, что фактический эффект повышения концентрации за счет совместного реагирования будет большим, поэтому считается важной темой сотрудничества. Несмотря на то, что проблема окружающей среды, загрязнение воздуха является мировой проблемой, стоит предположить, что сотрудничество двух передовых стран в лице Китайской Народной Республики и Республики Корея даст позитивные результаты в будущем и сможет повлиять на

изменения экологического состояния не только на территории двух государств, но и в целом во всем мире.

Список литературы

1. Кан Тэкгу и Юн Чонхо. Диагностика и стратегия корейско-китайского сотрудничества в области охраны окружающей среды в переходный период // Китайское регионоведение. – 2017. – №4. – С. 21-42.
2. Хенги Ан. Текущий статус и проблемы создания глобального экологического управления: встреча министров окружающей среды Кореи, Китая и Японии // Отчет Корейского общества управления. – 2015. – №22. – С. 463-481.
3. Чхве Мин Ук. Исследование недавней политики Китая по контролю и управлению загрязнением воздуха // Окружающая среда. Экономические исследования. – 2018. – С. 569-611.
4. Чхве Мин Ук. Исследование фактического состояния управления качеством воздуха в Китае и планы развития экологического сотрудничества в области качества воздуха между Кореей и Китаем // Азиатско-Тихоокеанские исследования. – 2018. – С. 81-89.
5. Отчет Министерства окружающей среды Республики и Министерство экологии и окружающей среды Китая по результатам переговоров «Корея и Китай укрепляют сотрудничество в области сокращения мелкой пыли и углеродной нейтральности» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.korea.kr/news/policyNewsView.do?newsId=148904656> (дата обращения: 19.08.2023).
6. «Air Pollutant Informant» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.facebook.com/dusttenki/> (дата обращения: 20.08.2023).

References

1. Kan Tekgu i Yun Chonho Diagnostika i strategiya korejsko-kitajskogo sotrudnichestva v oblasti ohrany okruzhayushchej sredy v perekhodnyj period [Kang Tek-gu and Yoon Jeong-ho Diagnosis and Strategy of Korea-China Environmental Cooperation in Transition], Kitajskoe regionovedenie [Chinese Regional Studies], – №4. 21-42 (2017) [in Korean].
2. Hengi An Tekushchij status i problemy sozdaniya global'nogo ekologicheskogo upravleniya: vstrecha ministrov okruzhayushchej sredy Korei, Kitaya i Yaponii [Hyungyi Ahn Current Status and Challenges of Establishing Global Environmental Governance: Meeting of Environment Ministers of Korea, China and Japan], Otchet Korejskogo obshchestva upravleniya [Report of the Korean Society of Management], №22, 463-481 (2015) [in Korean].
3. Chkhve Min Uk Issledovanie nedavnej politiki Kitaya po kontrolyu i upravleniyu zagryazneniem vozduha [Choi Min Wook A Study of China's Recent Air Pollution Control and Management Policies], Okruzhayushchaya sreda. Ekonomicheskie issledovaniya [Environment. Economic Research], 569-611 (2018) [in Korean].
4. Chkhve Min Uk Issledovanie fakticheskogo sostoyaniya upravleniya kachestvom vozduha v Kitae i plany razvitiya ekologicheskogo sotrudnichestva v oblasti kachestva vozduha mezhdou Koreej i Kitae [Choi Min Wook Research on the Actual Status of Air Quality Management in China and Development Plans for Environmental Cooperation on Air Quality between Korea and China], Aziatsko-Tihookeanskije issledovaniya [Asia Pacific Studies], 81-89 (2018) [in Korean].
5. Otchet Ministerstva okruzhayushchej sredy Respubliki i Ministerstvo ekologii i okruzhayushchej sredy Kitaya po rezul'tatam peregovorov «Koreya i Kitaj ukreplyayut sotrudnichestvo v oblasti

sokrashcheniya melkoj pyli i uglerodnoj nejtral'nosti» [Report of the Ministry of Environment of the Republic of Korea and the Ministry of Ecology and Environment of China on the results of the talks "Korea and China strengthen cooperation on fine dust reduction and carbon neutrality"] [Electronic resource]. URL: <https://www.korea.kr/news/policyNewsView.do?newsId=148904656> (accessed: 19.08.2023).

6. «Air Pollutant Informant» [Electronic resource]. URL: <https://www.facebook.com/dusttenki/> (accessed: 20.08.2023) [in Korean].

А.Ж. Кабирова, П.К. Килыбаева, С.Е. Кошанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қытай мен Корея Республикасының экологиялық саладағы ынтымақтастығы және оның Шығыс Азия аймағына әсері

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар ҚХР мен ҚР экология саласындағы ынтымақтастық мәселелерін қарастырады. Жақында Қытайдағы ауаның қатты ластануы Шығыс Азиядағы маңызды экологиялық проблемаға айналуда. Қытайдан келетін ауаны лаптаушы заттар Корея Республикасында ауа сапасының нашарлауының негізгі сыртқы факторына айналуда. Ұсақ шаң ұзақ қашықтыққа тасымалданады, ал ауадағы жоғары концентрация жағдайында тұман сияқты көрінеді. Соңғы бірнеше жылда Корея үкіметі мен ҚХР Үкіметі аймақтағы «ұсақ шаңды» азайту және ауаны жақсарту саясатын белсенді түрде алға тартты. Оңтүстік Корея мен Қытай арасындағы ауаның ластану мәселелерін шешу ҚХР-ның ауаға шығарындыларды азайту мәселесін қарауды, екі мемлекет арасындағы экологиялық саясат саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуді қамтиды. ҚХР мен Корея Республикасының экологиялық ынтымақтастығын зерделеу, ұсақ шаң негізінде экология саласындағы өзекті мәселелерді талдау және екіжақты ынтымақтастықтың нәтижелері өңірдегі экологиялық мәселенің нәтижесін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің осы тақырыбын зерттеудің негізгі тәсілі мен әдісі-«кейс-стади», мазмұнды талдау және ақпаратты жинаудың эмпирикалық әдістері. Мақалада авторлар болашақ оқырмандарға зерттеу жүргізуге көмектесетін ең өзекті деректерді пайдалануға тырысты. Қорытындылай келе, авторлар әуе саласындағы қоршаған орта саласындағы ынтымақтастықты кедергісіз ілгерілету үшін жағдай жасау қажеттілігі және Корея мен Қытай арасындағы табиғатты қорғау ынтымақтастығын дамыту екі мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті болып табылады деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: экология, ауаның ластануы, саясат, ынтымақтастық, ұсақ шаң, Шығыс Азия аймағы, ҚХР, Корея Республикасы, Халықаралық қатынастар.

A.Zh. Kabirova, P.K. Kilybaeva, S.E. Koshanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Cooperation between China and the Republic of Korea in the environmental sphere and its impact on the East Asian region

Abstract. In this article, the authors consider the issues of cooperation between China and the Republic of Kazakhstan in the field of Ecology. Recently, severe air pollution in China is becoming a serious environmental problem in East Asia. Air pollutants from China are becoming the main external factor in the

deterioration of air quality in the Republic of Korea. Fine dust is transported over long distances, and under conditions of high concentration in the air, it looks like fog. Over the past few years, the Korean government and the PRC government have actively promoted policies to reduce "fine dust" and improve the air in the region. The solution of air pollution problems between South Korea and China involves the consideration of the issue of reducing air emissions by the PRC, expanding cooperation between the two states in the field of Environmental Policy. The study of environmental cooperation between the PRC and the Republic of Korea, the analysis of current issues in the field of Ecology on the basis of fine dust and the results of bilateral cooperation will determine the outcome of the environmental problem in the region. The main approach and method of studying this topic of research is "case studies", empirical methods of content analysis and information collection. In the article, the authors tried to use the most relevant data to help future readers conduct research. In conclusion, the authors conclude that the need to create conditions for the unhindered promotion of cooperation in the field of the air environment and the development of environmental cooperation between Korea and China is the priority task of the two states.

Keywords: ecology, air pollution, politics, cooperation, fine dust, East Asian region, PRC, Republic of Korea, International Relations.

Сведения об авторах:

Кабирова А.Ж. – докторант кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Кильбаева П.К. – кандидат исторических наук, доцент кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Кошанова С.Е. – PhD, преподаватель кафедры регионоведения, Факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kabirova A.Zh. –PhD student of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kilybaeva P.K. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Koshanova S.E. – PhD, Lecturer of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.15.89
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-164-174>

Formation of Eurasian identity through the discourse of the President's messages to the people of Kazakhstan

B. Seilkhan¹, F. Ding^{*2}, S.T. Taishanova³

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Shanghai International Studies University, Shanghai, China

³Astana International University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: balausa_95_07@mail.ru, fanchzhi.din@mail.ru, saltushka84@yahoo.com)

Abstract. Kazakhstan, as a trans-regional, multi-ethnic state located between Asia and Europe, faced unique challenges and opportunities during the process of forming its identity as an independent nation-state following the events of 1991. The objective of this article is to examine the President's messages to Kazakhs from 1997 to 2023 and pinpoint the frequency of mentions of Eurasianism concepts. Studying the President's Address to the People allows us to understand the features and the evolution of Eurasian identity in Kazakhstan. The study's results demonstrate that the emphasis on Eurasian identity in Kazakhstan has changed over time and in the international political context under the influence of internal and external political, economic and cultural factors. In the 1990s, the Presidential Messages to the People discussed the Eurasian identity of Kazakhstan in terms of its geographical location and historical affiliation. However, in the 21st century the country began to actively promote the integration of the Eurasian region together with Russia. But with the development of Kazakhstan itself and the hegemonic manifestations of Russia, Eurasian integration ceased to be a priority for the state, especially during the presidency of K. Tokayev, and relative importance began to be attached to the special position of Kazakhstan in the Eurasian region. A limitation of this study is that using only the State of the Union Address for analysis may not fully reflect the factors shaping the Eurasian identity. Future studies may include other data sources and methodologies to provide a more complete picture.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Eurasian identity, Presidential Address, content analysis, identity construction, nation-building, "Eurasianism", "flat ontology", USSR, "Nurly Zhol", Turanian identity.

Received: 25.04.2024; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Introduction

The stability and security of the post-Soviet space must be strengthened, and modernize its socio-economic development. In March 1994, the President of Kazakhstan N.Nazarbayev, made a statement at Moscow State University, in which he outlined the concept of creating the Eurasian Economic Community and the Eurasian Union. In 2015, Russia, Kazakhstan and Belarus established the Eurasian Economic Union (EAEU), which was hailed as an unprecedented breakthrough in Eurasian cooperation since the dissolution of the USSR. Kazakhstan plays an important role in the process of Eurasian integration. Its foreign policy is characterized by an orientation towards Russia and neighboring countries, considering both the East and the West. However, most modern studies of Kazakhstan's foreign policy are aimed at studying economic integration and do not contain an analysis of Eurasian identity in the foreign policy discourse of Kazakhstan.

In the study of Kazakh identity and foreign policy, there are indications that Kazakhstan constructs a Eurasian identity through diplomatic discourse. This work will use the theoretical approach of post-constructivism and the method of content analysis. Post-constructivism typically seeks to analyze "how foreign policy reproduces a particular identity". Policy must be linked to discursive structures because statesmen need to argue for the prospects of their policies. In the framework of this work, the potential variability of discursive structures means that, on the other side, Kazakhstan's foreign policy is influenced by existing identity structures, and on the other, the discourse of Kazakhstan's identity formation is a product of its foreign policy. Nevertheless, the discourse of identity can limit politics itself. This work is aimed at studying how the official discourse of Kazakhstan constructs an understanding of the Eurasian space, how this understanding influences the foreign policy of Kazakhstan, and how this policy influences Kazakhstan's construction of Eurasian identity. The research material is official documents of the first heads of state. Content analysis is an analytical approach to the form and content of text and information sources, their processing, evaluation and interpretation. The article examines 29 messages from two presidents in an effort to pinpoint Kazakhstan's key characteristics and emerging trend in the Eurasian identity-building process.

This research is significant in that it contributes to our knowledge of the Republic of Kazakhstan's efforts and achievements in developing an Eurasian identity, which serves as a crucial framework for comprehending the political, economic, and cultural evolution of the nation. As a multi-ethnic and multicultural country, Kazakhstan's Eurasian identity is not only a matter of internal social and political stability; it also has a significant impact on the perception and cooperation of the international community. Studying Kazakhstan's Eurasian identity will allow us to better understand patterns of multicultural and multiethnic coexistence and draw useful conclusions for promoting peace and development in the region.

Based on an examination of 29 messages from the presidents of the Republic of Kazakhstan, the aim of this study is to identify the key characteristics and patterns in the evolution of Kazakhstan's Eurasian identity. Analyzing the content, language and expression of state messages allows us to understand the political orientation and propaganda scheme of the government of Kazakhstan in the field of constructing a Eurasian identity, in addition to the influence of this policy and strategy on the country's image and international relations.

This study's objective is to use a methodical approach to content analysis to conduct a thorough analysis and interpretation of the 29 Messages on the State of the Republic of Kazakhstan. In this article, the authors will analyze the frequency of use of the term “Eurasianism” and related concepts in the Messages of the President of Kazakhstan over many years and try to identify features in the construction of Eurasian identity. The article will focus on the content of these Messages on the construction of Eurasian identity, as well as the evolution of related concepts and discourses over time. By a thorough analysis of these works, we will be able to pinpoint Kazakhstan's key beliefs and strategies regarding the formation of Eurasian identity, as well as their effects on the nation's reputation and foreign policy.

Discussion

In China, research on Eurasianism is conducted mainly from the perspective of the Russian academic school, with a particular emphasis on the Eurasian Economic Union. It focuses on geopolitical games and analyzes the role played by major regional ideologies, including Eurasianism, in the process of regional integration. Furthermore, research on the development of Eurasianism in Kazakhstan primarily revolves around its nation-state formation and ideological transformation. Chinese researcher Zhang Jianhua studies cultural migration and the evolution of the Eurasian Economic Union, which middle on Savitsky's doctrine of Eurasianism. Ch. Jianhua examines the state program for infrastructural development of Kazakhstan “Nurly Zhol”, focusing on the Turanian identity of Eurasianism and the practice of regional geopolitical imaginations [1]. Feng Shuai notes that Eurasia itself is a controversial concept, both in terms of its geographical scope and in terms of its underlying connotation, which is somewhat ambiguous [2]. The object of Chinese research in the area of Eurasianism is mainly the Eurasian Economic Union or related geostrategies with pronounced geopolitical or economic characteristics, rather than a single political entity as such.

In an article by Portuguese scholar Guedes Vieira, he examines the rhetoric of Russian, Kazakh and Belarusian elites regarding the Eurasian integration project before and after the outbreak of the Ukrainian crisis in 2014. He tries to identify potential “Ukrainian effects” of this process [3]. The article argues that in Kazakhstan, the main role was played by the recognition of the limitations of gangs for profit, which at the same time was associated with a threat to national sovereignty and independence. As a result, this led to a clearly articulated and repeated discourse about Kazakhstan's possible withdrawal from the Eurasian initiative.

German scholar Regina Heller studies identity and its consequence on the process of Eurasian economic integration, using “flat ontology” to trace the enabling and constraining role of identity in Russia and Kazakhstan on the process of integration into the Eurasian Economic Union (EAEU) [4]. However, the Ukrainian crisis increased differences in the construction of the post-Soviet regional order, upsetting the balance between intraregional integration projects and identity construction processes, and led to the gradual disappearance of consensus in the EAEU. Russia's uncompromising and assertive policies towards Ukraine have influenced Kazakhstan's nation-building policies, based on state sovereignty, a multi-vector foreign policy and good economic performance.

The study by British scientist Luca Ancheski examines the evolution of the strategy of identity formation pursued by the foreign policy vector of Kazakhstan in the 1990s. The paper examines how the reorientation of foreign policy discourse has affected the reformatting of Kazakhstani identity. It makes the case that the growth of Eurasian concepts is the last phase of the foreign policy discourse's evolution in Kazakhstan during the post-Soviet period [5].

The concepts of Eurasianism are incorporated in the development of the Republic of Kazakhstan's political identity, thanks to the work of Kazakh scientist Kabaziev Manarbek [6]. Following the fall of the Soviet Union, Kazakhstan sorely needed a political identity to bring the country together and carry out state construction, and this notion of Eurasian integration as a supranational identity fit the bill. As a result, Kazakhstan created the idea of Eurasianism in its historical, economic, and cultural dimensions following the collapse of the USSR. The institutional embodiment of this concept is the Eurasian Economic Union. For this reason, Kazakhstan and Russia have somewhat different understandings of the core principles of the Eurasian Economic Union.

Writers like A.Vakhshitekh, M.V.Lapenko, and A.Mukasheva examine the origins, evolution, and implementation of Eurasianism in Kazakhstan [7]. Under the leadership of N. Nazarbayev, the first president of the Republic of Kazakhstan, the concept of the Eurasian Union emerged and was broadly embraced by professionals and the Kazakh people. However, in 2011, Kazakhstan lost its leadership in promoting Eurasian integration, and the initiative in regional integration gradually passed to the Russian Federation. The article argues that the modern level of Eurasianism in Kazakhstan has fatigued itself in terms of ideological content. Due to the transformation of domestic policy, shifts in the ethnic composition of the population, coming into power of a new generation of managers and the beginning of a new stage of state construction, Kazakhstan reformatted the tasks within the structure of Eurasian integration, originally proposed by N. Nazarbayev. There is a significant conceptual and semantic gap between the understanding of the significance of Eurasianism and the modern practice of building a sustainable Eurasian integration core, of which Kazakhstan could become an active participant.

The conceptual basis of the article was the work of Sun Jisheng, Yue Shengsong, Jean Claude Cascia and Andre P. DeBattista. Sun Jisheng's article analyzes the public discourse of leaders, describing how identity and foreign policy can be studied through the discourse of poststructuralist international relations theory to reveal the process of establishing the legitimacy and authority of foreign policy [8]. Yue Shengsong examines the cause for the change in US attitude towards China, analyzing the political rhetoric of successive US presidents from Clinton to Trump [9]. Jean Claude Cascia and Andre P. DeBattista assess the evolution of European security narratives through an analysis of the speeches of the Presidents of the European Commission from 2010 to 2021 [10].

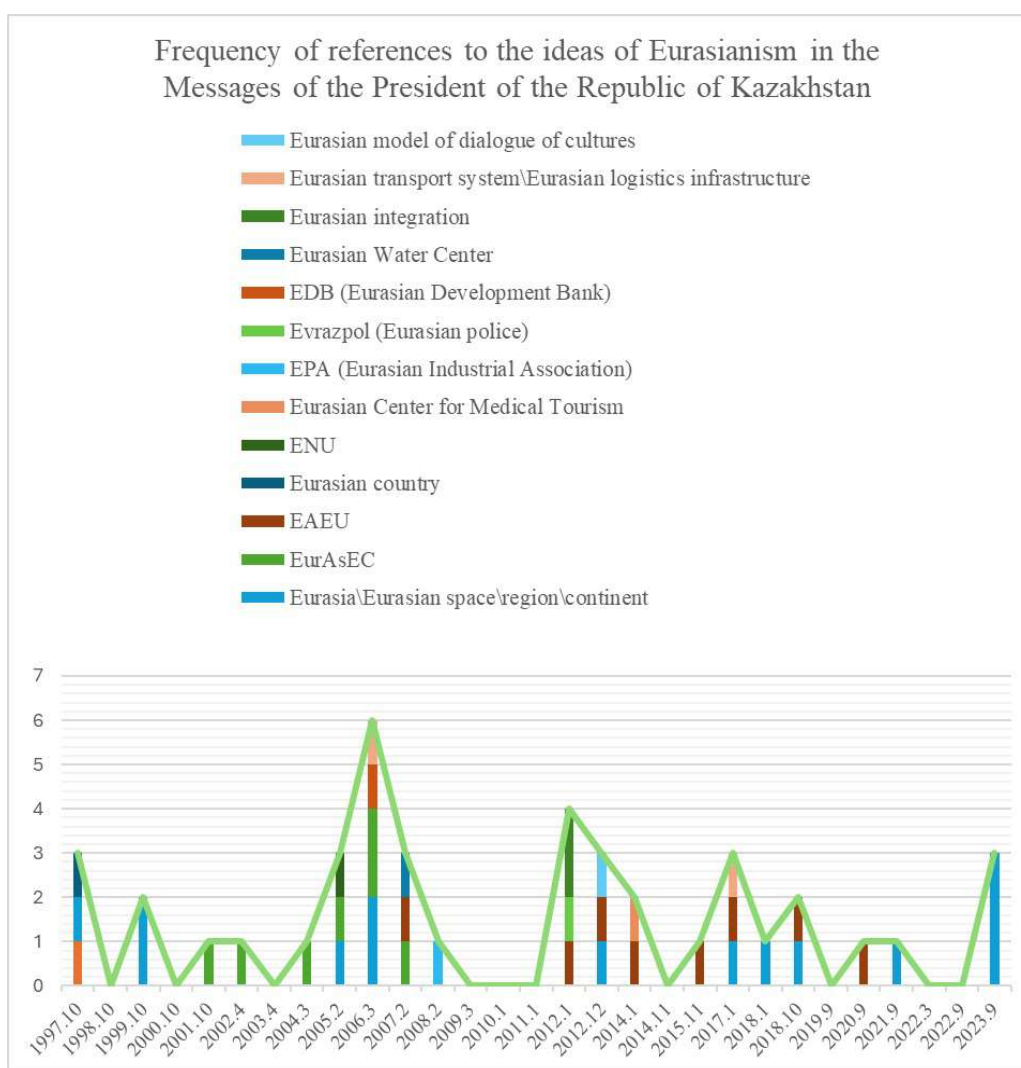
Results

On March 29, 1994, the first President of Kazakhstan N.Nazarbayev gave a speech at Moscow State University in which he proposed for the first time the creation of a new multilateral

organization - the Eurasian Union. This speech became the basis of Kazakhstan's Eurasian strategy and an important milestone in determining the vectors of the nation's foreign policy. In his first Message "Prosperity, security and improvement of the well-being of all Kazakhstanis", published in 1997, President N.Nazarbayev once again focused on the strategy of Eurasianism, which is determined by the political and economic needs of Kazakhstan. He emphasized the geographical position of Kazakhstan, occupying a middle position between Asia and Europe, called the transformation of Kazakhstan into the center of the Eurasian region a strategic development goal and explained the uniqueness of Kazakhstan's state building in terms of its "Eurasian" identity.

Diagram 1.

Eurasian identity in the discourse of the Messages of the President of Kazakhstan

It is precisely because of its location in the thick of the Eurasian continent and the long-standing role of the central corridor that Kazakhstan is the most important route for the transfer of Western technological ideas to the East and Eastern concepts of power to the West [11].

The special geographical location of Kazakhstan has determined its history, connected with both the East and the West. It is this key central position and the unique history of the people who lived on this land that underlie Kazakhstan's modern construction of a Eurasian identity, endowing it with a special mission as the economic and cultural center of the Eurasian region, as well as the link between Europe and Asia. President N.Nazarbayev describes the mission of Kazakhstan in the Message: "The country that our descendants live in in 2030 will be isolated from global events." Kazakhstan will serve as an economic and cultural bridge between China, Russia, and the Muslim world, three rapidly expanding areas, thanks to its location at the middle of Eurasia [11].

That is why, in his 1999 Address, N.Nazarbayev turns to the history of Eurasia, where for one and a half thousand years the great empire of the ancient Turks arose, which was then continued in the form of powerful state associations that managed to conquer the space from Byzantium to China [12].

After laying the groundwork for a Eurasian identity in 1997 and 1999, Kazakhstan and Russia started to significantly accelerate the growth of economic integration in the Eurasian region. Thus, from 2001 to 2007 (excluding 2003), every Presidential Address since the Eurasian Economic Community's inception has focused on fostering collaboration inside the organization. From 2001 to 2004, this was the case. Besides the Eurasian Economic Community, Central Asian Cooperation (CAC) was mentioned. In the 2005 Address, integration processes in the Eurasian space were mentioned for the first time, the great importance that Kazakhstan attaches to the SCO, the reform of the CIS, the EurAsEC, and the Common Economic Space was emphasized, but the CAC was not mentioned. The decision to merge the CAC with the Eurasian Economic Community was made immediately after the CAC summit in St. Petersburg in September of the same year.

Kazakhstan's efforts to develop Eurasian integration reached a peak in 2006 with the creation of the Eurasian Development Bank (EDB) and the Council for Financial and Economic Policy of the EurAsEC. Also noted that "the main issues today lie in the area of expanding trade and economic cooperation and developing regional integration within the framework of the EurAsEC, the Common Economic Space, the SCO" [13]. At the same time, the President places great hopes on Astana in Eurasian integration [13]. It is interesting how the Message described the relationship between Kazakhstan and Russia: "In all these areas, Kazakhstan and Russia have similar or close positions" [13]. Subsequently, in 2007, President N. Nazarbayev continued his efforts, proposing "to go towards the creation of the Eurasian Economic Union, to make it beneficial for the entry of all other neighbors [14] and "it is necessary to create a Eurasian Water Center in Astana, designed to comprehensively address research issues and protection of water resources on the continent" [14].

However, starting in 2008, with the onset of the global financial crisis, the government of Kazakhstan shifted its focus to stabilizing the domestic market and economic recovery, as a result of which issues of Eurasian integration were not mentioned in the Messages from 2008 to 2011.

But, having survived the economic crisis, President N. Nazarbayev in his 2012 Address proposed "to respond to the global challenges of the 21st century by deepening Eurasian

integration" [15]. And in the subsequent years of his reign, President N. Nazarbayev, in his Messages, emphasized the importance of cooperation within the organization of the Eurasian Economic Union, avoiding the topic of Eurasian integration only in his message in November 2014 due to the Ukrainian issue that flared up in February.

With the development of economic integration in the Eurasian space, President N. Nazarbayev is gradually demonstrating his desire to turn Kazakhstan into a center of economic development and cultural exchange. And in 2018, the President highly appreciated the results achieved by the new capital Astana in the Eurasian space - "The formation and entry of Astana into the number of the most important centers of development of Eurasia is a matter of our common pride" [18], "We built a new capital - Astana, which has become a financial, business, an innovative and cultural center of the Eurasian region" [19].

Unlike the first President of Kazakhstan, in the messages of K. Tokayev, Eurasian integration ceased to be a priority for Kazakhstan. On the contrary, Kazakhstan's special position in the region has become more noticeable.

The subsequent Messages of 2021 and 2023 set the task of developing Kazakhstan as a center and hub of the Eurasian region in the field of digital technologies, agriculture and transport. Thus, in 2021, President K. Tokayev focused on becoming a central digital hub in a significant part of the Eurasian region. "In the new digital era, this will have geopolitical significance" [21].

Conclusion

The Republic of Kazakhstan had to deal with the challenge of creating a political identity throughout the state-formation phase in order to justify its political structure. Thus, integration activities in the Eurasian region were initially started by N. Nazarbayev, the first President of the Republic of Kazakhstan.

Kazakhstan's Eurasian identity, according to N. Nazarbayev's remarks from 1997 and 1999, is based on both its physical location in the middle of the Eurasian continent and broad historical considerations. He then vigorously promoted the establishment of the Eurasian Economic Community, the growth of cooperation within its borders, and the economic integration of the Eurasian area with Russia.

The concept of a Eurasian Economic Union was even brought back to life in 2007, and at one time it was determined that Kazakhstan needed to integrate its economy in order to effectively address the problems of the twenty-first century. It has even been said that Kazakh-Russian ties are identical in every way.

However, Kazakhstan's following Eurasian integration plan was more careful due to Russia's 2014 hardening of its stance against Ukraine. Kazakhstan continues to see Eurasian economic integration as a crucial national objective even after the establishment of the Eurasian Economic Union, but not as enthusiastically as it did previously.

The Eurasian Economic Union is mentioned in just one of K. Tokayev's addresses regarding the status of the nation's affairs, and the language seems to be more concerned with exploiting the Union to further national interests than with encouraging the growth of Eurasian economic unity. Eurasian integration was no longer a national goal under K. Tokayev, and Kazakhstan's unique location within the Eurasian area started to get more attention.

In general, Kazakh Eurasianism was based on the need to build a national state based on geography and a common history. Therefore, it was fundamentally different from the Russian idea of Eurasianism. Despite the early desire of N.A. Nazarbayev to close cooperation with Russia to promote economic integration in the Eurasian region based on the established discourse of Eurasian identity, after President K.K. Tokayev's Messages made fewer references to the Eurasian Economic Union, and instead Kazakhstan began to emphasize its important role in the Eurasian region.

This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR21882266).

References

1. Zhang J. From "Turanian East" to "Eurasian Economic Union – Bright Road" – Savitsky's Eurasianism and its strategic significance in the process of statehood of contemporary Kazakhstan. The strategic significance of Savitsky's thought of Eurasianism and its strategic significance in the process of contemporary Kazakhstan // Heilongjiang Social Science. – 2016(02). – P. 148-153.
2. Feng Sh. Eurasian Space in World History-Origins, Construction and Decay // Russian Studies. – 2019. – №05. – P. 28-72.
3. Vysotskaya A., Guedes V. Eurasian integration: elite perspectives before and after the Ukraine crisis // Post-Soviet Affairs. – 2015. – №6. – P. 566-580. DOI: 10.1080/1060586X.2015.1118200
4. Heller R. From community politics to the politicisation of community: the role of identity in Eurasian economic integration // East European Politics. – 2019. – 35:2. – P. 122-142. DOI: 10.1080/21599165.2019.1610879
5. Anceschi L. Regime-building, identity-making and foreign policy: neo-Eurasianist rhetoric in post-Soviet Kazakhstan // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2014. – 42:5. – P. 733-749. DOI: 10.1080/00905992.2014.928276
6. Kabaziev M.Sh. The idea of Eurasianism in the context of constructing the political identity of modern Kazakhstan and its intitutual embodiment // Caspian region: politics, economics, culture. – 2023. – №1 (74). – P. 68-73.
7. Vakhshiteh A., Lapenko M., Mukasheva A. Genesis of the Eurasian idea and Eurasian practice in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia. Series: International Relations. – 2022. – №.1. Vol.22. – P. 60-76.
8. Jisheng S. Identity and foreign policy in the perspective of post-structuralist international relations theory // Foreign Theoretical Dynamics. – 2017 – (10). –P. 115-126.
9. Shengsong Yue. Schema Deduction, Narrative Reconfiguration and US Value-Based Diplomacy Towards China in the Post-Cold War Era // World Economy and Politics. – 2023. – (04): 26-61. – P. 157-158.
10. Cachia J.C., DeBattista A. Political narrative, collective EU security and the State of the Union // European Politics and Society. – 2023. – 24:5. – P. 703-719. DOI: 10.1080/23745118.2022.2082035
11. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, October, 1997 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-oktyabr-1997-g (accessed: 12.10.2023).

12. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, September, 1999 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana-sentyabr-1999-g_1342416713 (accessed: 20.10.2023).

13. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, March, 2006 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-na-nazarbaeva-narodu-kazahstana-mart-2006-g (accessed: 22.10.2023).

14. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, February 28, 2007 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-28-fevralya-2007-g (accessed: 22.10.2023).

15. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, January 27, 2012 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazahstana_1339760819 (accessed: 25.10.2023).

16. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, December 12, 2012 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g (accessed: 25.10.2023).

17. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, January 17, 2014 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-17-yanvarya-2014-g (accessed: 27.10.2023).

18. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, January 10, 2018 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g (accessed: 27.10.2023).

19. Address of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the People of Kazakhstan, October 5, 2018 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g (accessed: 02.11.2023).

20. President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address, September 1, 2020 https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (accessed: 02.11.2023).

21. State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev, September 1, 2021 <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (accessed: 02.11.2023).

22. President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan", September 1, 2023 <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (accessed: 02.11.2023).

Б. Сейлхан¹, Ф. Динг², С.Т. Тайшанова³

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Шанхай Шет тілдер университеті, Шанхай, Қытай

³«Астана» халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

Президенттің Қазақстан халқына жолдауының дискурсы арқылы Еуразиялық бірегейлікті қалыптастыру

Андатпа. Қазақстан Азия мен Еуропа арасында орналасқан трансөңірлік полиэтникалық мемлекет ретінде 1991 жылдан кейін тәуелсіз ұлттық мемлекет ретінде өзінің бірегейлігін құру процесінде бірегей сын-қатерлер мен мүмкіндіктерге тап болды. Бұл мақаланың мақсаты – 1997-2023 жылдар аралығындағы Президент жолдауларында Еуразиялық бірегейлікті құру туралы Қазақстан Республикасы лексикасының жиілігі мен мазмұнын талдау.

Президенттің халыққа Жолдауын зерделеу Қазақстандағы Еуразиялық бірегейліктің даму ерекшеліктері мен үрдістерін түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы еуразиялық бірегейлікке баса назар аудару уақыт өте келе және халықаралық саяси контексте ішкі және сыртқы саяси, экономикалық және мәдени факторлардың ықпалымен өзгергенін көрсетеді: 1990 жылдары Президенттің халыққа Жолдауларында Қазақстанның географиялық орналасуы мен тарихи қатыстылығы тұрғысынан еуразиялық бірегейлігі талқыланды, ал ХХІ ғасырда ел Ресеймен бірге Еуразиялық аймақтың интеграциясын белсенді түрде ілгерілеті бастады. Бірақ Қазақстанның өзі және Ресейдің гегемониялық көріністері дамыған сайын, еуразиялық интеграция Қ.Тоқаев президенттік кезеңінде мемлекет үшін басымдық болуды тоқтатты және Қазақстанның Еуразиялық өңірдегі ерекше жағдайына салыстырмалы мән беріле бастады. Бұл зерттеудің шектелуі мынада: талдау үшін елдің жағдайы туралы Жолдауды ғана пайдалану қазақстандық қоғамның әртүрлілігі мен күрделілігін толық көрсете алмайды. Болашақ зерттеулер толық суретті алу үшін басқа деректер көздері мен әдістемелерді қамтуы мүмкін.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Еуразиялық бірегейлік, Президент Жолдауы, контент-талдау, бірегейлікті құрастыру, ұлттық құрылыс, «Еуразияшылдық», «жалпақ онтология», КСРО, «Нұрлы жол», Тұрандық бірегейлік.

Б. Сейлхан¹, Ф. Динг², С.Т. Тайшанова³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Шанхайский университет международных исследований, Шанхай, Китай

³Международный университет «Астана», Астана, Казахстан

Формирование Евразийской идентичности через дискурс Посланий Президента народу Казахстана

Аннотация. Казахстан, как трансрегиональное многоэтническое государство, расположенное между Азией и Европой, после 1991 года столкнулся с уникальными проблемами и возможностями

в построении своей идентичности как независимого национального государства. Целью данной статьи является анализ частоты и содержания лексики по конструированию евразийской идентичности в Посланиях Республики Казахстан за период с 1997 по 2023 годы. Изучение Послания позволяет понять особенности и тенденции развития евразийской идентичности в Казахстане. Результаты исследования показывают, что степень акцента на евразийскую идентичность в Казахстане менялась с течением времени и в международном политическом контексте под влиянием внутри- и внешнеполитических, экономических и культурных факторов: в Посланиях о положении нации 1990-х годов обсуждались казахстанские Евразийская идентичность с точки зрения ее географического положения и исторической принадлежности, а в XXI веке Казахстан начал активно способствовать интеграции евразийского региона вместе с Россией. Но с развитием Казахстана и гегемонистскими проявлениями России евразийская интеграция перестала быть государственным приоритетом в период Токаева, и относительное значение стало уделяться особому положению Казахстана в евразийском регионе. Ограничением данного исследования является то, что использование для анализа исключительно Послания к нации может не полностью отразить разнообразие и сложность казахстанского общества. Будущие исследования могут включать другие источники данных и методы для более полного понимания.

Ключевые слова: Республика Казахстан, евразийская идентичность, Послание Президента, контент-анализ, конструирование идентичности, государственное строительство, «евразийство», «плоская онтология», СССР, «Нурлы жол», туранская идентичность.

Information about authors:

Seilkhan B. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ding F. – Lecturer, Shanghai Foreign Languages University, Shanghai, China.

Taishanova S.T. – Senior Lecturer, Astana International University, Astana, Kazakhstan.

Сейлхан Б. – PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Динг Ф. – оқытушы, Шанхай шетел тілдері университеті, Шанхай, Қытай.

Тайшанова С.Т. – аға оқытушы, Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.25.47
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-175-186>

Орталық Азия елдеріндегі білім беру үдерісіне интернационалдандыру құралдарын енгізу: Жапондық халықаралық ынтымақтастық агенттігінің мысалында (JICA)

Д.А. Кожобекова¹ , Д. Қанашқызы²

¹«Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: okane82@mail.ru, dianakanashkyzy@gmail.com)

Аңдатпа. Бұл мақалада Жапония Халықаралық ынтымақтастық агенттігінің JICA (Japan International Cooperation Agency, бұдан әрі – агенттік) бағдарламасы бойынша Орталық Азия елдерінде (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан) білім беру процесіне интернационалдандыру құралдарын енгізу мәселесі талданған. Мақалада агенттіктің тәжірибесін қарастыру, сондай-ақ халықаралық ынтымақтастық бағдарламасына қатысатын Орталық Азия үшін ашылатын перспективаларды айқындау мақсаты қойылды. Агенттік зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеу барысында агенттік материалдары қолданылды.

Мақаланың өзектілігі интернационалдандыруды енгізудің негізгі құралдарын, атап айтқанда агенттікті зерттеу болып табылады, оның рөлі студенттермен алмасу бағдарламаларын, оның ішінде мемлекеттік құрылымдар өкілдерін, зерттеу орталықтары мен еріктілер қозғалыстарын дамытуды жүзеге асыру болып табылады. Интернационалдандыру саясатын енгізу перспективаларының қатарында оқытудың халықаралық стандарттарын енгізу, мамандардың біліктілігі, сапалы кәсіби даярлық алу мүмкіндігі бар.

Зерттеу нәтижесінде жапон мәдени және білім беру саясатын Орталық Азия елдері агенттік арқылы ұзақ мерзімді негізде орнықтырады деген қорытындыға келді. Агенттік білім беру бағдарламаларын (курстарын) қаржыландыру, ұйымдастыру және өткізу арқылы әртүрлі салаларда жоғары білікті кадрларды даярлау үшін адами ресурстарды дамытуға көмек көрсетуді жалғастыруға ниетті. Дамушы елдерде білім беруді одан әрі интернационалдандыру білім беру процесінің тиімділігін арттырудың негізгі объектісіне айналады. Жапондық агенттіктің интернационалдандыру құралын енгізу тәжірибесі бәсекеге қабілеттілікке және кадрлардың біліктілігін арттыруға оң әсер етеді. Бұдан басқа, өзге елдердің интернационалдандыру саясатындағы проблемалық аймақтарды талдау және анықтау Қазақстан Республикасында білім беру саласында сапалы құралдарды енгізуге көмектеседі.

Түйін сөздер: Жапония, Орталық Азия, Қазақстан, интернационалдандыру, халықаралық ынтымақтастық, бағдарлама, дамуға ресми көмек, білім беру.

Кіріспе

Орталық Азия елдерінің білім беруін интернационалдандыруға Жапондық халықаралық ынтымақтастық агенттігінің JICA (Japan International Cooperation Agency, бұдан әрі – агенттік) жобасы зор үлес қосуда. Агенттік 1974 жылы құрылған және Жапония үкіметінің Дамуға ресми көмек (ODA – Official development assistance, бұдан әрі – ДРК) атқарушы агенттіктерінің бірі болып табылады. Агенттік дамушы елдердің тұрақты дамуын ілгерілету үшін әлеуметтік-экономикалық дамуға және адами ресурстарды дамытуға ықпал етеді.

Агенттік 150-ден астам елдер мен аймақтарда жұмыс істейді және шетелде 100-ге жуық өкілдігі бар, штаб-пәтері Жапонияның Токио қаласында орналасқан [1].

Агенттіктің мәліметтері бойынша, 2010 жылдың наурыз мерзімінде агенттіктің бағдарламалары 56 жылдан бері ерікті түрде әлемнің 103 елінде 123 түлектер қауымдастығы құрылды, олардың құрамында 65000-нан астам адам бар [2].

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін бұрынғы мүше елдер әлемдік аренада тәуелсіз саясатқа көшті. Тәуелсіздік алғаннан кейін елдер әлемдік қоғамдастықтың назарында болды. Бүгінгі таңда жаңа тәуелсіз мемлекеттерге қатысты өз мүдделері мен міндеттері бар нақты елдер анықталды. Жапония өз тарапынан шетте қалмауға шешім қабылдады. Алайда, Кеңес Одағы ыдырап, жаңа Тәуелсіз Мемлекеттер құрылғаннан кейін де Жапонияның Орталық Азияға қарай белсенділігі азайды. Жапонияның бұл аймаққа деген қызығушылығы соңғы бес-жеті жылда ғана артты.

Соңғы жылдары агенттіктің білім беру бағдарламалары интернационалдандыру құралдарын енгізу арқылы Орталық Азия елдерінде білім беруді дамытуға елеулі үлес қосуда. Агенттік Жапония үкіметін дамытуға ресми көмек көрсететін атқарушы агенттіктердің бірі. Қазіргі уақытта агенттіктің Өзбекстанда, Тәжікстанда, Қырғызстанда өкілдіктері бар.

Бұл мақалада Орталық Азия елдерінде білім беру жүйесін дамытуға интернационалдандыру құралдарын енгізу бойынша Агенттіктің тәжірибесі қарастырылған.

Зерттеу жұмысының әдістемесі

Мақаланы жазу барысында агенттіктің ресми интернет-ресурсында орналастырылған құжаттар пайдаланылды. Сондай-ақ, ғылыми мақаланың нәтижелі болуы үшін әртүрлі тәсілдер мен әдістер: салыстырмалы талдау, нақты материалдарды ғылыми синтездеу әдісі, сонымен қатар материалдарды жалпылаудағы индуктивті және дедуктивті әдістер қолданылды. Интернационалдандыру құралдарын енгізу және дамыту заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін жалпы ғылыми тарихи зерттеу әдістері де қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Жапония Орталық Азия елдеріне дамушы елдер үшін әртүрлі гранттар мен жеңілдіктер беру түрінде Дамуға ресми көмек (ДРК) бағдарламасы шеңберінде жан-жақты көмек көрсетеді [1].

Агенттік Жапония Үкіметі атынан ДРК-ны дамытуға ресми көмекті үйлестіретін тәуелсіз мемлекеттік агенттігі. Сондай-ақ, агенттіктің қызметі аясында түрлі әлеуметтік нысандарды салуға бағытталған гранттық жобалар іске асырылады, сондай-ақ табиғи апаттар туындаған жағдайда көмек көрсетіледі.

Сонымен қатар, агенттіктің қызметі аясында әртүрлі әлеуметтік нысандарды салу және табиғи апаттар кезінде көмек көрсету мақсатында гранттық жобалар жүзеге асырылды.

Оқуды қаржыландыруды ұсыну ДРК бағдарламасының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Дамушы елдердің қатысушылары Жапонияға әртүрлі пәндер бойынша агенттіктің тренингтеріне қатысуға шақырылады. Ковригин Е.Б. ДРК-нің донор елімен өзара іс-қимылына баса назар аударады, өтеусіз көмек ала отырып, халыққа елдің өзіндік ерекшелігін, оның мәдениетін, елдің, оның экономикасының қалай дамып жатқанын түсінуге мүмкіндік беріледі және болашақта бұл сыртқы саяси бағытты таңдауды жақсы түсінуге көмектеседі [3].

Талқылау

Агенттіктің Қазақстандағы қызметі. 1991 жылы агенттік өз қызметін Қазақстанда бастады. 1993 жылдан 2011 жылға дейін агенттік Қазақстанға 940 млн АҚШ доллар сомасына жеңілдікті кредиттер, 61 млн АҚШ доллар сомасына өтеусіз кредиттер және 124 млн доллар сомасына техникалық қолдау көрсетті [4].

Агенттік 2010 жылдан бастап ғылыми мамандармен ынтымақтастықты белсенді түрде алға жылжытуда және бастамаларды жүзеге асыруда. 2011 жылдан бастап «Жапония-Қазақстан: достық көпірлері» газетінің жыл сайынғы жариялануы Агенттіктің қатысу көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Аталмыш газет Қазақстан-жапон байланыстарының әлеуметтік, саяси және экономикалық аспектілері туралы ақпарат алу қажеттігін сенімді түрде мәлімдейді. Жаһандық ақпараттық кеңістікке сәйкес, хабаршы бірте-бірте бірыңғай ақпараттық кеңістікке ауыса бастады және белгілі әлеуметтік желілерде пайда болды, бұл жаңа тенденциялар мен әзірлемелер туралы айтады.

«300 000 шетелдік студенттерді шақырту жоспары» – Жапония Үкіметінің бастамаларының бірі. Мақсаты 2020 жылға қарай 300 000 шетелдік студенттерді қабылдау болды. Жоспарды іске асыру үшін «Глобал 30» жобасы іске қосылды, Жапонияның 30 университеті іріктелді. Шетелдік студенттерге білім беру қызметтерін ұсынуға қаржыландыру негізінен мемлекеттік университет үшін 200-400 миллион иенаны құрады [5].

Қаржылық жағдаймен қатар, Жапонияның үкіметтік ұйымдары Орталық Азия елдеріндегі мемлекеттік қызметшілерге, қаржыгерлерге, бизнесмендерге оқу бағдарламаларын жиі ұсынады. Үкіметтің мәліметінше, Жапония 1992 жылдан бастап 2017 жылға дейін Орталық Азия үшін 2587 маман жіберіп, түрлі салалар бойынша 9688 тағылымдамадан өтуші дайындаған [1].

Қазіргі уақытта Қазақстан Орталық Азия елдері арасында шетелге оқуға бағытталған студенттер саны бойынша жетекші орындардың бірін иеленеді [6]. Жапонияның же-

текші мемлекеттік университеттерінде магистратура бағдарламасы бойынша оқу үшін жыл сайын конкурс жарияланады.

Мысалы, Нагасаки университеті агенттіктің бастамасы аясында биомедициналық ғылымдар Жоғары мектебінде Апаттар медицинасы және радиациялық сәулелену бойынша магистр дәрежесін ұсынатын университеттердің бірі ретінде таңдалды. Оқуға үміткерлерді іріктеу үшін Семей медицина университетінің студенттері алынды. Апаттар мен радиациялық медицина магистрлік бағдарламасы Фукусима медицина университеті мен Нагасаки университетінің оқу бағдарламаларын біріктіреді. Бұл курстың нәтижесі екі университеттің магистр дәрежесін беруі болады. Курс барысында ағылшын және жапон тілдері қолданылады. Екі жылдық оқу кезеңі бар. Үміткерге қойылатын негізгі талаптарға жақсы оқу үлгерімі, ағылшын тілін жақсы білу, үміткер 22 жастан асқан және бітіру курсының студенті болуы керек. Барлық шығындар жапондық агенттік тарапынан өтеледі – оның ішінде оқу, күнделікті шығындар, стипендия, виза рәсімдеу шығындары және билеттері кіреді [7].

Қазіргі уақытта мыңнан астам адам агенттік желісі бойынша тағылымдамадан өтті. Қазақстандағы JICA түлектерінің қауымдастығы 2010 жылдың наурыз айында құрылды. Қазақстандағы қауымдастық жапондық этикалық нормалар мен бизнес-практиканы ілгерілетумен айналысады, эксперттермен бірлесіп экономикалық ынтымақтастыққа жәрдемдеседі.

Агенттіктің Өзбекстандағы қызметі. Өзбекстан Республикасы кейбір проблемаларға тап болғанына қарамастан, даму үшін үлкен әлеуетке ие. Өзбекстанның халықтың сауаттылығының жоғары деңгейі сияқты әлеуеті бар [8].

Бірлескен білім беру бастамасы 1993 жылы Өзбекстанда Жапония үкіметінің ДРК аясында жүзеге асырылды. Агенттіктің ТМД-дағы алғашқы өкілдігі 1999 жылы Өзбекстанда ашылды. Бірақ мемлекеттік қызметтердің сапасы төмен болғандықтан, ел қалаларда да, ауылдық жерлерде де денсаулық сақтау және білім беру жүйелерін жаңартуға мәжбүр. 2018 жылы Жапонияға 2500-ге жуық өзбек тағылымдамашысы шақырылды.

Жапония Үкіметі жиырма жылдан астам уақыт бойы Өзбекстан азаматтарына арналған оқу бағдарламаларын қаржыландырып келеді. Осы уақыт ішінде 343 студент магистр дипломдарын алды және қазір өз елінде Өзбекстанда жұмыс жасап жатыр. Қазіргі таңда Жапонияның жоғары оқу орындарында 35 адам білім алып жатыр. Мысалы, 2022 жылы Жапония мен Өзбекстан Үкіметтері арасында кадрларды даярлау үшін қосымша стипендия туралы келісім жасалды. Агенттік 2,76 млн АҚШ доллар көлемінде грант бөлді. Жоба аясында 18 жас мемлекеттік қызметші Жапон Жоғары оқу орындарында магистратура бағдарламалары бойынша, 1 – докторантурада оқитын болды [9].

Өзбекстан жеке университеттер мен шетелдік жоғары оқу орындарының филиалдарының студенттеріне жылына 1000 грант бөледі. Сондай-ақ Өзбекстан Республикасында 1999 жылдан бастап стипендия ұсыну жобасы белсенді түрде іске асырылуда. Осы уақытқа дейін 391 стипендиат Жапонияға оқуға жіберілді. Кадрларды даярлау үшін стипендиялар беру жөніндегі жоба (The project for human resource development scholarship, бұдан әрі – JDS) тағы да жапон университеттерінде 2022-2024

академиялық жылдарға арналған 2 жылдық магистрлік бағдарламаға үміткерлерді шақырды. Магистратурада оқу тілі-ағылшын тілі. Жыл сайын жіберетін студенттер саны 18 адам [10].

Негізгі талаптарға жоғары GPA, бакалавриат дипломының болуы, кемінде 2 жыл жұмыс жасап, ағылшын тілін жақсы білуі, психикалық және физикалық денсаулығы жатады.

Агенттіктің Қырғызстандағы қызметі. Агенттіктің Қырғыз Республикасындағы қызметі 1993 жылы басталды. Бағдарламаның Қырғыз Республикасына қатысты негізгі саясаты «Экспорттық бәсекеге қабілеттілікті күшейту және бизнеске жәрдемдесу жолымен экономикалық даму және кедейлікті жою негізгі саясат ретінде айқындалды».

Білім беру саласындағы ынтымақтастық түрлі бағыттар бойынша жүзеге асырылды. 1993 жылдан бастап осы уақытқа дейін Қырғыз Республикасының 1400-ге жуық азаматы (негізінен мемлекеттік қызметшілер) Жапонияда қаржы, менеджмент, құқықтану, денсаулық сақтау, салық салу, экология, су энергетикалық ресурстар, өңірлерді дамыту және т. б. мамандықтар бойынша тағылымдамадан өтті.

2009 жылдың қыркүйегінде JICA түлектерінің қауымдастығы құрылды. Сондай-ақ білім беру саласындағы маңызды бағыт еріктілік болып табылады.

Қазіргі уақытта еріктілер Шу, Ыстықкөл, Нарынск және Бішкек облыстарында жұмыс істейді, жапон тілін оқыту, музыка, дене шынықтыру, компьютерлік технологиялар, еңбек терапиясы және қоғамдастықты дамыту сияқты түрлі салаларда жұмыс істейді. 2000 жылдан 2013 жылдың сәуіріне дейін 159 жапондық ерікті Қырғызстанға барды.

2003 жылдың сәуір айында іске асырыла бастаған «Қырғыз-жапон адами даму орталығы» жобасы да тиімді жүзеге асырылуда. Бұл жобаны келесі елдер де жүзеге асырады: Вьетнам, Лаос, Моңғолия, Өзбекстан, Қазақстан және т.б. орталық бизнес-курстарды, ақпараттық технологиялар курстарын, жапон тілін оқытуды және мәдени алмасу бағдарламаларын ұйымдастырады және өткізеді.

Мысалы, Қырғызстанда арнайы бағдарлама (Ұлттық ақпараттық технологиялар орталығы) жұмыс жасауын бастады, ол Қырғыз Республикасында кадрлар мен IT-индустриясының өзін дамытуға бағытталған.

2007 жылы Қырғызстанда Жапонияның жетекші университеттерінде магистратура бағдарламаларын аяқтау мақсатында «Кадрларды даярлау үшін стипендия беру» (JDS) жобасы бойынша жапондық гранттық көмек бағдарламасы өз қызметін бастады. Агенттіктің бағдарламасы жоғарыда аталған гранттық көмек көрсету бойынша қажетті алдын ала зерттеу жүргізуге жәрдемдесіп, осы жобалардың іске асырылуын қамтамасыз етті [11].

Агенттік Қырғызстанға Жогорку Кенештің қаржы, экономикалық және салық-бюджет саясаты комитетінің отырысында жапон колледждерінде студенттерді оқытуға грант береді. 20 мемлекеттік және муниципалды қызметкерлер 2023-2026 жылдар аралығында жапон университеттерінде стипендиялық бағдарлама бойынша оқудан өтеді деп күтілуде; 19 магистрлік бағдарламаларға және біреуі PhD бағдарламасына түседі. Грант 2,3 млн АҚШ долларын немесе 243 миллион иенді құрайды [12].

Екі жылдық оқуға кемінде екі жыл жұмыс істеген қызметшілер жіберілетін болады. Осы салаларда қамтылған пәндердің қатарына ауыл шаруашылығы, мемлекеттік басқару, экология, экономика, бизнесті басқару, халықаралық құқық, энергетика, ақпараттық технологиялар және коммуникациялар жатады. 2006 жылы агенттіктің стипендиялық бағдарламасы басталғаннан бері 268 қырғыз стипендиат қаржыландырылды. Оралғаннан кейін 60%-ы мемлекеттік қызметте жұмысын жалғастырады, ал 40%-ы үш жылдан кейін басқа салаға ауысады [12].

Агенттіктің Тәжікстандағы қызметі. Тәжік мемлекеттік қызметшілеріне Жапонияда оқуға мүмкіндік беретін бағдарлама 1993 жылы Тәжікстан Республикасында жұмыс істей бастады. Бағдарламаның мақсаты макроэкономиканы басқару және дамыту саласында білім мен тәжірибе алу болды.

Тәжікстандағы алғашқы агенттіктің кеңсесі 2006 жылы Өзбекстандағы агенттік кеңесінің филиалы ретінде құрылды. 2006 жылдан бастап түрлі салалар үшін өтеусіз қаржылық көмек бағдарламаларын іске асыру белсенді жүргізілуде. Қаржылық көмектің негізгі мақсаты Тәжікстан халқының өмір сүру деңгейін жақсарту және жетілдіру болып табылады. Агенттіктің бағдарламасы бойынша жапон тілін оқыту үшін Тәжікстан университеттеріне еріктілер жіберілді.

2018 жылғы наурыздағы жағдай бойынша агенттіктің «бірлескен білім құру бағдарламасына» қатысушылардың жалпы саны 2 200-ден астам адамды құрады [13].

2018 жылы агенттік тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) сәйкес 2016 жылы Тәжікстан үкіметі қабылдаған Тәжікстанның 2030 жылға дейінгі ұлттық даму стратегиясын табысты енгізу үшін Тәжікстанмен ынтымақтастық стратегиясын қайта қарады. Осы стратегияға сәйкес агенттік түрлі бағдарламалар мен жобаларды іске асыру арқылы Тәжікстан үкіметінің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуға қол жеткізу шараларына жәрдемдесуге ниетті.

Агенттік 2019 жылы Тәжікстанда «Оқу үшін стипендия беру» жобасын жүзеге асырып қаржыландыру туралы келісімге қол қойды. Агенттік арқылы Жапония үкіметі бұл бағдарламаға 218 000 000 жапон иенін (шамамен 2 млн АҚШ доллары) бөлді [14].

Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыра отырып, жоба Тәжікстан Республикасының дамуына жәрдемдесуге бағытталған. JDS жобасының негізгі мақсаты мемлекеттік қызметшілерді оқыту және Тәжікстан мен Жапония арасындағы екіжақты байланыстарды дамыту арқылы Тәжікстан Республикасының адам ресурстарын сақтау және жан-жақты дамыту болып табылады. Бағдарламаның нәтижесі JDS түлектерінің алған академиялық білімі мен дағдыларын пайдалана отырып, әлеуметтік және экономикалық даму саласындағы саясатты жүзеге асыру болуы тиіс.

2019 жылдың тамыз айындағы жағдай бойынша Жапонияға магистратура бағдарламасы бойынша 52 стипендиат жіберілді, 2 – докторлық бағдарлама бойынша, 14 – қазіргі уақытта Жапония университеттерінде оқиды. 40 стипендиат магистр дәрежесімен Тәжікстанға оралды. Жобаны Тәжікстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік қызмет агенттігі Жапония үкіметінің қаржылық қолдауымен және агенттіктің үйлестіруімен жүзеге асырды [15]. Агенттік мемлекеттік мекемелердің жоғары білімді қызметкерлерін оқыту үшін адами ресурстарды дамытуды қолдауды жалғастыруды жоспарлап отыр.

2023 жылдан бастап 2550-ден астам адам бұрын «оқу курстары» деп аталатын агенттіктің бірлескен білім беру бағдарламасына қатысты.

Тәжікстандағы агенттіктің жобалық портфелі жалпы сомасы 400,4 млн АҚШ долларынан асатын 40 жобаны құрайды (техникалық көмектің 83,7 млн АҚШ доллары және гранттық көмектің 316,7 млн АҚШ доллары), оның ішінде 15 жоба іске асырылуда [16].

Агенттіктің бағдарламасы мемлекеттік мекемелердің жоғары білікті кадрларын даярлау үшін адами ресурстарды дамытуға көмек көрсетуді жалғастыруға ниетті. JDS жобасын Тәжікстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік қызмет агенттігі және агенттіктің Тәжікстандағы өкілдігінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырады.

Тұтастай алғанда, агенттік Орталық Азияның қаралған елдерінде әртүрлі бағыттар бойынша жұмыс істейді және өзара іс-қимылдың бірыңғай схемасына ие.

Агенттік қаржы қаражатын мектептер, ауруханалар, сумен жабдықтау, денсаулық сақтау, жабдықтар сатып алу және т. б. сияқты әлеуметтік маңызы бар объектілердің сапасын арттыруға және құруға бағыттайды.

Өзара іс-қимылдың бір түрі адами ресурстарды дамыту үшін техникалық ынтымақтастық болып табылады, атап айтқанда, дамушы елдерден Жапонияға қажетті жабдықтар мен персоналды даярлауды көздейді. Жапония үкіметтік қарыздарды халықаралық тәжірибеге сәйкес дамушы ел оларды болашақта өтеген жағдайда береді.

Бұл мақалада жапон агенттігінің оқыту бағдарламалары интернационалдандыру құралдарының бірі ретінде қарастырылған. Агенттіктің бағдарламалары Орталық Азия елдеріне оларды қайтарудың қажеттілігінсіз нақты курстарға қаржы бөлуді білдіреді. Курстар негізінен мемлекеттік қызметшілерді оқытуға бағытталған, олар оқуды бітіргеннен кейін өз елінің әлеуметтік-экономикалық дамуына үлес қоса алады. Қаралған елдерде интернационалдандыру құралдарын енгізудің қандай да бір айрықша сипаттамалары жоқ.

Оқу орындарымен ынтымақтастықтың мақсаты серіктестік орнату, әртүрлі форматтағы халықаралық білім беру бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру, студенттерге Жапонияның жетекші университеттерінде дипломдар мен сертификаттар алуға мүмкіндік беретін Жапонияда оқыту және зерттеу жүргізу үшін қолданыстағы стипендиялық бағдарламалар туралы хабардар ету болып табылады.

Жалпы, курстардың ұзақтығы 3 аптадан 48 айға дейін. Магистратура мен докторантурадан өту үшін оқу, саяхат және тұру шығындарын жабатын стипендиялар беріледі. Магистратура бағдарламалары орта есеппен 2 жылға созылады, докторантуралар 4 жылға созылады, оның барысында студенттер білім және ғылыми дәрежелерін алады.

Қорытынды

Агенттіктің басқа елдерде, соның ішінде Орталық Азия елдерінде интернационалдандыру құралдарын қолдану тәжірибесі бар, бұл Жапонияның мемлекеттің саяси және экономикалық мүдделерін ілгерілетумен тығыз байланысты өзінің мәдени экспансиясының ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарларын әзірлейтінін көрсетеді.

Ол білім беруді дамыту арқылы адам ресурстарын дамытуды қоса алғанда, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу бойынша бірқатар бастамаларды қаржыландыратын бірқатар дамушы елдерде негізгі донор ретінде әрекет етеді.

Әр елдің интернационалдандыру жоспары туралы шешімге көбінесе ішкі және сыртқы геосаяси айнымалылар, сондай-ақ ұлттық және әлеуметтік-экономикалық мәселелер әсер етеді. Мемлекет өз саясатын көптеген елдерде білім беруді интернационалдандыруға көбірек бағыттайды және бірегей ұлттық саяси, әлеуметтік және экономикалық мәселелерді шешуге тырысады.

Жапон агенттігінің қызметі Орталық Азия елдерінің ұлттық білім беру жүйелеріне оң әсер етеді, өйткені бағдарлама стипендиаттарын өз елімен таныстырып қана қоймай, олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға да әсер етеді. Агенттіктің қысқа мерзімді курстарын аяқтағаннан кейін стипендиаттар бұрынғы жұмыс орнына оралады және өз елінің дамуына үлес қосып, жұмысын жалғастырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Королев В.А., Кудрявцева С.С. «Мягкая сила» современной Японии: опыт и направления развития [Электронды ресурс]. – 2014. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-sovremennoy-yaponii-opyt-i-napravleniya-razvitiya> (қаралған күні: 14.09.2023).

2. Об Ассоциации [Электронды ресурс]. – 2022. – URL: <https://jicaalumni.kz/ru/about> (қаралған күні: 10.02.2024).

3. Ковригин Е.Б. Япония – АСЕАН: эволюция официальной помощи развитию // Пространственная экономика. – 2014. – № 2. – С. 40-74.

4. На пути вхождения Казахстана в число 30-ти лучших стран мира огромную роль будет играть Назарбаев Университет – Японское агентство международного сотрудничества (JICA) [Электронды ресурс]. – 2014. – URL: https://www.inform.kz/ru/na-puti-vhozhdeniya-kazahstana-v-chislo-30-ti-luchshih-stran-mira-ogromnuyu-rol-budet-igrat-nazarbaev-universitet-yaponskoe-agentstvo-mezhdunarodnogo-sotrudnichestva-jica_a2629652 (қаралған күні 14.09.2023).

5. Nazarmuhamedov B. Japan's ODA Policy Toward Central Asia and the Caucasus. An Analysis of Japanese Assistance to Economic Development in Kyrgyzstan and Armenia // Journal of International and Advanced Japanese Studies. – 2018. – Vol. 10. – P. 183.

6. Казахстан лидирует по количеству студентов в российских вузах [Электронды ресурс]. – 2022. – URL: <https://minobrnauki.gov.ru/press-center/news/mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo/53842/> (қаралған күні: 14.09.2023).

7. Обучение в Университете Нагасаки по стипендии Японского агентства международного сотрудничества (JICA) [Электронды ресурс]. – 2020. – URL: <https://news.kaznmu.edu.kz/обучение-в-университете-нагасаки-по-с/> (қаралған күні: 14.09.2023).

8. JICA Greetings from the Chief Representative [Электронды ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.jica.go.jp/english/overseas/uzbekistan/office/about/message.html> (қаралған күні: 20.09.2023).

9. Япония выделит более \$2,7 млн грантов для студентов из Узбекистана [Электронды ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.spot.uz/ru/2022/07/05/jp-grant/> (қаралған күні: 10.02.2024).

10. Программа совместного создания знаний в Узбекистане [Электронды ресурс]. – URL: https://www.jica.go.jp/Resource/uzbekistan/russian/activities/activity01_03_03.html (қаралған күні: 20.09.2023).

11. Ресурс о деятельности международных донорских организаций в Кыргызской Республике [Электронды ресурс]. – URL: <http://www.donors.kg/ru/agentstva/92-jica> (қаралған күні: 20.09.2023).

12. Япония выделит Кыргызстану грант в \$2.3 для обучения госслужащих. *Economist*. Финансовое издание [Электронды ресурс] – 2023. - URL: <https://economist.kg/novosti/2023/06/12/yaponiya-vydelit-kyrgyzstanu-grant-v-2-3-dlya-obucheniya-gossluzhashhih/> (қаралған күні: 20.09.2023).

13. Японское Агентство международного сотрудничества (JICA) в Таджикистане [Электронды ресурс] – 2019. - URL: <https://www.jica.go.jp/Resource/tajikistan/russian/office/about/about.html> (қаралған күні: 20.09.2023).

14. Обучение в Японии посредством JICA отбор начнется в скором времени [Электронды ресурс]. – 2019. – URL: https://www.jica.go.jp/Resource/tajikistan/russian/office/topics/191031_01.html (қаралған күні: 20.09.2023).

15. В Японию на учебу из Душанбе отправили стипендиатов программы магистратуры и докторантуры. *Media Group Asia Plus* [Электронды ресурс]. – 2019. – URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20190813/v-yaponiyu-na-uchebu-iz-dushanbe-otpravili-stipendiatov-programmi-magistraturi-i-doktoranturi> (қаралған күні: 20.09.2023).

16. Прошедшие обучение в Японии таджикские чиновники отчитались о своих исследованиях [Электронды ресурс] – 2020. – URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/node/279943> (қаралған күні: 20.09.2023).

References

1. Korolev V.A., Kudrjavceva S.S. «Mjagkaja sila» sovremennoj Japonii: opyt i napravlenija razvitiya. ["Soft power" of modern Japan: experience and directions of development] [Electronic resource]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-sovremennoy-yaponii-opyt-i-napravleniya-razvitiya> (accessed: 14.09.2023) [in Russian].

2. Ob Associacii [About the association] [Electronic resource]. Available at: <https://jicaalumni.kz/ru/about> (accessed: 10.02.2024) [in Russian].

3. Kovrigin E.B. Japonija – ASEAN: jevoljucija oficial'noj pomoshhi razvitiju [Japan – ASEAN: the evolution of official development assistance], *Prostranstvennaja jekonomika* [Spatial Economics], №2, 40-74 (2014) [in Russian].

4. Na puti vhozhdenija Kazahstana v chislo 30-ti luchshih stran mira ogromnuju rol' budet igrat' Nazarbaev Universitet – Japonskoe agentstvo mezhdunarodnogo sotrudnichestva (JICA). [Nazarbayev University – Japan International Cooperation Agency (JICA) will play a huge role in Kazakhstan's entry into the top 30 countries of the world]. Available at: https://www.inform.kz/ru/na-puti-vhozhdeniya-kazahstana-v-chislo-30-ti-luchshih-stran-mira-ogromnuyu-rol-budet-igrat-nazarbaev-universitet-yaponskoe-agentstvo-mezhdunarodnogo-sotrudnichestva-jica_a2629652 (accessed: 14.09.2023) [in Russian].

5. Nazarmuhamedov B. Japan's ODA Policy Toward Central Asia and the Caucasus. An Analysis of Japanese Assistance to Economic Development in Kyrgyzstan and Armenia, *Journal of International and Advanced Japanese Studies*, Vol.10, 183 (2018).

6. Kazakhstan lideruet po kolichestvu studentov v rossijskih vuzah. [Kazakhstan is the leader in the number of students in Russian universities]. Available at: <https://minobrnauki.gov.ru/press-center/news/mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo/53842/> (accessed: 14.09.2023) [in Russian].

7. Obuchenie v Universitete Nagasaki po stipendii Japonskogo agentstva mezhdunarodnogo sotrudnichestva (JICA) [Studying at Nagasaki University on a scholarship from the Japan International

Cooperation Agency (JICA)]. Available at: <https://news.kaznmu.edu.kz/obuchenie-v-universitete-nagasaki-po-s/> (accessed: 14.09.2023) [in Russian].

8. JICA Greetings from the Chief Representative. Available at: <https://www.jica.go.jp/english/overseas/uzbekistan/office/about/message.html> (accessed: 20.09.2023).

9. Japoniya vydelit bolee \$2,7 mln grantov dlja studentov iz Uzbekistana [Japan will allocate more than \$2.7 million in grants for students from Uzbekistan]. Available at: <https://www.spot.uz/ru/2022/07/05/jp-grant/> (accessed: 10.02.2024) [in Russian].

10. Programma sovместного sozdaniya znaniy v Uzbekistane [The program of joint creation of knowledge in Uzbekistan]. Available at: https://www.jica.go.jp/Resource/uzbekistan/russian/activities/activity01_03_03.html (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

11. Resurs o dejatel'nosti mezhdunarodnyh donorskih organizacij v Kyrgyzskoj Respublike [Resource on the activities of international donor organizations in the Kyrgyz Republic]. Available at: <http://www.donors.kg/ru/agentstva/92-jica> (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

12. Japoniya vydelit Kyrgyzstanu grant v \$2.3 dlja obucheniya gossluzhashhih. Economist. Finansovoe izdanie [Japan will allocate a grant of \$2.3 to Kyrgyzstan for training civil servants. Economist. Financial publication]. Available at: <https://economist.kg/novosti/2023/06/12/yaponiya-vydelit-kyrgyzstanu-grant-v-2-3-dlya-obucheniya-gossluzhashhih/> (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

13. Japanskoe Agentstvo mezhdunarodnogo sotrudnichestva (JICA) v Tadjikistane [Japan International Cooperation Agency (JICA) in Tajikistan]. Available at: <https://www.jica.go.jp/Resource/tajikistan/russian/office/about/about.html> (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

14. Obuchenie v Japonii posredstvom JICA otkor nachnetsja v skorom vremeni [Training in Japan through JICA selection will begin soon]. Available at: https://www.jica.go.jp/Resource/tajikistan/russian/office/topics/191031_01.html (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

15. V Japoniju na uchebu iz Dushanbe otpravili stipendiatov programmy magistratury i doktorantury. Media Group Asia Plus [The scholarship holders of the master's and doctoral programs were sent to Japan to study from Dushanbe. Media Group Asia Plus]. Available at: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20190813/v-yaponiyu-na-uchebu-iz-dushanbe-otpravili-stipendiatov-programmi-magistraturi-i-doktoranturi> (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

16. Proshedshie obuchenie v Japonii tadjikskie chinovniki otchitalis' o svoih issledovaniyah [Tajik officials trained in Japan reported on their research]. Available at: <https://www.asiaplustj.info/ru/node/279943> (accessed: 20.09.2023) [in Russian].

Д.А. Кожобекова¹, Д. Қанашиқызы²

¹Научно-исследовательский центр «Молодежь», Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Внедрение инструментов интернационализации в образовательный процесс в странах Центральной Азии: на примере японского Агентства международного сотрудничества (JICA)

Аннотация. В данной статье проанализирован вопрос внедрения инструментов интернационализации в образовательный процесс в странах Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан) по программе Японского агентства международного сотрудничества JICA (Japan International Cooperation Agency, далее – агентство). Была поставлена цель рассмотреть

опыт агентства, а также определить перспективы, открывающиеся для Центральной Азии, участвующей в программе международного сотрудничества. Агентство является объектом исследования. В ходе исследования были использованы материалы агентства.

Актуальность статьи заключается в изучении основных инструментов внедрения интернационализации, в частности агентства, роль которого заключается в реализации программ обмена студентами, в том числе в развитии представителей государственных структур, исследовательских центров и волонтерских движений. Среди перспектив внедрения политики интернационализации – внедрение международных стандартов обучения, квалификация специалистов, возможность получения качественной профессиональной подготовки.

Исследование пришло к выводу, что японская культурная и образовательная политика строится странами Центральной Азии через агентство на долгосрочной основе. Агентство намерено продолжать оказывать помощь в развитии человеческих ресурсов для подготовки высококвалифицированных кадров в различных областях путем финансирования, организации и проведения образовательных программ (курсов). Дальнейшая интернационализация образования в развивающихся странах становится основным объектом повышения эффективности образовательного процесса. Опыт японского агентства по внедрению инструмента интернационализации имеет позитивное влияние на конкурентоспособность и повышение квалификации кадров. Кроме того, анализ и выявление проблемных зон в политике интернационализации других стран поможет внедрить качественные инструменты в сфере образования в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Япония, Центральная Азия, Казахстан, интернационализация, международное сотрудничество, программа, официальная помощь развитию, образование.

D.A. Kozhabekova¹, D. Kanashkyzy²

¹*Scientific Research Center "Youth", Astana, Kazakhstan*

²*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Implementation of internationalization tools in the educational process in Central Asian countries: the example of the Japan International Cooperation Agency (JICA)

Abstract. This article analyzes the issue of introducing internationalization tools into the educational process in the countries of Central Asia (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan) under the program of the Japan International Cooperation Agency JICA (Japan International Cooperation Agency, hereinafter referred to as the agency). The aim was to review the agency's experience, as well as to identify the prospects for Central Asia participating in the international cooperation program. The agency is the object of the study. The agency's materials were used in the course of the study.

The relevance of the article lies in the study of the main tools for the implementation of internationalization, in particular the agency, whose role is to implement student exchange programs, including the development of representatives of government agencies, research centers and volunteer movements. Among the prospects for the implementation of the internationalization policy are the introduction of international training standards, the qualification of specialists, and the possibility of obtaining high-quality professional training.

The study concluded that Japanese cultural and educational policy is being built by the Central Asian countries through the agency on a long-term basis. The Agency intends to continue to provide assistance in the development of human resources for the training of highly qualified personnel in various fields by financing, organizing and conducting educational programs (courses). Further internationalization of education in developing countries is becoming the main object of improving the effectiveness of the educational process. The experience of the Japanese agency on the implementation of the internationalization tool has a positive impact on the competitiveness and professional development of personnel. In addition, the analysis and identification of problem areas in the internationalization policy of other countries will help to introduce high-quality tools in the field of education in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Japan, Central Asia, Kazakhstan, internationalization, international cooperation, program, official development assistance, education.

Авторлар туралы мәлімет:

Қожабекова Д.А. – кеңесші, «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы, Астана, Қазақстан.

Қанаиқызы Д. – Аймақтану кафедрасының магистранты, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kozhabekova D.A. – Consultant, Scientific Research Center “Jastar”, Astana, Kazakhstan.

Kanashkyzy D. – Master's student of the Department of Regional Studies, Faculty of international relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 11.25.67
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-187-196>

Political and economic aspects of Iran's relations with Central Asian countries

A.I. Moldaliyeva^{id}, P.K. Kilybayeva^{id}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: miakdidar@mail.ru, banu-kk@mail.ru)

Abstract. Central Asia holds economic and political significance for the Islamic Republic of Iran. Their cooperation has great potential for both sides. However, Iran's practical role in economic and political relations within the region remains limited.

Currently, Iran does not have a significant position among the top ten economic partners of regional countries. Iran's foreign trade with Central Asia is less than 2% of Iran's total foreign trade. The most important reasons for this are the lack of priority given to economic development domestically, resulting in Iran's weakness in investment, technology, and the private sector, the lack of diplomatic priority for the region, and sanctions limiting Iran. Some developments in recent years have given hope for the expansion of cooperation between Iran and Central Asian countries. In this regard, we can refer to the preferential trade agreement between Iran and the Eurasian Economic Union from 2019, the free trade agreement from 2023, Iran's membership in the Shanghai Cooperation Organization from 2022, the neighborhood policy and the eastern policy of the new government from 2021. All these economic and political communications have been leading to an increase in development of relationships between Iran and Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan. Although bilateral relations between Iran and Kyrgyzstan are not particularly dynamic, but relations between Iran and Uzbekistan are the most complex in the region among the CA countries.

All in all, Iran and Central Asian countries have taken important steps towards each other in order to have political stability and economic development over the last decade. Thus, Tehran has enormous potential for cooperation with the post-Soviet countries of Central Asia, but its implementation is closely connected with the geopolitical situation around Iran.

Keywords: Islamic Republic of Iran, Central Asia, cooperation, country, integration, transportation, agreement, economy, development, international, industry.

Received: 02.04.2024; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Introduction

Iran occupies an important place in the system of political and economic relations of the Central Asian states. Central Asian countries are also interested in developing their relations with Iran. Political and economic aspects of Iran's relations with Central Asian countries include transport, energy, technology supply, development of trade relations and cooperation within various regional organizations. In this context, we have decided to focus on the relations between the Republic of Iran and the countries of CA region.

As for relations between Iran and Kazakhstan, although Tehran is not considered a strategic partner of Astana, these two countries are actively developing mutually beneficial cooperation in many political and economic spheres. The commonality of economic interests and territorial proximity of the countries of the Caspian region will undoubtedly have a great influence on the nature and content of bilateral relations between Iran and Kazakhstan. These states include culture, education, healthcare, sports, tourism, cargo transit, oil and gas industry, mutual investments, transport, etc. Intergovernmental and interdepartmental agreements on cooperation in the areas were signed.

In 1992, Iran supported the entry of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan into the Economic Cooperation Organization (ECO), which deals with integration issues in Central Asia and the Middle East. In turn, Kazakhstan made an attempt to include Iran among the participants in the Council for Cooperation and Confidence Building Measures in Asia (CACA). Iranian leaders made significant contributions to three CSTO summits. In 2004, Kazakhstan supported the creation of an observer institution in the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and a year later Iran was admitted to it with observer status [1]. In 2021, the process of raising Iran's status within the organization to the level of a member state began. Iran was unable to join the SCO earlier due to sanctions imposed on it by the UN Security Council, the United States and the European Union. After 2016, restrictions began to be gradually lifted, including thanks to the conclusion of a nuclear agreement, according to which Iran pledged not to produce nuclear weapons. In September 2022, Tehran signed a memorandum of accession to the SCO, which was approved by the republican parliament in November [2]. On July 4, 2023, it officially announced Iran's entry into the ranks of the member countries of the association; a decision on this was made at the 23rd summit of the organization chaired by India.

The Republic of Kazakhstan is interested in Iran not only as a Muslim country, but also as a country with sufficient industrial, agricultural and scientific potential, and Tehran actively imports grain, oil products, metallurgical and other products from this republic.

Kazakhstan is also interested in developing trade and economic activities and political dialogue with Tehran, joint oil and gas projects, in particular, the construction of the Kazakhstan-Turkmenistan-Iran pipeline (Persian Gulf). Thanks to the construction of this pipeline, Astana will have the opportunity to enter the Asian market. Iran is also interested in Kazakhstan as an investor in the fields of mechanical engineering, infrastructure, transport and telecommunications. In recent years, there has been an increase in trade between Iran and Kazakhstan. If in 1992 the volume of trade between Kazakhstan and Iran was 229 thousand dollars, then in 2022 this figure exceeded 528 million dollars and did not fall below this figure

in subsequent years. Although this trade turnover is not very large compared to other countries, efforts are being made to make better use of the available opportunities [3].

In this chain, the statement of Dosym Satbaev, a Kazakh political expert, director of the Risk Assessment Group, is completely justified, since, in his opinion: "We are interested in Iran, first of all, as a country that can actively participate in resolving the situation in Afghanistan, because it is a powerful country, which passes through our territory, not only neighboring Uzbekistan and Tajikistan are concerned about the flow of drugs. In this regard, Iran's stabilizing role in solving the Afghan problem would be very useful for all countries in the Central Asian region. Everyone understands that Iran must be taken into account, because the situation in other regions of the world depends on its position, be it the Palestinian issue or the Afghan issue. Iran is our neighbor in the Caspian Sea, and it is beneficial for us to have true partnership relations with it [4].

Although bilateral relations between Iran and Kyrgyzstan are not particularly dynamic, in general they are developing smoothly. Since Manas Airport is home to US air bases, interaction between Iran and Kyrgyzstan is limited and mainly within the framework of the Economic Cooperation Organization and the Organization of Islamic Cooperation.

Currently, the fruitful interaction between Iran and Kyrgyzstan at the level of parliament, ministries and departments, as well as the constant work of the intergovernmental commission on trade and economic cooperation, will raise relations between these states to new heights, as evidenced by the volume of trade between the two countries. In 2014, it increased to approximately 100 million US dollars. The current figure stays at around 50 million US dollars. In the future, specific areas of cooperation between Iran and Kyrgyzstan may be the energy, oil and gas and transport sectors [5].

In 2010, as part of cooperation between Iran and Kyrgyzstan in the field of transport, it is planned to build a railway in the direction of China-Kyrgyzstan-Tajikistan-Afghanistan-Iran, which will further connect Russia and Uzbekistan. This was planned at the initiative of Iran. Four years later, in December 2014, the countries of the region reached an agreement on this project in Dushanbe. Some experts consider the construction of the railway to be a "transport and economic masterpiece"; others, on the contrary, do not believe in the success of the plan. Currently, the fate of the railway line project remains unclear due to a lack of investment [6].

In February 2009, the decision of the then President of Kyrgyzstan K. Bakiyev to withdraw the US air base located at Manas airport from the country was very positively received by the political leadership of Iran. The deployment of NATO strategic forces in Central Asia has caused Iran a lot of trouble, especially due to rumors that the United States is ready to strike Iranian territory from this very airbase. Bishkek immediately announced that the Manas military base would not be used against Iran in the event of a military operation.

In general, according to many specialists of the Axis Information and Analysis expert group, Iran's foreign policy towards Kyrgyzstan is an integral part of the country's more global strategy in Central Asia. Its policy is aimed at neutralizing US efforts to isolate Iran in the near future, economically and politically [7].

Tajikistan occupies a special place in Iran's relations with the states of Central Asia not for economic and political reasons, but due to factors of ethnocultural proximity. During the civil war in Tajikistan, Iran maintained a policy of non-intervention and remained neutral towards the warring factions. Although some experts call Tajikistan's rapprochement with Iran a process

of cultural expansion, it is certainly based on a common historical, cultural and religious past. Of course, Iran's goal, it seems to us, is to extend its ideological dominance to the states of Central Asia, and primarily to the Republic of Tajikistan, the only Persian-speaking country in the region. And as a result of this dominance, Iran is trying to create an Islamic state in Tajikistan, similar to its own. Such accusations were not accepted at the official level, since, as the Iranian authorities noted, the choice of a strategy for further development is an internal matter of this Central Asian state [8].

An analysis of Iran's political relations with Tajikistan shows that Tehran has always been particularly interested in the independence and territorial integrity of Tajikistan and has tried to strengthen its political relations at a high level. Since Tajikistan gained independence, a number of important documents have been signed between these countries. For example, over the past decade, Iran has successfully implemented several strategically important projects, such as the construction of the Istiklol road tunnel, the construction of the Sangtuda Hydroelectric Power Station-2 and many other objects that will certainly contribute to the elimination of communications. Bottleneck and the creation of energy independence of Tajikistan.

Considering that the Republic of Tajikistan is landlocked, Iran's geographical location can provide this country with free access to international sea routes. That is, through Iran, on the one hand, Tajikistan gets in touch with Europe, and on the other hand, it has the opportunity to access the Persian Gulf and other parts of the world. All this was due to the difficulties that the Republic of Tajikistan faced until 2016, since it was practically under a communication blockade from neighboring Uzbekistan. The political leadership of Tajikistan and all its people were concerned about the policies of the former President of Uzbekistan I. Karimov, who, competing with Kazakhstan, tried in every possible way to increase his pressure on Tajikistan. The situation forced the Tajik authorities to take a "strategic breath" from Iran. The meeting of the Chairman of the Islamic Renaissance Party of Tajikistan Muhiddin Kabiri with the spiritual leader of Iran Ayatollah Ali Khamenei was interrupted. This party was declared terrorist and banned in Tajikistan, and the leader himself was accused of attempting a coup and is wanted by Interpol. Following the meeting, the Ministry of Foreign Affairs of Tajikistan presented a note of protest to the Ambassador of Iran to the Republic of Tajikistan, Hojatollah Faghani. Tajikistan has banned the import of Iranian food and goods due to "inadequate quality," denied Iranian citizens the ability to obtain a visa at the airport, and suspended the operation of a branch of the Iranian charity Assistance to Imam Khomeini [9].

After the signing of the relevant agreement, the Iranian company Sobir International began construction of the Istiklol tunnel connecting the north and south of the republic, and it was quickly put into operation. Suffice it to recall the words of the then US Ambassador to Tajikistan about the importance of this project: "By purchasing this project, Iran secured its fame for many years." [10].

Taking into account the relations between Iran and Turkmenistan, it should be noted that such a feature of Turkmenistan's international status as the declaration of permanent neutrality as the basis of its foreign policy is of significant interest to Iran. The neutrality declared by Turkmenistan acts as a deterrent, allowing it to distance itself from participation in international military-political bloc structures, which is very important for Iran.

In addition, this area of Iran-Turkmeni cooperation is supported by existing economic ties that are objectively beneficial to these countries. It is clear that this course is unlikely to undergo radical changes due to a change in the top leadership of Turkmenistan and certain changes in the foreign policy of official Ashgabat. It is well known that the rapprochement of Turkmenistan with the West has an impact on the nature of bilateral cooperation. In 2018, the 5th Caspian Summit took place in Aktau. At this meeting, the parties signed the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea [11].

The Tejen-Sarakhs-Mashhad railway, put into operation in May 1996, allowed Turkmenistan to reach the Middle East region by the shortest route and, one might say, actually restored the Great Silk Road. Thanks to Iran, Turkmenistan has implemented or is implementing about a hundred priority industrial projects for the national economy. Iran's financial and material assistance is also enormous in the construction of the 200-kilometer Korpedje-Kurdkuy gas pipeline, which became an alternative to Russian gas pipelines and was put into operation in 1998. Similarly, Turkmenistan was obliged to supply its southern neighbor with up to 25 million cubic meters of gas daily for twenty-five years, and since 2006 has increased supply volumes [12].

In addition, an analysis of the relations between Iran and Turkmenistan shows that some tensions have arisen at times. Thus, in January 2008, when Turkmenistan stopped gas supplies to Iran due to severe frosts, the Iranian side was dissatisfied with Ashgabat's decision. After some time, gas exports resumed, and at the new price it was sold at \$140 instead of \$65 per 1 thousand cubic meters. However, in February 2009, the presidents of the two countries signed an agreement on annual supplies of 10 billion cubic meters of gas to Iran. Despite all this, relations between Tehran and Ashgabat are integrative in nature.

Continuing the analysis, we note that relations between Iran and Uzbekistan are the most complex in the region among the CA countries. However, the threat to Islam from the Uzbek government was caused not by external, but by internal reasons. Since gaining state sovereignty, Tashkent has been concerned that Iran's presence in the Central Asian region could contribute to the revival of Tajik culture and national identity in the country. In the future, they may lead to the emergence of separatism in Bukhara, Samarkand and other regions inhabited by Tajiks. As a result, when the US Congress imposed economic sanctions on Iran in 1995, Uzbekistan was the only post-Soviet state to openly support the measure. However, Iran has not been confrontational and has only occasionally criticized Tashkent's actions against the Islamic opposition in Uzbekistan. Thus, Political relations between Tashkent and Tehran in the beginning can be characterized as based on mutual suspicion and mistrust [13]. The emerging relations between Iran and Uzbekistan are characterized as normal friendship, with no tendency to aggravate or fundamental changes throughout the entire period of their cooperation. Until 2005, a certain Islamophobia in the political leadership of Uzbekistan and the open Americanism of the foreign policy of this Central Asian state were factors that prevented the rapprochement of the two countries. However, Iran's political elite, as experience shows, very seriously understands the importance of Uzbekistan in the regional context.

However, at the beginning of the new millennium, the leadership of Uzbekistan, especially its president, began to show interest in expanding cooperation and deepening ties with Iran. Creating a hierarchy of foreign policy relations for the near future (since 2007), the leadership

of Uzbekistan put Iran in first place among the countries of the Near and Middle East and the Persian Gulf region. This can be evidenced by several visits of high-ranking officials of Uzbekistan and Iran at various levels, exchange of government delegations, regular meetings and consultations of foreign ministers and deputies, as well as other official representatives of these countries. Undoubtedly, against this background, trade and economic cooperation between these states has expanded, and in 2008 the volume of Iranian-Uzbek trade exceeded 600 million US dollars. Iran supplies Uzbekistan with building materials, detergents, food, tea, fruits and other goods, and in return receives cotton, ferrous and non-ferrous metals, mineral fertilizers, chemical fiber and other products. Uzbekistan and Iran are involved in agriculture, transport, pharmaceuticals, banking, gas production and oil refining, construction, etc[14].

The Iranian side benefits from access to transportation infrastructure that allows Uzbekistan access to the sea. In general, the development of bilateral relations cannot be called dynamic at the moment. Prospects of cooperation are primarily related to transport and communication projects.

Conclusion

Iran and Central Asian countries have taken important steps towards political stability, regional security and economic development over the decades. Iran's relations with regional countries have placed it at a maximum of tenth place among their economic partners. The situation of these relationships is as follows: none of the eight energy transmission lines in the region pass through Iran; a maximum of 5% of goods transportation is through Iran; approximately 3% of passengers use Iranian airports and routes for foreign exchange; and about 5% of regional trade is with Iran. Consequently, despite Iran's importance, its actual role is minimal, and it can be considered a missing link in regional cooperation and convergence, as Iran's strategic capacities have not been utilized. The most important reasons for Iran's denied strategic and geopolitical position can be viewed at three levels: national, regional, and international [15].

Iran's approach to the region has been primarily economic and less political, but this has only been in relation to regional countries, and as its priorities are non-economic compared to other regions, it has provided conditions for Western governments to demonize Iran's political and religious face. Though, Iran's policy in the region can be considered more defensive, cautious, maintaining the status quo, and moving alongside Russia's foreign policy, and practical initiative cannot be observed in it. In fact, while Iran may not have lost any points, it has not gained any points either. Iran's policy in this region remains under the shadow of its relationships in other regions and issues such as its conflict with the United States.

Overall, taking into account the changed external conditions, Iran is strengthening the Central Asian vector of its policy. There is progress in Iran's relations with Tajikistan, which is becoming the leading force of Iranian influence in the region. It can also be noted that Iran's relations with Uzbekistan and Turkmenistan have improved. Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan are interested in using Iran's logistics potential. However, sanctions against Iran remain a strong constraint on the development of bilateral relations between Iran and Central Asian countries.

References

1. Казахстанско-иранские отношения: достижения, проблемы, перспективы // KazNU Bulletin. Oriental series. 2013. – №1(62). – С. 41-44
2. Иран вступил в ШОС [Electronic resource]. – 2023. URL: www.rbc.ru/politics/04/07/2023/64a3f9e49a794764425d8329 (accessed: 02.04.2024).
3. Отношения с Казахстаном всегда были одним из наших основных приоритетов – посол Ирана [Electronic resource]. URL: <https://www.inform.kz/ru/otnosheniya-s-kazahstanom-vsegda-bilo-odnim-iz-nashih-osnovnih-prioritetov-posol-irana-11bcb2> (accessed: 02.04.2024).
4. Сатпаев Д. Казахстан может стать ареной столкновения геополитических интересов [Electronic resource]. URL: <https://www.caravan.kz/articles/dsatpaev-kazakhstan-mozhet-stat-arenoj-stolknoveniya-geopoliticheskikh-interesov-374775/> (accessed: 02.04.2024).
5. Эксперт: ежегодный рост товарооборота между ИРИ и КР составляет 20% [Electronic resource]. URL: <https://eurasiatoday.ru/ekspert-ezhegodnyj-rost-tovarooborota-mezhdu-kr-i-iri-sostavlyayet-20/> (accessed: 02.04.2024).
6. Новый транспортный коридор и «зависшая» судьба железной дороги из Китая в Таджикистан [Electronic resource]. URL: <https://rus.ozodi.org/a/30670099.html> (accessed: 02.04.2024).
7. Иран и Центральная Азия: Краткий обзор взаимоотношений [Electronic resource]. URL: https://www.iran.ru/news/analytics/56737/Iran_i_Centra (accessed: 02.04.2024).
8. Таджикистан: Правительство и оппозиция Подписали мирное соглашение [Electronic resource]. URL: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.d6c2af78-660612ac-834553a5-74722d776562/https/www.rferl.org/a/1085562.html (accessed: 02.04.2024).
9. Таджикистан и Иран: почему поругались и когда помирятся [Electronic resource]. URL: <https://news.rambler.ru/middleeast/37293130-tadzhikistan-i-iran-pochemu-porugalis-i-kogda-pomiryatsya/> (accessed: 02.04.2024).
10. Минтранс Таджикистана договорился с иранскими компаниями о скорейшей достройке тоннеля «Истиклол» [Electronic resource]. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20240319/mintrans-tadzhikistana-dogovorilsya-s-iranskimi-kompaniyami-o-skoreisheidostroike-tonnelya-istiklol> (accessed: 02.04.2024).
11. Factsheet: Caspian Summit. [Electronic resource]. URL: Mfa.gov.kz. (accessed: 02.04.2024).
12. Кушкумбаев С.К. Казахстан и Центральная Азия между вызовами из прошлого и грядущего. Сборник статей, выступлений и интервью. – Астана, 2022. – 372 с.
13. Бен-Цолар З. К проблеме узбекистаноиранских отношений. [Electronic resource]. – 1997. – URL: http://www.ca-c.org/journal/07-1997/st_07_colar.shtm (accessed: 02.04.2024).
14. Месамед В. Иран – Узбекистан: трудный диалог // Ближний Восток и современность. – 2009. – №40. – С. 99-120.
15. Karami J., Karimian A. Islamic Republic of Iran and Central Asia: From Cautious Acting to Active Institutionalism // Journal of Iran and Central Eurasia Studies. – 2023. – 6(1). – P. 61-71.

References

1. Kazahstansko-iranskije otnoshenija: dostizhenija, problemy, perspektivy [Kazakh-Iranian relations: achievements, problems, prospects] KazNU Bulletin, №1(62), 41-44 (2013).

2. Iran vstupil v ShOS [Iran joined the SCO] [Electronic resource]. Available at: www.rbc.ru/politics/04/07/2023/64a3f9e49a794764425d8329 (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
3. Otnosheniya s Kazahstanom vsegda byli odnim iz nashih osnovnyh prioritetov – posol Irana [Relations with Kazakhstan have always been one of our main priorities – Iranian Ambassador] [Electronic resource]. Available at: <https://www.inform.kz/ru/otnosheniya-s-kazahstanom-vsegda-bilo-odnim-iz-nashih-osnovnih-prioritetov-posol-irana-11bcb2> (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
4. Satpayev D. Kazahstan mozhet stat' arenoj stolknoveniya geopoliticheskikh interesov [Kazakhstan may become an arena for clash of geopolitical interests] [Electronic resource]. Available at: <https://www.caravan.kz/articles/dsatpaev-kazahstan-mozhet-stat-arenoj-stolknoveniya-geopoliticheskikh-interesov-374775/> (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
5. Jekspert: ezhegodnyj rost tovarooborota mezhdru IRI i KR sostavlyaet 20% [Expert: annual growth of trade turnover between Iran and Kyrgyzstan is 20%] [Electronic resource]. Available at: <https://eurasiatoday.ru/ekspert-ezhegodnyj-rost-tovarooborota-mezhdru-kr-i-iri-sostavlyaet-20/> (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
6. Novyj transportnyj koridor i «zavisshaja» sud'ba zheleznoj dorogi iz Kitaja v Tadzhiķistan [New transport corridor and the “suspended” fate of the railway from China to Tajikistan] [Electronic resource]. Available at: <https://rus.ozodi.org/a/30670099.html> (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
7. Iran i Central'naja Azija: Kratkij obzor vzaimootnoshenij [Iran and Central Asia: A Brief Overview of Relations] [Electronic resource]. Available at: https://www.iran.ru/news/analytics/56737/Iran_i_Centra (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
8. Tadzhiķistan: Pravitel'stvo i opposicija Podpisali mirnoe soglasenie [Tajikistan: Government and Opposition Sign Peace Agreement] [Electronic resource]. Available at: https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.d6c2af78-660612ac-834553a5-74722d776562/https/www.rferl.org/a/1085562.html (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
9. Tadzhiķistan i Iran: pochemu porugalis' i kogda pomirjatsja [Tajikistan and Iran: Why They Quarreled and When They Will Make Peace] [Electronic resource]. Available at: <https://news.rambler.ru/middleeast/37293130-tadzhiķistan-i-iran-pochemu-porugalis-i-kogda-pomiryatsya/> (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
10. Mintrans Tadzhiķistana dogovorilsja s iranskimi kompanijami o skorejshej dostrojke tonnelja «Istiklol» [The Ministry of Transport of Tajikistan has agreed with Iranian companies on the speedy completion of the Istiklol tunnel] [Electronic resource]. Available at: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/20240319/mintrans-tadzhiķistana-dogovorilsja-s-iranskimi-kompaniyami-o-skoreishei-dostrojke-tonnelja-istiklol> (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
11. Factsheet: Caspian Summit. [Electronic resource]. Available at: Mfa.gov.kz. (accessed: 02.04.2024).
12. Kushkumbaev S.K. Kazahstan i Central'naja Azija mezhdru vyzovami iz proshlogo i grjadushhego [Kazakhstan and Central Asia between challenges from the past and the future] Sbornik statej, vystuplenij i interv'ju [A collection of articles, speeches and interviews] (Astana, 2022, 372 p.).
13. Ben-Tsolar Z. K probleme uzbekistanoiranskih otnoshenij [On the problem of Uzbekistan-Iran relations.] [Electronic resource]. Available at: www.ca-c.org/journal/07-1997/st_07_colar.shtm (accessed: 02.04.2024) [in Russian].
14. Mesamed V. Iran – Uzbekistan: trudnyj dialog [Iran – Uzbekistan: Difficult Dialogue] Blizhnij Vostok i sovremennost' [The Middle East and Modernity], №40, 99-120 (2009) [in Russian].
15. Karami J., Karimian A. Islamic Republic of Iran and Central Asia: From Cautious Acting to Active Institutionalism, *Journal of Iran and Central Eurasia Studies*, 6(1), 61-71 (2023).

А.И. Молдалиева, П.Қ. Қилыбаева

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Иранның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасының саяси және экономикалық аспектілері

Аңдатпа. Иран Ислам Республикасының Орталық Азия үшін экономикалық және саяси маңызы зор. Олардың ынтымақтастығы екі тарап үшін де болашағы бар. Алайда Иранның аймақтағы экономикалық және саяси қарым-қатынастардағы практикалық рөлі әлі де шектеулі.

Қазіргі уақытта Иран аймақтағы елдердің он ірі экономикалық серіктесінің арасында айтарлықтай орынға ие емес. Иранның Орталық Азия елдерімен сыртқы саудасы Иранның жалпы сыртқы саудасының 2 пайызынан азын құрайды. Мұның ең маңызды себептері Иранның инвестиция, технология және жеке сектордағы әлсіздігіне, аймақ үшін дипломатиялық басымдықтың болмауына және Иранды шектейтін санкцияларға әкелетін ел ішінде экономикалық дамудың басымдылығының жоқтығы. Соңғы жылдардағы кейбір оқиғалар Иран мен Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықты арттыруға үміт береді. Осыған байланысты 2019 жылдан бастап Иран мен Еуразиялық экономикалық одақ арасындағы жеңілдік сауда келісіміне, 2023 жылдан бастап еркін сауда келісіміне, 2022 жылдан бастап Иранның Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүшелігіне және жаңа үкіметтің көршілестік саясаты мен шығыс саясатына сілтеме жасауға болады, 2021 жылы осы экономикалық және саяси байланыстардың барлығы Иран мен Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан арасындағы қарым-қатынастардың артуына әкелді. Иран мен Қырғызстанның екі жақты қарым-қатынасы ерекше серпінді болмаса да, Иран мен Өзбекстанның қарым-қатынасы Орталық Азия елдері арасында аймақтағы ең күрделісі болып табылады.

Жалпы, өткен онжылдықта Иран мен Орталық Азия елдері саяси тұрақтылық пен экономикалық дамуды қамтамасыз ету үшін бір-біріне қатысты маңызды қадамдар жасады. Осылайша, Тегеранның Орталық Азияның посткеңестік елдерімен ынтымақтастық үшін орасан зор әлеуеті бар, бірақ оны жүзеге асыру Иран төңірегіндегі геосаяси жағдаймен тығыз байланысты.

Түйін сөздер: Иран Ислам Республикасы, Орталық Азия, ынтымақтастық, ел, интеграция, көлік, келісім, экономика, даму, халықаралық, өнеркәсіп.

А.И. Молдалиева, П.К. Килибаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Политические и экономические аспекты отношений Ирана со странами Центральной Азии

Аннотация. Центральная Азия имеет экономическое и политическое значение для Исламской Республики Иран. Их сотрудничество имеет большой потенциал для обеих сторон. Однако практическая роль Ирана в экономических и политических отношениях внутри региона остается ограниченной.

В настоящее время Иран не имеет значимой позиции среди десяти крупнейших экономических партнеров стран региона. Внешняя торговля Ирана со Средней Азией составляет

менее 2% от общего объема внешней торговли Ирана. Наиболее важными причинами этого являются отсутствие приоритета экономического развития внутри страны, что приводит к слабости Ирана в инвестициях, технологиях и частном секторе, отсутствию дипломатического приоритета для региона и санкциям, ограничивающим Иран. Некоторые события последних лет дают надежду на расширение сотрудничества между Ираном и странами Центральной Азии. В этом отношении можно сослаться на соглашение о преференциальной торговле между Ираном и Евразийским экономическим союзом от 2019 года, соглашение о свободной торговле от 2023 года, членство Ирана в Шанхайской организации сотрудничества с 2022 года, политику соседства и восточную политику нового правительства с 2021 года. Все эти экономические и политические коммуникации привели к активизации развития отношений между Ираном и Казахстаном, Узбекистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном. Хотя двусторонние отношения Ирана и Кыргызстана не отличаются особой динамикой, однако отношения Ирана и Узбекистана являются наиболее сложными в регионе среди стран ЦА.

В целом, за последнее десятилетие Иран и страны Центральной Азии предприняли важные шаги навстречу друг другу для обеспечения политической стабильности и экономического развития. Таким образом, Тегеран имеет огромный потенциал сотрудничества с постсоветскими странами Центральной Азии, но его реализация тесно связана с геополитической ситуацией вокруг Ирана.

Ключевые слова: Исламская Республика Иран, Центральная Азия, сотрудничество, страна, интеграция, транспорт, соглашение, экономика, развитие, международный, промышленность.

Сведения об авторах:

Moldaliyeva A.I. – PhD student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kilybaeva P.K. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Молдалиева А.И. – PhD докторант, Аймақтану кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Кильбаева П.К. – тарих ғылымдарының кандидаты, Аймақтану кафедрасының доценті, Халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 11.15.37
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-197-207>

Қытайдың Батыс өңірді игеру бағдарламасы және оның Қазақстанға саяси-экономикалық ықпалы

Д. Мәсімханұлы^{ID}, Е. Жомарт*^{ID}, Т.Қадыл^{ID}

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: masimkhan-63@mail.ru, silas.kaz.3@mail.ru, taldaobekashimkhan@gmail.com)

Аңдатпа. Бұл мақалада Жапония Халықаралық ынтымақтастық агенттігінің JICA (Japan International Cooperation Agency, бұдан әрі – агенттік) бағдарламасы бойынша Орталық Азия елдерінде (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан) білім беру процесіне интернационалдандыру құралдарын енгізу мәселесі талданған. Мақалада агенттіктің тәжірибесін қарастыру, сондай-ақ халықаралық ынтымақтастық бағдарламасына қатысатын Орталық Азия үшін ашылатын перспективаларды айқындау мақсаты қойылды. Агенттік зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеу барысында агенттік материалдары қолданылды.

Мақаланың өзектілігі интернационалдандыруды енгізудің негізгі құралдарын, атап айтқанда агенттікті зерттеу болып табылады, оның рөлі студенттермен алмасу бағдарламаларын, оның ішінде мемлекеттік құрылымдар өкілдерін, зерттеу орталықтары мен еріктілер қозғалыстарын дамытуды жүзеге асыру болып табылады. Интернационалдандыру саясатын енгізу перспективаларының қатарында оқытудың халықаралық стандарттарын енгізу, мамандардың біліктілігі, сапалы кәсіби даярлық алу мүмкіндігі бар.

Зерттеу нәтижесінде жапон мәдени және білім беру саясатын Орталық Азия елдері агенттік арқылы ұзақ мерзімді негізде орнықтырады деген қорытындыға келді. Агенттік білім беру бағдарламаларын (курстарын) қаржыландыру, ұйымдастыру және өткізу арқылы әртүрлі салаларда жоғары білікті кадрларды даярлау үшін адами ресурстарды дамытуға көмек көрсетуді жалғастыруға ниетті. Дамушы елдерде білім беруді одан әрі интернационалдандыру білім беру процесінің тиімділігін арттырудың негізгі объектісіне айналады. Жапондық агенттіктің интернационалдандыру құралын енгізу тәжірибесі бәсекеге қабілеттілікке және кадрлардың біліктілігін арттыруға оң әсер етеді. Бұдан басқа, өзге елдердің интернационалдандыру саясатындағы проблемалық аймақтарды талдау және анықтау Қазақстан Республикасында білім беру саласында сапалы құралдарды енгізуге көмектеседі.

Түйін сөздер: Жапония, Орталық Азия, Қазақстан, интернационалдандыру, халықаралық ынтымақтастық, бағдарлама, дамуға ресми көмек, білім беру.

Түсті: 24.05.2024; Мақұлданды: 14.06.2024; Онлайн қолжетімді: 28.06.2024

Кіріспе

Қытай Халық Республикасы – бүгінгі күні экономикасы қуатты, халық саны көп, әскери қуаты мықты алпауыт ел. Осындай мүмкіндіктері бар Қытай әлемдік саясаттың көшбасшысы болуға талпынып келе жатқаны айқын байқалады. Ол үшін алдымен елдегі саяси тұрақтылықты, әлеуметтік-экономикалық теңдікті, ұлттық татулықты сақтауға ұдайы көңіл бөлуде.

Кез келген мемлекет өзінің ұлттық және мемлекеттік мүдде тұрғысынан ұлттық саясатын жүргізеді. Ұлттық саясат мемлекетті құраушы ұлт үшін тиімді болғанымен, ондағы этникалық азшылықтар үшін кейбір тиімсіз тұстары болады. Қытайдың Батыс өңірді игеру саясаты ондағы аз ұлттардың материалдық жағдайын жақсартқанымен, ұлттық болмысына, руханият саласына үлкен өзгерістер әкелгені байқалуда. Сонымен бірге Қазақстанға Қытайдан келетін трансшекаралық өзендер суының азаюы, бір белдеу, бір жол стратегиялық жоспарының ықпалымен туындаған мәселелері де күн тәртібінде тұр.

Қытайдың Батыс өңір деп атаған аймағы – аз ұлттар көп шоғырланған ішкі Қытайдан шалғай жатқан өңір саналады. Қазақстан Қытайдың Батыс өңіріндегі Шыңжаң өлкесімен шекаралас әрі осы өлкенің халқымен түп тамыры бір болғандықтан, сонымен қатар тарихи байланысы мен мәдени сабақтастығы үзілмей жалғасып келе жатқандықтан, бұл өлкенің біз үшін алар орны ерекше. Өйткені аталған өлкеде қазақ қандастарымызбен бірге ұйғыр, қырғыз, татар, өзбек, тыва (Қом Қанас моңғолы аталып жүр), алтай (кәпір қырғыз аталып жүр), салар қатарлы түркі тілдес бауырлас халықтар да мекен етеді.

Қытайдың Батыс өңірді барынша игеру жоспары 2000 жылдан бері іске асырылып келе жатыр. Аталған жоспар аясында Қытай Батыс өңірді игерудің озық үлгілерін жарыққа шығарды. Бұл мақалада Қытайдың өз ішіндегі Батыс өңірді игеру стратегиялық жоспары туралы талқылаймыз.

Зерттеу әдістері

Қытайдың “Батыс өңір” атауының мағынасы мен мәнін айқындап, аталған өңірдің әлеуметтік, саяси, экономикалық мәселелері салыстырмалы талдау әдісі арқылы зерттеліп, стратегиялық, аналитикалық шолу жасалды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Зерттеудің деректік негізі – құжаттық дереккөздер кешені болып табылады. Ұсынылған мақалада Қытайдың Батыс өңіріне қатысты зерттеулер жүргізген батыстық, қытайлық, сондай-ақ қазақстандық зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды. Атап айтқанда қытайлық мұрағаттық құжаттармен қоса, Зың Фейюань секілді атақты ғалымдардың мәліметтері және “Қытайдың Батыс өңірді дамыту жоспары”, т.б. ресми құжаттар қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қытай Халық Республикасы 1978 жылы желтоқсан айында мемлекеттік XI кезекті III пленумында қабылданған “Әлеуметтік реформа жүргізу, есікті ашық ұстау” саясатынан кейін үлкен табыстарға қол жеткізді. Аталған қоғамдық реформа аясында шетелдерге ашықтық саясатын ұстанып, сыртқы қарым-қатынасын жандандырды. Өзелінде алдымен ауыл шаруашылық саласына, одан кейін сауда-өнеркәсіп саласына, әрі қарай ғылым-білім саласына кешенді реформа жүргізу арқылы жоспарлы экономикалық жүйеден нарықтық экономикалық бағытқа көшуге күш салды. Нәтижесінде экономикалық құрылым оңтайланып, жаңара бастады.

Бұл бағдарлама бойынша, алдымен Қытайдың Оңтүстік Шығыс теңіз жағалауларындағы аймақтарды, одан кейін Орталық және Солтүстік Шығыс өңірлерді дамыту жоспарлары іске асырыла бастады. Уақыт өте келе бұл бастамалар өз жемісін беріп, Қытайды биік белестерге шығарды. Алайда әлеуметтік экономика, ғылым-білім, өндірістік техника саласында Қытайдың Оңтүстік, Оңтүстік Шығыс, Шығыс, Солтүстік Шығыс, Орталық аймақтары дамып, елдің батыс, батыс солтүстік, батыс оңтүстік өңірлері артта қалды. Бұның өзі біртұтас елдегі әлеуметтік-экономикалық қайшылықтарға алып келді.

Қытай Халық Республикасы XX ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап елдегі жоспарлы реформалардың жемісін көре бастады. Халықтың тұрмыс-тіршілігі жақсарып, мемлекеттің экономикалық қуаты артып, дүниежүзі елдерінің арасында экономикада жетекші елдердің қатарынан орын алды. Қытайда соңғы 30 жыл көлемінде елдің экономикасы өсіп, 2010 жылы әлемдік елдер арасында номиналды ЖІӨ-нің мөлшері бойынша екінші орынға шықты. Бұл көрсеткіш көлемі жағынан өте үлкен болғанымен, халық саны өте көп Қытайдың әрбір жан басына шаққанда табыс, халықтың тұрмыс деңгейі дамыған және орташа дамыған елдердің жан басына шаққандағы табыс мөлшерінен артта қалып кеткені байқалады.

1999 жылы наурыз айында Бейжіңде өткен мемлекеттік халық құрылтайының IX кезекті II Пленумында Қытай Төрағасы Цзян Цзэминь: “Орталық Комитет Орталық-Батыс аймақтарды игеруді жылдамдату бағдарламасын анықтады. Сондай-ақ бұл ел ішіндегі жағдайда үйлесімді дамытуға негізгі рөл ойнайтын аталмыш бағдарлама басты шарты ретінде қабылданып, қаржы саясатын белсенді түрде іске асырылады. Бұл біздің дамуымыздың ұлы стратегиялық идеясы болып табылады” [1] - деп мәлімдеді. Осы кезден бастап Батыс өңірді игерудің жоспарлары күн тәртібіне шықты. Қытай өзінің «Батыс бөлікті барынша игеру» стратегиялық жоспарын 2000 жылдан бастап жүзеге асыра бастады. Бұл Қытайдың кезең-кезеңімен, рет-ретімен іске асырып келе жатқан әлеуметтік даму бағдарламасының аса зор көлемдегі ең күрделісі болып табылады.

Ең алдымен Қытай Мемлекеттік жоспарлау Комитеті елдің Батыс аймағын игерудің нақты жоспарларын жасауға кірісті. Қытай Үкіметі алғашқы үш жыл ішінде мемлекеттік бюджеттің құрылыс қаражатынан Батыс аймаққа 270 миллиард юань жұмсаған. Бұдан басқа инфрақұрылымға 200 миллиард юань, әлеуметтік істерге 10 миллиард юань қаржы жұмсалған [1]. Одан кейін де жұмсалатын қаржының көлемі жыл сайын өсіп отырғандығы белгілі. Демек, бұдан Батыс бөлікті игеру науқаны жыл сайын қарқын алып келе жатқандығын байқауға болады.

Қытай еліндегі “Батыс өңір” деп аталатын аймақ – Шыңжаң, Ганьсу, Цинхай және Тибет өңірлерін қоса алғанда (4 млн. км²), тұтас Қытай территориясының тең жартысына жуығын құрайды, және территориялық жағынан теңіз-мұхиттан тым шалғайда орналасқан. Жалпы жан саны 60 миллион шамасында болса, оның ішіндегі аз ұлттардың жалпы саны шамамен 25 миллионнан астам адамды қамтиды. Батыс өңір теңіз-мұхиттан тым шалғайда жатыр. Аталған өңірлерде ұйғыр, тибет, қазақ, моңғол, дүңген, қырғыз, тәжік, салар, сары ұйғыр, т.б. аз ұлттар қоныстанған, жер түзілісі негізінен таулы, жазық, адырлы ойпат, биік үстіртті болып келеді, басым бөлігін шөл және шөлейт алып жатыр. Сонымен бірге бұл өңірде әлемдегі ең биік шың – Джомолунгма (8848 м.) және әлемдегі ең төменгі ойыстардың бірі – Тұрпан ойпаты (154 м.) бар. Қытайдың ежелгі деректеріне сүйенсек, “Батыс өңір” деп аталатын аумақ Қытайдың Ұлы қорғанынан бастап батысқа қарайғы өңірлер екендігі айтылады. Қытайлар Ұлы қорғанның сыртындағы халықтарды “Хулар” (варварлар, яғни жабайылар) деп атаған [2. 302 б.]. Қытайлар осыдан екі мың жыл бұрын Батыс өңірдегі мемлекеттер туралы деректер қалдырған. Қытай деректеріне негізделгенде, Батыс өңірдегі Үйсін мемлекетінде 120 мың түтін, 630 мың адам, 188 мың 300 әскер бар екені, Үйсіннен өзге қырық мемлекетте 39 мың 895 түтін, 309 мың 557 адам, 70 мың 499 әскері болған [2. 16 б.], яғни, сол замандағы Батыс өңірдегі халықтардың өз алдына хандық құрып, тәуелсіз өмір сүргені баяндалады. Қытайдың Хань патшалығы (б.з.д. 206-б.з.220 ж.) тұсында қолбасы Баң Чао қасына Шүй Ганды ертіп Батыс өңірге келген. Ол туралы деректе: «Үйсін елінің әскери күші мығым. Оның күшін пайдалану керек» - деп ойлаған Бан Чао патша сарайына хат жазып: “Үйсінде садақ тартуға жарайтын 100 мың жауынгері бар іргелі ел. Сондықтан Хань Уди Үйсін ханына бір ханшаны ұзатқан екен. Хань Суанди заманында оларды қолға қондырудың абзалдығын көрдік. Бүгінгі таңда елші жіберу арқылы олардың көңілін аулап, күш біріктіруге болады деді, патша мұны қабылдады” [2. 281б.].

Ертедегі Қытай деректерінде “Батыс өңір” атауы мынадай екі түрлі мағынада қолданылып, орныққан географиялық термин. Оның бірінші мағынасы: негізінен 1884 жылға дейін Шыңжаң өлкесін меңзейтін ұғым болса; екінші мағынасы: қазіргі ҚХР Ганьсу өлкесінің Юймингуань, Яңгуань қамалдарының батысындағы ұлан-ғайыр өлкелерді, яғни тұтас “Орталық Азияны” білдіретін ұғым ретінде қолданылады. Ал Орта Азияның нақты қамтитын аумағы ғылымда әлі толық айқындала қойған жоқ. Жалпы “Орта Азия” немесе “Орталық Азия” деген ұғымдар – нақты бір мемлекет аты немесе белгілі саяси аймақтың да атауы емес, яғни, ол – географиялық атау. БҰҰ жанындағы ЮНЕСКО-ның Орта Азия туралы зерттеулеріне қарағанда, бұл өңір бүгінгі Орта Азиядағы бірнеше республика мен ҚХР-ның Шыңжаң өлкесін, сондай-ақ Моңғолия, Ауғанстан, Пәкістан, Иран қатарлы елдердің территориясын қатар қамтиды [3. 5 б.].

Этнографиялық салаларда XVIII ғасырда өмірге келген Қытайдағы түркология ғылымының бастау көзі болып есептелетін “Батыс өңірге саяхат”, “Батыс өңірдегі бәдәуилер елі”, “Батыс өңір шежіресі”, “Батыс өңірден байқағандар” деген секілді іргелі еңбектерді аттап өте алмаймыз. Өйткені бұл еңбектер қазіргі Шыңжаң өңірі мен Орта Азия және Ұлы Жібек жолы бойындағы елдердің салт-дәстүрін, тарихы мен географиялық жағдайын, тіл-жазу мәдениетін зерттеуде ерекше маңызға ие. Ең бастысы, бұл - Қытайдағы түркология ғылымының басты құрамдас бөлігі болып табылады [4. 80 б.].

Батыс өңір – ежелден бері көптеген ұлттар аралас қоныстанып келе жатқан өңір. Сондай-ақ Қытай және Батыс мәдениетінің пайда болуы, алмасуы, таралуы осы аймақ

тұрғындары арқылы жүзеге асатындықтан, Батыс өңір тұрғындарының нәсілдік ерекшелігін зерттеу де ғылымдағы өзекті мәселенің біріне айналды. Нәсіл дегеніміз адам нәсілі мен ұлттық тектілікті өз ішіне алады [4. 57-58 бб.].

Қытайдың Батыс өңірінің табиғи байлығы мол. Бұл өлкедегі ресурстар көзі бүкіл елдегі мұнай-газ қорының көп бөлігін құрайды. Қытай үкіметі Батыс өңірді игеру стратегиясында “маңыздылардың маңыздысы ретінде Шыңжаңды жедел игеру” деп санайды. 2000 жылы Шыңжаңда “Шыңжаңды жедел игеру кеңесі” құрылды. Арнайы бағдарлама дайындап, Шыңжаңды жедел игерудің жоба-жоспарын жасады. 1. Аймақтың табиғи ресурстық әлеуетін негізгі өнімдер базасын кеңейту стратегиясына өзгерту, негіздік инфрақұрылымдық құрылыстарды дамыту, өндіріс құрылымдарын оңтайландырып, нарық сұранысы бойынша экономикалық іс-шаралар жүргізу; 2. Экономикалық өнімділікті жоғарылатуды шаруашылық істердің басты мақсатына айналдыру, ғылыми білім беру арқылы Шыңжаңды көркейту, белсенді түрде кадр мамандарын жетілдіру және қабылдау; 3. Әлеуметтік жүйеге жаңалықтар енгізу, сыртқа есік ашуды кеңейту арқылы Шыңжаңды игеруге ыңғайлы орта қалыптастыру; 4. Экономика, қоғам, қазба байлықтары мен қоршаған ортаны өзара үйлесімді дамыту; 5. Жер жағдайына қарай әлеуетті саланың белсенділігін арттыру, маңыздыларын алға қою; Әлеуеті күштілерді қолдау, жаңа экономикалық дамуды қалыптастыру; 6. Тұрғындардың кірісін және заттық мәдени тұрмыс деңгейін жоғарылату [5].

Біздің басты назарда тұрған Шыңжаң өңірі Қытайдың экономикалық дамуы, энергетикалық және әскери қауіпсіздігі мен геосаяси мүдделер тұрғысынан өте маңызды аймақ болып табылады. Демек, Шыңжаң – Қытайдың энергетикалық күре тамыры есептелінеді. Шыңжаңдағы Тарым ойпаты, Тұрпан-Құмыл алабы, Жоңғар ойпаты энергия өндірісінің маңызды аймақтары саналады. 2019 жылғы статистикалық мәліметтерге негіздесек, Шыңжаңдағы мұнай қоры 23 млрд. тонна, Қытайдың жалпы мұнай қорының 30%-ын, ал табиғи газ 16 трлн. текше метр, Қытайдың жалпы газ қорының 34%-ын құрайтындығы, сондай-ақ 2,19 трлн. тонна көмір бар екендігі болжанған. Қытайдың жалпы көмір қорының 40%-ын ұстайды [6]. Қытай – тұрақты экономикалық дамуын сақтап, үздіксіз өсіп келе жатқан қуатты ел. Бұл елдің энергетикалық қажеттілігі күн сайын артып, қазіргі таңда бүкіл әлем елдері бойынша жалпы энергия тұтынудың төрттен бірін құрайтыны белгілі болып отыр. Шыңжаң өлкесі Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Пәкістан, Үндістан, Моңғолия, Ресей қатарлы 8 мемлекетпен шекараласады. Шыңжаң шекарасының осыншама көп елдермен шектесіп жатуы Қытайдың энергия импортында маңызды дәліз болып табылады. Орта Азиядан Шыңжаң жері арқылы Орталық Азия-Қытай табиғи газ құбыры, Қазақстан-Қытай мұнай құбыры өтеді. Ежелгі Ұлы Жібек жолы, бүгінгі Батыс Қытай Батыс Еуропа тас жолы кесіп өтетін, тоғыз жолдың торабында орналасқан Шыңжаңның энергия өндірісі мен энергия тасымалында атқарар орны ерекше.

Қытайдың Батыс өңірді игеру стратегиясының қамтитын ауқымы кең, мерзімі ұзақ. Осы жоба аясында Батыс өңірдегі энергия көздерін пайдаланумен қатар, мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз ету мақсатымен бір тіл, бір халық ұранымен біртұтас ұлттық мемлекет құру бағыты аясында автономиялы өңірлерге де ұлттық саясаттың жүргізіліп жатқаны байқалады.

Аз ұлттар шоғырлы қоныстанған Батыс өңірді игеру бағдарламасы аясында Ішкі Қытай өлкелерінен бірнеше миллиондаған халық арнайы бағдарламалар аясында қоныс аударды. Өңірдегі демографиялық өсім көшіп келушілердің үлесімен көбейді. Өңірде хань ұлтының саны артып, халықтар арасында бір-бірімен некеленгендер саны көбейіп, аз ұлттар шоғырлы қоныстанған өңірлердегі жергілікті халықтың тілі, діні, салт-дәстүр мәдениетіне орасан зор ықпал етті. Аз ұлттардың ұлттық тіл-жазуының қолданыс аясы тарыла бастады. Жер және табиғи ресурстардың жетіспеу мәселелері пайда бола бастады, өндірістік, ауылшаруашылық және ауызсуға деген сұраныс артып, өңірде су тапшылығын тудырды. Шыңжаң үкіметі мемлекеттің Батыс өңірді барынша игеру саясаты аясында аймақтағы су ресурстарын пайдаланудың жаңа әдіс-тәсілдерін жарыққа шығарды. Мысалы, Үрімжі, Қарамайлы қалаларының су тапшылығын шешу үшін Алтай тауларынан бастау алатын Қараертис суын оңтүстікке қарай бұрып, Жоңғар ойпаты арқылы Қарамайлы қаласына дейінгі каналды іске қосты. Ертіске құятын Буыршын өзенін буып, Үрімжі қаласына жеткізетін ірі канал құрылысы салынып жатыр. Іле өзені Балқаш көліне құятын сулардың 80%-ын құрайды. Ал, Текес өзені Іле өзені суының 50%-ын құрайды. Текес ауданының Қаратоғай ауылы мен Тоғызтарау ауданының Жырғалаң ауылының түйіскен жерінен Текес өзенін екі жерден буып, Тоғызтарау және Шапшал аудандарындағы Үйсін тауының солтүстік бөктеріндегі шөлейтті аумақтарды суландырып, тың жерлерді ауылшаруашылығына пайдалану жобасы іске асырылды. Солтүстіктің суын оңтүстікке бұру жобасы аясында Текес өзенінің негізгі бөлігі саналатын Көксу өзенінің суын Бозадыр таулы шатқалынан буып (теңіз деңгейінен 1700 метр биік), оңтүстіктегі Ақсу аймағының Бай ауданына жеткізу, ондағы сусыз жерлерді суландыру, өңірдің экологиялық мәселесін шешуді көздейді. Моңғолкүре ауданындағы Ақаяз өзенінің (теңіз деңгейінен 2189 метр биік) де суын оңтүстіктегі Бай ауданына асыру жоспары бар екені айтылуда. Бұның бәрі іске асса, Ақсу аймағының су мәселесін шешуде маңызды рөл атқарғанымен, орташа тереңдігі бес метрден аспайтын Балқаш көлінің тағдыры алаңдатады. Қазақстан-Қытай су қатынастарына қатысты мәселелер бірінші кезекте Ертіс пен Іле өзендерін қамтиды. Қазақстан аумағындағы Ертіс бассейнінде екі жарым миллион адам тұрады. Қазақстан үкіметі тәуелсіздік алған алғашқы күннен бастап трансшекаралық өзендердің проблемасын басымдық берілетін проблема ретінде қарап, 1992 жылы тиісті келісімнің қазақстандық жобасы Қытай тарапына табыс етілді. Шыңжаң ұйғыр автономиялы ауданының мұнай-газ орталығы Қарамай қаласына Қара Ертіс өзенінен канал тарту құрылысын Қытайдың жедел қолға алғанынан хабардар бола отырып, қазақстандықтар өз ұсыныстарын Қытайдың жеделдетіп қарауын тұрақты түрде еске салып отырды. 1997 жылы Қазақстан, Қырғызстан және Ресей мемлекеттері әр қайсысы жеке-жеке Қытай тарапына трансшекаралық өзендердің мәселелері бойынша қысқаша жазбалар жіберді. Қытай Төрағасы Цзян Цзэминьнің “Қытай бұл мәселеде ұлттық эгоизмге жол бермейді” деген ресми мәлімдемесінің үлкен маңызы бар [7].

Соңғы жылдары Қытайда Шыңжаң, Цинхай, Ганьсу қатарлы Батыс өңірлердің су тапшылығын шешу үшін Тибет жерінен бастау алып, Үнді мұхитқа құятын өзен-көлдердің суын пайдалану туралы бастамалар көтеріліп келе жатыр.

Ғаламдық су тапшылығы – өте күрделі экологиялық мәселе. Жер бетінде су тапшылығынан зардап шегіп отырған халықтар аз емес. Ал, халқы миллиардтан астам

Қытайда суға деген сұраныс жыл сайын артып келеді. Қытайдың Батыс өңірді барынша игеру жобасы аясында ХХІ ғасырда Шыңжаңның жан саны 50 миллион адамға жетуі мүмкін деген болжам бар. Алдымен Батыс өңірдің су мәселесін шешіп алу маңызды болмақ. Біраз жылдан бері су мәселесі туралы Қытайда көптеген ғалымдар зерттеулер жасап, ел арасында талқылаулар болды. Солардың ішіндегі ең ұтымдысы Гималай тауларынан бастау алатын өзендерді солтүстікке бұрып, Тибет-Цинхай үстіртінен ағатын өзендердің суларымен қосып Шыңжаң, Ішкі Моңғол, Цинхай және Ганьсу өлкелеріне жеткізу жолдары қарастырылған. Бұл жөнінде арнайы мамандар зерттеулер жүргізген. Олардың көздеген ең негізгі су көзі – Гималай тауының солтүстік бөктерінен бастау алып, батыстан шығысқа қарай ағатын Брахмапутра (Ярлұңзаңбо) өзені болмақ. Брахмапутра өзенінің жалпы ұзындығы 2900 шақырым. Су жинау алабының ауданы 935 мың км². Ол Тибет (Қытай), Үндістан, Бангладеш елдерінің аумағы арқылы Бенгал шығанағына құяды. Сағадағы орташа шығыны шамамен 12 мың м³/сек, ең жоғарысы 15 мың м³/сек асады (жазда), ең азы (қыста) 4000 м³/сек. Төменгі ағысында су деңгейінің көтерілуі 10-12 м жетеді және жиі су тасқынымен бірге жүреді [8].

Қытай Брахмапутра өзенін Тибеттің Ниңчы облысынан (теңіз деңгейінен 2558 метр биік) оңтүстік шығысқа қарай бұрып, Юннанның солтүстігі арқылы Сычуань, Цинхай өлкелерінің аумағын басып Лужияң, Лансаңжияң, Янцзы (Чаңжяң), Хуанхэ өзендерінің басқы ағарларымен жалғап, Ганьсу, Шыңжаң, Ішкі Моңғол өңірлеріне жеткізуді жоспарлайды. Шыңжаң жеріне барғанда су теңіз деңгейінен 1300 метр биіктікте болады. Бұл каналдың жалпы ұзындығы 6188 шақырым болмақ. Әрине, бұл жоспар бірер жылдың ішінде іске асатын жұмыс емес, ғасырлық жоба болмақ. Өйткені, Тибет үстіртінен канал қазып, су өткізу аса қиын жұмыстардың бірі. Алайда, бұл суды алдымен Ганьсу өлкесінің батысына, шығыс Шыңжаң мен оңтүстік Шыңжаңға апару көзделген. Тағы бір айта кетерлігі, Қытайдың бұл жоспарына Үндістанның қандай қабақ танытатыны қазірше белгісіз. Десе де, Брахмапутра трансшекаралық өзен болып табылады.

Қытайдың Батыс өңірді игеру жоспары ел ішіндегі экономикалық-әлеуметтік теңсіздіктерді шешумен қатар ел іргесін бекемдеп, біртұтас халықтық күшке айналып, тұрақтылықты сақтап, мемлекеттің ұлы мақсатын іске асырып жатыр. Сонымен қатар сыртқа бағытталған “Бір белдеу, бір жол” бастамасы Қытайды Азия, Африка, Еуропа елдерімен біріктіретін көлік дәліздерін дамытып, сауда және инвестицияның дамуына жол ашады.

Қытайдың жағдайы тұрғысынан алғанда, ресми Бейжіңнің Орталық Азияға қатысты дипломатиясы соңғы он жылдықтың ауқымында жаңа дәуірге аяқ басты, бұл ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің 2013 жылдың қыркүйегінде Қазақстандағы “Жібек жолының экономикалық белдеуі” туралы алғашқы ұсынынан айқындалды. “Бір белдеу, бір жолды” бірлесіп құру мүмкіндігін пайдалана отырып, Қытай мен Орталық Азия елдері ынтымақтастықтың жаңа өрлеуіне жол ашты. Қазіргі уақытта, Қытай Орталық Азия елдерінің негізгі экономикалық және сауда серіктесі және инвестиция көзі болып табылады. Қытай нарығы Орталық Азия елдері үшін де тартымды болып келеді. Қытайдың Орталық Азия елдеріне ықпалы бұрын-соңды болмаған қарқынмен үлкен кеңістікке жетті. Әсіресе Қытайдың “Бір белдеу, бір жол” бастамасын іске асыру Орталық Азияның экономикалық дамуына күшті серпін беріп ғана қоймай, сонымен қатар

бүкіл аймақтың жағдайы мен даму беталысына ықпалын арттырады. Бейжіңнің “Бір белдеу, бір жол” салмақты стратегиялық саясатына ауысқан сайын, Қытайдың Орталық Азиядағы экономикалық ықпалы одан әрі артады деп күтілуде. Сонымен бірге “Бір белдеу, бір жол” бағдарламасы аясында, Қытай ұсынған “Ортақ кеңесу, бірге құру, ортақ игіліктену”, “ашықтық, жасылдық және тазалық” сияқты жаңа тұжырымдамалары мен ұсыныстарын ОАА елдері белсене қабылдай бастады. Осылайша, Қытайдың ОАА елдеріне ықпалы айтарлықтай өсе бастаған. Міне, осындай жағдайлардан кейін, Қытайды тежеу мен шектеу АҚШ пен жақтастарының ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаты екенін анықтайтын үрдіс тарих сахнасына шықты [9].

Қытай басшылығының “Қытай арманын” жүзеге асыру тетіктерінің маңызды тетігі саналатын “Бір белдеу, бір жол” бастамасы, Қытай тарапының жіті кірісуімен көкжиегін кеңейтіп, ауқымын ұлғайтып, әлемдік аренада теңдессіз жоба ретінде танылып келеді. Онымен бірге, белдеу елдерінің экономикасы мен саудасына, инвестициялау мүмкіндігіне, халқының жұмыспен қамтылуына, өндірістік әлеуетінің артуына, инфрақұрылымнан пайда алуына тиісті ықпалын тигізу үстінде. Бастама аясында 2022 жылдың алғашқы жартысына дейін Қытай әлемдегі 140-тан астам мемлекет және 32 халықаралық ұйымдармен әр деңгейдегі 206 ынтымақтастық хаттамасы, ынтымақтастық жоспары, ынтымақтастық бағдарламасы, серіктестік келісімді атқару жобасы секілді деңгейлерді қамтиды. 90 мемлекетпен өзара екіжақтылы ынтымақтастық механизмдерін қалыптастырды [10].

Қытайдың қазіргі қуатты экономикасы мен жылдам дамыған озық технологиясы, аса көп жан саны көрші елдердің көңіліне күдік ұялататыны рас. Өйткені ел ішінде, Қытайдың қуатты экономикасы көрші елдердің өндірісі мен экономикасын тығырыққа тіреп, демографиялық тасқынның таптап кету қаупі бар екені айтылуда.

Сондай-ақ Қытайдың қазіргі әскери саясаты ұлттық стратегияға бағытталған, негізгі мақсаты ретінде 2035 жылға дейін заманауи қауатты армияны жасақтау болса, 2049 жылға дейін әлем бойынша ең қуатты, озық қаруланған алдыңғы қатардағы армия құру болып табылады. Сонымен бірге, Азия-Тынық мұхит аймағындағы басқа державалардың ықпалын әлсіретіп, осы аймаққа көшбасшы ретінде орнығуды көздейді. Қытайдың экономикада, ғылым-білім техникада, өндірісте жеткен теңдессіз жетістіктері елдің күш-қуатын күннен-күнге арттырып келеді. Күшті экономикамен бірге әскери қуатының ұлғаюы дүниежүзілік саясаттағы белсенді рөлін қалыптастырды.

Қорытынды

Қытай Батыс өңірді барынша игеру саясаты арқылы әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктерді жойып, біртұтас іргелі ел құрып, ішкі тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтап, ұлтаралық қатынастарды реттеп, автономиялы өңірлерде қытайлық ерекшелікке ие автономия үлгісін жасап, ұлттық мәселелерді түбегейлі шешіп, бір тілде сөйлейтін Жұңхуа (қытай) халқын қалыптастыруды көздейді. Қытайдың Батыс өңірді игеру стратегиясы – Қытай Халық Республикасының жалпы әлеуметтік-экономикалық даму беталысының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Қытайдың Батыс өңірді игеру стратегиялық жоспары экономиканың бір ғана саласын өркендету ғана емес, осы

өңірді жалпы қоғамды комплексті түрде дамытуды көздейді. Көп ұлтты мемлекеттерде ұлтаралық қатынастар күрделі мәселе болып саналады. Ежелден бері ел бірлігі мен халық ынтымақтастығы Қытай халқының тарихындағы басты мәселе болатын. Бұл – Қытайдың дамуы мен өркендеуінің кепілі ретінде қарастырылады. Ұлттық бірлік пен халықтар татулығын сақтаудың көпұлтты мемлекет үшін алар орны ерекше.

Жоғарыда айтылғандай, Қытайдың Батыс өңір деп аталатын аймағының бір бөлігін Шыңжаң өлкесі алып жатыр. Қытай бұл аймаққа XVIII ғасырдың екінші жартысынан бері қарай иелік етіп келеді. Шыңжаңның байырғы тұрғындары қатарында ұйғырлармен бірге қазақ халқы да бар.

Қазіргі кезде бүкіл әлем елдері арасында ұлттық мәселенің шиеленісуінен ұлтаралық қақтығыстар туындап жатыр. Ұлттық мәселе әрдайым діни сеніммен, ұлттық салт-дәстүр мәдениетімен байланысты болып келеді. Ұлттардың бір-бірінен айырмашылығы оның тілінде ғана емес, діни мен мәдениетінде жатыр. Ұлттық мәселелерді шешу барысында діни салада да саясат жүргізіледі. Ел ішіндегі ұлттар мәселесін түбегейлі шешудің жолы – оларды бір халыққа айналдыру екендігін мемлекет билігін ұстаған үстем ұлттар ежелден жақсы біледі. Қытайдың Батыс өңірді игеру жоспары ұлттық мәселені шешудің тағы бір жолы екені анық.

Әдебиеттер тізімі

1. 曾飞远 (Зың Фейюань) 西部地区发展国家报告 [Мемлекеттік Батыс бөлікті игеру жөніндегі есеп-материалдары]. – Бейжің, 2003. – 555 б.
2. Ахметұлы Ш. Ежелгі Үйсін елі, Қытай деректері мен зерттеулер. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2005. – 350 б.
3. Чжуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер (1 том). – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1998. – 739 б.
4. Мәсімханұлы Д. Қытайдағы түркологиялық зерттеулер. – Алматы: Алгоритм, 2023. – 204 б.
5. 新疆年度报告数据收集 [Шыңжаңның жылдық мәліметтер жинағы]. – Үрімжі, 2001. – 80 б.
6. Қытай ұлттық мұнай компаниясы. Шыңжаңның мұнай саласындағы соңғы жетістіктері [Электронды ресурс] – 2019. URL: <http://news.cnpc.com.cn/system/2019/08/07/001739969.shtml>. (қаралған күні: 21.06.2024).
7. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. – Алматы: Қарасай, 2006. – 216 б.
8. Брахмапутра [Электронды ресурс]. – 2001. – URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/001/193.htm> (қаралған күні: 12.05.2024).
9. Мәсімханұлы Д. Шығыс әлемі: Аңыз бен шындық. – Алматы: ЖШС “Литера-М” баспасы, 2023. – 448 б.
10. Әбиденқызы А., Қадылғазыұлы Қ. Қытайдың “Бір белдеу, бір жол” стратегиясы және Қазақстанның экономикалық мүддесі. – Алматы: Алгоритм, 2023. – 312 б.

References

1. Zeng Feiyuan 曾飞远. 西部地区发展国家报告 [National Report on the Development of the western region] (Beijing, 2003, 555 p.) (in Chinese).
2. Ahmetuly Sh. Ezhelgi Ujsin eli, Qytaj derekteri men zertteuler [Ancient Homeland, China Data and Research] (Xinjiang People's Publishing House, Urumqi, 2005, 350 p.) [in Kazakh].
3. Zhongguo tarihnamalaryndagy qazaqqa qatysty derekter [Data related to Kazakhs in Zhongguo historiography] (Nations Publishing House, Beijing, 1998, 739 p.) [in Kazakh].
4. Masimhanuly D. Qytajdagy turkologiyalyq zertteuler [Turkological studies in China] (Algorifm, Almaty, 2023, 204 p.) [in Kazakh].
5. 新疆年度报告数据收集[Xinjiang Annual Report Data Collection] (Urumqi, 2001, 80 p.) (in Chinese).
6. Qytaj ulttyq munaj kompaniyasy [China National Company]. Shynzhannyn munaj salasyndagy songy zhetistikteri [Xinjiang's latest oil breakthroughs] [Electronic resource]. URL: <http://news.cnpc.com.cn/system/2019/08/07/001739969.shtml>. (accessed: 21.06.2024) [in Kazakh].
7. Abdulpattaev S. Halyqaralyq qatynastar zhane Qazaqstannyn syrtqy sayasaty [International relations and foreign policy of Kazakhstan] (Qarasay, Almaty, 2006, 216 p.) [in Kazakh].
8. Brahmaputra [Electronic resource] Available at: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/001/193.htm> (accessed: 12.05.2024).
9. Masimhanuly D. Shygys alemi: Anyz ben shyndyq [Eastern world: legend and reality] (Litera-M, Almaty, 2023, 448 p.) [in Kazakh].
10. Abidenkyzy A., Kadylgazyuly K. Qytajdyn "Bir beldeu, bir zhol" strategiyasy zhane Qazaqstannyn ekonomikalyq muddesi [China's "One Belt, One Road" strategy and Kazakhstan's economic interests] (Algorifm, Almaty, 2023, 312 p.) [in Kazakh].

Д. Масимханұлы, Е. Жомарт, Т. Қадыл

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Программа развития Западного региона Китая и ее политическое и экономическое влияние на Казахстан

Аннотация. В статье особое внимание будет уделено так называемому Западному региону Китая, а также будут освещены причины возникновения стратегического плана освоения Западного региона, условия реализации и его влияние на меньшинства Западного региона. Также в рамках программы Западного региона Китая речь идет о политическом, социально-экономическом положении населения Западного региона, стратегическом плане Китая международного значения "Один пояс, один путь".

Цель работы состоит в том, чтобы проанализировать причины возникновения и реализацию плана максимального освоения Китаем Западного региона, который оказался для нас слишком загадочным, проанализировать проводимую им политику с точки зрения национальных и государственных интересов, а также проанализировать влияние этого плана на Казахстан.

Ключевые слова: Западный регион Китая, меньшинства, Казахстан, Китай, Один пояс, один путь, Синьцзян, водные проблемы.

D. Masimkhanuly, E. Zhomart, T. Kadyl

Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

China's Western region development program and its political and economic influence on Kazakhstan

Abstract. The article will pay special attention to the so-called Western region of China and will also highlight the reasons for the emergence of the strategic plan for the development of the Western region, the conditions for its implementation and its impact on the minorities of the Western region. Also, within the framework of the program of the Western Region of China, we are talking about the political, socio-economic situation of the population of the Western region, China's strategic plan of international importance "One Belt, One Road".

The purpose of the work is to analyze the causes and implementation of the plan for China's development of the Western region, which turned out to be too mysterious for us, to analyze its policy from the point of view of national and state interests, as well as to analyze the impact of this plan on Kazakhstan.

Keywords: Western region of China, minorities, Kazakhstan, China, One Belt, one Road, Xinjiang, water problems.

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Д. – филология ғылымдарының докторы, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, Алматы, Қазақстан.

Жомарт Е. – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Қадыл Т. – PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Massimkhanuly D. – Doctor of Philology, General director of the R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Zhomart E. – Master of Humanities, Researcher of the R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Kadyl T. – PhD, Researcher of the R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 17.09.91

Научная статья

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-208-221>

Тюркское несторианство в Казахстане и на сопредельных территориях

Р.К. Каликов*¹, Р.М. Валеев²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Российская Федерация

(E-mail: ¹k_rusenu@mail.ru, ²valeev_rm2@inbox.ru)

Аннотация. Статья посвящена вопросу распространения христианства несторианского толка в среде средневековых тюрков Центральной Азии.

Христианство несторианского толка в определенный период было самым распространенным христианским течением на территории Центральной Азии и сопредельных территориях, имея значительное влияние. В отдельных регионах Казахстана несторианство получило значительное развитие, свидетельством чего являются многочисленные археологические материалы и письменные источники.

Христианство несторианского толка связано с учением византийского архиепископа Нестория, выходца из Сирии, вставшего во главе Константинопольской епархии в 428 г. Диофизитское учение Нестория, в основе которого лежит представление о двойственной природе Иисуса как бога и человека.

Целью данной статьи является обзор имеющихся источников по тюркскому несторианству, попытка их классификации, анализ материалов. Источники по истории тюркского несторианства в Казахстане и на сопредельных территориях можно поделить по происхождению на сирийские, персидские, арабские, византийские, китайские, собственно тюркские и сиро-тюркские. Важнейшую роль играют данные археологических раскопок, эпиграфические материалы. Авторы статьи анализируют содержание Суджинской надписи и других текстов, исследуют сущность идей несторианства, раскрывают историю зарождения и распространения тюркского несторианства.

Ключевые слова: тюрки, христианство, христиане, несторианство, средневековье, великий шелковый путь.

Поступила: 04.09.2023; Принята: 14.06.2024; Доступна онлайн: 28.06.2024

Введение

В раннесредневековой Центральной Азии были распространены различные ответвления христианства. Это и сирийская яковитская церковь, и представители православной церкви, и армяне-халкидоняне и др. [1, с. 39]. Однако из всех ответвлений христианства в регионе в средние века наибольшее распространение получило христианство несторианского толка. Данное направление связано с учением византийского архиепископа Нестория, выходца из Сирии, вставшего во главе Константинопольской епархии в 428 г. Диофизитское учение Нестория, в основе которого лежит представление о двойственной природе Иисуса как бога и человека, впоследствии было осуждено в Византии как ересь [2, с. 158], однако распространилось и получило дальнейшее развитие на востоке. В частности, в 486 г. оно было принято автономной персидской церковью.

Говоря о численности христиан различных толков, аль-Бируни в своем труде конца X в. «Памятники минувших поколений» говорит, что мелькиты (православные) и несториане превосходят по численности представителей всех других направлений, а также что большая часть населения Сирии, Ирака и Хорасана являются несторианами [3, с. 317].

Методы исследования

Целью исследования является обзор имеющихся источников по христианству несторианского толка у древних тюркских племен, попытка их классификации, анализ письменных и материальных источников.

Методологической основой исследования являются следующие научные методы: историзм, анализ, диахронический анализ, контекстный анализ, герменевтический анализ и историко-сравнительный метод.

Обсуждение и результаты

Вопросами, связанными с проблемой распространения несторианства в Центральной Азии в разное время, занимался целый ряд исследователей, среди которых можно назвать, в частности, таких ученых, как В.В.Бартольд [4], А.Мингана [5], Л.Р.Кызласов [6], А.Атия [7], Е.И.Кычанов [8], Л.Н.Гумилев [9], А.Б.Никитин [10], М.Диккенс [11].

Отметим отдельно вопрос языка сиро-тюркских надписей, который сформировался в Семиречье и Восточном Туркестане и, будучи по сути тюркским, имел большое количество сирийских заимствований, графически передавался с помощью модифицированного сирийского алфавита. Различными вопросами, связанными с данным языком, занимались Д.А.Хвольсон [12; 13], П.К.Коковцев [14], С.Е.Малов [15], Н.В.Пигулевская [16; 17], Ч.Джумагулов [18; 19].

По всей видимости, в среднеазиатский регион, в частности, в Бактрию, христианство проникает гораздо раньше конца V в. Так, сасанидский правитель Кавад I, в 498 г. вынужденный из-за внутренних распрей бежать к эфталитам, получает помощь от христианской общины, что говорит о наличии сложившейся христианской общины:

«Кавад спасся и отправился в страну тюрков... Он обратился за помощью к правителю тюрков и тот отправил войско с ним в его страну, и он сверг Замаспа после двух лет царствования. Он убил нескольких магов и многих заключил в тюрьму. Кавад был благосклонен к христианам, потому что они оказали ему услугу на его пути к правителю тюрков» [5, с. 302-303].

Несмотря на то, что в рукописи, процитированной выше, упоминается правитель тюрков, речь идет, по всей видимости, об эфталитах, так как в указанное время тюрки еще не вышли на международную арену. Об этом говорит и хроника Иешу Стилита:

«Воцарился вместо него у персов Замашп, брат его. Кавад же взял себе у гуннов в жены дочь своей сестры. Его сестра была там взята в плен во время войны, в которую был убит его отец, а так как она была дочерью царя, то стала женой гуннского царя, и от него у нее была дочь. Когда Кавад бежал туда, она дала ее ему в жены. Он приободрился, породнившись с царем, и плача перед ним ежедневно, просил его дать ему войско в помощь, чтобы он пошел истребить знать и утвердиться в своем государстве. И дал ему его тесть немалое войско, по его просьбе» [20].

Известно также, что в 549 г. несторианский патриарх Мар-Абу назначил в Бактрии епископа по просьбе эфталитов-христиан. Данный факт показывает институционализацию церкви в Средней Азии в VI в., которая, очевидно, лишь закрепила результат процесса распространения христианства в регионе.

В Маргиане христианство, возможно, появилось еще раньше. Ряд раскопок в древнем Мерве показывает наличие христианских захоронений, датирующихся III в. н.э. [21, с. 10]. А.Б.Никитин допускает проникновение христианства в Мерв к концу I – началу II вв. н.э. [22, с. 164].

В 60-е гг. VI в. в результате объединенных действий Ирана и тюрков под руководством Истеми государство эфталитов было разгромлено, значительная часть Средней Азии оказалась под властью тюрков. По-видимому, в результате этих походов тюрки знакомятся с христианством и частично перенимают его, если не полностью, то, по крайней мере, некоторые его внешние атрибуты. В частности, известен случай, когда в 591 г. взятые в плен тюрки, воевавшие на стороне Бахрама Чубина, персидского военачальника, носили на лбах знак в виде креста.

Об этом упоминает в своей «Истории» Феофилакт Симокатта: *«Но ромейское войско, окружив этот холм, одолело отряд беглецов. Многих из них, взяв в плен, привели связанными к Хосрову. (13) Некоторых из них персидский царь отдал на суд мечей, других же отдал растоптать слонам. Узнав, что некоторые из взятых в плен принадлежат к племени тюрков, он, прославляя мощь ромеев, отправил их к императору Маврикию в качестве первых победных даров. (14) На лбу у этих пленников был вырезан знак страданий господних. У исповедующих христианскую религию он называется крестом. Император стал спрашивать у варваров, что означает этот знак. (15) Они ответили, что получили его от матерей: когда у живших на востоке разразилась сильная моровая язва, то, по настойчивому совету некоторых из христиан, они острием накололи на лбу мальчиков этот знак. Так как варвары не отвергли этого предложения, то те получили спасение от этого совета» [23, с. 615-616].*

Есть также полулегендарные сведения об обращении большого количества тюрков в христианство митрополитом Мервским Илией в середине VII в. В частности, история о данном обращении приводится в анонимной Хузистанской хронике, которая была опубликована Игнацио Гвиди в 1891 г.

«Илия, митрополит Мерва, обратил большое число тюрков... Во время поездки в страны, расположенные за линией границы (река Окс - Амударья) его встретил правитель, который собирался сражаться с другим правителем. Илия попытался длинной речью отговорить его от боя, но царь сказал ему: «Если ты покажешь мне знак, подобный тем, которые показывают жрецы моих богов, я поверю в твоего Бога». Правитель приказал жрецам демонов, сопровождавших его, и они призвали демонов, которым поклонялись, и тотчас небо покрылось тучами, начался ураган, раздались громы и молнии. Илия, движимый божественной силой, сотворил крестное знамение и все исчезло. Когда правитель увидел, что сотворил Илия, он пал ниц и поклонился ему и обратился (в христианство) вместе со всем своим войском. Святой привел их к ручью, крестил их всех, рукоположил им священников и диаконов и вернулся в свою страну» [24, с. 39].

Приведенные сведения из жития мервского митрополита Илии, разумеется, фантастичны и, по всей видимости, частично заимствованы из Библии. Однако территория за рекой Окс, упомянутая в тексте, после разгрома эфталитов действительно входила в зону влияния Западно-Тюркского каганата. Помимо упоминавшейся выше Бактрии, Согдиана также была одним из крупных центров христианства несторианского толка. Согдийцы в целом сыграли значительную роль в распространении религий на восток по Великому Шелковому пути, в частности, и в распространении среди тюрков буддизма и манихейства [25, с. 57]. Христианство не стало исключением. В Восточном Туркестане было найдено значительное количество согдийских христианских текстов, в Самарканде была основана митрополия.

К VIII в. христианство, наряду с буддизмом и манихейством, стало одной из основных религий Семиречья и Восточного Туркестана.

Так, на территории Семиречья известны археологические свидетельства присутствия христианства. Для примера таковых можно назвать материалы с раскопок Ак-Бешима, Тараза, Илибалька, Койлыка. В частности, на городище Ак-Бешим, в Кыргызстане, были исследованы христианский некрополь VI-VII вв., а также церковь, датируемая VIII в. [6, с. 155-242]. Известны христианские захоронения в некрополе Тараза, кроме того, при раскопках городища Тараз были обнаружены сирийские и согдийские надписи на керамических обломках (Бернштам). Примечательна сиро-тюркская надпись на хуме, найденном на Краснореченском городище (Кыргызстан): «Этот хум предназначен для учителя Йарук-тегина. Мастер Пастун. Пусть будет он наполненным, аминь, аминь!» [26, с. 68]. Сирийский термин «учитель» в данном случае свидетельствует об отношении к несторианству, тюркское же имя говорит о тюркском (карлукском) происхождении Йарук-тегина. Известны находки носильных крестов, в частности, на городище Красная речка и в некрополе Костобе [27, с. 68; 28, с. 12-13].

Примерно в 781 году нашей эры Тимофей, несторианский патриарх, писал в своем письме к маронитам, что некий правитель тюрков перешел в христианство вместе с народом:

«Царь тюрков, почти со всеми (жителями) его страны, оставил свое древнее идолопоклонство и стал христианином, и он просил нас в своих письмах дать митрополита для его страны и это мы сделали».

В письме к маронитам №41 Тимофей пишет:

«Ибо вот, во всех землях Вавилона [Багдада], Парса [Персии] и Атура [Ассирии], и во всех восточных землях, и среди Бет-Хиндувайе и даже среди Бет-Шинайе, среди Бет-Туптайе и то же самое среди Бет-Тюркайе и все эти владения под этим патриаршим престолом...» [11, с. 118].

В данном письме перечислены епархии Восточной Церкви, среди которых упоминаются Китай (Бет-Шинайе), Тибет (Бет-Туптайе) и некая тюркская епархия (Бет-Тюркайе).

Речь идет, по всей видимости, о карлуках, территория которых входила в список несторианских митрополий XIV в. К моменту составления списка, карлуки как этнополитическое объединение уже не существовали, однако список включал в себя все митрополии, которые когда-либо функционировали.

В IX в. ислам активно теснит христианство по всему пространству среднеазиатского региона, однако в Семиречье христианские общины продолжают существовать. Об этом говорит, в частности, большое количество надгробных надписей на сирийском и тюркском языках, исследованных в регионе. Известна надгробная надпись кузнеца (темирчи) Георгия, христианина-тюрка из Сарыга, датирующаяся XI-XII вв., а также христианские надгробия XIII-XIV вв. из Кыргызстана и Казахстана [10, с. 127-128].

Сохранение христианства несторианского толка в Семиречье в монгольскую эпоху подтверждают и раскопки последних лет на городище Илибалык. Среди материалов, датирующихся XIII-XIV вв., исследованы надгробные камни с изображениями крестов и надписями на сирийском и тюркском языках, написанные сирийским шрифтом. В частности, на камнях упоминаются Баршабба Куш, Петрос, сын Тегина, «верующая Ширин», «учитель Феврония». Сочетание сирийского шрифта, ограниченного использования сирийского языка и тюркских имен позволяет исследователям предположить, что повседневным языком христиан Жетысу был тюркский, но сирийский язык ограниченно использовался как язык церковной литургии [29].

О несторианском поселении и храме поблизости от Каялыка сообщает и Гийом де Рубрук в XIII в.: *«Итак мы выехали из вышеупомянутого города [Кайлака] в праздник святого Андрея и там поблизости, в трех лье, нашли поселение совершенно несторианское. Войдя в церковь их, мы пропели с радостью, как только могли громко: «Радуйся, Царица», так как уже давно не видали церкви»* [30, с. 133].

Он же пишет о Семиречье: *«Земля эта прежде называлась Органум, и жители её имели собственный язык и собственные письмена. Но теперь она была вся занята туркоманами. Этими письменами и на этом языке несториане из тех стран прежде даже справляли службу и писали книги»* [30, с. 126].

Остановимся несколько подробнее на сиро-тюркских надгробных камнях монгольского времени, дающих богатый эпиграфический материал. Прежде всего это памятники из Кыргызстана, число находок которых, согласно Ч. Джумагулову, составляет более 700 единиц [31, с. 38]. Кроме того, известны сиро-тюркские рукописи, в частности, третий

фрагмент рукописей Кара-Хото, а также турфанская рукопись в Восточном Туркестане, наскальная эпиграфика в Средней Азии.

Что касается Восточного Туркестана, то христианство также проникает туда достаточно рано, по всей видимости в V-VI вв. После распада Уйгурского каганата та часть уйгуров, что закрепилась в Восточном Туркестане также попала под влияние уже бытовавшего в данном регионе христианства. Широко известно, что достаточно долгое время в среде уйгуров доминирующее положение занимало манихейство, пользующееся покровительством правящего дома [32, с. 2572]. Манихейцы, используя свое положение, оттеснили другие религии, вели активную миссионерскую деятельность, однако с уничтожением каганата довольно быстро стали терять позиции. Не исчезнув окончательно, уйгурское манихейство было вынуждено мириться с другими религиями. В частности, в пределах Уйгурского Турфанского идыкутства (IX–XIII вв.), христианство, наряду с манихейством и буддизмом, было представлено достаточно хорошо.

В частности, говоря об уйгурах, Гийом де Рубрук сообщает: «Прежде всего назову Югуров, земля которых соприкасается с вышеупомянутой землей Органум, именно между названных гор в восточном направлении, во всех городах их перемешаны несториане и саррацины» [30, с. 127].

Существует значительное количество христианских письменных источников данного региона, большая часть которых представляет собой согдийские христианские тексты. Будучи одной из главных движущих сил Великого Шелкового пути, согдийцы активно распространяли христианство. Влияние согдийцев в распространении христианства было настолько велико, что согдийский язык стал вторым после сирийского языком несториан. Основную часть согдийской христианской литературы составляли переводы священных текстов, теологических сочинений, молитв и гимнов [10, с. 126].

Так, анализируя корпус найденных в Турфане письменных фрагментов, написанных сирийским шрифтом, количество которых составило более тысячи, Э.Хантер приводит следующую статистику:

- 1) согдийский язык – 550;
- 2) сирийский язык – 519;
- 3) уйгурский – 52;
- 4) новоперсидский – 3;
- 5) среднеперсидский – 1 [33, с. 304].

Среди христианских рукописей, написанных на уйгурском языке, до нас дошли тексты молитв, переводные записи различных легенд библейского содержания, фрагменты жития святого Георгия.

Определенный интерес как очередное свидетельство существования сиро-тюркского языка представляет третий фрагмент рукописи, найденной в Кара-Хото.

1. ał ... s ka kuč ... t bi
2. tmiz išo mšiha ning kuč b...
3. bir ma ki auiza ba šla
4. arik adgu kilinčlik
5. iuhnn z`ura aunqlis

6. atlik bil... u ...ir miš...
7. ts`ita bitig bizing bia ti
8. mš[i]ha tin ki auzining... t
9. iuhnn z`ura ka ... mi
10. ... at ... š
11. ... ka ...
12. ... hia ...
13. ... țur... [17, с. 230].

Существует точка зрения, что среди племен гузов, обитавших в прикаспийском регионе, также бытовало христианство. Об этом говорит, в частности, В.В. Бартольд, ссылаясь на свидетельство Казвини.

Определенный интерес представляет дискуссионный вопрос о христианстве среди енисейских кыргызов. В 1900 г. Г.Рамстедом в верховьях р. Селенга была найдена тюркская надпись, получившая название Суджинской. Приведем ее текст, достаточно короткий.

- (1) Uıyur jirintä Jaylaqar qan ata kältim (?)
- (2) Qyrqyz oıly män boıla qutluy jaryan
- (3) män qutluy baıa tarqan ögä buıruqy män
- (4) küm soruıum kün toısuqa batsyqa
- (5) tägdi baı bar ärtim ayylym on jylqym sansyz ärti
- (6) inim jiti uryım üç qyzım üç ärti äblädim oylumyn
- (7) qyzımyn qalynsyz birtim maryma jüz är turuy b(ir)tim
- (8) jäginimin atymyn körtim amty öltim
- (9) oylanym ärdä marymynča bol qanqa tap qatyylan
- (10) uluy oylum s...a bardy
- (11) körmädim r...m oıul [34, с. 76-77].

В седьмой строке данного текста упоминается некий «мар» (наставник), которому герой текста (по всей видимости, кыргызский вельможа Бойла Кутлуг-ярган) дал стоянку (туруг) и сто свободных мужей (эр). Словом «мар» в сирийской несторианской церкви обозначалось духовное лицо.

Известны несколько стел с руническими надписями енисейских кыргызов VIII-IX вв. с изображениями крестов и изображения несторианских священников на енисейских скалах [35, с. 166]. Влияние христианства сказалось на погребальном обряде кыргызов – в этот период происходит частичная замена трупосожжений трупоположениями.

Заключение

По всей видимости, причиной принятия кыргызами несторианства мог явиться политический фактор. Главный политический соперник кыргызов – уйгуры, исповедовали манихейство, представители которого, став доминировать в каганате, проявили определенную нетерпимость к другим религиям. Кыргызы и карлуки, став союзниками в борьбе с уйгурами, стали единоверцами. Отметим, впрочем, что, как и во

многих других случаях, новая религия распространялась в основном среди аристократии, почти не затронув рядовых общинников, составлявших большинство населения. В целом же влияние христианства на духовную культуру енисейских кыргызов было поверхностным – к концу IX в. никаких следов его в верховьях Енисея не осталось.

Таким образом, источники по истории тюркского несторианства в Казахстане и на сопредельных территориях можно поделить по происхождению на сирийские, персидские, арабские, византийские, китайские, собственно тюркские и сиро-тюркские. Важнейшую роль играют данные археологических раскопок, эпиграфические материалы.

По всей видимости, активно распространяя свою религию по Великому Шелковому пути, в Средней Азии, Восточном Туркестане, Китае и Индии, несторианские миссионеры почти не проникали глубоко в степи с их малочисленным и небогатым населением. Таким образом, распространяясь в Средней Азии, Южном и Юго-Восточном Казахстане, Восточном Туркестане, несторианство не затронуло большую часть тюркского мира. О доминировании христианства трудно говорить и применительно к данным регионам, однако с VIII по XIII вв. несторианство сыграло здесь значительную роль.

Список литературы

1. Волков И.В. Этноконфессиональные отношения в русском Туркестане // Макарьевские чтения: материалы X международной конференции (25-27 ноября 2015 года) / Отв. ред. А.П.Адлыкова. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2015. – С. 37-46.
2. Книга еретиков: антология / сост., предисл., коммент. Д.Бирюкова. – СПб.: Амфора. ТИД Амфора; РХГА, 2011. – 474 с.
3. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. Том 1. Памятники минувших поколений. – Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957. – 527 с.
4. Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период // Записки Восточного отделения Российского археологического общества. – Т. VIII. – СПб., 1894. – 32 с.
5. Mingana A. The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: a New Document. – Bull. of J. Rylands Library. 9, 2, 1925. [Электронный ресурс] – 2023. – URL: <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m1173&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF> (дата обращения: 01.05.2023).
6. Кызласов Л.Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954 гг. // Тр. КАЭЭ. Т. II. – М.: 1958. – С. 155-242.
7. Atiya, Aziz S. A History of Eastern Christianity. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1968. – 456 p.
8. Кычанов Е.И. Сирийское несторианство в Китае и Центральной Азии // Палестинский сборник. – Выпуск 26 (89). Филология и история. – Л.: Наука, 1978. – С. 76-85.
9. Гумилев Л.Н. Несторианство и Древняя Русь // «Доклады по этнографии». – Л.: ВГО, 1967. – С. 5-24.
10. Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. – М.: Наука, 1984. – С. 121-137.

11. Dickens M. Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks // Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series, Vol. 20, No. 2 (APRIL 2010), – P. 117-139.
12. Хвольсон Д.А. Несторианские надписи из Семиречья // Записки восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества. – Т. 1. – М., 1886. – С. 217-221.
13. Хвольсон Д.А. Сиро-тюркские несторианские надгробные надписи XIII-XIV столетий, найденные в Семиречье // Восточные заметки. – СПб., 1895. – С. 115-129.
14. Коковцов П. Христианско-сирийские надгробные надписи из Алмалыка (с приложением табл. XII) // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Том шестнадцатый. 1904-1905. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1906. – С. 190-200.
15. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959. – 112 с.
16. Пигулевская Н.В. Сирийские и сиро-тюркские фрагменты из Хара-Хото и Турфана // Советское востоковедение. – 1940. – №1. – С. 212-237.
17. Пигулевская Н.В. Еще раз о сиро-тюркском // Тюркологический сборник. – Москва: Наука, 1966. – С. 228-232.
18. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии. – Фрунзе: АН Киргизской ССР, 1971. – 161 с.
19. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. – Фрунзе: Илим, 1987. – 167 с.
20. Иешу Стилит. Хроника. [Электрон. Ресурс] – 2023. – URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus14/Iesu_Stilit/frameset1.htm (дата обращения: 01.05.2023).
21. Шишкина Г.В. Христианство в Средней Азии // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1994. – С. 6-18.
22. Никитин А.Б. К истории христианства в Мерве // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2015. – №1(47). – С. 164-170.
23. Феофилакт Симокатта. История // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / Составление и редакция Александра Николаевича Гаркавца. – Алматы: Баур, 2005. – С. 583-639.
24. Nöldeke Th. Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik. – «Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften». – Wien. Bd 128, 1893. Abh. IX. – 48 s.
25. Kalikov R.K. Manichaeism in the Uyghur written monuments // Turkic Studies Journal. – 2022. – Vol.4 – P. 51-62. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-51-62>
26. Горячева В.Д. Город Золотого верблюда (Краснореченское городище). – Фрунзе: Илим, 1988. – 118 с.
27. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. – Алматы, 2012. – 390 с.
28. Байпаков К.М., Терновская Г.А. Христианство в Южном Казахстане и Семиречье (VI-XIV вв.) // Религии Центральной Азии и Азербайджана. – Том IV. Христианство. – Самарканд: МИЦАИ, 2018. – С. 8-47.
29. Voyakin D., Gilbert S.T., Stewart Ch. A. The Christian Community of Medieval Ilibalyk: Initial

Archaeological Investigations of a Medieval Site in Southeastern Kazakhstan // История и Археология Турана. – Vol. 5, 2020. – P. 356-367.

30. Плано Карпини Дж. История Монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны [пер. А.И. Малеина]. – М., 1957.

31. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. – Фрунзе: Илим, 1987. – 167 с.

32. Каликов Р.К. Манихейство в Уйгурском каганате // Сборник материалов XVII международной научной конференции молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM- 2022». – Нур-Султан: ЕНУ, 2022. – С. 2572-2576.

33. Hunter E. The christian library from Turfan: SYR HT 41-42-43 an early exemplar of the UDRĀ1 // Hugoye: Journal of Syriac Studies. – Vol. 15.2. – 2012. –P. 301-351.

34. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. – 451 с.

35. Кляшторный С.Г. Историко-культурное значение Суджинской надписи // Проблемы востоковедения. – 1959. – №5. – С. 162-169.

References

1. Volkov I.V. Jetnokonfessional'nye otnoshenija v russkom Turkestane [Ethno-confessional relations in Turkestan], Makar'evskie chtenija: materialy X Mezhdunarodnoj konferencii [Makariev Readings: Proceedings of the X International Conference] (Gorno-Altaysk, 2015, P. 37-34) [in Russian].

2. Birjukova D. Kniga eretikov: antologija [Book of Heretics: An Anthology] (Saint-Petersburg, Amfora, 2011, 474 p.) [in Russian].

3. Biruni Abu Rajhan. Pamjatniki minuvshih pokolenij [Monuments of past generations.]. Izbrannye proizvedenija. Tom 1. [Selected Works. Volume 1] (Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1957, 527 p.) [in Russian].

4. Bartol'd V.V. O hristianstve v Turkestane v domongol'skij period. Zapiski Vostochnogo otdelenija Rossijskogo arheologicheskogo obshhestva [About Christianity in Turkestan in the pre-Mongol period, Notes of the Eastern Branch of the Russian Archaeological Society] (Saint-Petersburg, 1894, 32 p.) [in Russian].

5. Mingana A. The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East: a New Document. – Bull, of J. Rylands Library. 9, 2, 1925 [Electronic resource] Available at: <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:1m1173&datastreamId=POST-PEER-REVIEW-PUBLISHERS-DOCUMENT.PDF> (accessed 01.05.2023).

6. Kyzlasov L.R. Arheologicheskie issledovanija na gorodishhe Ak-Beshim v 1953-1954 gg. [Archaeological research at the Ak-Beshim settlement in 1953-1954.] (Moscow, 1958, P.155-242) [in Russian].

7. Atiya, Aziz S. A History of Eastern Christianity (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1968, 456 p.).

8. Kychanov E.I. Sirijskoe nestorianstvo v Kitae i Central'noj Azii. [Syrian Nestorianism in China and Central Asia]. Palestinskij sbornik. Vypusk 26 (89). Filologija i istorija (L.: Nauka, 1978, P. 76-85) [in Russian].

9. Gumilev L.N. Nestorianstvo i Drevnjaja Rus'. – «Doklady po jetnografii» [Nestorianism and Ancient Russia. – "Reports on ethnography"] (L.: VGO, 1967, P. 5-24) [in Russian].
10. Nikitin A.B. Hristianstvo v Central'noj Azii (drevnost' i srednevekov'e) [Christianity in Central Asia (Antiquity and the Middle Ages)]. Vostochnyj Turkestan i Srednjaja Azija. Istorija. Kul'tura. Svjazi [East Turkestan and Central Asia. History. Culture. Relations] (Moscow: Nauka. 1984, P. 121-137) [in Russian].
11. Dickens M. Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks // Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series, Vol.20, No.2 (April 2010), P. 117-139.
12. Hvol'son D.A. Nestorianskie nadpisi iz Semirech'ja. Zapiski vostochnogo otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshhestva. [Nestorian inscriptions from Semirechye. Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society] (Moscow, 1886, P. 217-221) [in Russian].
13. Hvol'son D.A. Siro-tjurkskie nestorianskie nadgrobnye nadpisi XIII-XIV stoletij, najdennye v Semirech'e. Vostochnye zametki. [Syro-Turkic Nestorian tombstone inscriptions of the XIII-XIV centuries found in Semirechye. Oriental Notes] (Saint-Petersburg, 1895, P.115-129) [in Russian].
14. Kokovcov P. Hristiansko-sirijskie nadgrobnye nadpisi iz Almalyka. [Christian-Syrian tombstone inscriptions from Almalyk]. Zapiski Vostochnogo Otdelenija Imperatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obshhestva [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society] 1904-1905. (Sankt-Peterburg.: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1906, P. 190-200) [in Russian].
15. Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. [Monuments of the ancient Turkic script of Mongolia and Kyrgyzstan] (M.-L.: 1959, 112 p.) [in Russian].
16. Pigulevskaja N.V. Sirijskie i siro-tjurkskij fragmenty iz Hara-Hoto i Turfana [Syriac and Syro-Turkic fragments from Khara-Khoto and Turfan], Sovetskoe Vostokovedenie, №1, P. 212-237 (1940) [in Russian].
17. Pigulevskaja N.V. Eshhe raz o siro-tjurkskom [Once again about the Syro-Turkic]. Tjurkologicheskij sbornik (Moskva: Nauka, 1966, P. 228-232) [in Russian].
18. Dzhumagulov Ch. Jazyk siro-tjurkskih (nestorianskih) pamjatnikov Kirgizii [The language of the Syro-Turkic (Nestorian) monuments of Kyrgyzstan] (Frunze: Academy of Sciences of the Kirghiz SSR, 1971, 161 p.) [in Russian].
19. Dzhumagulov Ch. Jepigrafika Kirgizii [Epigraphy of Kyrgyzstan] (Frunze: Ilim, 1987, 167 p.) [in Russian].
20. Ieshu Stilit. Hronika. Available at: https://www.vostlit.info/Texts/rus14/Iesu_Stilit/frameset1.htm (accessed: 01.05.2023) [in Russian].
21. Shishkina G.V. Hristianstvo v Srednej Azii [Christianity in Central Asia]. Iz istorii drevnih kul'tov Srednej Azii. Hristianstvo [From the history of ancient cults of Central Asia. Christianity] (Tashkent: Glavnaja redakcija jenciklopedij, 1994, P. 6-18) [in Russian].
22. Nikitin A.B. K istorii hristianstva v Merve [On the History of Christianity in Merv]. Problemy istorii, filologii, kul'tury [Problems of history, philology, culture], №1(47), P. 164-170 (2015) [in Russian].
23. Feofilakt Simokatta. Istorija. Velikaja Step' v antichnyh i vizantijskih istochnikah [History. The Great Steppe in Ancient and Byzantine sources]. Sbornik materialov. Sostavlenie i redakcija Aleksandra Nikolaevicha Garkavca (Almaty: Baur, 2005, P. 583-639) [in Russian].

24. Nöldeke Th. Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik. – «Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften» (Wien. Bd 128. 1893, Abh. IX, 48 s.).
25. Kalikov R.K. Manichaeism in the Uyghur written monuments // *Turkic Studies Journal*, Vol.4, P. 51-62 (2022). DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-51-62>
26. Gorjacheva V.D. Gorod Zolotogo verbljuda (Krasnorechenskoe gorodishhe) [The city of the Golden Camel (Krasnorechenskoye settlement)] (Frunze: Ilim, 1988, 118 p.) [in Russian].
27. Bajpakov K.M. Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana (po materialam issledovanij Juzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoj jekspedicii) [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan (based on the research materials of the South Kazakhstan complex archaeological Expedition)]. Kniga I. Urbanizacija Kazahstana v jepohu bronzy – rannem srednevekov'e (Almaty, 2012, 390 p.) [in Russian].
28. Bajpakov K.M., Ternovaja G.A. Hristianstvo v Juzhnom Kazahstane i Semirech'e (VI-XIV) [Christianity in Southern Kazakhstan and Semirechye (VI-XIV centuries)]. *Religii Central'noj Azii i Azerbajdzhana. Tom IV. Hristianstvo* [Religions of Central Asia and Azerbaijan. Volume IV. Christianity] (Samarkand: MICAI, 2018, P. 8-47) [in Russian].
29. Voyakin D., Gilbert S.T., Stewart Ch. A. The Christian Community of Medieval Ilibalyk: Initial Archaeological Investigations of a Medieval Site in Southeastern Kazakhstan, Vol. 5, P. 356-367 (2020) [In English].
30. Plano Karpini Dzh. Istorija Mongalov. Rubruk G. Puteshestvie v vostochnye strany [The history of the Mongols. Rubruk G. Travel to the Eastern countries.] (Moscow, 1957) [in Russian].
31. Dzhumagulov Ch. Jepigrafika Kirgizii. [Epigraphy of Kyrgyzstan] (Frunze: Ilim, 1987, 167 p.) [in Russian].
32. Kalikov R.K. Manihejstvo v Ujgurskom kaganate [Manichaeism in the Uighur Khaganate.] *Sbornik materialov XVII mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii molodyh uchenyh «GYLYM JANE BILIM-2022»* (Nur-Sultan: ENU, 2022, P. 2572-2576) [in Russian].
33. Hunter E. The christian library from Turfan: SYR HT 41-42-43 an early exemplar of the UDRĀ1 // *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 15.2, P. 301-351 (2012) [In English].
34. Malov S.E. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovanija [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and studies] (M.-L., 1951, 451 p.) [in Russian].
35. Kljashtornyj S.G. Istoriko-kul'turnoe znachenie Sudzhinskoj nadpisi [Historical and cultural significance of the Sudzha inscription]. *Problemy vostokovedenija* [Problems of Oriental Studies], №5, P. 162-169 (1959) [in Russian].

Р.К. Каликов¹, Р.М. Валеев²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қазан (Приволжский) федералды университеті, Қазан, Ресей Федерациясы

Қазақстандағы және шектес аумақтардағы түркі несториандығы

Андатпа. Мақала Орталық Азияның ортағасырлық түркілері арасында несториандық христиандықтың таралуына арналған.

Белгілі бір кезеңдегі несториандық христиандық Орталық Азия мен оған іргелес аумақтардағы ең көп таралған христиандық ағым болды және айтарлықтай басымдылыққа ие болды. Қазақстанның жекелеген аймақтарында несториандық айтарлықтай дамыды, бұған көптеген археологиялық материалдар мен жазбаша дереккөздер дәлел болады.

Несториандық бағыттағы христиан діні 428 жылы Константинополь епархиясының басшысы болған Сириядан шыққан Византия архиепископы Несторийдің ілімімен тікелей байланысты. Несторийдің диофизиттік ілімі негізінде Исаның құдай және адам ретіндегі қос табиғаты туралы түсінік жатыр.

Бұл мақаланың мақсаты – түркі несториандығына қатысты қолда бар дереккөздерге шолу жасау, оларды жіктеуге тырысу, материалдарды талдау.

Қазақстандағы және көршілес аумақтардағы түркі несториандық тарихына қатысты дереккөздерді шығу тегі бойынша сириялық, парсылық, арабтық, византиялық, қытайлық, таза түркілік және сір-түркілік деп бөлуге болады. Бұл зерттеулерде археологиялық қазба деректері мен эпиграфиялық материалдар маңызды рөл атқарады. Мақала авторлары Суджа жазуы мен басқа мәтіндердің мазмұнын талдайды, несториандық идеялардың мәнін зерттейді, түркі несториандығының пайда болуы мен таралу тарихын ашады.

Түйін сөздер: түріктер, христиандық, христиандар, несториандық, орта ғасырлар, Ұлы жібек жолы.

R.K. Kalikov¹, R.M. Valeev²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russian Federation*

Turkic Nestorianism in Kazakhstan and neighboring territories

Abstract. This article is dedicated to the question of spread of Nestorian Christianity among medieval Turks in Central Asia.

Nestorian Christianity in certain period was the most spread and influential branch of Christianity in Central Asia and neighboring territories. In some regions Nestorianism received significant development, the evidence of which are archeological materials and written sources.

Nestorian Christianity is associated with the teachings of the Byzantine archbishop Nestorius, a native of Syria, who became head of the Diocese of Constantinople in 428. The Diophysite teaching of Nestorius, based on the idea of the dual nature of Jesus as divine and human.

This article aims to review the available sources on Turkic Nestorianism, in an attempt to classify them and analyze the materials.

Sources on the history of Turkic Nestorianism in Kazakhstan and neighboring territories can be divided by origin into Syrian, Persian, Arabic, Byzantine, Chinese, native Turkic, and Syro-Turkic. Archaeological and epigraphic data play an important role. The authors analyzes the content of the Suja inscription and other texts, examines the essence of Nestorian ideas, and reveals the history of the emergence and spread of Turkic Nestorianism.

Keywords: Turks, christianity, christians, nestorianism, middle ages, the Great silk road

Сведения об авторах:

Каликов Р.К. – докторант кафедры тюркологии, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Валеев Р.М. – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора по научной деятельности Института международных отношений, Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Российская Федерация.

Kalikov R.K. – PhD student of the Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Valeev R.M. – Doctor of Sciences in History, Professor, Deputy director of the Scientific Activities of the Institute of International Relations, Head of Department of World Cultural Heritage of the Institute of International Relations of Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russian Federation.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.33
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-222-231>

Қазақ қыз есімдері және бағалы зат атаулары

М.Е. Әділов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: marlenadilov88@gmail.com)

Аңдатпа. Қазақ халқы өз қыздарын барлығынан асыл деп бағалаған, баға жетпес деп аялаған. Сондықтар нәзік жандарға «бағалы» мағынасындағы ең көркем есімдерді берген. Қазақ қыз есімдерінің негізі «асыл, баға жетпес, аса құнды, тым бағалы» деген ұғымдармен байланысты болатыны бірінші кезде осыдан болуы керек. Қазақта қыз баланың қаншалықты «бағалы» екенін оларға ең құнды әрі қаржы-сауда тұрғысынан маңызы орасан зор зат атауларына қатысты есім қойғанынан да байқаймыз. Әсіресе, нәзік жандылардың арасында асыл тастардың, құнды пайдалы қазбалардың, сирек мата немесе жібек түрлері және таптырмас тері атауларына қатысты есімдердің едәуір жиі қойылатынын көреміз. Солардың ішінде Гауһар, Инжу, Алмасгүл, Алтын, Маржан, Меруерт, Күміс, Зарина, Зере, Лағыл, Фируза, Сапура, Зүбәржат, Мәрмара секілді есімдер бағалы қазба байлық немесе кенмен байланысты саналады. Жібек, Торғын, Торқа, Баршын, Барша, Мақпал, Масаты, Шұға, Қамқа, Қатипа, Қырмызы, Дүрия, Патсайы, Бәтес сияқты қыз аттары бағалы мата атауларына қатысты есімдер тобына кіреді. Кәмшат, Құндыз, Жанат, Үкіжан есімдерін тері немесе жануар аттарына байланысты есімдерге жатқызуға болады. Ақша-валюта атауларымен байланысты есімдерге Динара, Ділда, Манат, Ақтеңге/Теңгегүл аттарын жатқыза аламыз. Мақалада сауда-саттыққа қатысты заттар немесе бағалы зат атауларына байланысты есімдердің Қазақстанда және түркі тілдес елдерде қойылуы немесе таралуы бойынша қысқаша статистикалық деректер келтіріледі. Аталған есімдердің шығу төркіні көне түркі әрі қазіргі түркі тілдері деректері және көрші, туыстас емес тілдердің сөздіктерін пайдалану негізінде анықталады. Сондай-ақ ақша, тері, мата, метал, кен атауларына қатысты есімдердің тізімі жасалып, олардың этимологиясы ұсынылады.

Түйін сөздер: қазақ қыз есімдері, қаржы-экономикалық терминдер, тері атаулары, мата түрлері, жібек, алтын, ақша.

Түсті: 07.04.2024; Мақұлданды: 14.06.2024; Онлайн қолжетімді: 28.06.2024

Кіріспе

Қазақ есімінің қандайын алса да түбі аса қымбат дегенді білдіреді немесе бағалы затқа теңеліп қойылады. Соған қарап бабаларымыз қыздарымызға ең құнды қазба байлық, ең бағалы материалдардың атымен байланысты есімдерді көп қойғандығы аңғарылады. Екінші жағынан, қыз балалар ер балаларға қарағанда тіл-көзден ада болады деген сеніммен оларға ең әдемі әрі нәзік есімдер қоюға тырысқан, соның ішінде бағалы зат атаулары да бар.

Қазақ қыздарының аттары көбінесе сауда-экономикалық маңызы бар атаулармен байланысты екені шындық. Сондықтан қыздарымыздың арасынан асыл тас, ақша, мата немесе жібек, тіпті тері атауларына қатысты есімдерді жиі кездестіруге болады. Оның бәрі «қыз баланың бір отбасы үшін аса қымбат» екенін білдіреді, екіншіден, сол асыл тастар секілді «таза, мөлдір, нағыз» болсын деген мән бар, үшіншіден «ешкімде жоқ сирек, таптырмас» деген мағынада, төртіншіден «асқан сұлу, ару» деп түсінуге болады, бесіншіден «өмірі байлыққа толсын, әрқашан қымбат әшекей тағып, жарқырап жайнап жүрсін» деген сеніммен қояды немесе жібек секілді «нәзік» болсын деп сол аттар таңдалады. Осы себептен қазақ қыз бала есімдерін қаржы-экономикалық тұрғыдан қымбат та бағалы заттарға қатысты бірнеше топқа бөліп қарастыратын боламыз.

Зерттеу әдістері

Мақаламызда кейбір «ақша-валюта, тері, мақта-мата, жібек-мақпал, асыл тастар мен кен-метал атауларының» төркіні, түпкі мағынасы көне түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері сөздіктері және туыс емес тілдер материалдары негізінде талданды. Лингвистикалық талдаулар жасалғанда негізінен тіл біліміндегі салыстырмалы-салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жекелеген атаулардың түбірі мен мағынасы ажыратылғанда морфемдік әрі семантикалық анализдерге жүгінілді. Араб-парсы, моңғол-қытай тілдерінің түсіндірме сөздіктерімен бірге қазіргі түркі тілдерінің жеке сөздіктері қарастырылды. Тақырып лингвистиканың этимология саласына тікелей байланысты болғандықтан орыс, қазақ және түркі тілдеріндегі этимологиялық әдебиеттер басшылыққа алынды. Зерттеу нысаны ретінде алынған сөздер жеке-жеке теріліп, оларға фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан зерттеу жасалды. Ғалымдардың төл және кірме сөздерге байланысты ғылыми тұжырымдары жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау әдістері негізінде көрсетілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Алтын (Алтынай, Алтынқыз, Алтынзер), Инжу, Күміс (Күмісжан, Ақкүміс), Моншақ (Ақмоншақ), Асылтас, Қазына, Гауһар, Зарина, Заре, Айзере, Зируза, Маржан, Меруерт, Лағыл, Фируза, Сапура, Алмасгүл, Зүбәржат, Мәрмара секілді есімдер бағалы қазба байлық, кен мен асыл тастарға қатысты аттар тобына жатқызылады. Бір қызығы, қыз бала аттары ретінде осындай нәзік әрі қымбат табиғат байлықтары таңдалатын болса,

ұл балалардың есімі олардың жаратылысынан батыр болмысына орай *Темір, Болат, Шойынбек, Тастан, Тасбек, Сафуан, Құрышжан, Ақберен* болып қойылады. Бірақ кейде көбінесе қыз есімдері ретінде қойылатын асыл тастарға бек сөзі қосылып ер балаларға да қолданылады. *Гауһарбек, Алтынбек, Күмісбек, Алмасбек* есімдері сөзімізге дәлел болса керек.

Алтын, Күміс, Асылтас, Моншақ, Инжу есімдерінің төл сөздеріміз екендігіне дау жоқ. Десек те *алтын* сөзін жаңа шыққан «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік»-те иран тілінің элементі деп келтіргені ойландырады: «Алтын (парсы: алтун *آلتون* – алтын) [1, 37].

Алтын сөзі көне ескерткіштерде *алтун* тұлғасында тіркелген: *Алтун, күмиш кергексиз келүрди* «Алтын күміс шексіз келетін» (Орхон ескерткіштері). Мақмұт Қашқаридың әйгілі «Диуани лұғатит түрк» атты жазба жәдігеріндегі мақал-мәтелдерде осы нұсқада тіркелген: *Бар бақыр, йоқ алтун* «Бар нәрсе бақырдай, жоқ зат алтындай көрінер (мақал)». *Күмүш күңе урса алтун аяқын келир* «Күмісті күнмен күптесе, алтын өз аяғымен келер (мақал)».

Ғалымдар *алтун* (алтын) сөзінің *қызыл* дегенді білдіретін *ал* сөзі мен «мыс, қола» мағынасындағы *тун* сөзінен жасалған деп тұжырымдайды. Дәлел ретінде қызыл ұғымының түркі тілдерінде «алтын» мағынасында қолданылатынын және *тун* (түрікше *тунч* «қола», чуваш т. *туй* «қола қазан») сөзінің «қола» мағынасында жұмсалатынын келтіреді [2, 142].

Көне түркі жазба мұраларында *алтун* деген тұлғада жазылғандай, Абайдың Мүрсейіт қолжазбаларында да тек осы көне формасында жазылғаны:

«*Алтун* көрсе феріште жолдан шығады дейді. Феріштеден садақа кеткір-ай, феріште *алтұнды* не қылсын, өзінің көрсеқызар сүмдүғұн қостағалы айтқаны» [3, 48].

Абайдың 1909 жылғы Петербор баспасынан шыққан алғашқы өлеңдер жинағында да «*алтұн*» дегендей көнеше тіркелген:

«Көңлім менің қараңғы / Бол, бол, ақын

Алтұнды домбыраңмен келші жақын» [4, 78].

Қазақ есімдері арасында кеңірек таралған *Зарина* мен *Зере* аттары парсы тіліндегі «алтын» дегенді білдіретін *зер* (*зергер* – сөзбе-сөз «алтыншы») сөзінен шыққан. Қазақ қыздары арасында *Айзере* деген нұсқасы соңғы кездері кеңінен тарала бастады. *Зер* сөзінің «алтын» мағынасы *Алтынзер* есімінде сақталған.

Инжу атауы сөздіктерде араб немесе парсы тілінен енген деп берілгенімен ол көне *йинчу/жинжү* (тіпті орыс тілінк *жемчуг* болып кірген) сөзі екені шүбәсіз, ал онымен мағына жағынан жақын *Меруерт, Маржан, Гауһар* аттары араб-парсыдан кірген элементтер саналады. Бұлар парсы тілінде *мәрварид, мәрджан* және *гоуһар* [5, 185] түрінде айтылады. Ал *жауһар* деген нұсқасы арабша болса керек. *Инжу* сөзі моңғолша *жинжүү* «інжу, моншақ», қытайша *zhēn-zhū*, мажар тілінде *gyöngy* болып сақталған. Тіпті қытайша сөздікте оның тюркизм екендігі жазылған [6, 193]. Осыған қарап *інжу* біздің сөздіктерде «парсы» деп көрсетілгендей, қалай ирандық сөз болады деген ой туады, негізінен керісінше түркіден парсыға өткен «берілген сөз» болса керек. Иран тілдеріндегі ортақ сөздердің барлығы парсынікі емес, көне түркі, тіпті прототүркі дәуірінде сол тілге өткен төл лексикамыз деп санаймыз. Ал біздің өңірлерде кездеспейтін атаулар

(аса бағалы емес метал аттарынан бөлек) оңтүстіктегі тілдерден алынғаны жасырын емес, өйткені олардың көбі солтүстіктегі түркі далаларында кездесе қоймайды, мәселен *фируза* (Феруза есімі) араб тілінде сәндеуге арналған көк тас, орыс тіліне түркілер арқылы *бирюза* боп кірген, Анадолыда *туркуаз* делінеді. *Зубаржат* та солай арабтікі, *зүмрүт* және парсыдағы *зүмерред*, орыс тіліне *изумруд* түрінде кірген. *Лағыл* араб-парсы тілінен «қызыл асыл тас» (рубин) дегенді білдіреді. Ал *Сафира* дегеніміз арабтағы *саффир* (орысшасы: *сапфир*) сөзінен шыққан. Осындағы кейбір праб-парсы сөздерінің төркіні жөнінде Л. Рүстемовтің сөздігі пайдаланылды [5, 124].

Осы есімдер жеке сөз болып Абай мен Шәкәрім шығармаларында да кездеседі.

Абайда:

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар / Іздегені не болса, сол табылар.

Біреу астық алады, біреу *маржан* / Әркімге бірдей нәрсе бермес базар [7, 91].

Михрабым сен, бас ұрамын / Тіл жете алмас ғүзіріме

Жетпедім, не жасырамын / *Гауһарымның* қадіріне [7, 351].

Шәкәрімде:

«Ойдан *маржан*, *меруерт* төгілгенде / Отыра алар кім шыдап оны термей?

Дағды кылсаң, дап-дайын істің бәрі / Адамзат тұра алмайды әдетке ермей» [8, 54].

«*Гауһардай* көзі / Бұлбұлдай сөзі / Жаннан асқан бір пері» [8, 14].

Сирек мата, қымбат жібек атауларымен байланысты есімдерге *Жібек, Торғын, Торқа, Баршын, Барша (Баршагүл), Шұға Мақпал, Масаты, Қамқа, Қатипа, Құлпыр, Қырмызы, Дүрия, Патсайы, Ақбәтес* сияқты қыз бала аттарын жатқыза аламыз. Сирек мата атауларының ішінде *баршын, барша, торғын, торқа, жібек* төл сөздері көне түркі жазба ескерткіштерінен бері кездеседі.

Мысалы, *барчын* «жібек мата»: Түрлүк чечек йазылды / Барчын йадым керилди / Учмақ йери көрүлди / Тумлуг йана келгүсүз [9, 574]. «Түрлі шешек ашылды, баршын кілем жайылды. Жұмақ жері көрінді, ызғар тағы келмейді». Ал қазақ тілінде *баршын* «жолақты жібек мата» атауы көбінде *Гүлбаршын* есімінде айтылады. *Барша* қымбат мата атауы да осы «*баршын*»-мен төркіндес сөз. Қазіргі кезде *барша* ұғымы *Айбарша, Баршагүл* аттарында сақталған.

Торқа және *Торғын* деп аталатын жібек түрлері – түбірлес сөздер, *торқа* – түркі тілдеріндегі нұсқасы болса, *торғын* – моңғолша варианты болса керек.

Диуани лұғатит түрк ескерткішінде *торқу* тұлғасында тіркелген:

Торқу «бағалы Қытай жібегі»: *Тауғач ханның ханның торқусы телім теңлемегип бычмас* «Қытай патшасының жібегі қанша көп болса да өлшеп кеседі (ысырап етпейді)» [9, 215].

Қазіргі түркі тілдерінде *торқу* жібектің бір түріне жатады, онда да қазақ тіліндегідей мақал-мәтел мен тұрақты тіркестер құрамында айтылады:

Башқұрт т. *Туйға барһаң, туйып баа, турқа туның кейип бар* «Тойға барсаң, тойып бар, торқа тоның киіп бар»; ноғай т. *Тоғыз қабат торқадан, тоқлышақтың териси артық* «Тоғыз қабат торқадан тоқтышақтың терісі артық»; қырғыз т. *Топурағы торко, жатқан жери жайлуу болсун* «Топырағы торқа болсын»; хакас т. *Жатхан чириң чағлығ ползын, чабынғаның торғы ползын* (тілек) «Жатқан жерің майдай жұмсақ болсын, жамылғаның торқа болсын».

Құмық тілінде *торқа* сөзі «ерке» мағынасына ауысса, ноғай тілінде *торқам* дегендей біздегі «айналайын» мәніне ие болды.

Моңғол тілдерінде біздегі *торқа* сөзі *торған/торгон* нұсқаларында айтылады [2, 174]. Соған қарағанда қазақ тіліндегі *торғын* формасы *торқа* сөзінің моңғолша нұсқасы болуы ғажап емес. Қазақ говорларында *торғын-торқа* қос сөзі болып қолданылуы, екеуінің бір түбірден өрбіген вариант сөздер екенінің дәлелі бола алады. Қыз есімдеріне келсек *Торқа* атына қарағанда *Торғын* есімі көбірек қойылады.

Абай мен Шәкәрім шығармаларында *торғын* сөзі жиі кездеседі:

Сөйлесе, сөзі әдепті әм мағналы / Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды.

Жүп-жұмыр, ақ *торғындай* мойыны бар / Үлбіреген тамағын күн шалмайды [7, 70].

Мәжнүнді талып жатқан тұрды күтіп / Бетіне *торғын* шәлін жаба салып.

Тұра алмай ашық жары қалды есі ауып / Ләйләні даяшы қыз алған тауып [8, 386].

Вамбери, Ряснен, Лигети бастаған ғалымдар тарапынан түбі *жіп* сөзінен шыққан деп тұжырымдалған [2, 270] *жібек* сөзі ортағасыр жазба мұраларында *йипак/ипек* нұсқаларында кездеседі:

Қазіргі түркі тілдерінде *жібек* сөзі барлығында дерлік қолданылады бірақ екі түрлі варианттарында жұмсалады, мысалы: қарайым, өзбек, ұйғыр, гагауз, түрік, әзербайжан тілдерінде сөз басындағы «й» түсіп *ипек* болып айтылса, құмық, түрікмен тілдерінде *йибек/йүпек* болып, сөз басында «й» сақталған, татар мен башқұрт тілдерінде де сөз басындағы дауыссыз дыбыс түскен: *ефәк* және *ебәк*; кейбір қыпшақ тілдерінде сөз басындағы «ж» дауыссызы жазылады: қарашай-балқар т. *жибек*; қарақалпақ т. *жипек*; қырғыз т. *джибек*, тіпті мақалда айтылады: *Джибекти туталбаған джүн қылат, қатынды күте албаған күң қылат* «Жібекті тұталмаған жүн қылат, қатынды күте алмаған күң етеді».

Алтай және хакас тілдерінде болса *дибек/чібек* деген сол тілдерге тән фонетикалық нұсқаларында жазылса да «арқан, жіп» деген семасына ауысқан.

Абай қолжазбаларында *жібек* сөзінің көнеше *йіфек* деп жазылғаны назар аудартады, қазіргі басылымдарда:

Қолаң қара шашы бар *жібек* талды / *Торғындай* толқындырып көз таңдайды [7, 70].

Мүрсейіт қолжазбасында:

Қолаң қара шашы бар *йіфек* талды / *Торғұндай* толқындырып көз таңдайды [10, 159].

Қазіргі жинақтарда:

Тал *жібектей* оралып / Гүл шыбықтай бұралып [7, 155].

Қолжазбада:

Тал *йіфектей* оралып / Гүл чыбықтай бұралып [10, 163].

Тіпті Мүрсейіт қолжазбасында *жүфек* деген вариантында да келеді:

Қырмызы, қызыл *жүфек* бозбалалар / Оңғақ болса бұлғайды, бір дем тисе [10, 123].

Есімдердің біразы көне, сондықтан қазіргі кезде қыз есімі ретінде қойыла бермейді. Солардың ішінде *Дүрия, Қамқа, Қатипа, Құлпы, Қырмызы, Патсайы* [11, 64] есімдері жібек түрлерімен байланысты болса, *Мақпал, Манат, Сәтен Шұға* аттары құнды барқыт, бағалы мата атауларына қатысты болса керек.

Соңғы аталған аттар кірме сөздер сөздіктерінде тіркелген, мәселен Л.Рүстемовтің еңбегінде *қамқа* парсы тілінде *кәмха*, *қатипа* арабша *катифә* деп берілген [5, 161]. Түрік тілінде де *Kadife, Dürüye* әйел есімі ретінде қойылады. *Сәтен* есімін француз тіліндегі

сатин ұғымымен байланыстырады, бірақ оңтүстік Қытайдағы Цейтуң қала атымен байланыстылығын жоққа шығаруға болмайды.

Кірме сөз саналатын мата атаулары оғыз және қарлұқ тілдерінде түпнұсқа тілге жақын тұлғада жазылады: *кемха, чуха, кадифе, сатен, махмал*, т.б. Аталған есімдер жеке сөз ретінде Абай шығармаларында ұшырасады:

Самородный сары алтын / Саудасыз берсең, алмайды / Саудыраған жезіне
Саудырсыз сары қамқаны / Садаға кеткір сұрайды / Самарқанның бөзіне [7, 90].

Шұға сөзі Абайдың кітаби тілде жазылған өлеңінде парсы тіліндегі нұсқаға жақын түрінде жазылған:

Қашың, қудрәт қоли *шигә* / Өзәң гузәлләра раһбар [7, 58].

Құндыз, Кәмшат, Жанат аттары бағалы тері атауларына қатысты есімдерге жатады. Бұлар – сырт киім үстіне сұлулық, байлықты көрсету үшін жалғанған қымбат материалдар. Қымбат, таптырмас дүниелер болғандықтан, оларды қыз есімдеріне қосады. Есімдердің барлығы соңында аса қымбатты деген мағына береді. Өйткені есімдерде Кәмшат немесе Құндыз жануарын бағалап тұрған жоқ, оның терісінен жасалған киім түрлерінің құнды әрі әдемілігіне қарап қыз есімі қойылған. *Құндыз* және *Кәмшат* есімдері қазақтың төл сөздеріне жатады. *Құндыз* жануар атауы ретінде көне түркі жазба ескерткіштерінде кездеседі, мысалы, *құндыз қайыры* сөз тіркесі «құндыздан жасалатын дәрі» мағынасымен тіркелген. Қашқаридың Диуани лұғатит түрк атты құнды жәдігерінде *құндыз* сөзіне «өзен иті» деген аударма берілген. *Құндыз* сөзі «берік, мықты» мағынасындағы *құнт* (қазақ тілінде – *құнттау*) [2, 146] сөзінен шыққан.

Кәмшат есімінің айтылуы кірме сөз секілді болып көрінгенмен, ол түбі түркі *қама* сөзінен өрбіген. Түркі тілдерінде құндыз тектес жануарды *қама* деп айтады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *қама* «кәмшат», ал Аймақтық сөздікте «құндыз бөрік» деп тіркелген. Осыдан келіп *Қамажай* аты да осымен байланысты ма деген ой келеді.

Құндыз – «Марқабай ұнатқан қыз», *Кәмшат* – «Айғыздың қызы, Абайдың қарындасы» есімдері «Абай жолы» романында да кездеседі. Ал жеке сөз ретінде Абай өлеңінде қолданылған:

«Білектей арқасында өрген бұрым / Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты / Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін» [7, 156].

Ақша атауларына қатысты есімдерге Динара мен Ділдә аттары жатады. *Динара* есіміне келсек, ол «алтын ақша, қымбат алтын тиын» мағынасындағы араб тіліндегі *динар* валюта атауынан келген. *Динар* қазіргі кезде араб елдерінің біразында ресми валюта атауы ретінде қолданылады. Шығыс Европадағы елдерді қосқанда жиырма шақты мемлекеттің ресми ақшасы динар болған. Қазіргі күні он мемлекет динар атауын ресми валюта ретінде таниды. Орта Азиядағы түркі тайпалары ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін ақша айналымындағы «алтын тиындар» *динар* деген арабша атауға ие бола бастады. Ал «күмістен соғылған тиынды» *дирхам* деп атап кетті. Бір *динар* он *дирхамға* тең болған деген дерек қолымызда бар. Ерте орта ғасырда *динар* атауы ең бағалы валюта ретінде қолданылғаны *Бахалығ динар ол билиглиг киши* «Білімді кісі – бағалы динар» деген мақалдан аңғарылады (ДТС 160).

Ділде аты да бұрынғы *ділде* деген «алтын ақша» түрінен шыққан. Қазіргі күні бұл есім Динара аты секілді танымал болмаса да сирек қолданылмайды. Ұлы ақын Абай бәйбішесінің аты *Ділде* болғанының өзі көп нәрсені аңғартады.

Негізі *ділде* бұрын парсы тілінде «бес күміске тең алтын жалатылған тиын» дегендей ресми валюта болған. Қазақ қызының *Ділде* есімі осы иран тіліндегі «алтын ақша, алтын» мағынасынан шыққан. Қыз бала есімінен бөлек *Ділдебек*, *Ділдебай*, *Қабділде*, *Ділдехан*, *Әбділде* тәрізді кісі есімдерінің құрамында айтыла береді.

Ділде еді Бақанастың бәйбішесі / Көп болған ұлы, қызы, немересі.

Қызықты қыз да болса ерке болған / Баланың Қазбала еді ең кенжесі [8, 437].

Қазақ әдеби тілі сөздігінде оны иран тілінен кірген деп көрсеткен: *ділда* [ир.] (көне) «құны бес теңгелік алтын ақша; алтын, күміс ақша». Қырғыз тілі сөздігінің авторы Юдахин да оны ферсизм ретінде көрсеткен. Оңдасынов та *Ділде* есімін парсы тіліндегі «алтын» мағынасындағы *тила* сөзімен байланыстырған [12, 328]. Бірақ бұл сөздің алғашқы мағынасы араб тілінде *طلاء тилаа* «күмісті жалатуға арналған сұйық алтын» болған. Өзбек тілінде де *тилла* сөзі бастапқы мағынасына жақын, мысалы: *тилла тиш* «алтын жалатылған тіс»; *тилла суви* «алтын бояу». Сондай-ақ жалпы алтынды *тилла* деп айтады. Түркі тілдерінің біразында «алтын жалатылған күміс тиын» деген мағынада қолданылып, кейінірек «алтын ақша» немесе «алтын» деген мағынаға ауысқан:

Қарақалпақ тілінде *тилла* (арх.) «алтын; алтын ақша»; *тиллайы* «алтын тиын»; қырғызша *дилде* (ист.) «бес сом құнындағы алтын ақша; алтын»: *сары дилде ак күмүш* «сары алтын, ақ күміс». Ұйғыр тілінде *тилла* «алтын ақша»; түрікменше *тылла* «алтын»: *тылла йүзүк* «алтын сақина»; *тылла пул* «алтын ақша»; *тылла ағтарыжылар* «алтын іздеушілер»; *Тылла* «қыз есімі».

Ділде атауы қазақ тілінде «үлде мен бүлдеге орап, баптап күтті» мәніндегі *төбесінен ділде құйды* тұрақты тіркесінде айтылады. «Сансыз ақша» мағынасында *мың ділда* немесе *мың ділдалық* деген тіркес түрінде де қолданылады.

Ділде сөзінің қазақ тілінде ертерек кезеңдерден бері қолданылып жүргенін Абай мен Шәкәрім өлеңдерінде кездесетінінен аңғарамыз:

Сен мына бір ішінде / *Ділде*сі бар дорбаны ал

Бірін алсаң, және бір / *Ділде* дайын, қолың сал [7, 393].

Осы сөз қолжазбада тіллә деп тіркелген:

Сен мына бір ішінде / *Тіллесі* бар дорбаны ал!

Бірін алсаң және бір / *Тіллә* дайын, қолың сал [10, 245].

Ел жалынды ата мен анасына / «Көп мал ал» деп баланың бағасына».

Жүз мың *ділде* алды да, кедей сатты / «Шыдадым» деп баланың қазасына» [8, 165].

Қорытынды

Бабаларымыз қыздарын ең қымбат асыл заттан да жоғары бағалаған, аялаған. Сондықтан өз қыздарына олар қымбат дүниеге байланысты ең әдемі есімдерді қоюға асыққан. Қыздың бір отбасы үшін қаншалықты бағалы екенін аяулы қыздарына ең қымбат ақша атауы, бағалы кен, нәзік жібек, аса бағалы асыл тас, сирек мата атауларымен байланысты аттар қойғанынан да аңғарылады. Мәселен, қыздар арасында алтын монетамен байланысты аттар кездескенмен күміс монета атаулары «дирхам, теңге» дегендер кездеспейтіні бекер емес. Сол сияқты Гауһар, Меруерт секілді ең қымбат

асыл тастармен атаған, бірақ басқа арзан металдар есім ретінде қойылмаған. Ондай жиі кездесетін материалды батырлық символы ретінде Темір, Темірлан, Болат сияқты ұлдарға қарата қойған. Мата атауларына да келгенде «Мақпал»-дай табылуы қиын әрі өте әдемі және қымбат материалдарға байланысты есімдер көп кездесіп жатса, шыт, сиса, бөз секілді арзан әрі жиі кездесетін басқа маталар түріне қатысты есімдер қойылмайды. Осының барлығы шүбәсіз қазақ халқының қыз баланы қаншалықты бағалайтынына дәлел бола алады.

Қаржыландыру

Мақала AP13268734 «Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 658 б.
2. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука. – 1974. – 769 б.
3. Петек Е. Абай Құнанбайұлы Ғақлия кітабы. – Алматы: Ұлағат, 2020. – 295 б.
4. Құнанбайұлы А. Абай Петербург баспасы. – Санкт-Петербург: Восточная печать, 1909. – 110 б.
5. Рүстемов Л. Казахско-Русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. – Алматы: Мектеп, 1989. – 321 б.
6. İnayet A. Türkçede Çince Kaynaklı Gösterilen Bazı Kelimeler Üzerine // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 1999. – №7. – S. 193-204.
7. Құнанбайұлы А. Абай шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 694 б.
8. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2018 – 472 б.
9. Ergilasun A.B., Akkoynlu Z. Divanu Lügatit Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 2015. – 995 s.
10. Петек Е. Абай өлеңдерінің қолжазбасы. – Алматы: Ұлағат, 2023. – 400 б.
11. Игиликова С., Малбақов М. Қазақ тілі тарихындағы мата атаулары туралы // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2019. – №5. – Б. 163-168.
12. Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан. – 1974. – 384 б.
13. Alan S. Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – 2023. – № 63. – S. 37-60.
14. Bayekeyeva A., Tazhibayeva S. Kazakh anthroponyms derived from metal and mineral terms // Turkic Languages. – 2021. – № 25. – P. 26-40.

References

1. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language] (State Institute of Language Development, Almaty, 2017, 658 p.) [in Kazakh].
2. Sevortyan E. Etimologicheskii slovar' tyurkskih yazykov [Etymological dictionary of Turkic languages] (Nauka, Moscow) [in Russian].

3. Petek E. Abai Kunanbaiuly – Gakliya kitaby [Abay Kunanbayuly – Book of Gaklia] (Ulagat, Almaty, 2020, 295 p.) [in Kazakh].
4. Kunanbaiuly A. Abai olenderi [Abay's poems] (Vostochnaya pechat, Sankt-Peterburg, 1909, 110 p.) [in Kazakh].
5. Rustemov L. Kazahsko-Russki tolkovyi slovar' Arabsko-Iranskih zaimstvovannyh slov [Kazakh-Russian explanatory dictionary of Arabic-Iranian loanwords] (Mektep, Almaty, 1989, 321 p.) [in Russian].
6. İnayet A. Türkçede Çince Kaynaklı Gösterilen Bazı Kelimeler Üzerine [Turkish Chinese On Some of the Words That are Shown to Be Derived from Chinese] Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi [Turkish World Language and Literature Journal], №7, 193-204 (1999) [in Turkish].
7. Kunanbaiuly A. Abai shygarmalarynyn bir tomdyk tolyk zhinagy [A complete one-volume collection of Abai's works] (Korkem adebiyet, Almaty, 1961, 694 p.) [in Kazakh].
8. Kudaiberdiuly Sh. Shygarmalary [Works] (Foliant, Astana, 2018, 472 p.) [in Kazakh].
9. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lügatit Türk [Divanu Lugat it Turk] (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 995 p.) [in Turkish].
10. Petek E. Abai olenderinin kolzhazbasy [Manuscript of Abay's poems] (Ulagat, Almaty, 2023, 400 p.) [in Kazakh].
11. Igilikova S., Malbakov M. Kazak tili tarihyndagy mata ataulary turaly [About fabric names in the history of the Kazakh language] Kazakstannyn gylmy men omiri [Science and life of Kazakhstan], №5, 163-168 (2019) [in Kazakh].
12. Ondasynov N. Parsysha-Kazaksha tusindirme sozdik [Persian-Kazakh Explanatory Dictionary] (Kazakstan, Almaty, 1974, 384 p.) [in Kazakh].
13. Alan S. Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar [Precious Stones in the Works of the Chagatai Period] Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [Turkish Language and Literature Journal], №63, 37-60 (2023) [in Turkish].
14. Bayekeyeva A., Tazhibayeva S. Kazakh anthroponyms derived from metal and mineral terms, Turkic Languages, №25, 26-40 (2021).

М.Е. Адилов

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Казахские женские имена и наименования ценных вещей

Аннотация. Тюркские народы ценили своих дочерей как самых дорогих, бережно относились к ним. Для этого они пытались дать им самые красивые имена. Отсюда следует, что происхождение тюркских красивых имен связано со словами «дорого, ценно». Насколько ценна девушка в тюркском мире, мы видим в связи с названиями предметов, которые им наиболее дороги и имеют торгово-экономическое значение. В частности, среди казахских девушек можно заметить, что имена, связанные с драгоценными камнями или металлами, редкими тканями и шелком, а также драгоценными названиями мех которые очень важны в финансовом мире кочевников. Например такие имена как Алтын, Күміс, Гауһар, Зарина, Зере, Інжу, Маржан, Меруерт, Лағыл, Фируза, Сапура, Алмасгүл, Зүбәржат, Мәрмара относятся к именам, связанным с дорогими тканями. Құндыз, Кәмшат, Жанат, Үкіжан включены в имена, связанные с меховыми изделиями. К именам, относящимся к названиям денег, можно отнести имена Динара, Манат, Ділдә, Ақтеңге/Теңгегүл. В статье приводится статистика о распространении имен, относящихся

к наименованиям предметов или ценных вещей, имеющих торгово-экономическое значение, в Казахстане и тюркоязычных странах. Происхождение названных имен определяется данными древнетюркских и современных тюркских языков, также с использованием словарей соседних языков. В том числе будет составлен список имен, относящихся к названиям денег, мех, ткани, металла, и представлена их этимология.

Ключевые слова: женские имена, тюркские народы, торговля-экономика, драгоценный, мех, металл, ткань, шелк, драгоценные камни, деньги.

М.Е. Adilov

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Kazakh women's names and names of valuable things

Abstract. Turks value their daughters and take care to give them the most beautiful name. For this reason, they tried to give them names related to the names of valuable items. Especially among Kazakh girls, we often see names related to the most precious stones, precious metals, rare types of fabric or silk, expensive leather Decals. For example, Kazakh women's names such as Altyn, Altyngul, Altynay, Kumis, Kumisay, Kumiszhan, Inzhu, Monshak, Asyltas, Gaukhar, Zarina, Altynzer, Zere, Ayzere, Marzhan, Meruyert, Lagyl, Firuza, Sapura, Almasgul, Zubarzhat, Marmara are names related to precious stones and precious metals. The names of rare fabrics and names related to expensive types of silk will include names such as Jibek, Makpal, Masaty, Torgyn, Torka, Shuga, Kamka, Barshyn, Barsha, Katipa, Kyrmyzy, Duria, Patsayi, Bates. On the other hand, the names often used by Kazakhs are Kundyz, Kamshat, Jannat, Ukizhan, we believe that they are associated with expensive names made of leather and rare bird feathers. Among the names that we will consider, there are female names associated with monetary names. For example, the female names Dinara, Dilda, Manat were formed from words meaning money and gold coins. This article will provide statistics on the spread or spread of such female names in Kazakhstan and in Turkic-speaking countries. Nevertheless, an attempt will be made to find the origin of the names mentioned, using dictionaries of historical or living Turkic languages and neighboring languages.

Keywords: female names, Turkic peoples, trade-economy, precious, fur, metal, fabric, silk, precious stones, money.

Автор туралы мәлімет:

Әділов М.Е. – PhD, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Adilov M.E. – PhD, Chief Researcher of Turkological center named after Nemat Kelimbetov, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 17.82.94
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-232-247>

Alı Şır Nevai'nin "Hazainü'l-ma'ani" divanı şairlerinin umumı alfabetik dızımlı el yazmaları hususunda

O. Madaliyeva

Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşınashlık Enstitüsü, Taşkent, Özbekistan

(E-mail: oysara19@gmail.com)

Özet. Ali Şır Nevai'nin 'Hazainül-Maani'sinin içeriği, önsözünde yazıldığı üzere, 'Bedayiül-Bidaye' ve 'Nevadirün-Nihaye' divanları ve şiirlerden oluşmaktadır. 1501 yılında Ali Şır Nevai vefat ettikten sonra onun anısına şairin lirik mirası bütün bir kompozisyon halinde bir kitaba toplama amacı söz konusu olmuştur. 'Hazainül-Maani' divanlarındaki şiirlerin umumı alfabetik dızımlı el yazması minyatürlü bir şekilde kitabet edilmiştir. Şairin lirik mirasının bundan sonraki bilimsel yayınlarını hazırlamada yararlanmasında fayda vardır. Hazainül-Maani'nin de Ali Şır Nevai şiirlerini bütün bir kompozisyon halinde, gelecek kuşaklara iletin ender kaynaklardan biri olduğu açıktır. Bu çalışmada araştırmalarımızın sonucunda el yazma bulunan Vindzor Saray kütüphanesinin (Windsor Castle) sitesinden adı geçen divanın kapağı ve minyatür yapılmış olan 22 sayfasının dijital nüshasına ulaştık. Bu makale için kullanılan el yazmalarından biri 'Hazainül-Maani' şiirlerinin tam bir alfabe sisteminde istinsah edilmiş en eski nüsha olduğu tahmin edilmektedir. Eserin tanıtım bilgileri yer alan Britanya Royal Koleksiyonu (British Royal Collection) kataloğu elde edilmiştir. El yazmada 12 minyatür çizilmiş olup bunlardan dördü ciddi bir şekilde zarar görmüştür. 16. yüzyılda el yazmaya işlenmiş olan minyatürler 1605'te Hindistan'da (Mughal court) tekrar boyanmıştır. 'Hazainül-Maani' şiirlerinin tam bir alfabe sisteminde istinsah edilmiş 16.yüzyılına ait yine bir nüshası da Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşınashlık Enstitüsü koleksiyonunda (H.S. 7580) korunmaktadır. Bu yazmanın önemli yönlerinden biri de yazarın şiirlerinin anlam gruplarına göre istinsah edilmiş olmasıdır. Bu durum şairin gazellerinde dile getirilen aşk konusunun hem ilahi hem de insani aşk anlamında anlaşılabilirliği anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ali Şır Nevai, Divan, Elyazma, 'Hazainül-Maani', 'Garaibü'l Sigar', 'Nevadirü's Şebâb', 'Bedâgiü'l Vesât', 'Fevaidü'l- Kiber', gazel.

Received: 28.11.2023; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Giriş

Ali Şir Nevai'nin (1441-1501) 'Hazainül-Maani'sinin içeriği, önsözünde yazıldığı üzere, 'Badaeül-Bidaye' ve 'Nevadirün-Nihaye' divanları ve şiirlerden oluşmaktadır [3, 1b-5a]. Söz konusu şiirler şairin isteği gereği tabiatın dört mevsimi gibi insan ömrüne uygun olarak 'Garaibü'l Sigar', 'Nevadirüş Şebâb', 'Bedâgiül Vesât' ve 'Fevaidü'l- Kiber' divanlarının her birine elif'ten yay'a kadar Arap alfabesi harfları esasında paylaştırıldığı bilinmektedir [9, 216; 18, 38]. İşbu mecmua divanın Ali Şir Nevai daha hayattayken istinsah edildiği üç nüsha bilim dünyasına malumdur ve onların da ikisi yazarın yaşadığı dönemde derlenen külliyatlarda yer almıştır [5, 423b-658b; 9, 216].

'Hazainül-Maani'nin sonraki dönemlerde istinsah edildiği kimi nushalarında dört divanın içindeki şiirlerin umumi alfabetik dizime sokulduğu dikkat çekmektedir. Mevcut kaynaklara dayanarak 'Hazainül-Maani' nüshalarının müstensihleri arasında ilk defa söz konusu geleneği Sultan Ali Meşhedî'nin (836/1432-33-926/1520) başlamış olmasına dair ihtimal ortaya konulur. Ayrıca mecmua divanın işte böyle nüshaları hakkında olup, onların birinde içeriğindeki divanların ilk şiirlerini konu açısından gruplara ayırarak sunulması da dikkatimiz çekmektedir. Bu araştırmada bilimsel-analitik, karşılaştırmalı-tipolojik, istatistiksel, betimsel ve metinsel analiz gibi yöntemler kullanılmıştır.

H.Süleyman, kaynaklarda külliyati davavin şeklinde geçtiği 'Hazainül-Maani'nin [19, 98] Nevai Estrabad'dayken düzenlenmeye başladığına inanmaktadır. Bilim adamı bu görüşünü kanıtlamak için Nevai'nin 'Khamsatul-mutahayirin'de 'Hazainül-Maani' oluşturma fikrinin varlığına ilişkin notlarından alıntı yapmıştır [19, 103].

H.Süleyman Nevai'nin 'Munshaat'ına dayanarak, yazarın kendisinin 'Hazainül-Maani'nin genel bir alfabetik versiyonunun varlığını vurguladığını belirtmiştir [19, 114]. H. Süleyman S.L. Volin'in "Navai'nin 'Hazainül-Maani'den sonra 'Mahzan ul-Maani' adında başka bir divan derlediği" yönündeki çıkarımının yanlış olduğunu, aslında bu düşünceye yol açan yazma divanların yeni divanlar değil, 'Hazainül-Maani'nin genel alfabe sistemindeki kopyaları olduğunu söylüyor. H. Süleyman bu tezi "Munshaat"ın 42. mektubunda sunmuştur " داغی مجموای غه خیم مخلوت بیتیلیبتورور چون تبع خزاینی دین خاسل بولغان عانی " یردی خزاین المامانی لقب "بیرلدی". Bilim adamı özellikle bu cümledeki mahlut (karışık,) kelimesinin tam olarak umumi alfabetik 'Hazainül-Maani' anlamına geldiğini yazıyor.

Günümüze kadar Nevai divanlarının el yazmaları üzerinde bir çok işler yapılmıştır. Söz konusu araştırmalarda şairin divanları menbaşınaslık, metinbilim, edebiyat bilimi ve dilbilim gibi farklı alanların nesnesi olarak ele alınmıştır. 'Hazainül-Maani' mecmua divanının umumi alfabetik dizimli el yazmaları ve bu tasnife çok yakın 'Derleme Divan'lar konusuna da Nevaişinas bilim adamları tarafından ortaya konulan farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin ilk örneklerine A. Volin'in araştırmalarında rastlanılır. O 1001-1004/1592-1596 yılları arasında derlenmiş olan külliyatın 326b-586a sayfalarını oluşturan divanı tafsif ederken bunu 'Mahzanül Maani' ismiyle adlandırır [9, 221]. Daha sonra Hamid Süleymanov bu görüşün doğru olmadığını aslında söz konusu el yazma 'Hazainül-Maani'nin umumi alfabetik dizimli nüshası olduğunu yazmıştır [18, 11].

M.Hekimov 'Hazainül-Maani'nin umumi alfabetik dizimli nüshaları ve 'Derleme Divan'ları arasındaki en önemli fark onların içerdiği şiirlerin sayısı ile belirlenmeli, kanaatindedir. O, Nevai

divanlarını bilimsel açıdan tavsif ederken “İçerdiği şiirlerin sayısı 1500 den az olan el yazmalar ‘Derleme Divan’ nüshaları sırasına konuldu”ğunu bildirir [23, 8]. Bilim adamın bu görüşüne katılarak ‘Hazainül-Maani’ şiirlerinin umumi alfabetik sistemde istinsah edildiği nüshalarında çoğu halde şiirlerin üzerine divanların hangisinden alındığı ‘Garaibdin’, “Nevadirdin” şeklinde kaydedilmiştir, ‘Derleme Divan’larda ise şu ana kadar böyle bir durumla karşılaşmadık.

M.İmamnazarov, B. Maksudov, A. Turdaliyev, Y. Tursunov, A. Erkinov, D. Yusupova, R. Zahidov, A. Curabayev, R. Djabbarov gibi bilim adamlarının Ali Şir Nevai divanlarının el yazmaları üzerine yaptıkları araştırmalar dikkate değerdir [14, 12-17; 17, 9-18; 20, 41-45; 13, 45-47; 21, 176; 24, 19-38; 2, 4-20; 25, 152-158; 12, 47-50; 10, 334-338].

Bu makale için kullanılan el yazmalarından biri ‘Hazainül-Maani’ şiirlerinin tam bir alfabe sisteminde istinsah edilmiş en eski nüshası olabilir. [4, 766]. Mevcut araştırmalardan yola çıkarak söz konusu mecmua divanın bu türdeki nüshaları 15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren istinsah edilmeye başlandığı bilinmektedir. Söz gelimi, mühür tarihi 988/1580–1581 yılına ait ÖzC Bilimler Akademisi (BA) Şarşınaslık Enstitüsü Hamid Süleyman vakfına ait 7580 numaralı ‘Hazainül-Maani’, ayrıca Ali Şir Nevai külliyyatının Katip Nazar Ali Feyzi 1001-1004/1592-1596 yıllarında Kızıl Ağaç’ta (Azerbaycan) kitabet edilerek şu an Rusya Milli Kütüphanesinde Dorn 558/XVII numarası ile saklanmakta olan el yazması içerğinden yer alan ‘Hazainül-Maani’ nüshaları bunlardan birkaç tanesidir [9, 216-221]. Söz konusu el yazmalarda ‘Garaibü’l Sigar’, ‘Nevadirü’ş Şebâb’, ‘Bedâgiü’l Vesât’ ve ‘Fevaidü’l- Kiber’in tüm şiirleri işte bu dört divandan alınarak toplanmıştır ve bir bütün halde harfine göre önce elif, sonra be, te, şa gibi Arap alfabesine dayalı eski Özbek yazısı harflerinin sırasıyla istinsah edilmiştir. 17.yüzyıldan itibaren ‘Hazainül-Maani’nin bu biçimdeki el yazmaları çoğalmaya başlamıştır. [15, 57-69].

‘Hazainül-Maani’nin Vindzor nüshası

‘Hazainül-Maani’nin Londra yakınındaki Vindzor Saray Kütüphanesinde bulunan nüshası ile ilgili profesör H.Süleyman’ın araştırmalarında herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Onun Timurlu dönemi Kitabet sanatı ile ilgili yazdığı bir bildiri Nevai’nin Sultan Ali Meşfedi tarafından istinsah edildiği, şu an Vindzor Saray Kütüphanesinde bulunan ‘Hamsa’ ve derleme divanlarından birisinin el yazmalarından bahsetmekte ve söz konusu nüshalar 15.yüzyıl Herat kitabet sanatının en önemli numunelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Alim derleme nüshasının koleksiyondaki envanter numarasını yazmadığından dolayı hangi el yazmadan bahsettiği bilinmemektedir.

Nevaişinas M.Hekimov Meşfedi tarafından istinsah edilmiş ve Vindzor Saray Kütüphanesinde bulunmakta olan ‘Hazainül-Maani’nin 819 sayfadaki oluşan büyük bir nüshasının bulunduğundan bahsetmekte, fakat alim söz konusu el yazmanın vakıftaki envanter numarası ve bilginin kaynağını vermemektedir [22, 11].

Araştırmalarımızın sonucunda el yazma bulunan Vindzor Saray kütüphanesinin (Windsor Castle) sitesinden adı geçen divanın kapağı ve minyatür yapılmış olan 22 sayfasının dijital nüshasını ve onun tanıtım bilgileri yer alan Britanya Royal Koleksiyonu (British Royal Collection) katalogunu elde etmeyi başardık. Bundan dolayı M.Hekimov’un bilgileri kısmen onaylanmış oldu. Verilere göre bu el yazma Nevai vefatından sonra 1501–1510 yıllar arasında Herat’ta

Sultan Ali Meşhedi tarafından istinsah edilmiştir. Söz konusu elyazma, kütüphanenin siteside de, katalogda da 'Divanı-Nevai' (RCIN 1005033) adıyla tanımlanmaktadır. Bilindiği üzere Ali Şir Nevai sadece Özbek edebiyatı tarihinde değil, Doğu halkları edebiyatı tarihinde de bir çok divan hazırlayan bir şair olarak bilinmektedir. Onun lirik mirası ile ciddi uğraşmayan katalogcuların şairin divanını genel bir isim altında ('Divanı-Nevai') tanımlamaları normaldir. Tanımdaki verilere göre, Vindzor el yazmasının 766 sayfadan oluşmakta ve bu da onun 'Hazainül-Maani' nüshası olduğu anlamına gelmektedir.

El yazmaya 12 miyatür çizilmiş olup onlardan dördü ciddi bir şekilde zarar görmüştür. 16. yüzyılda el yazmaya işlenmiş olan minyatürler 1605'te Hindistan'da (Mughal court) tekrar boyanmıştır.

El yazmasının kapağı deriden ve yeşil renkte olup, kırmızı labakili şemse ve lale resmi çizilmiştir, sayfalar boyutu – 46x29,5 sm. Divanın metni güzel ta'lık hatıyla istinsah edilmiştir. Metnin kenarı altın yaldızlı çizgilerle çerçevelenmiştir. Paygır işaretler bulunmaktadır.

'Hazainül-Maani'nin bu ender nüshasını Mayıs 1872'de Buhara emiri Muzafferiddin bin Nasrullah (1860–1885) Kraliçe Viktoria'ya (1837–1901) hediye etmiştir. Saray kütüphanesi işte o zaman Nevai 'Hamsa'sının Meşhedi'nin kitabet ettiği ve minyatürleri Hindistan'da tekrardan onarılmış nüshasına da sahipti. Kraliçe Viktoria Buhara emirinden aldığı hediyeyi Ağustos 1872'de Royal kütüphanesine hibe etmiştir. Bize göre, M. Hekimov işte bu sebepten dolayı nüshayı 'Hazainül-Maani'nin Buhara el yazması diye adlandırmış olmalı.

Sultan Ali Meşhedi'nin Ali Şir Nevai'nin farklı divanlarından birkaç nüsha istinsah ettiği bilinmektedir. [15, 79-86]. Söz konusu el yazma da 'hattatların sultanı'nın kitabet ettiği 'Hazainül-Maani'nin şu ana kadar bilinen tek nüshasıdır.

Önemli tarafı, «British Royal Collection» katalogunda adı geçen el yazma içerisindeki şiirler hakkında şöyle yazılmıştır: gazeller (1v–671v) ve (690r–705r), mesneviler (705r–735v), ayrıca, kıta ve dübeyt(rübai)lerden oluşmaktadır [1, 15; <https://www.rct.uk/collection/1005033/divan-e-navai-dywn-nwyy-the-collected-works-of-navai>]. Elde ettiğimiz bilgiler, yani şiir türleri, nitekim, gazelin el yazmanın 1.sayfasından ta 671.sayfasına kadar devam ettiği, kütüphane sitesinden indirdiğimiz parça sayfalardaki şiirlerin sıralanması bizim ilgimizi çekmiştir. Divandaki ض *zād* harfine kafiye olan gazellerin ardarda gelmesi de dikkat çekici bir hususlardandır:

Sayfada 'Garaibül-Sigar' divanından gazelin makta'sı istinsah edilmiştir:

Ey Navāi, vāqif ul hālīñğa-kim yār allīda
Bas faravāndur ğarazgo 'asru parrāndir ğaraz.

'Nevadirü's-Şebab' divanından:

Ārazīñdur āftāb-i 'ālam ārādīn ğaraz,
Jān fizā nuṭqīñdur anfāsī Masīhādīn ğaraz.

'Bedagiül Vesat' divanından:

Qilğan ermiş nātavān sarviravānimni maraz,
Zār olar-men-kim, qilibtur zār jānimni maraz.

El yazısı divanda şiirlerin üzerine onların hangi divandan alındığı kaydedilmemiştir, fakat her gazelin başlamasından önce merhum şairin hakkına dualar yazılmıştır. Bu da onun 1501 yılında Ali Şir Nevai vefatından sonra istinsahının başladığına işaret etmektedir.

'Hazainül-Maani'nin şairin vefatından sonra kitabet edildiği umumi alfabetik dizimli nüshalarında şiirlerin, genellikle gazellerin başlamasından önce onların hangi divandan alındığı kaydedilmiştir [17, 635]. Burada şiirlerin, hangi divanlara ait olduğuna dair kayıtlar her zaman da uymaz. Örneğin, üzerine 'Garaibdin' diye yazılı gazel, kaynaklarla mukayese edildiğinde 'Nevadirü's Şebab'dan çıkabilir [6, 547].

'Hazainül-Maani'nin Taşkent nüshası

Bu makaleye çekilen 'Hazainül-Maani' el yazmasının yine bir nüshanın (H.S. 7580) son kısmı, ayrıca, kalafon kısmı bulunmamakta, fakat onun birkaç sayfasındaki mühürlerde 988/1580–1581 tarihi bulunmaktadır [7, 635]. Bu, el yazmanın, yaklaşık o tarihten biraz önce veya o tarihlerde istinsah edildiği anlamına gelmektedir. Şu ana kadar işte bu el yazma Şarkşınaslık Enstitüsünün el yazmalar fonudaki şiirleri umumi alfabetik sisteme dayalı 'Hazainül-Maani' nüshalarının en eskisidir. M. Hekimov'un 'Nevai eserleri el yazmalarının tavsifi' adlı katalogunda adı geçen nüshanın tavsifi bulunmamaktadır. Bunun sebebi el yazma divanın katalog baskısından sonra fona eklenmiş olmasıdır.

1-çizim

British Royal Collection'daki Nevai divanından minyatürlü parçalar

2019 yılında 'Altın Bitikler' dergisinde işte bu el yazmanın değerlendirmesi ile ilgili 'Hazainül-Maani'nin eşsiz el yazma nüshası' adlı makale ilan edildi [11, 2-6]. Makale yazarı el yazma mühüründeki hicri tarihi miladi tarihe çevirirken hata yapmıştır (988/1495) ve sonuçta 'Hazainül-Maani'nin derlenmesi tarihi ile ilgili yeni bir fikir ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere, tarihi kaynaklara dayanarak birkaç bilim adamları tarafından söz konusu mecmua divan 1492–1498/99 yıllarında derlenmiştir, görüşü hakimdir [9, 38].

Biz el yazısı divanın (H.S. 7580) içerisindeki gazelleri kiril alfabesinde yayınlan 'Hazainül-Maani'nin bilimsel-eleştirel metni ile mukayese ettiğimizde gazellerin üzerine yazılı 'Garaib'din, 'Fevaid'din.. gibi kayıtların birbirine uyduğuna tanık olduk. Bu da adı geçen nüshadaki kayıtların güvenilir olduğunu kanıtlamaktadır. İşte bu usulde istinsah edilen diğer nüshalarda gazellerin menşesiyle ilgili kayıtların hepsi de birbirini tutmamaktadır.

Adı geçen el yazısının birkaç sayfasında (57b, 80b, 96b, 101a, 112b, 116b v.) Sultan Muhammed İbrahim adlı hükümdarın (onun nerede hükümdarlık ettiğine dair bir fikrimiz yok) mührü bulunmaktadır: «Şulṭān Muḥammad İbrāhīm ibn Ḥācī Muḥammadcān, 988».

Ayrıca, nüshada Sultan Dost Muhammedhan, Solu Cuahan, Sayyid Musa bin Sayyid Ali gibi şahısların adını taşıyan mühürler bulunmaktadır (bakın: 123b, 171a, 187b, 204a, 220b, 227a, 241b, 249b, 271a, 287b, 325a ve diğer sayfalar).

'Hazainül-Maani'nin içeriğindeki farklı türlere ait şiirlerin söz konusu el yazısı sayfalarındaki durumu şöyledir.

Gazeller:

Divanda 154 ا elif harfiyle (1a-37b s.), 120 ب be harfiyle (38a-63b s.), 8 پ pe harfiyle (63b-65b s.), 80 ت te harfiyle (65b-84b s.), 12 ث se harfiyle (84b-87a s.), 16 ج cim harfiyle (87a-91a s.), 35 چ čim harfiyle (91a-96a s.), 6 ح ḥāyi ḥuttīy harfiyle (96a-101b s.), 28 خ ḥa harfiyle (101b-108a s.), 59 د dāl harfiyle (108a-122a s.), 12 ذ zāl harfiyle (122a-124b s.), 250 ر re harfiyle (124b-183a s.), 92 ز ze harfiyle (183a-204a s.), 4 ژ že harfiyle (204a-205a s.), 76 س sin harfiyle (205a-222a s.), 116 ش šin harfiyle (222a-249a s.), 20 ص šād harfiyle (249a-253b s.), 16 ض žād harfiyle (253b-257a s.), 17 ط tā harfiyle (257a-260b s.), 16 ظ zā harfiyle (260b-264a s.), 28 ع 'ayn harfiyle (264a-270b s.), 32 غ ḡayn harfiyle (270b-278a s.), 24 ف fe harfiyle (278b-283a s.), 52 ق qāf harfiyle (283a-295b s.), 168 ك kāf harfiyle (295b-333b s.), 95 ل lām harfiyle (333b-359a s.), 175 م mim harfiyle (359a-398b s.), 268 ن nun harfiyle (398b-459b s.), 60 و vāv harfiyle (459b-473a s.), 219 ه hayi havvaz harfiyle (473a-521a s.), 8 ي lām elif ile (521a-522b s.), 308 ی yāy harfiyle (522b-591a s.) biten toplam 2574 gazel bulunmaktadır.

Müstezadlar:

1. Ey ḥusnuḡa zarrāt-i jahān icrā tajallā,
maẓhar saḡa ašyā,
Sen luṭf bilā kavn-u makān içidā mavlā,
'ālam saḡa mavlā. ('Garaib'din, 519ab)
2. Din āfatī bir muḡbačanī māhyuliqādur,
mayḡoravu bebāk
Kim 'išqdīn anīḡ vaṡanīm dayr-i fanādur,
sarmast-u yaqam čak. ('Nevadir'din, 591b)
3. Ne vosmavu ne kesmādūr ul zulf-i sumansāy,
ne ḡamza-i jādu,
Maššāṡa saḡa zal-i falakdur magar, ey āy,
ḡuršid aḡa közgü. ('Bedagi'din, 592a)
4. Bardīm bu saḡar dayr-i fanā sarī urub ḡām,
maḡmur-i šabāna,
Tartar edi har laḡza šabuḡ ahlī içib jān,
nāqus-i muḡāna. ('Fevaid'din, 592ab)

Muhammes:

1. ('Garaib'din, 592b-593a)
Ḥalqa-yi zulfuḡda könlüm bolḡalī ḡam maḡramī
Ul qara qayḡu bilān savdāda čun ārtar ḡamī

2. ('Nevadir'din, 593ab)

Masnad-i ḥusn üzrā tā-kim körmišām ul šāhni,
Tiyrä äyläbmen fiğāndin nilgun ḥirgāhni,

3. ('Bedagi'din, 593b–594a)

Šarbat-i yuhyil 'izām erni mayi nābindadur,
Sura-i "vaššams" tafsiri yüzi bābindadur,

4. ('Fevaid'din, 594ab)

Jilva qildi dahr ara köp ḥusni beḥamtā yigit,
Gul kibi nāzik badanlik, sarv-deg ra'nā yigit,

5. ('Garaib'din, 594b–595b)

Āh-kim, tark-i muḥabbat qildi jānān 'aqibat,
Boldum üšbü ḡuşşadin rasvāyi davrān 'aqibat.

6. ('Nevadir'din, 595b – 596a)

Āh-kim, valih men ul sarv-i ḥirāmāndin judā,
Közlārim giryāndur ul gul barg-i ḥandāndin judā,

7. ('Bedagi'din, 596ab)

Nečā, ey ay, mendin ayru äylägāy davrān seni,
Bolmağay yıllarda körmäk bir nafas imkān seni,

8. ('Fevaid'din, 596b–597a)

Körgüzüb yüz, köñlüma yüz miñ jafāmu qilmadiñ (!)
Jism uyidin ḥasta jānimni jalāmu qilmadiñ (!)

9. ('Garaib'din, 597ab)

'İşq otidin jism-i zār-i nātavānim ortadiñ,
Qaysi jism-i zār-kim, ruḥ-u ravānim ortadiñ,

10. ('Nevadir'din, 601ab)

Bolmağay erdi jamāliñ munča zebā kāški,
Bolsa ham qilğay ediñ közlārdin iḥfā kāški,

Müseddes:

1. ('Nevadir'din, 597b–598b)

Dahr ara çun qayğusiz yoq heç 'işrat, ey rāfiq,
Ayş şubḥin istāmā bešām-i āfat, ey rāfiq,

2. ('Bedagi'din, 598b–599b)

Jānim örtärgā ul otluq çehra gulzār-i Ḥalil,
Ani ravšan äylägān kokurd otī yānida nil,

3. ('Fevaid'din, 599b–600a)

Zulf-u siymin jismiñ af'i ganj-i Qārun ustina,
Ganj üzā sāḥir közüñ af'iğa afsun ustina,

4. ('Garaib'din, 600a–601a)

Şubḥidam maḥmurluqtin tārtibān dard-i sare,
'Azm-i dayr ettimki, içgāymen şabuḥiy sağare,

5. ('Bedagi'din, 602ab)

'İşq zār etti ḥālāyiq ibtilāsidin meni,
Har zamān bir ta'nagir muhlik adāsidin meni,

Müsemmen:

1. ('Fevaid'din, 602b–603b)

Har taraf 'azm äyläb ul şoḥ-i sitamgār, ey köñül,
Tiğ-i hajridin nečā bolğay biz afgār, ey köñül,

Terci'-i bendler:

1. ('Garaib'din, 603b-606a)
Ketür sâqî, ul mayki, şubh-i alast
Aniñ naş'asidîn köñül erdi mast.
2. ('Nevadir'din, 606b-609a)
Jahân qaşriğadur su üzrâ bunyād
Çu yoq bunyādi andin bolmāğil šād.
3. ('Bedagi'din, 609a-610b)
Ey kirpiki neş-u közi hunhār,
Jānimni neçä qılur-sen afgār.
4. ('Fevaid'din, 610b-613b)
Tā harābāt ara-men durd-i āšām,
Mastliğ birlä işim 'ayş mudām.

Mesnevi:

1. ('Garaib'din, 614a-618a)
Şanā haqqa-kim, kāşif-i hāl erür,
Hırad muşkilātiğa hālāl erür,

Terkib-i bend:

1. ('Nevadir'din, 618a-619b)
Dahr bāği-ki jafā šārīdur har çamanı,
Juz vafā ahliğa sançılmadi aniñ tikāni.

Kaside:

1. ('Bedagi'din, 619b-622a)
Çun nihān qıldı turunj-i mehr raḥşān tal'atın,
Åşkār etti falak bir tavq-i ğabğab hay'atın.
Sakiname

1. ('Fevaid'din, 622a-635a)
Sāqîā, tut qadaḥ-i šāhāna,
Qaṭrası la'l vale yakdāna.

Ayrıca, el yazma divanda 207 kıta, 134 rübai (onlardan 10 rübai 655a sayfasının köşesinde yazılıdır), 62 çistan, 13 tuyug ve 60 ferd bulunmaktadır.

İlginç tarafı, el yazısında şiirlerin sırasını belirlemede divanların sıralanması önem taşımıştır. Örneğin, 'Garaib'ül Sigar' muhammesler ile bittiği için 'Nevadirüş Şebab' müseddesler ile başlamaktadır. Dolayısıyla 'Nevadirüş Şebab'dan alınmış bir muhammes iki kez 'Nevadir'din olarak yazılmamasını önlemek amacıyla müseddeslerin arasına istinsah edilmiştir.

Adı geçen kaynak H. Süleyman'ın 'Hazainül-Maani'nin içeriğine ilişkin bilimsel görüşünü tamamıyla kanıtlamaktadır. El yazısının içeriği bilim adamı tarafından hazırlanan 'Hazainül-Maani'nin bilimsel ve eleştirel metni ve yayınlarının içeriği ile hemen aynıdır

Yukarıda da vurgulandığı üzere, el yazma divandaki gazellerin başladığı yerde kayıtlar bulunmaktadır. Özellikle, nüshanın başındaki elif harfiyle biten birkaç gazelin yorumları dikkat çekmektedir.

7580.numaralı 'Hazainül-Maani' el yazmasında geçen hamd gazellerinin başlıkları

Divan adları	S/n	Hamd gazellerinin kayıtları ve onların matlaları	Sayfa
<i>Garaibü'l Sigar</i>	1	(El yazmanın birinci sayfası yırtılmış olduğundan dolayı başlangıçtaki gazelin üzerine yazılmış olan kaydı okumak imkansız)	1a
	2	«İkkinçi hamd «Ğarāyibu-s-siğar»dın» Zihi ħusnuñ zuhuridın tuşub har kimgä bir savdā, Bu savdālar bilä kavnayn bāzārıda yüz ğavgā.	2b
	3	«Üçinçi hamd ğazal «Ğarāyibu-s-siğar»dın» Ey, şafha-yi ruhsārīñ azal ħaṭṭidın inşā, Debāča-yi ħusnuñda abad nuqtası tuğrā.	3b
<i>Nevadirü'ş Şebâb</i>	1	«Ham uşbu ma'nida ikkinçi devāndin-kim, mavşum «Navādiru-ş-şabâb» ğa bolubtur, qāfiyasıda dāl ħarfi lāzimdur» Zihe zuħurī jamālīñ quyaş kebi paydā, Yüzüñ quyaşığa zarrāt-i kavn olub şaydā.	1a
	2	«... «Navādiru-ş-şabâb»dın» İlāhiy amrīña ma'mur yetti ṭāram-i a'lā, Ne yetti ṭāram-i a'lā, toquz sipehr-i mu'allā.	2b-3a
	3	«Ham uşbu ma'nida «Navādiru-ş-şabâb»dın» Yüzüñ közgüsüdın 'ālamda yüz nuru şafā paydā, Quyaş andın anıñ-deg kim quyaşdın zarra nāpaydā.	3b-4a
<i>Bedâgiü'l Vesât</i>	1	«Ham bu maẓmunda üçinçi devāndin-kim, «Badāe'u-l- vaşat» at qoyilibtur, qāfiyasıda vāv ħarfi lāzimdur». Ey navbahār-i 'ārazīñ şubĥığa jānparvar havā, Andın gul-u bulbul tapīb yüz barg birlä miñ navā.	2a
	2	«Hamul maẓmunda «Badāe'u-l-vaşat»dın» Ne şun'uñdın 'ajab yüz miñ jahān bolmaq yana paydā, Ne mulkuña ħalal yüz miñ jahān-deg bolsa nāpaydā.	3a
	3	«Hamul maẓmunda «Badāe'u-l-vaşat»dın» Ey, qilib luṭf-u 'atā birlä ulus kām-i ravā, Ey, vujud-u 'adam ikkisi vujudıñğa guvā.	4a
<i>Fevaidü'l- Kiber</i>	1	«Hamul ṭariqda törtinçi devān-kim, «Favāyidu-l-kibar» atalıbtur, qāfiyasıda nun ħarfi lāzimdur». Ey, yetti manzar ṭarĥığa me'mār-i şun'uñdın binā, Maşnu'lar fāniy, vale maslub-i şāni'din fanā.	2ab
	2	«Hamul ṭariqda «Favāyidu-l-kibar»dın» Ravşandurur-ki mehr, yüzüñdin alur şafā, Yoqsa, ne vajh ilā qamar andın tapar ziyā.	3ab
	3	«Hamul ṭariqda «Favāyidu-l-kibar»dın» Ey, neçük-kim, durnī maĥfiy asrabān 'Ummān arā, Gavhar-i 'işqini pinhān asrağan insān arā?!	4ab

Böylece 'Hazainül-Maani' içerisindeki dört divanın birinci gazelleri istinsah edilmiştir. İşte bu kaynağa göre 'Garaibüs Sigar' ve 'Nevadirüş Şebab'ın birinci gazellerinin kafiyesi dal, 'Bedâgiü'l Vesât'ın ilk gazelleri kafiyesi vav ve 'Fevaidü'l- Kiber'in ilk gazeli kafiyesi de nun harfi ile bitmektedir.

Sonra da sıra münacat gazellerine gelmektedir

2-tablo

7580.numaralı 'Hazainül-Maani' el yazmasında geçen münacat gazellerinin başlıkları

Divan adları	S/n	Münacat gazellerinin kayıtları ve onların matlaları	Sayfa
<i>Garaibü'l Sigar</i>	1	«Avvalgi munājāt «Ĝarāyibu-s-siġar»dın» Ey ħamd olub maĥāl faşāhat bilān saña, Andaq-ki, qurb taqvāvu tā'at bilān saña.	4b
	2	«Ikkinči munājāt «Ĝarāyibu-s-siġar»dın» Ilāhā, pādšāhā, kirdigārā, Saña açuġ nihān-u āškārā.	5b
<i>Nevadirüş Şebâb</i>	1	«Avvalgi munājāt «Navādiru-ş-şabâb»dın» Zihi el nihāni saña āškārā, Nihān dardīma āškārā et madārā.	4b-5a
	2	«Ikkinči munājāt «Navādiru-ş-şabâb»dın» Yā rab, ul sā'at-ki tüškāy ħajr jism-u jān ara, Salġuñ āyini firāq ul ganj-u bu vayrān ara.	5b-6a
<i>Bedâgiü'l Vesât</i>	1	«Avvalgi munājāt, «Badāe'u-l-vaşat»dın». Ey, jamāliñ jilvasi mirāt insu jān ara, Lek olub ul jilva kāmīl mażhar-i insān ara.	5a
	2	«Ikkinči munājāt «Badāe'u-l-vaşat»dın» Yā rab, olġan çağda jānīm jismi vayrāndin judā Ul bolub mundin judā, sen bolmaġil andin judā.	6a
<i>Fevaidü'l- Kiber</i>	1	«Avvalgi munājāt, «Favāyidu-l-kibar»dın». Ĥudāyā, zalāl ahlīġa rahnamāyā, Yüzüñ jilva āylārgā aşyā marāyā.	5ab
	2	«Ikkinči munājāt «Favāyidu-l-kibar»dın» Ey, köñül icrā may-i vaşliñ üçün kām tamannā, Jāñġa ham furqatīñ otī ara bu ħām tamannā.	6ab

3-tablo

7580 numaralı 'Hazainül-Maani' el yazmasında geçen na't gazellerinin başlıkları

Divan adları	T/p	Na't gazellerinin kayıtları ve onların matlaları	Sayfa
<i>Garaibü'l Sigar</i>	1	«Avvalgi na't «Ĝarāyibu-s-siġar»dın» Ey nubuvvat ħayliġa ħātām ban-i Ādam ara, Gar alar ħātām, sen ul at-kim, erür ħātām ara.	6b

	2	«İkkinçi na't «Ğarāyibu-s-siğar»dîn» Zihi javlāñjahîñ aflāk üzä maydān-i “av adnā”, Burāqîñğa toquz gunbaz, bu toquz gunbaz -i ħazrā.	7b
<i>Nevadirü'ş Şebâb</i>	1	«Avvalğî na't «Navādiru-ş-şabâb»dîn» Zihe burāqîñ izi mehr-u sayr-i barqāsā, Bu barq sayrî bilä poyasî falakfarsā	6b-7a
	2	İkkinçi na't «Navādiru-ş-şabâb»dîn» Bedilîñ ħayl-i rusul, sensen alarğa dilrabā, Yā nabiy, ruĥiy fidāka ahlan va sahlan marĥabā.	7b
<i>Bedâgiü'l Vesât</i>	1	«Avvalğî na't «Badāe'u-l-vaşat»dîn». Ey gulşan-i ruĥsārîñ olub dahrğa ārā, Ruĥsār üzä saçîñ gul üzä 'anbar-i sārā.	7a
	2	«İkkinçi na't «Badāe'u-l-vaşat»dîn» Ey, saña muqtadalîq iki kavn ara, Anta ħayru-l-başar, anta ħayru-l-varā.	8a
<i>Fevaidü'l- Kiber</i>	1	«Avvalğî na't «Favāyidu-l-kibar»dîn». Zihi, tâjîña gavhar-i kibriyā, Bu gavhardîn âfâq tapîb ziyā.	7ab
	2	«İkkinçi na't «Favāyidu-l-kibar»dîn» Zihi, hilālîñ olub ay başîğa tîğ-i balā, Bir almasîz ikki yarğan sen-u quyāş maşalā.	8a

El yazmada yukarıdaki tablolarda yansıyan elif harfiyle biten gazellerden sonra «Alif ħarfiniñ âfatlariniñ 'ibtidâsi «Ğarāyib»dîn» «Alif ħarfiniñ âfatlariniñ 'ibtidâsi «Navādir»dîn», «Alif ħarfiniñ âfatlariniñ 'ibtidâsi «Badoe'»dîn», «Alif ħarfiniñ âfatlariniñ 'ibtidâsi «Favāyid»dîn» başlıklarıyla ilişkin dört gazel istinsah edilmiştir.

Sonra da «Ğarāyib»dîn», «Navādir»dîn», «Badāe'»dîn», «Favāyid»dîn» şeklinde adı geçen harfle kafiyeli diğer gazeller sırayla istinsah edilmiştir.

Ayrıca, el yazmada bazı eksikliklerde bulunmaktadır. Birinci sayfası yarısından yırtılmıştır. 159ab, 164ab sayfalar boş, metin bulunmamaktadır (lakuna). 346 sayfaya sayfalandırma yanlış yapılmıştır, aslında bu yırtılmış sayfa metnin başı 340. sayfanın paygiri işaretine uygun düşmektedir. 389 ve 390. sayfalar arasında bir sayfa daha eksiktir, bu da şiir metinlerin kesintiye uğramasına neden olmuştur.

Sonuç

Bizim tahminimize göre, 1501. yılında Ali Şir Nevai vefat ettikten sonra onun anısına şairin lirik mirası bütün bir kompozisyon halinde bir kitaba toplama amacıyla 'Hazainül-Maani' divanlarındaki şiirlerin umumi alfabetik dizimli el yazması minyatürlü bir şekilde kitabet edilmiş olmalı. Böylece Ali Şir Nevai'nin 'Hazainül-Maani'si içindeki şiirleri geleneksel olmayan bir tarzda, yani umumi alfabetik dizimli bir şekilde sınıflandırma ve istinsah etme Sultan Ali Meşhedi tarafından gerçekleştirildiğine ve bu yazma da onlardan birisi olduğuna dair bilimsel bir varsayım ortaya konulabilir.

'Hazainül-Maani'nin bu nüshası 16.yüzyılda mecmua divan içerisindeki şiirlerin umumi alfabetik dizime sokulmuş nüshalarının normal dizimli nüshalar ile paralel bir şekilde kitabet etme geleneği bulunduğu göstermektedir. Ayrıca, söz konusu el yazısı divan örneğinde Nevai şiirlerinin o dönemden itibaren konu gruplarına ayırarak incelendiği ortaya çıkmaktadır. Bizim fikrimize göre, bazı eksiklikleri olmasına rağmen, adı geçen el yazısı divandan, Ali Şir Nevai şiirlerini bütün bir kompozisyon halinde gelecek kuşaklara ileten ender kaynaklardan biri olarak şairin lirik mirasının bundan sonraki bilimsel yayınlarını hazırlamada yararlanmasında fayda vardır.

Кайнақса

1. Muhammad I.W. Islamic manuscripts in the British Royal Collection. A concise catalogue. Leiden, Netherlands, 1994. – 15 p.
2. Erkinov A. Navoiyning Metropoliten muzeyi devoni qo'lyozmasi va uning tarkibi masalasi (905/1499-1500-yil, xattot – Sultonali Mashhadiy) // Oltin bitiklar. – 2023. – Toshkent. – B. 4-20.
3. Алишер Н. «Хазойину-л-маоний». ЎзР ФА Шарқшунослик институти, Асосий фонди. 677-рақамли қўлёзма. 1b-5a.
4. Алишер Н. Девони Навоий. Кўчирувчи: Султон Али Машҳадий. Тарихи: 1501–1510 йй. Windsor Castle: British Royal Collection. RCIN 1005033. – 776 в.
5. Алишер Н. Хазойину-л-маоний (куллиёт таркибида). Тўпқопи кутубхонаси, Реван фонди: № 808. – Ҳирот, 901/1496–1497. Кўчирувчи: Дарвеш Муҳаммад Тоқий. – 236 в. (423b–658b).
6. Алишер Н. Хазойину-л-маоний. Кўчирувчи: Абдулмузниб Ризоқули ибн Мустафоқули. Тарихи: 1070/1660. ЎзР ФА Шарқшунослик институти: Асосий фонд. № 9766. – 547 в.
7. Алишер Н. Хазойину-л-маоний. Мухр санаси: 988/1580-1581. ЎзР ФА Шарқшунослик институти: Ҳ.С. фонди, № 7580. – 635 в.
8. Волин А. Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях, Сборник «Алишер Навои». – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. – 216 с.
9. Жабборов Р. Алишер Навоий “Оққўюнли мухлислар девони” ва унинг давр адабий муҳитида тутган ўрни. – Тошкент, 2021. – 240 б.
10. Джаббаров Р. Алишер Навоийнинг “Оққўюнли мухлислар девони” тил хусусиятлари // Навоий ва XXI аср. – 2019. – Тошкент. – Б. 334-338.
11. Жузжоний Шаръий А.Ҳ. “Хазойин ул-маоний”нинг тенгсиз қўлёзма нусхаси // Oltin bitiklar. – 2019. – №2. – Б. 2-6.
12. Жўрабоев О. Навоий девонларининг Қўқон қўлёзмалари ва уларнинг матнига доир // Навоий ва XXI аср. – 2017. – Тошкент. – Б. 47-50.
13. Зоҳидов Р. Матнга кириш иштиёқи // Навоий ва XXI аср. – 2017. – Toshkent. – Б. 45-47.
14. Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърляти лирик жанрлар хронологиясига доир) // Навоий ва XXI аср. – 2018. – Toshkent. – Б. 12-17.
15. Мадалиева О. “Хазойин ул-маоний”нинг умумий алифбо тартибли нусхаси // Alisher Navoiy va XIX asr. – 2019. – Toshkent. – Б. 57-69.
16. Мадалиева О. Навоий девонларининг Машҳадий кўчирган қўлёзмалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2019. – Тошкент. – Б. 79-86.
17. Максудов Б. Кодикологическое описание списка “Навадир ан-нихайа” Наваи, хранящегося в библиотеке таджикского национального университета // Навоий ва XXI аср. – 2020. – Тошкент. – Б. 9-18.

18. Сулаймонов Ҳ. Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида // Алишер Навоий. Асарлар. I том. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1963.
19. Сулейман Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ташкент, 1961. – 67 с.
20. Турдалиев А. Қўқон адабиёти музейида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // Навоий ва XXI аср. – 2017. – Тошкент. – Б. 41-45.
21. Турсунов Ю. Навоийнинг ҳаёт йўли: йиллар ва манзиллар. – Тошкент, 2023. – 176 б.
22. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991.
23. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – 198 б.
24. Эркинов А. Алишер Навоий “Хазойин ул-маоний”си ва унинг протодевони масаласи // Навоий ва XXI аср. – 2017. – Тошкент. – Б.19-38
25. Юсупова Д. “Хазойин ул-маоний”: тузилиш қонуниятлари, таркибий хусусиятлари // Навоий ва XXI аср. – 2016. – Тошкент. – Б. 152-158.
26. <https://www.rct.uk/collection/1005033/divan-e-navai-dywn-nwyy-the-collected-works-of-navai> [Electronic resources] (accessed: 28.11.2023).

References

1. Muhammad I.W. Islamic manuscripts in the British Royal Collection. A concise catalogue (Leiden, Netherlands, 1994, 15 p.).
2. Erkinov A. Navoiyning Metropolitan muzeyi devoni qo'lyozmasi va uning tarkibi masalasi (905/1499-1500-yil, xattot – Sultonali Mashhadiy) [Navoi's Metropolitan Museum Cabinet manuscript and its content (905/1499-1500, calligrapher - Sultanali Mashhadi)], Oltin bitiklar [Golden inscriptions], 4-20 (2023).
3. Alisher N. «Хазойину-л-маоний». ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, Асосий фонди [“Khazayinu-l-maani”. Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Main Fund], 677-рақамли қўлёзма [Manuscript number 677], 1b-5a.
4. Alisher N. Девони Навоий. Кўчирувчи: Султон Али Машҳадий. Тарихи: 1501-1510 йй [Devoni Navoi. Copyed by: Sultan Ali Mashhadi. History: 1501-1510] (Windsor Castle: British Royal Collection, RCIN 1005033, 776 p.).
5. Alisher N. Хазойину-л-маоний (куллиёт таркибида). Тўпқопи кутубхонаси, Реван фонди: № 808. – Ҳирот, 901/1496ö1497 [Khazayinu-l-maani (in the Kulliyat). Topkapı library, Revan fund: No. 808. – Herat, 901/1496ö1497] (236 p. (423b-658b)).
6. Alisher N. Хазойину-л-маоний. Кўчирувчи: Абдулмузниб Ризоқули ибн Мустафоқули. Тарихи: 1070/1660 [Khazayinu-l-maani. Copyist: Abdulmuznib Rizaquli ibn Mustafaquli. Date: 1070/1660]. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти: Асосий фонд [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences: Main fund] (№9766, 547 p.).
7. Alisher N. Хазойину-л-маоний. Муҳр санаси: 988/1580-1581 [Khazayinu-l-maani. Seal date: 988/1580-1581]. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти: Ҳ.С. фонди [Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences: H.S. fund] (№7580, 635 p.).
8. Volin A. Opisanie rukopisej proizvedenij Navoi v Leningradskih sobranijah [Description of manuscripts of Navoi's works in Leningrad collections], (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow-Leningrad, 1946, 216 p.).
9. Zhabborov R. Алишер Навоий “Оққўюнли мухлислар девони” ва унинг давр адабий муҳитида тутган ўрни [Alisher Navoi "Aqqoyunli fan's desk" and its place in the literary environment of the time], 240 (2021) [in Uzbek].

10. Zhabborov R. Алишер Навоийнинг "Оққўюнли мухлислар девони" тил хусусиятлари [The language features of Alisher Navoi's "Department of White Fans"] Навоий ва XXI аср. [Navoi and the 21st century], 334-338 (2019) [in Uzbek].
11. Juzhoni Shariy A.H. "Хазойин ул-маоний"нинг тенгсиз қўлёзма нусхаси [A unique manuscript copy of Khazayin ul-Maani] Oltin bitiklar [Golden inscriptions], №2, 2 (2019) [in Uzbek].
12. Joraboev O. Навоий девонларининг Қўқон қўлёзмалари ва уларнинг матнига доир [Regarding the Kokan manuscripts of Navoi divans and their text] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 47-50 (2017) [in Uzbek].
13. Zohidov R. Матнга кириш иштиёқи [Enthusiasm for accessing text] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 45-47 (2017) [in Uzbek].
14. Imamnazarov M. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърятти лирик жанрлар хронологиясига доир) [Comparison of three divans (Poetry of Alisher Navoi on the chronology of lyrical genres)] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 12-17 (2018) [in Uzbek].
15. Madaliev O. "Хазойин ул-маоний"нинг умумий алифбо тартибли нусхаси [General alphabetical copy of "Khazayin ul-Maani"] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 57-69 (2019) [in Uzbek].
16. Madaliev O. Навоий девонларининг Машҳадий кўчирган қўлёзмалари [Manuscripts of Navoi divans copied by Mashhad] Ўзбек тили ва адабиёти [Uzbek language and literature], 79-86 (2019) [in Uzbek].
17. Maksudov B. Kodikologicheskoe opisanie spiska "Navadir an-nihaja" Navai, hranjashhegosja v biblioteke tadjihskogo nacional'nogo universiteta [Codicological description of the list of "Navadir an-nihaja" by Navai, stored in the library of the Tajik National University] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 9-18 (2020) [in Russian].
18. Sulaymanov N. Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида [About sources and publication of Navoi's works] Алишер Навоий. Асарлар. [Alisher Navoi. Works.] (State publishing house of fiction literature of the USSR, Tashkent, 1963) [in Uzbek].
19. Suleiman Kh. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук [Textual study of the lyrics of Alisher Navoi. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences] (Tashkent, 1961, 67 p.) [in Russian].
20. Turdialiev A. Қўқон адабиёти музейида сақланаётган Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари [Manuscripts of Alisher Navoi's works kept in the Kokan Literature Museum] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 41-45 (2017) [in Uzbek].
21. Tursunov Yu. Навоийнинг ҳаёт йўли: йиллар ва манзиллар [Navoi's life path: years and destinations] (Tashkent, 2023, 176 p.) [in Uzbek].
22. Khakimov M. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар [Calligraphers copying the works of Alisher Navoi] (Fan, Tashkent, 1991) [in Uzbek].
23. Khakimov M. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи [Description of the manuscripts of Navoi's works] (Fan, Tashkent, 1983, 198 p.) [in Uzbek].
24. Erkinov A. Алишер Навоий "Хазойин ул-маоний"си ва унинг протодевони масаласи [The issue of Alisher Navoi's "Khazayin ul-Maani" and its proto-devoon] Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 19-38 (2017) [in Uzbek].
25. Yusupova D. "Хазойин ул-маоний": тузилиш қонуниятлари, таркибий хусусиятлари ["Khazayin ul-Maani": structural laws, structural features]– Навоий ва XXI аср [Navoi and the 21st century], 152-158 (2016) [in Uzbek].

26. <https://www.rct.uk/collection/1005033/divan-e-navai-dywn-nwyy-the-collected-works-of-navai> [Electronic resources] (accessed: 28.11.2023).

О. Мадалиева

*Ўзбекистан Ғылым Академиясы, Ёбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институты,
Ташкент, Ўзбекистан*

**Ўлишер Науаидиң «Хазайн эл-ма'ани» жинағындағы өлеңдериниң әлипби тизбекти
қолжазбалары туралы**

Аңдатпа. Ўлишер Науаидиң «Хазайн эл-ма'ани» китабының мазмұны, оның алғысөзінде жазылғандай, «Бадаий' эл-бидая» және «Науадир эл-ниһая» диуандары мен өлеңдеринен тұрады. Ўлишер Науаи 1501 жылы дүниеден өткеннен кейін ақынның лирикалық мұрасын тұтас бір шығарма ретінде оның естелигіне кітап етіп жинақтау мақсат етілді. «Хазайн эл-маани» диуандарындағы өлеңдердің жалпы әлипбилік құрылымы миниатюрамен жазылған. Ақынның лирикалық мұрасын оның келесі ғылыми басылымдарын дайындауда пайдалану тиімді болмақ. Ўлишер Науаи өлеңдерін келешек ұрпаққа тұтас шығарма ретінде жеткізетін сирек дереккөздердің бірі – «Хазайн эл-маани» екені анық. Бұл зерттеуде біз қолжазба табылған Виндзор құлып кітапханасының сайтынан аталған диуанның мұқабасының және оның 22 беті миниатюрада жасалған сандық көшірмесіне қол жеткіздік. Бұл мақалада қолданылған қолжазбалардың бірі – толық әлипби жүйесіндегі ең көне көшірме болып есептелетін «Хазайн эл-ма'ани» өлеңдері. Британдық Royal Collection каталогы таңдалып алынды, онда жұмыстың жарнамалық ақпараты ұсынылған. Қолжазбаға 12 миниатюра сызылған, оның төртеуі қатты зақымдалған. XVI ғасырда қолмен жазылған миниатюралар 1605 жылы Үндістанда (Могол сарайы) қайта боялған. Толық әлипби жүйесімен көшірілген XVI ғасырдағы «Хазайн эл-маани» өлеңдериниң тағы бір данасы Ўзбекистан Ғылым академиясының Ёбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институтының жинағында сақтаулы. Бұл жазбаның маңызды тұсының бірі – автор өлеңдериниң мағыналық топтарына қарай келтірілуі. Демек, ақынның ғазалдарында жырланған махаббат тақырыбын тәңірлік те, адамдық махаббат та мағынасында түсінуге болады.

Түйін сөздер: Ўлишер Науаи, диуан, қолжазба, «Хазайн эл-ма'ани», «Ғараиб эл-Сғар», «Науадир эш-шабаб», «Бадаий' эл-васат», «Фау'ид эл-кибар», ғазал.

O. Madaliyeva

*Uzbekistan Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named Abu Reyhan Biruni,
Tashkent, Uzbekistan*

On the general alphabetical arranged manuscripts of Ali Shir Nevai's "Hazainu'l-ma'ani" divan poems

Abstract. The content of Ali Shir Nevai's Khazā'in al-ma'ānī, as written in its preface, consists of Badāyi' al-bidaya' and Nawādir al-nihaya' divans and poems. After Ali Shir Nevai passed away in 1501, it was aimed to collect the lyrical legacy of the poet as a whole composition in a book in his memory. The general alphabetical syntax of the poems in the Khazā'in al-ma'ānī divans is inscribed in miniature.

It will be beneficial for the poet's lyrical heritage to be used in the preparation of his next scientific publications. It is clear that Khazā'in al-ma'ānī is one of the rare sources that conveys Ali Şır Nevai's poems as a whole composition to future generations. The result of our research is the digital copy of the cover of the aforementioned divan and 22 pages, created in miniature, which were sourced from the site of the Windsor Castle Library, where the manuscript was found. One of the manuscripts used for this article is the Khazā'in al-ma'ānī poems, which is estimated to be the oldest copy in a complete alphabet system. The British Royal Collection catalogue, which contains the promotional information of the work, has been obtained. The manuscript comprises twelve miniatures, four of which were seriously damaged. The miniatures, which were handwritten in the 16th century, were repainted in 1605 in India (Mughal court). Another copy of the poems Khazā'in al-ma'ānī from the 16th century, copied in the complete alphabet system, is preserved in the collection of the Uzbekistan Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named Abu Reyhan Biruni (H.S. 7580). One of the important aspects of this writing is that the author's poems are cited according to meaning groups. This means that the theme of love sung in the poet's ghazals can be understood in the sense of both divine and human love.

Keywords: Ali Shir Navai, divan, manuscript, Khaza'in al-ma'ani: Ghara'ib al-şghar, Nawadir al-shabab, Badayi' al-wasat, Fawa'yid al-kibar, gazal.

Yazar hakkında bilgi:

Oysara Madaliyeva – PhD, doçent, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşınaslık Enstitüsü, Taşkent, Özbekistan.

Ойсара Мадалиева – PhD, доцент, Өзбекстан Ғылым академиясы, Өбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институты, Ташкент, Өзбекстан.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.41.9
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-248-263>

Түрік тіліндегі жағымды және жағымсыз коннотациялы диминутивтер

Н.Р. Балабекова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: nakuta@mail.ru)

Аңдатпа. Түрік тілінің көптеген грамматикалық еңбектерінде «кішірейту жұрнақтары» деп аталатын қосымшалардың затты кішірейтуден бөлек басқа түрлі функциялары бар. Зерттеу мақаласының мақсаты – функционалды грамматикада «диминутивтер» деп аталатын аталмыш формалардың семантикасына талдау жасау. Түрік тілбілімшілері «кішірейту жұрнақтары» деп -CA, -Cık, -cAk, -cAğız, +(X)ç жұрнақтарын атайды. Қазақ ғалымдары олардың мағыналарын аша алғандықтан, тек кішірейту функциясын атамай «реңк мәнді жұрнақтар» деп кеңінен қарастырған. Функционалды грамматиканың міндеті грамматикалық құрылымдарды құрылысын ғана емес, семантикасы мен басқа да атқарар функцияларын ашып көрсетуге бағытталады. Тілдік қолданым мен материалдардан көргеніміздей түрік тіліндегі «кішірейту жұрнақтарының» сөзді кішірейтуден бөлек жақсы көру, еркелету, аяу, мазақ қылу тәрізді түрлі эмоционалды-экспрессивті функциялары да бар. Бір жұрнақтар жағымды мағына білдірсе, енді біреулері жағымсыз мағынаны білдіреді. Ал кейбірінің екі түрлі мағына білдіретін кезі болады. Сол себепті біз де мақаламызда оларды «кішірейту жұрнақтары» немесе «реңк мәнді жұрнақтары» деп атамай «диминутив» терминін қолдандық. Сондай-ақ түрік тілінде диминутив қызметін «кішірейту жұрнақтарынан» бөлек тәуелдік жалғауы мен көптік жалғауы да атқаратыны белгілі. Жұмыс барысында жоғарыда аталған түрік ғалымдары атаған «кішірейту жұрнақтарынан» да басқа осы функцияда қолданылатын қосымшалардың бар екенін тілдік деректерге сүйене отырып көз жеткіземіз. Бұл мақалада түрік тіліндегі диминутив жұрнақтарының көне түркі тіліндегі және басқа түркі тілдеріндегі варианттарын көрсете отырып мысалдармен мағыналарын ашамыз.

Түйін сөздер: кішірейту жұрнақтары, диминутивтер, сөз тудырушы жұрнақтар, семантика, тәуелдік жалғауы, көптік жалғауы, антропонимдер.

Түсті: 18.01.2024; Мақұлданды: 14.06.2024; Онлайн қолжетімді: 28.06.2024

Кіріспе

Диминутивтер туралы ғалымдар ертеден бері сөз қозғап келеді. Алайда грамматиканы функционалды тұрғыдан зерттеуге дейінгі еңбектерде олар бұл терминді қолданбай, «кішірейту-еркелету жұрнақтары» деп атап келген. Біздің «Қазақ және түрік тілдерінің антропонимдеріндегі диминутивтер» атты мақаламызда В.В.Виноградовтың еңбектерінде де кішірейту жұрнақтары жайлы жазылғаны айтылған. Ғалымның пікірінше: «олардың көмегімен түрлі сезімдерді білдіруге болады: жаны ашу, мысқыл, менсінбеу, жеккөру, эмоция мен бағалаудың жағымды және кері гаммалары» [1].

Бірқатар ғалымдардың пікірі бойынша, диминутивтер сөз тудырушы жұрнақтар емес, «сөздерге қосымша мағына үстемелейтін» [2] сөз түрлендіруші қосымшалар. Ал С.Усмановтың пікірі бойынша: «еркелету, кішірейту формалары лексикалық мағынаға кішірейту, еркелету, сүйіспеншілік, құрмет, қалжың, мысқылдауды білдіретін модальді мағыналар қосады» [3].

«Сөйлеуші негізінен диминутивтерді өзі сөйлесіп отырған кісіге деген жылы қарым-қатынасын бідіру үшін, мысалы, балалармен, ауру адаммен сөйлескенде немесе балалар және жануарлар жайлы айтып отырғанда қолданады» [4]. Л.Ю.Воротниковтың пікірінше, диминутив жұрнақтар жалғанған зат есімдердің тілде үш функциясы болады: «олар денотативті функцияға (хабарлама функциясы), экспрессивті-эмоционалды функцияға (әсер ету функциясы) және коннотативті функцияға (императивтер, назарын аудару, түрткі болу) ие [5].

Жоғарыда аталған мәселелерге сүйене отырып түрік тіліндегі диминутивтерді зерттеудің өзектілігін алға тартамыз.

Зерттеу жұмысының мақсаты – түрік тіліндегі диминутивтердің семантикалық әлеуетін функционалды методология аясында айқындау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаласының теориялық және әдіснамалық негізі ретінде түркиялық, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың диминутивтер жайлы ғылыми-теориялық зерттеулері мен тұжырымдары негізге алынды. Атап айтқанда, Z.Korkmaz, T.Banguoğlu, M.Ergin, M.A.Erdal, M.Öner, T.Gencan, S.Eker, A.M.Щербак, A.H.Кононов, A.Ысқақов сынды ғалымдардың еңбектері зерттеудің теориялық негізін құрады.

Зерттеу жұмысында алға қойған мақсаттарды іске асыру үшін қазіргі тіл білімінде қолданылатын негізгі принциптер мен ғылыми әдіс-тәсілдер пайдаланылады. Мақалада түрік тіліндегі диминутивтер көне түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдеріндегі материалдары негізінде талданады. Сол себепті салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылады. Түрік тіліндегі мысалдар Т.Буғра «Küçük Ağa», «Hikayeler», «Yağmur beklerken» атты шығармалар жинақтарынан және А.Кулиннің «SevdaLinka» романынан алынды. Диминутивтер мағыналарына қарай жағымды және жағымсыз коннотациялы деп екіге бөліп қарастырылды. Ғалымдардың диминутивтерге қатысты тұжырымдамалары мен анықтамалары жүйелеу, топтау, сипаттау әдістері арқылы көрсетілді.

Нәтижелер мен талқылау

Түрік тілінде диминутив жұрнақтар көп зерттеле қоймаған. Негізінен түрік тілінің грамматикаларына арналған еңбектерде есімнен есім тудырушы жұрнақтар арасында қарастырылады. Бұл жұрнақтардың өнімді және өнімсіз түрлері бар. С.Өзчелик ғалым Х.Зүлфикардың «кей жұрнақтардың өздері жалғанған сөздерге бірден артық мағына беретін функциясы бар» деген пікірін келтіреді [6]. В.Хатибоғлу өз сөздігінде диминутив жұрнақтары туралы: «сөздердің мағынасына кішірейту, азайту, жақсы көру мен мейірім мағыналарын үстемелейтін жұрнақтар» деп, -CA, -(I)msI, -(I) mtrak жұрнақтарын түрік тіліндегі кішірейткіш қосымшалары деп көрсетеді [7]. Т.Генжан «кішірейту жұрнақтары деп -ce, -cik, -msi, -mtrak» деп көрсетеді [8]. А.Топалоғлу «сөздердің мағынасына кішірейту, азайту, жақсы көру, аяу т.б. мағыналар беретін қосымша» деп, -Cık, -cAk, -cAğız, -(I)sI, -(I) mtrak, -rAk жұрнақтарын атайды [9]. Н.Мыандоаб түрік тілінде кішірейту мағынасын +(X)ç, +(X)K, +AIAK, +Az, +An, +KingA, +GAç, +Gilt, +can, +KAK, +cAK, +cAğız, +cIk, ImsI, ImtrAK т.б. жұрнақтары береді деп көрсетеді [10, s. 215]. Алайда біз -(I)sI, -(I)mtrak, -rAk, Gilt, KAK жұрнақтарын диминутивтер қатарына жатқызбаймыз. Олардың атқаратын функциясы мен семантикасы өзгеше. Сол себепті бұл мақалада қарастырмаймыз.

Түрік тіліндегі диминутивтердің көбі *жағымды коннотацияда* қолданылады. Олардың дені *еркелету, кішірейту, жақсы көру* мағынасын білдіреді.

1. **-ч (-ç)** жұрнағы. Бұл қосымшаны түрік ғалымдарының барлығы бірдей өз еңбектеріне кішірейту жұрнағы ретінде енгізбеген. Дегенмен, көне түркі тіліндегі ескерткіштерде бар және қазіргі түркі тілдерінің көбінде әлі күнге дейін қолданыста. Түркі тілдеріндегі кішірейту, еркелету реңкті *-ш* жұрнағы көне түркі тілінде *-ч (-ç)* түрінде қолданылған. Э.В.Севортян көне түркі тіліндегі *абычқа* сөзінің шығу тегіне талдау жасай отырып, мұндағы *-ч* жұрнағы жайлы былай дейді: «салыстырмалы деректерге қарасақ, (I) бірінші топтағы көптеген формалары көне түркі тіліндегі *abiçqa/abiçqa/awiçqa* сөзінен шығады, соның жалғасы болып табылады. Көне түркі тіліндегі кішірейткіш-еркелеткіш мағыналы *-ч* көрсеткіші кейбір түркі тілдерінде заңды түрде *-ш-ға* ауысқан (бұл процесс мәмлүк-қыпшақ, ескі өзбек және «Диван» кезеңінде аяқталды). Оғыз және ұйғыр тілдерінде *абышқа* формасында, ал басқаларынан табылмады, қыпшақ тілдерінен тек қырғыз тілінде бар, қазақ тіліне осы тілден енген тәрізді (қазақ тілінде *-ш* жұрнағының болуы осы себепті)», – дейді [11].

С.Екер *-ç* жұрнағы мынадай пікір білдіреді: «*-ç* жұрнағы шектеулі сөздерге жалғанып, функциясы мен мағыналық ерекшелігін күшейтеді. Басқа сөзбен *айтсақ анаç (анаш), babaç (әкеш)* т.б. мысалдар *ана (ана), baba (әке)* сөздерінің сипаттарына екпін беріп күшейтіледі» [12]. Көріп отырғанымыздай, ғалым аталмыш форманың кішірейткіштік функциясы жайлы айтпайды. Т.Гүленсой да мағынаны күшейтеді деп, тап осы *анаç (анаш), babaç (әкеш)* мысалдарын келтіреді [13]. Ал белгілі ғалым О.Серткая көне түркі тіліндегі *-ç* қосымшасы «Түркия түрік тілінде «кішірейту мен еркелету» мәнін білдіретін *-ç* жұрнағы екендігін айтады. Фатмадан *Фатош*, Бетүлден *Бетүш*, Алиден *Алиш*, Мехметтен *Мемош* және т.б. мысалдарда анық көрінеді» деп нақты мысалдар келтіреді [14].

Жоғарыдағы ғалымдар айтқандай, қазіргі түрік тілінде бұл қосымша *-ş* формасына ауысып, өнімсіз жұрнақтардың қатарында қаралады. Бұл диминутивтер адресатқа жақындық, жақсы көру және еркелету мағынасын үстемелеу үшін жалғанып мынадай лексемалар тудырады: *babiş* (әкеш), *babişkom* (әкешком/әкешкам-әкешім), *bebişim* (бөпешім), *bebiško* (бөпешко-бөпешка), *nonoşum* (жақсы көріп, еркелету үшін қолданылатын сөз), *minnoşum* (кішкентайым), *saroşum* (сарым), *tontoşum* (жақсы көретінін білдіру үшін балаларға қолданылады), *tontişim* (бұл да жақсы көретінін білдіру үшін балаларға қолданылады), *tombişim* (толықтау келген бала/кісілерге қатысты қолданылады).

Антропонимдерге жалғанып, еркелету, кішірейту, аялау мағынасын білдіреді.

а) Антропонимдердің бірінші тұйық буынына жалғанады да, есімдердің қалған буындары түсіп қалады:

İbrahim = İbiş, İboş; Ümmehan = Ümüş; Havva = Havoş; Fatma = Fatiş, Fatoş; Zeliha=Zeliş, Zeynep=Zeynoş.

İbiş ile Memiş, mehkemeye gitmiş, mahkemeleşmiş mi? Mahkemeleşmemiş mi? (Ибиш пен Мемиш сотқа барыпты, соттасып па? Соттаспап па?) деген жаңылтпаштағы кісі есімдеріне еркелету мағынасындағы диминутивтер жалғанған.

ә) Антропонимнің алғашқы ашық немесе тұйық буыны ал екінші буынның бірінші дауыссыз дыбысы қалдырылады да, осы формаға жалғанады:

İbrahim = İbroş; Ali = Aliş, Aloş; Dudu = Duduş; Hatice = Hatoş; Hafife = Hafoš; Rabia = Rabiş; Rukiye = Rukuş (Rüküş); Nuriye=Nuriş, Fatma = Fatmoş, .

б) Тұйық буынның соңындағы дауыссыз түсіп қалып ашық буын жасалады да, екінші буынның басындағы дауыссыз осында жалғанады, оның үстіне *-ş* диминутив жұрнағы жалғанады: *Me(h)med = Memiş; Mustafa = Mutoş, Mitiş. Мысалы: Asansörde Miloş'a rastladı Nimeta* (Жеделсатыда Нимета Милошпен кездесіп қалды); *'Kimi istersen al. Miloş'u bana bırak'* (Қалаған кісіңді ал. Милошты маған қалдыр).

Түрік ғалымы С.Екер *-ş* жұрнағына жеке тоқталып, анықтама бермегенімен сөз тудырушы жұрнақтар арасында көрсетіп, *taviş (сүйкімді көгілдір түсті), Aliş (Алиш), minnoş (кін-кішкентай)* мысалдарын келтіреді [12, s. 348]. Сонымен қатар, туыстық атауларға жалғанатыны жайлы деректі Э.В.Севортянның еңбегінен көреміз: «*baboş, babuş, bobuş* 'отец' тур. диал.» [11, с. 12]. Туыстық атауларда еркелету үшін *dedoş* (аташым), *eltiş* (абысынжан), *abiş* (ағашым) деп сирек те болса қолданылатыны бар. Қазіргі түрік тіліндегі *oğluş(um)* (ұлым) формасының көне түркі тілінде де қолданылғанын М.Ердал еңбегінен көреміз: «Біздің мысалдарымыздың барлығы тәуелдік жалғауын алған. *Oluşum* дегенде, айтушының адресатқа деген жылы сезімін байқаймыз. Ол басқаның емес, өз сезімін білдіреді» [15, p. 45]. Түрік тіліне ең жақын саналатын әзірбайжан тілінен *babuş* (әкенің еркелету формасы), *dadaş* (1 Ағаны құрметтеп атау; 2 Әке (қаратпа ретінде); 3 Ер адамға арналған қаратпа), *anaş* (ананы құрметпен атау формасы) сияқты мысалдарын келтіруге болады [16].

2. Түрік тілінде *-çlk, -çUk, -çlk, -çUk* жұрнақтары жалпы және жалқы есімдер мен туыстық атауларға жалғанып, еркелету, кішірейту мағынасын білдіретін өнімді диминутивтік жұрнақ.

Мухаррем Ергин бұл қосымша жайлы: «-*çIk*, -*çUk* жұрнағы көне түркі тілінде бар. Осы себепті бұл қосымшаның көне заманнан келе жатқан, әрі сыңары саналатын -*çAK* қосымшасынан туындағанын байқаймыз. Кейіннен пайда болғанымен, соңғы кезде өте өнімді жұрнаққа айналды. Бұл қосымшаның басында тек қана -*ç* арқылы жасалған формасы болған. Көне Анадолы түрік тілінің соңғы кезеңінде -*ç* арқылы жасалған формасы пайда болғанын айтқанымыз жөн болар. Батыс түрік тілінің алғашқы кезеңдерінен кейін Осман тілінің соңғы кезеңі мен қазіргі түрік тілінде жұрнақтың тек -*ç* арқылы жасалған формасы қолданылады. Жұрнақтың қазірде дауыссыз дыбыс үндестігіне бағына бермейтіні соған дәлел тәрізді. Шынымен де қазіргі кезде ұяң дауыссыздардан кейін -*ç* айтылмайды, -*ç* дыбысы басым тұрады» дейді [17]. Ал ғалым М.Өнер жоғарыдағы пікірмен келіспейді: «Кішірейту және еркелету функциясында есімнен есім тудырушы бұл жұрнақ көне түркі дәуірінде болмаған. Кейіннен қалыптасқан бұл қосымшаның көне түркі дәуірінде -*ç* -*k* түрінде қолданылғаны анықталды: *öğüçüm* (*öğük* «анашым»), атасім «әкешім»; тек көне түркі дәуірінен кейін бұл қосымша ұмытылып, кейіннен бір-біріне жалғанғанын байқаймыз» [18]. Т.Бангуоғлу бұл қосымша жайлы: «сөз тудырушы бұл жұрнақ зат есім мен сын есімдерге жалғанатын өнімді кішірейту жұрнағы», – дейді [19]. З.Коркмаз да тарихи шығу тегіне үңілмей бүгінгі қолданысына байланысты анықтама береді: «дыбыс үндестігіне бағынатын -*çık*; -*çuk* қосымшасы зат есім мен сын есімдерде кішірейту, күшейту, еркелету мен мүсіркеу мағынасын беретін жұрнақ» [20]. В.Хатибоғлу: «кішірейту, азайту, еркелету, мейірлену, аяу» тәрізді мағына жамау үшін есім негізді сөздерге жалғанады: *ağaççık* «кішкентай ағаш», *adacık* «кішкентай арал», *kadıncık* «бейшара әйел», *kedicik* «бейшара (кішкентай) мысық», *köğrecik* «жап-жас», *уанасık* «кішкентай, сүйкімді бет» [7, s. 37].

Түрік тіліндегі бұл жұрнақтар барлық түркі тілдеріне ортақ дыбыс үндестігіне байланысты өзгеріп отырады. Егер сөздің соңғы буынында ашық дауысты дыбыс болса, жалғанған жұрнақтағы дауысты да, ашық, егер қысаң болса, заңды түрде қысаң дауыстысы бар қосымша жалғанады. Біз бұл қосымшаның бірнеше функциясына жеке-жеке тоқталмақпыз.

а) Антропонимдерде қолданылатын -*çık* және оның формалары *сүйіспеншілік* пен *құрмет*, сонымен қатар, *еркелету* эмоциясына ие. Мысалы: *Mehmet=Mehmetçik*, *Yaşar=Yaşarçık*, *Ali=Alicik*, *Ayşe=Ayşecik*, *Fatma=Fatmacık*, *Selma=Selmacık* т.б. Мысалы: *'Olmaz, Tvrkocuk. Stefan oğlumu almaya kalkar'* (Болмайды, Тврткожан. Стефан баламды тартып алуға тырысады); *'Muhocuk olmasa...* (Мухожан болмаса...); *Hoca da bunu öğrendiği zaman ciddileşmiş, ciddileşmiş, Emine'ciğin içine nerdeyse, 'Acaba bir suç tu işledim' kuşkusunu düşürmüştü* (Молда мұны естігеннен кейін тым байсалды болып кетеді, Әминажан ішінен «мен қылмыс істедім бе» деп қуыстана бастаған еді).

ә) Туыстық атауларға жалғанып, *кішірейту*, *еркелету*, *аяу*, *мүсіркеу* эмоциясын білдіреді. Түрік халқының сөйлеу мәдениетінде кісіні еркелетіп, жақын тартқан кезде -*çık* диминутивіне көбіне 1-жақ тәуелдік жалғауы жалғану арқылы өзіне жақын тартып, иемдене отырып атайды. Мысалы: *'Anneciğim, ben yıllarca tek başıma idare etmemişim gibi konuşuyorsun'* (Анашым, осынша жылдан бері бәрін жалғыз (өзім) істемей жүргендей айтасың ғой); *'Toruncuğum olmasa, dünyada gitmezdim ama...'* (Немережаным болмаса

өлсем де бармас едім...); *Bu onun huyu işte. Karıcısının ve can kızlarının bunca itinalarına rağmen başka türlü olmutor işte* (Мінезі осы енді. Жан жары мен жанындай қыздары қанша жерден ескертсе де өзгере алар емес); *'Babacığım, kendine iyi bak. Sakın yaralanma,' dedi Fiko* («Әкешім, абай бол. Жараланып қалма», – деді Фико).

б) Жалпы есімдерге жалғанып, оларды *kişireyimin, erkелету* арқылы сол нәрсеге деген жылы сезімін білдіреді. Мысалы: *'Kediciklerin giysisi olmaz ki anne' diye bağırması merdivenlerden inerken* («Кішкентай мысықтардың киімі болмайды ғой, апа», – деп баспалдақтан түсіп бара жатып айғайлады); *'Ağabeyin büyüyor. O artık senin gibi küçük bir oğlancık değil' demiştir* (Ағаң өсті. Ол енді сен сияқты кішкентай балақай емес) бұл мысалда сөйлеуші әңгімелесіп тұрған баланың ағасы жайлы айтқанымен, ағасын емес, баланы еркелетіп тұрғанын байқаймыз); *Beş-on bin nüfuzu ile aynı şartları yaşayan, aynı tehlikelere karşı bulunan kasabacık* (Бес-он мың тұрғынымен не көрсе де бірге көретін, қауіп-қатерді бірге қарсы алатын қалашық).

в) Сын есімдерге жалғанып, ол сөздерге күшейткіш, кішірейткіш мағына жамайды. Мысалы: *Hana, minicik sevgili kızım benim, sakın korkma, seni asla yalnız bırakmayacağım. Asla* (Хана, кішкентай сүйікті қызым менің, қорықпа, сені ешқашан жалғыз тастамаймын. Ешқашан); *Babasının 'O daha küçücük bir çocuk, Raziye, rahat bırak kızı,' dediğini duyar gibi oldu* (Әкесінің «ол әлі кіп-кішкентай бала, Разия, қызды жайына қалдыр» деген даусын естігендей болды); *Karmaşık çalılıklarda, ağaçlarla kaplı arazilerde, küçücük yaşına rağmen iz sürmede, yol bulmada ustaydı* (Кіп-кішкентай бола тұра із кесуде, жол табуда ұста еді); *Yumuşacık bir rüzgar, pırıl pırıl yıldızlarıyla gece ve muhteşem deniz* (Жұп-жұмсақ жел, жарқыраған жұлдызды түн және ғажайып теңіз!).

Қазақ тіліндегі *-шық/-шік* жұрнағы «*-шақ, -шек* жұрнағының қысаң түрі болып есептеледі, демек *-шық, -шік* қосымшасының да атқаратын қызметі көп. ... –шық (-шік) жұрнағы зат есімдерге жалғанғанда, оларға кішірейту және еркелету мағыналарын үстейді.

а) Конкретті зат есімдерден кішілік мағынасын білдіретін атаулар тудырады. Мысалы: үйшік, төбешік, көлшік, кіршік, қапшық, қарашық, ойыншық, далашық, айшық, тығыншық, төрешік, дорбашық, қалашық, бөлмешік, панашық, текешік, боташық т.б.

ә) Санауға келмейтін зат атаулардан әрі даралық, әрі кішілік ұғымын жамайды. Мысалы: талшық, ірімшік, түйіршік, қиыршық, бүршік, шиыршық т.б. » [21, б. 193-194]. Бұл жұрнақтың затты кішірейту қызметінен бөлек, қомсыну, кемсіту мағынасы да бар.

-cik диминутиві гагауыз тілінде де кездеседі: «Өте өнімді бұл жұрнақтың негізгі функциясы есімнен кішірейту және еркелетуді білдіретін есімдер тудыру. Кішірейту жұрнағы *-k* дауыссыз дыбысымен аяқталған сөздерге жалғанғанда, ол дауыссыз дыбыс түсіп қалады: *basacık<basak+cik* (кішкентай аяқ), *uapracık* (кішкентай жапырақ), *küçücük* (кіп-кішкентай)» [22, s. 103]. *-ciğ/-cik, -cuğ/cük* түрінде әзірбайжан тілінде кездестіреміз: «Зат есім мен сын есімдерге кішірейту, күшейту, еркелету мен аяу мағынасын үстемелейтін өнімді жұрнақ: *anasıg* (анашым), *nänäsik* (әжешім), *evcik* (үйшік), *gözcük* (кішкентай көз), *buruncıg* (кішкентай мұрын), *ısağıcıg* (балақай), *yavrucıg* (балақай), *ağızısıg* (кішкентай ауыз)» [22, s. 184]. Түркімен тілінде «*cik/cik, -cuk/-cük*: өте өнімді емес. Еркелету және кішірейту мағынасын білдіретін зат есім және сын есім тудырады: *baalacık* (балақай), *iinsecik* (жіп-жіңішке), *kiçicik* (кіп-кішкентай)» [22, s. 249].

Ұйғыр тілінде: «-*çaq*, -*çäk*, -*çuk*, -*çük*: Кішірейту және еркелету мағынасындағы зат есімдер тудырады: *оуунчаq* (ойыншық), *qorqunчаq* (қорқақ), *tauчаq* (тайшық), *kölçüq* (көлшік), *qарсиq* (қапшық), *balісиq* (балақай)» [22, s. 369]. Қырғыз тілінде: «-*çlk*, -*çUk*: Кішірейту және еркелету мағынасындағы зат есімдер тудырады: *kap-çlk* (қапшық), *cap-çlk* (қалташа), *çaar-çlk* (еліктің лағы), *boto-çuk* (ботақан), *оуун-çuk* (ойыншық), *köl-çük* (көлшік)» [22, s. 501]. Қарақалпақ тілінде қазақ тіліне жақын -*şıq*, -*şik* формасында: «Бұл жұрнақ негізінен кішірейту, еркелету, аяу мағынасын білдіретін зат есімдер тудырады: *azımsıq* (азырақ), *tekeşik* (текешік), *üüşik* (үйшік)» [22, s. 554]. Ноғай тілінде де -*шык* формасында: Кішірейту мағынасы бар: *балашык* (балақай), *ойыншык* (ойыншық) [22, s. 630]. Қырым татарларының тілінде: -*şıq*/*-şik*: зат есімдерге жалғанып, кішірейту, азайту, аяу мағынасын білдіреді: *meudanşıq* (кішкене алаң), *evşik* (үйшік), *qozusıq* (қошақан), *satırşıq* (бір ғана жол), *pařasıq* (кішкене бөлік) [22, 827]. Кісі аттары мен туыстық атауларға негізінен тәуелдік жалғауларымен бірге жалғанып, еркелету, (жақсы көруді) білдіреді. Кейде аяушылық мағынасын да білдіреді: *Есмачық* (Есмажан), *Асанчық* (Асанжан), *Селимечиги* (Селимежан), *балачығым* (балапаным), *бабачығым* (әкешім), *анайчығым* (анашым) [22, s. 827].

Алтай тілінде: «-*çlk*: Сүйкімділік пен кішірейтуді білдіретін зат есім тудыратын өнімді жұрнақ. Кейде тұрақты бір заттың да есімі болуы мүмкін: *бүрчүк* (бүршік), *жанчык* (аңшылардың оң жағына тағатын кішкене оқ салатын сөмкесі). Сонымен қатар, мамандық атауы да болады: *каруулчык* (қарауыл)» [22, s. 1020]. Якут (саха) тілінде: «-*чык*, -*чик*, -*чук*, -*чүк*: «Кішірейту және еркелетуді білдіреді: *доғоччум* (жан досым), *чуораанчык* (кішкентай жан (адам), *албынчык* (шайтандай)» [22, s. 1242]. А.М.Щербак сондай-ақ мына түркі тілдерінен де мысалдар келтіреді: «гаг. алмажык «яблочко», өкүсчүк «бычнонок», көпәжік «собачка», инжәжік «тоненький», икижик «двоечка»; казах. қапшық «мешочек», үйшік «домик», төбешік «горка», кіршік «пятнышко»; карач-балк. ташчык «камешек», итчик «собачка», кизчик «девочка», жашчык «мальчик», акчик «беленький», карачык «черненький», жашилчик «зелененький» [23, с. 100]. Байқағанымыздай, бұл түркі тілдерінде зат есім мен сын есімге жалғанатын жұрнақ.

3. **-*çak* қосымшасы:** «Бұл жұрнақтың негізгі функциясы кішірейту және еркелетуді білдіру. Осы тұрғыдан -*çlk*, -*çUk*, -*çlk*, -*çUk* жұрнақтарының бір түрі десек болады. Алайда оған қарағанда өнімді» [24]. З.Коркмаз бұл қосымшаның функциясы жайлы былай дейді: «Кішірейтуді білдіретін есімдерден жақсы көру және аяушылық сезімін білдіретін зат есімдер тудырады: *çosısak* «балақай, бейшара бала», *kiuısak* «кішкентай құдық», *yavrusak* «балақай», *yumırsak* (бұл да кішкентай балаға қатысты қолданылады) тәрізді [20, s. 40]. Н.Мыандоаб бұл жұрнақтың өнімділігіне қатысты Т.Гүленсой пікіріне қарсы ой білдіреді: «Бұл қосымша түрік тілінде ерте заманнан бері қолданылған, бірақ бара-бара өнімділігін жоғалтқан қосымша. Сөз жасам қосымшасы ретінде басты функциясы кішірейту мен жақсы көруді білдіру. Осындай жақындығына қарай және -*çlk*, -*çUk* қосымшасының жаңа пайда болғанына қарап, -*çlk*, -*çUk* қосымшасының -*çak* қосымшасынан туындаған деуге болады. Бұрын -*çak* арқылы жасалған мысалдардың кейінгі кезде -*çlk*, -*çUk*-пен жасалғаны осыны көрсетеді. -*çlk*, -*çUk* қолдану аясын кеңейтіп, өте өнімді жұрнақ қатарына енгізеді де, -*çak* өнімсіз жұрнақтар қатарына қосылып, тек кейбір мысалдарда ғана қолданылады: *kuzısak* «қошақан», *yavrusak* «балақай», *yumırsak* (yumırsak) «жұдырықтай мағынасында кішкентай балаға қатысты қолданылады», *büyücek* (büyük-cek) «үп-үлкен», *küçükcek* «кіп-кішкентай», *demincek* «жаңа ғана» тәрізді [13,

s. 228]. Мысалы: *'Bir daha beni dikizlersen öldürürüm seni, bilmiş ol, yumurcak,' demişti ağabeyi* («Ендігәрі мені аңдысаң өлтірем сені, біліп қой, балақай», - деген еді ағасы); *Ömer tifo yatağında, günlerce ve dalgın, erimiş ve bitmiş olarak yattı: ateş, ateş, ateş... ateş yavrucağı eritmiş, bitirmişti* (Өмер сүзектен төсек тартып неше күннен бері сұлқ түсіп, әлсіреп біткендей боп жатты. Қызу, қызу, қызу... қызу балақайды әбден титықтатып бітірген еді); *Yavrucak uykusuzluktan bitkin; fakat gene de 'Ömer'in yanında kalacağım' diye direniyor, yukarı, yatağına çıkmıyor* (Балақай ұйықтамағандықтан шаршаған, сонда да «Өмердің жанында болам» деп бой бермейді, жоғарыға, төсегіне бармай жатыр); *Büyücek şehirlere göre, avuç içi kadar bir kasaba, öğle yemeklerinde de evine giderdi* (Үлкен қалалардай емес, уыстай ғана қалашық, тіпті түскі асқа да үйлеріне барады). Бұл сөйлемде –*sek* аффиксі сын есімге жалғанып тұр. Қазақ тілінде мұндай форма болмағандықтан, *үлкен* сөзі қосымшасыз аударылады.

Қазақ тілінде *-шақ/-шек* жұрнағы кішірейту, еркелету мағынасында туыстық атауларға жалғанады. Мысалы: *«Інішек, көшер болсаң, Майлыаяқты маған беріп кет»* деп қызығып сұрап жүр. Құлын сөзінен құлыншақ сөзін тудырды. Сондай-ақ келін сөзіне жалғанып, келіншек деген сөз тудырады: *Келіншек сөзқұмар адам, маған неше алуан қалжың сөздер айтады*. Бұл қосымша қазақ тілінде өте аз сөзге жалғанатын өнімсіз жұрнақ.

Гагауыз тілінде: *«-Cak* жұрнағы *-CA* жұрнағының ок күшейткіш шылауымен қосылуы және кішірейту жұрнақтарына ұқсатылуы арқылы жасалған. CA(A) z жұрнағы болса *-cAK* жұрнағына *-(I)z* күшейту жұрнағы жалғану арқылы жасалуы мүмкін. Соңғы дыбысы *-k* болса, ол дауыссыз түсіп қалады: *balıcak balık-cak* «кішкентай балық», *çocukcak çocuk-cak* «балақай», *kaşıcak kaşık-cak* «кішкентай қасық», *terlicecek terlik-cek* «кішкентай үй аяқ киімі» [22, s. 103]. Бұл жұрнақ сонымен қатар әзірбайжан тілінде бар: «өзі жалғанған сөздерге негізінен кішірейту мағынасын беретін есімнен есім тудыратын жұрнақ. Өнімді емес. Мысалы: *dilçäk* (кішкентай тіл), *hörümçäk* (өрмекші), *älçäk* (баспалдақ) [22, s. 183].

-жак, -жек формасында түркімен тілінен көреміз: «бұл өнімсіз жұрнақ еркелету мен кішірейтуді білдіреді: *keyisek* (кішкентай киік), *yüzüsek* (кішкене жүзік) [22, s. 249]. Өзбек тіліндегі формасы: *«çäk, -çâq: ұқсату, еркелету және кішірейту мағынасын береді: kelin-çäk* (келіншек жаңа түскен келін), *qozi-çâg* (қозышақ қошақан), *ouın-çaq* (ойыншық) [22, s. 299]. Ұйғыр тілінде: *«-çaq, - çäk, -çuk, -çük: Кішірейту және еркелету мағынасындағы есімдер тудырады: ouınçaq* (көңілді), *qoqınçaq* (қорқақ), *tauçaq* (тайшық), *kölçüq* (көлшік), *qarşıq* (қапшық), *balıçıq* (балақай) [22, s. 369]. Қырғыз тілінде: *«-çAk, -çOk: кішірейту және еркелету мағынасындағы зат есімдер тудырады: çunkur-çak* (шұңқыршық), *kelin-çek* (келіншек), *cölüm-çök* (сүйеніш көмек) [22, s. 501]. Алтай тілінде: *«-IçAk: кішірейту мен еркелетуді білдіретін өнімді жұрнақ. Бұл жұрнақ негізінен дауыстыға аяқталатын бір немесе екі буыннан тұратын сөздерге және дауыссызға аяқталатын сөздерге жалғанады: балачак* (балақай), *уулчак* (кішкене ұл бала, ұлым), *ечкичек* (лақ, ешкінің төлі), *кискечек* (қысқаша, өте қысқа), *жукасак* (жүп жүқа), *чичкечек* (жүп жүқа), *көзічек* (кішкентай көз), *чиүчек* (кішкене сызық) [22, s. 1020]. Хакас тілінде: *«-жах, -жек, - ыжах, -іжек: Өнімді сөз тудырушы жұрнақтардың бірі. Қосымшаның дауыссызбен басталған формасы дауыстыға аяқталатын зат есім негіздеріне, ал дауыстымен басталған формасы дауыссызға аяқталатын зат есім негіздеріне жалғанады. Жұрнақ кішірейту есімдерін тудырады: книга-жах* (кітапша), *тура-жах* (үйшік), *пала-жах* (балақай), *кызы-жек*

(кішкене адам), хары-жах (кішкене қар) [22, s. 1094]. Тува тілінде формалары өте көп: «-чак, -чек, -чык, -чик, -чук, -чүк, -жак, -жек, -жык, -жик, -жук, -жүк: кішірейтілген зат есім тудырады: кулун-чук (құлыншақ), дилки-жик (кішкентай түлкі), хем-чик (кішкентай өзен), хөл-чүк (көлшік), хысха-жак (қысқаша), биче-жек (кіп-кішкене) [22, s. 1165].

4. *-о жұрнағы*: Біз қарастырған тіл біліміне қатысты еңбектердің ешқайсында диминутив жұрнақ ретінде қарастырылмаған бұл жұрнақ кісі есімдерін еркелетіп атауда жиі қолданылатын қосымша. Бұл диминутивтік аффикс антропонимдерге жалғанып, оларды қысқартып, еркелетіп атау қызметінде жұмсалады. Мысалы: *'Beni ecel değıl, bu aşk öldürecek, kocamı da benim günahım, Stejo,' demişti* («Мені ажал емес, осы махаббат, ал күйеуімді менің күнәм өлтіреді, Стежо», – деген еді); *'Ne kutlamaydı ama, değıl mi Rafo' dedi* («Күшті тойлап едік қой, иә, Рафо?» – деді); *'Oğlum konuştu. Düşünsene Nimo, konuştu Raif!' Ağlamaya başladı yaşlı kadın* («Балам сөйледі. Ойлашы, Нимо, Раиф сөйледі!» деп кәрі әйел жылай бастады); *'Haso oğlum, git bak bakalım,' dedi resepsiyon memuru gençten bir çocuğa* (Хасо, балам, барып көріп келші», – деді қабылдау бөлмесіндегі қызметкер жас бір балаға); *'İbo gitmek istiyor,' dedi Nimeta* («Ибо кетем дейді», – деді Нимета); *'Evine dön, Mirso,' demişti Nimeta* («Үйіңе қайт, Мирсо», – деген еді Нимета); *Garson Bızdık Ali'nin, İbo'nun, İsmail'in veya herhangi birinin ve mesela bizzat Süleyman'ın hiçbir kıymeti yoktu ki* (Даяшы Томпақ Әлидің, Ибонның, Смайылдың немесе басқа біреудің мысалы, Сүлейменнің өзінің де ешқандай құны жоқ). *Ибрагим* антропонимінен *Ибо* еркелету формасы жасалады және өте жиі қолданылады.

5. *-dik, -dik, tık, -tik диминутивтік қосымшасы*: *Mustafa, Fatma* тәрізді антопонимдерге жалғанып, еркелету, жақсы көру мағынасын білдіретін бұл диминутив жұрнақты да түрік тіліндегі кішірейткіш жұрнақтар арасынан көруге болады. Материалымыздан бұл жұрнаққа төмендегідей мысалдарды келтірдік. Мысалы: *Ara sokağın Fatmam teyzesi artık 'Deli Fadik' olmuştı* (Бүйірлік көшедегі Фатма тәтей бұдан былай «Жынды Фадик» атанған еді); *Onlar da kalktılar*:

-Bir çay içseydin ağbey... pek güzeldir Mıstığın çayı; suyunu İbre'den getiriyor (Олар да тұрды: «-Шәй ішпедің бе, аға... Мыстықтың шәйі керемет. Суды Ибрден әкеледі); *Mıstık Fazıl beyin de çayını göndermişti* (Мыстық Фазыл бейдің де шәйін жіберген еді). Түрік тілінде кішкентай балаларды еркелету мағынасындағы *Bızdık, Bıdık* лексемаларында да осы қосымша қолданылады деген ойдамыз.

6. *Тәуелдік жалғауы*: Түркі тілдерінің барлығында тәуелдік жалғауының 1-жағы диминутивтік қызмет атқарады. Бұл туралы «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» еңбегінің авторлары былай дейді: «Следует далее отметить, что при обращениях, кроме указанных притяжательных аффиксов, употребляется еще притяжательный аффикс 1-го л. ед. ч., причем употребляется он чрезвычайно широко во всех тюркских языках при всех обращениях. Но по своему значению здесь они в корне отличаются друг от друга. Если притяжательный аффикс непервого лица, как выше показано, имеет значение функционально-звательной формы, то притяжательный аффикс первого лица имеет здесь совершенно иное содержание, а именно – выражение эмоциональности, импульсивности, словом, естественный или намеренной экспрессии. В самом деле, функция последнего сводится по существу к акцентуации расположения, близости, уважения говорящего к тому лицу, к кому относится данное обращение [24].

а) Туыстық атаулар мен кісі аттарына жалғанған тәуелдік жалғауы еркелету, жақсы көру мағынасын білдіреді: 'Sen öyle mi düşünüyorsun, kızım?' (Сен солай ойлайсың ба, қызым?); 'Gel buraya yeğenim,' dedi Raif Fiko'ya. («Мұнда кел, жиенім (жиенжан)», - деді Раиф Фикоға); Güzel kızım, Selçuloviç ilacını yollamış, çorbanı hemen iç de ilacını tok karnına al (Сұлу қызым, Селчукович дәріңді беріп жіберіпті, сорпаңды ішіп ал да, дәріңді тоқ қарынға іш); Artık iki yanına sallana sallana ağlıyor, sesini boğmaya çalışarak 'Salihim, Salihim' diye inliyordu (Енді екі жағына теңселіп жылап, даусын шығармауға тырысып, «Салихим, Салихим», деп ыңырсып отыр); Kamil, oğlum, söndürüver şu çıraуı, öne geçelim aydınlığа. Buyur bakalım Veli ağа (Кәмил, балам, шамды өшіре салшы, мұнда жүрейік жарыққа. Жүріңіз, Вели төре).

ә) Мамандық атаулары, әскери атақ пен лауазым атауларына жалғанған жағдайда сый-құрмет мағынасын білдіреді: 'Allah bin bereket versin beyim' dedi Hüsrev Ağа («Алла берекесін берсін, мырзам», - деді Хүсрев төре); Adam, Salih'in tek kol olduғunu görünce fena halde bozulmuştu: Вағışла ağam, görmedim – dedi Жігіт Салихтің бір қолы жоқ екенін көргенде өңі бұзылып кетті: - «Кешір, төрем, байқамадым», - деді); Sağol yüzbaşım (- Рақмет, жүзбасым); Olabilir, kumandanım. Lakin ben laf olsun diye konuşmam (Мүмкін, командирім. Бірақ мен бос сөз сөйлемеймін).

Түрік тілдеріндегі тәуелдік жалғауының семантикалық функциясы жайлы ғалым А.Ысқақов былай дейді: «Тәуелдік жалғауының екінші, үшінші жақтарының қосымшалары да қолданылу ерекшеліктеріне қарай, я үлкен тұтып құрметтеу не сыйлау, я мысқылдап кекету не қомсыну сияқты әр қилы қосымша экспрессивтік рең жамайды» [21, б. 67]. Біз материалдарымыздан ерекше сый-құрмет пен жақсы көру коннотациясында қолданылған тәуелдік жалғауының үшінші жақ формасы мағынасына мысалдар таптық: Geniş omuzlarını sımсіki tutuyordu:

-Ağbeylerin ağbeysi... sen hiç merak etme, dedi (Кең иығынан қысып ұстап тұрып: «-Ағалардың ағасы... сен еш қам жеме», - деді); Sımсіki kucakladı onu... yemekten önceki gibi; daha bir candan ve katkısız veya ancak hayranlık karışmış bir sevgiyle:

-Emmilerin emmisi, dedi (Оны қатты құшақтады... тамақтан бұрынғыдай; одан да шынайы және риясыз, тек қайран қалатынын білдіріп, сүйсініп тұрып: «-Көкелердің көкесі», - деді). Осылайша, түрік тіліндегі тәуелдік жалғауының бірінші және үшінші жақтары эмотив қызметін атқаратынын байқадық.

7. *Көптік жалғауы*: Түрік тілінде сый-құрмет мағынасы -lar, -ler көптік жалғауы арқылы да жасалады. Көрнекті түркітанушы ғалым А.Н.Кононов «Грамматика современного узбекского литературного языка» атты еңбегінде көптік жалғауының сый-құрмет мағынасын атап көрсетеді: «-лар қосымшасы биз «біз», сиз «сіз» жіктік есімдігімен бірге 2-жақ көпше түрдегі етістікпен бірге қолданылғанда сый-құрмет мағынасын білдіреді: Бизларни қилғанлархор, ожиз, гадой (Х.Олимжанов) 2-жақ көпше түрдегі жіктік жалғауынан кейін жалғанған -лар қосымшасы алғыс, тілектерде ерекше құрмет пен сыйды білдіреді: Хуш келибсизлар! «Хош келдіңіздер» дейді [25]. Ғалым көптік жалғауының мағыналарын атай келе сый-құрметті бірнеше форма арқылы беретінін айтады:

а) -лар жалғауының алдында 1-жақ жекеше түр тәуелдік жалғауы жалғанған туыстықты білдіретін зат есімдер: отамлар «менің атам», бувимлар «менің әжем».

Бұл мағынада (Pluralis honorificus) -лар қосымшасы сирек жағдайда тәуелдік жалғауынсыз қолданылады: Неге хат-пат, телеграмм юбармадиниз? «Неге хат-пат, телеграмма жібермедіңіз?»;

б) өте сыйлы және ерекше құрметке ие адамның туысы, дене мүшесі немесе бір затын білдіретін зат есімдер: Халамның эрлари келди «Тәтемнің күйеуі келді»;

в) ерекше сый-құрметке ие адамның іс қимыл атауын білдіретін етістікке –лар көптік жалғауы жалғанады: Дадамлар айтдылар. «Әкем айтты»;

г) өткен шақтағы, ауыспалы осы шақтағы, шартты райдағы, бұйрық райдың 2-жақ жекеше түріне -лариң жалғанып, сый-құрмет, сыпайылық, жақын достық мағыналарын білдіреді: ..Сизлар хаммадан еввел келдилариң. Мархамат, идориға кириңлар, дом олиңлар. Сизләр қаерден, қайси колхоздан делегат булиб келдилариң? (А.Қаххор) «Сіздер бәрінен бұрын келдіңіздер. Мархабат, басқармаға кіріңіздер, демалыңыздар. Сіздер қай жақтан келдіңіздер? Қай колхоздың делегаты боласыздар?» [25, с. 79-80].

Зерттеуші А.Маемерова түрік тілінде де көптік жалғауының сый-құрмет мағыналары барын айтады: «Түрік тілінде де көптік жалғауының сөзге үстейтін мағыналарын былайша қысқаша атап өтуге болады: а) өзі жалғанған сөздерге құрметтеу, сыйлау, мағыналарын жамайды: Kendileri henüz gelmedi «Ол кісі әлі келген жоқ»; Yoklar «Ол (кісі) жоқ» [26]. Біздің материалымызда да көптік жалғауының сый-құрмет мағынасында қолданылуына қатысты бірнеше мысал жиналды: Çok haklısınız hoca efendi hazretleri. Mazur görün (- Өте дұрыс айтасыз, әзіреті молда эфенді. Кешіріңіз); Düpediz soruverdi: Size birşey soracağım Hoca efendi hazretleri. Bizi niçin ihbar ettiniz? (Сұрақты төтесінен қойды: «-Сізден бірдеңе сұрайын, әзіреті молда эфенді, біз жайлы неге айттыңыз (ұстап бердіңіз)?»). Vence Ali emminin dedikleri münasıptir (Меніңше, Әли көкенің айтқаны дұрыс). Şimdi zat-i alimlerine iki sualım olacak (Енді ғалым мырзаға екі сұрақ қоймақшымын).

Түрік тілінде жағымсыз коннотациялы диминутивтер жағымдыға қарағанда анағұрлым аз.

1. -CAğIz, -Ceğİz қосымшасы: «Бұл жұрнақ кішірейту, еркелету, аяу, мүсіркеу, мейірім, бейшаралықты білдіреді. Бұрын -сіğaz, -сіğez, -сиğaz, -сүğez формасында қолданылатын. Бұл қосымша кейінгі кезеңде пайда болып, өнімділердің қатарына енді [27, с. 370-371]. «Бұл метатетикалық қосымшалар аяу, мейірім (kızcağız) т.б. мағыналы сөздер жасайды [12, с. 349]. «Есім мен есім негізді сөздерге негізінен кішірейту, жақсы көру, еркелету, ауыспалы, аллегория мағынасын береді. Тек мұнда бейшаралық мағынасы анағұрлым күштірек [10, с. 218]. Мысалы: *Ve beşikteki çocukların, kanı ayaklı kızcağızların korkmaları lazımdı* (Және бесіктегі балалар мен бейшара жас қыздар қорқуы керек); *İhtiyar kadıncağız nasıl da bir kuvvetle sarılıyordu oğluna!* (Бейшара қария ұлын бар күшімен құшақтап алды!); *Haklı kızcağız. Unutulur mu hiç?* (Байғұс қыздікі де дұрыс. Ондайды қалай ұмытсын?) *Fakat annen... kadıncağız böyle birine kapılıvereceksin diye tir tir titriyor* (Бірақ апаң... байғұс әйел осындай біреуге басың айналып қалады ма деп қатты қорқады);

Гагауыз тілінде «-сағыз жұрнағы -ğ дыбысының түсіп қалуы және дауысты дыбыс үндестігіне байланысты -CAAz түрінде қолданылады, тіпті кейде буын түсіп қалып, -CAz түрінде де қолданылады: *susaaz* (кішкене су), *yolcaazlarını* (кішкентай жолдарын), *erceezlar* (бейшара ерлер), *kızcaaz* (байғұс (кішкентай) қыздар)» [22, с. 103]. Түркімен тілінде: «*сағаз*: Тек қана жуан дауысты дыбысты түрі бар. Үндестік заңына бағынбайды. Кішірейту, еркелету, аяушылықты білдіреді: *buucağaz* (осыншама ғана), *guzcağaz* (байғұс қыз), *gülcağaz* (кішкене\байғұс гүл), *pişikcağaz* (кішкене\байғұс мысық) [22, с. 249]. Басқа түркі тілдерінде бұл жұрнақ кездеспейді.

2. *Мазақтау*, кемсіту мағынасын білдіретін *-alak* жұрнағы жайлы Н.Мыандоаб былай дейді: «Есімнен кішірейту және кемсіту мағынасын беретін сөздер тудырып, негізінен жемістер мен өсімдік атауларында кездесетін жұрнақ: *kozalak, tozalak, topalak, domalak, kobalak, öşelek, kızalak, bögelek* тәрізді. Осылай дей келе ғалым Бангуоғлуның еңбегіне сілтеме жасап, *dangalak* және *tombalak* деген сын есімдерде қолданылатынын айтады [10, s. 217]. Мысалы: *Vay dangalak, vay herif o zaman da; anladın len ne deyceğmi de, soora gonuşuruz Veli aa, bek isim var şinci diye govmaaya getirdi... diyecekti* (Ой, ақымақ, ой ит, олай болса не дегім келгенін түсіндің ғой. Кейін сөйлесеміз Вели төре, қазір жұмысым көп деп қуғандай болды... демекші болған); *Rahmi'nin cevabi, kendi deyişi ile, 'dangalakça' oldu* (Рахмидің жауабы өз сөзімен айтсақ «ақымақтікіндей» болды) – *Görün de neye yalan yanlış yazan len dangalak?* [(-Көріп тұрсаң, неге қате жазасаң, ақымақ?)

3. Сондай-ақ *-sik* қосымшасының да кей жағдайда *аяу, мүсіркеу* эмоциясын білдіретін кездері болады: *İyi kızdı zavallılık* (Жақсы қыз еді бейшара).

Қорытынды

Түрік тілінде жағымды және жағымсыз коннотациялы диминутивтерді негізінен кішірейту қосымшалары құрайды. Бұл мақалада түрік тілінің грамматикасын зерттеуші ғалымдар кішірейту жұрнақтары арасына енгізбеген *-ş, -o, -dik* диминутивтері де талданды. Бұлардың арасында *-ş* қосымшасы мақалаларда болса да жекелеген еңбектерде қаралған болса, *-o, -dik* қосымшаларына қатысты еңбектер таба алмадық. Дегенмен екеуі де өнімді болмағанымен антропонимдерге еркелету, жақсы көру мағыналарын үстемелеу үшін қолданылатын жұрнақтардың бірі. Сондай-ақ, ғалымдардың еңбектері мен тілдік материалдарды талдай отырып бөлек тәуелдік жалғауы мен көптік жалғауының беретінін байқадық.

Қорыта айтсақ, түрік тіліндегі диминутив жұрнақтарының басым көпшілігі еркелету, кішірейту, жақсы көру мағынасында кездеседі. Алайда *-sik, -sağız* жұрнақтарының аяу, мүсіркеу мағынасында да қолданылатынын көруге болады. Ал сый-құрмет мағынасын тәуелдік жалғауы мен көптік жалғауы береді. Кішірейту жұрнақтары арасында сый-құрмет реңкті диминутив кездестірмедік. *Мазақтау, кемсіту* мағынасын білдіретін тек бір ғана диминутивтік жұрнақ бар: *-alak*. Ол да тек санаулы сөздерге жалғанатын өте өнімсіз жұрнақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Балабекова Н.Р. Қазақ және түрік тілдерінің антропонимдеріндегі диминутивтер // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2016. – №4(79). – Б. 162-168.
2. Икрамова Р. Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке: автореф. канд. филол. наук. – Ташкент, 1967. – 22 с.
3. Усманов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке: автореф. док. филол. наук. – Ташкент, 1964. – 78 с.
4. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – Москва: Изд-во КомКнига, 2005. – 220 с.
5. Воротников Ю.Л. Милое и малое // Русский язык в школе. – 1988. – №6. – С. 62-66.

6. Özçelik S. Türkiye Türkçesinde Benzetme-Benzerlik Kavramları Ve Bu Kavramları Sağlayan Ekler Üzerine // İlmî Araştırmalar. – 2004. – Sayı 17. – S. 143-154.
7. Hatiboğlu V. Türkçenin ekleri. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974. – 173 s.
8. Gencan T. Dilbilgisi. – Ankara: TDK Yayınları, 1979. – 602 s.
9. Topaloğlu A. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Ötüken Yay., 1989. – 228 s.
10. Mııandoab N.Z. Türk Dilinde Küçültme Kavramı ve Küçültme Ekleri: modern Oğuz lehçeleri ile karşılaştırmalı bir inceleme // Türkoloji Dergisi. – 2018. – Cilt 22, Sayı 1. – S. 213-237.
11. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на гласные. – Москва: Наука, 1974. – 768 с.
12. Eker S. Çağdaş Türk Dili. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2006. – 681 s.
13. Gülensoy T. Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. – 1974. – Cilt 21-22. – P. 283-318.
14. Sertkaya O.F. Çince Tay ‘Büyük’ Kelimesi ile Yapılan Damla, Dayı, Teyze, ve Dede Kelimeleri Üzerine [Электронды ресурс]. www.tdk.gov.tr. (қаралған күні:17.03. 2019).
15. Erdal M. A Grammar of old Turkic. – Leiden: Brill, 2004. – 580 p.
16. Azerbaycanca-rusca lügat [Электронды ресурс]. // www.obastan.com. (қаралған күні: 10.01.2024).
17. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak yayınları 1997. – 705 s.
18. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – 270 s.
19. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. – İstanbul: Baha Matbaası, 1974. – 630 s.
20. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 1224 s.
21. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
22. Türk Lehçeleri Grameri / ed. Ah.B. Ercilasun. – Ankara, 2007. – 1340 s.
23. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). – Ленинград: Наука, 1977.
24. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. – М.: Изд-во академии Наук СССР, 1956. – 335 с.
25. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Москва-Ленинград: Издательство академии наук СССР. – 1960. – 446 с.
26. Маемерова А.Р. Қазақ және түрік тілдеріндегі көптік ұғым және сан-мөлшер категориясы // ҚазҰУ Хабаршысы. – 2012. – №2(59). – Б. 135-140.
27. Gülensoy T. Türkçe El Kitabı. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2000. – 638 s.

References

1. Balabekova N.R. Қазақ және түрік тилдерінің антропонимдеріндегі diminutivтер [Diminutives in Kazakh and Turkish anthroponyms], ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы [Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series], №4(79), 162-168 (2016) [in Kazakh].
2. Ikramova R. Modal'nye formy imen sushhestvitel'nyh v sovremennom uzbekskom jazyke: avtoref. kand. filol. nauk [Modal forms of nouns in the modern Uzbek language: author's abstract. Candidate of Philological Sciences] (Tashkent, 1967, 22 p.) [in Russian].

3. Usmanov S. Morfologicheskie osobennosti slova v sovremennom uzbekskom jazyke: avtoref. dok. filol. nauk. [Morphological features of the word in the modern Uzbek language: author's abstract of a Doctoral thesis in Philological Sciences] (Tashkent, 1964, 78 p.) [in Russian].
4. Zemskaya E.A. Slovoobrazovanie kak dejatel'nost' [Word formation as an activity] (Moscow: Publishing house KomKniga, 2005, 220 p.) [in Russian].
5. Vorotnikov Ju.L. Miloe i maloe [Sweet and small] Russkij jazyk v shkole [Russian language at school], №6, 62-66 (1988) [in Russian].
6. Özçelik S. Türkiye Türkçesinde Benzetme-Benzerlik Kavramları Ve Bu Kavramları Sağlayan Ekler Üzerine [On the Concepts of Analogy and Similarity in Turkish and the Suffixes that Provide These Concepts], İlmî Araştırmalar, Sayı 17, 143-154 (2004) [in Turkish].
7. Hatiboğlu V. Türkçenin ekleri [Suffixes of Turkish] (Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974, 173 p.) [in Turkish].
8. Gencan T. Dilbilgisi [Grammar] (TDK Yayınları, Ankara, 1979, 602 p.) [in Turkish].
9. Topaloğlu A. Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü [Dictionary of Grammar Terms] (Ötüken Yay, İstanbul, 1989, 228 p.) [in Turkish].
10. Mıandob N.Z. Türk Dilinde Küçültme Kavramı ve Küçültme Ekleri: modern Oğuz lehçeleri ile karşılaştırmalı bir inceleme [The Concept of Diminutive and Diminutive Suffixes in Turkish Language: A Comparative Study with Modern Oghuz Dialects] Türkoloji Dergisi [Turkology Journal], №22, 213-237 (2018) [in Turkish].
11. Sevortjan Je.V. Jetimologičeskij slovar' tjurkskih jazykov: obshhetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na glasnye [Etymological dictionary of Turkic languages: common Turkic and inter-Turkic vowel bases] (Nauka, Moscow, 1974, 768 p.) [in Russian].
12. Eker S. Çağdaş Türk Dili [Contemporary Turkish Language] (Grafiker Yayınları, Ankara, 2006, 681 p.) [in Turkish].
13. Gülensoy T. Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar [Notes on Kinship Names in Altaic Languages] Türk Dili Araştırmaları Yıllığı [Turkish Language Research Yearbook], №21-22, 283-318 (1974) [in Turkish].
14. Sertkaya O.F. Çince Tay 'Büyük' Kelimesi ile Yapılan Damla, Dayı, Teyze, ve Dede Kelimeleri Üzerine [On the Words Damla, Uncle, Aunt, and Grandfather Made with the Thai Word for 'Big' in Chinese]. [Electronic resource]. www.tdk.gov.tr. (accessed:17.03. 2019). [in Turkish].
15. Erdal M. A Grammar of old Turkic (Brill, Leiden, 2004, 580 p.) [in Turkish].
16. Azərbaycanca-rusca lüğət [Azerbaijani-Russian dictionary] [Electronic resource] www.obastan.com. (accessed: 10.01.2024) [in Turkish].
17. Ergin M. Türk Dil Bilgisi [Turkish Grammar] (Bayrak yayınları, İstanbul, 1997, 705 p.) [in Turkish].
18. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi [Today's Kipchak Turkish] (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, 270 p.) [in Turkish].
19. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri [Grammar of Turkish] (Baha Matbaası, İstanbul, 1974, 630 p.) [in Turkish].
20. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri [Türkiye Turkish Grammar] (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, 1224 p.) [in Turkish].
21. Iskakov A. Қазирги қазақ тили [Modern Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1991, 384 p.) [in Kazakh].

22. Türk Lehçeleri Grameri [Grammar of Turkish Dialects] (Ankara, 2007, 1340 p.) [in Turkish].
23. Shcherbak A.M. Ocherki po sravnitel'noj morfologii tjurkskih jazykov (imja) [Essays on comparative morphology of Turkic languages (name)] (Nauka, Leningrad, 1977) [in Russian].
24. Issledovaniya po sravnitel'noj grammatike tjurkskih jazykov. Morfologiya [Research on comparative grammar of Turkic languages. Morphology] (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1956, 335 p.) [in Russian].
25. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka [Grammar of the modern Uzbek literary language] (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1960, 446 p.) [in Russian].
26. Maemerova A.R. Қазақ және түрік тилдеріндегі көптік ұғым және сан-мөлшер категориясы [Plural concept and quantity category in Kazakh and Turkish languages] ҚазҰУ Хабаршысы [Bulletin of KazNU], №2(59), 135-140 (2012) [in Kazakh].
27. Gülensoy T. Türkçe El Kitabı [Turkish Handbook] (Akçağ Yayınları, Ankara, 2000, 638 p.) [in Turkish].

Н.Р. Балабекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Диминутивы с положительной и отрицательной коннотацией в турецком языке

Аннотация. Во многих грамматических трудах по турецкому языку суффиксы, называемые «уменьшительными суффиксами», выполняют различные функции, помимо уменьшения предмета. Целью данной исследовательской статьи является анализ семантики этих форм, называемых в функциональной грамматике «диминутивами». Турецкие лингвисты называют суффиксами уменьшения аффиксы -CA, -Cık, -cAk, -cAğız, +(X)ç. Казахские ученые, раскрыв их значения, рассмотрели их более широко, не ограничивая только уменьшительной функцией, и назвали их «тонально-значительные суффиксы». Задачей функциональной грамматики является не только описание структуры грамматических конструкций, но и раскрытие их семантики и других функций. Как видно из языковых примеров и материалов, уменьшительные суффиксы в турецком языке, помимо уменьшения, также выполняют различные эмоционально-экспрессивные функции, такие как выражение любви, ласки, жалости, насмешки и т.д. Некоторые суффиксы имеют положительное значение, другие – отрицательное, а некоторые могут выражать оба значения. Поэтому в нашей статье мы использовали термин «диминутив», а не «уменьшительные суффиксы» или «тонально-значительные суффиксы». Также известно, что в турецком языке функции диминутивов выполняются не только уменьшительными суффиксами, но и аффиксами принадлежности и множественности. В ходе работы мы покажем, опираясь на языковые данные, что, помимо вышеупомянутых суффиксов уменьшения, названных турецкими учеными, существуют и другие аффиксы, выполняющие эту функцию. В этой статье мы также проанализируем значения диминутивных суффиксов в турецком языке, показывая их варианты в древнетюркском и других тюркских языках с примерами.

Ключевые слова: уменьшительные суффиксы, диминутивы, словообразовательные аффиксы, семантика, аффикс принадлежности, множественное число, антропонимы.

N.R. Balabekova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Diminutives with positive and negative connotations in Turkish

Abstract. In many grammatical works on the Turkish language, the affixes referred to as "diminutive suffixes" perform various functions beyond simply reducing the size of an object. The aim of this research article is to analyze the semantics of these forms, referred to as "diminutives" in functional grammar. Turkish linguists identify the affixes -CA, -Cık, -cAk, -cAğız, +(X)ç as diminutive suffixes. Kazakh scholars, having uncovered their meanings, have considered them more broadly, not limiting them to just the diminutive function, and have called them "affixes expressing nuances." The task of functional grammar is not only to describe the structure of grammatical constructions but also to reveal their semantics and other functions. As seen from linguistic examples and materials, diminutive suffixes in the Turkish language, in addition to expressing smallness, also perform various emotional-expressive functions, such as conveying affection, endearment, pity, mockery, and so on. Some suffixes have a positive meaning, others a negative one, and some can express both meanings. Therefore, in our article, we used the term "diminutive" rather than "diminutive suffixes" or "affixes expressing nuances." It is also known that in the Turkish language, the functions of diminutives are performed not only by diminutive suffixes but also by possessive and plural affixes. During the course of this work, we will demonstrate, based on linguistic data, that in addition to the diminutive suffixes mentioned above by Turkish scholars, there are other affixes that perform this function. In this article, we will also analyze the meanings of diminutive suffixes in the Turkish language, showing their variants in Old Turkic and other Turkic languages with examples.

Keywords: diminutive suffixes, diminutives, word-forming affixes, semantics, possessive affix, plural form, anthroponyms.

Автор туралы мәлімет:

Балабекова Н.Р. – PhD, Түркітану кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Balabekova N.R. – PhD, Senior lecturer of the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 17.01.45
Scientific article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-264-274>

Analysis of Turkic motives in the short stories of M. Auezov

A.A. Azatbakyt¹, A.M. Kartayeva¹, Y.Alkaya²

¹East Kazakhstan University named after S.Amanzholov, Oskemen, Kazakhstan

²Firat University, Elazig, Turkey

(E-mail: aigani.86@mail.ru, kartaeva2011@mail.ru, ealkaya16@gmail.com)

Abstract. This article considers the methods of studying and teaching psychologism in the stories of one of the greatest writers of modern times, Mukhtar Auezov, who had his place in Kazakh literature. Regarding the relevance of the problems of studying the stories of M.Auezov in Kazakh literary studies, the author notes several scientists studying the stories of writers. Based on scientific work, the character's psychology in the stories of M.Auezov is considered a scientific form. In addition, the article analyzes the works, conclusions, and views of scientists who studied the writer's stories. Naming the period of study of the writer's stories, the author refers to the conclusions of scientists who, as a result of the scientific and practical significance of the work, classified the problems of psychologism in the stories of M. Auezov, the image of the hero, psychologism in the work of art. Considering the conclusions of these scientists, the analysis of the writer's stories proves their relevance and significance. In the process of comparing and classifying conclusions, the author clearly expresses his own opinion. In addition, the article analyzes the character images in the writer's stories such as "In the Shade of the Past", "Who is blamed?", "An innocent girl", and discusses and differentiates the reproductive and research methods of teaching in higher educational institution.

Keywords: fiction, author, psychologism, teaching methods, character psychology, writer, story, Turkic literature.

Received: 15.05.2024; Accepted: 14.06.2024; Available online: 28.06.2024

Introduction

M.Auezov is the artist, who first created a distinctive style in national prose. His approach to psychological prose is characterized by a complex and prosperous classical model. M. Auezov developed psychologism in his stories which were written in the 1920s and 1930s. Even his initial works marked a different trend in the recognition and artistic reflection of reality in national literature. From the first written stories of M. Auezov, modern Kazakh prose allows us to consider and study psychologism as a separate problem.

"The image of the human soul, psychologism, of course, is not limited to the framework of the genre; psychological novel, psychologism in a broad sense is found in many works. M. Yu. Lermontov who played the role of Pechorin is the best example of psychologism. In Kazakh literature, the epic "The Way of Abai" is a historical novel, and in the social novel "Blood and Sweat", M. Auezov and A. Nurpeisov convincingly reflect the psychology of characters, their different states of mind," The definition is given in the "Dictionary of literary terms" [1, p.280].

Artistic prose revealed new ways of ideological and aesthetic searches through the disclosure of the inner essence of human psychology, a complex and deep system of thinking, living movements in consciousness and feelings. The writer-scientist T. Zhurtbay: in his work "The Life of the Great Writer" presents the following opinion of M.Auezov: " I love Russian writers like Tolstoy and Dostoevsky. There is no point in writing if you don't reveal a person's soul as a rummaged warehouse like they do. If psychology is not involved in prose, everything else is rattling water, the strange way of the savage" [2, p.132].

To understand the nature of a work of art, it needs deep psychologism. The main basis of the writer's idea, the story that he describes, and the image of the hero should be based on psychologism and be able to influence the reader. And the reader who is reading it should have a sharp psychological perception, especially high taste.

Where there is a human problem, it is impossible not to tell the secrets of his inner spiritual world and feelings. It is known that this issue has taken a key place in the literature, starting with the rich oral literature of our people, and continuing with our original literature to this day. For the first time, academician K. Zhumaliyev made a scientific analysis in his work "Problems of the History of Kazakh Literature and the Language of Abai's Poetry" and studied the problem of psychologism in our native literature [3, p.364].

In the scientific collection "Traditions and Innovations" in the scientific article "Psychologism in Prose" by the scientist M. Atymov, the oral and written literature of the Kazakh people shows with accurate data that rich traditions have been formed through an artistic description of the inner world and personality of a person. According to scientists, rich traditions in the use of internal and external monologues led to the birth of analytical psychologism in the novel "Real Love" by S. Mukanov and "The Way of Abai" by M. Auezov. Such a deep depiction of character psychology is found in many Kazakh prose. However, it is said that until now there is only a study of them on a general basis [4, p.79].

Literature review

In the work of B.Maitanov, a scientist who specifically studied the problem of psychologism in Kazakh novels, it is said: "The nature of psychologism in fiction is a complex problem of scientific and literary significance. A special study of him seems to begin with the characteristic

statements of N.G. Chernyshevsky and L. N. Tolstoy about his work. For the first time, the critic made a deep impression on the content and internal orientation of this artistic and aesthetic principle. The orientation of psychologism, which remained in the shade for some time, is now rising again at a new level of public thought, acquiring a vital and aesthetic meaning and expanding in the literary process" [5, p.3].

Psychologism is a phenomenon equally characteristic of all genres in literature, i.e. epic, drama, and lyrics. For artistic psychologism, the ability to artistically describe the inner world and thoughts of the hero is more important than the way of considering behavior. The ability to paint the image of this hero, reveal it with bright details depends on the skill of the writer. Professor T. Rakhimzhanov distinguishes the methods of psychological analysis in a work of art: "Therefore, we consider the methods of psychological analysis in the modern Kazakh novel in two different directions. The first includes a monologue, a dialogue, a memory, a dream, a common original word, etc., which reflects the inner movement of a person. And examples of external representation of human characters include characterization of the hero's psyche by action, like his appearance, face, eye and body movements," [6, p.11].

Auezov used a lot of tricks to transform and personalize each character. He often skillfully used other artistic techniques in revealing the personality, behavior, inner world, and spiritual world of the hero: monologue, dialogue, details in portraiture, psychological antithesis, landscape, movement of the hero with his actions, color vision with a premonition of future failure through the hero, vivid psychological portraits, etc.

On psychologism in fiction, the scientist M. Maitanov noted: "Methods of conveying the spiritual world, the inner world of the hero, or an ideological and aesthetic, creative phenomenon is psychologism" [5, p.3].

One of the ways of creating the image of a character in a work of art is to describe the sadness and love of a person, the famous scientist Z. Kabdолоv gives the following definition: "Another great way to create this wonderful jewelry image, which is brightly revealed and showed the inner depths of a person, the subtle pockets of human psychology, the difficult secrets of human passion that are not understood by the soul, is the best example. It is another great way to create this wonderful image of jewelry, which reveals the depths of the inner abyss of a person, the invisible threads of human psychology, and the inexplicable secret of human passion. It is said to describe a person's feelings, feelings of sadness or love. This is a very complex approach. Only talented people can master this approach" [7, p.117].

Indeed, the works are written by M. Auezov, who was a highly talented writer, and considered to be works based on complex psychologism, full of twists and turns.

The classic example of psychologism in Kazakh literature is deepened in the works of M. Auezov. That is why the stories of the writer convey a variety of heart-fluttering feelings and look into the inner world of human beings. He revealed the contradictions of life, comparing good and evil, grace and beauty, morality and cruelty without hiding. He was able to delve into the intricacies of inner feelings, revealing a wide variety of aspects of human character.

In the story "In the Shade of the Past", the author describes the dream of Kabysh, who is in love with Jamesh, a rich man's daughter, as follows: "...Anyway, if Jamesh meets Kabysh for the first time in a secluded grove on a moonlit night, it will be a pleasure that the young man has never experienced before" [8, p.370].

And also in the story "Who is blamed?": "A bright moon outside, a windless night, immersed in silence, a sleeping village, cold air, as if instantly refreshes the feeling of heaviness pulling down" [8, p.289].

The view of two kissing young lovers who were meeting in secluded on a moonlit night under the cover of leaves is a beautiful picture. Everything is visible: both of them sometimes "get red", sometimes "get pale", and "forms change and they are shy for no reason". All around is mysterious silence. It was as if "a swollen sigh" and "a trembling heart" sounded in our ears.

In the most beautifully and attractively written story by M. Auezov "Who is blame?": "...Gaziza's heart also began to beat more tremulously. His strong feelings drove him crazy, getting colder, then getting warmer, the young man had no words to say, he pressed Gaziza's soft body tightly and continued to kiss again and again. Gaziza also clung and hugged, and kissed her friend's buzzing hot face and trembling hot lips for a long time..." [8, p.293].

The twists and turns of love full of deep feelings without words, the innocence of the two lovers who met far from the village, and the beating of the heart are presented with great skill. A passionate couple of lovers who had become close and joined secretly were sometimes red and sometimes pale hiding from others and they were not able to speak to each other. In this way, the writer skillfully portrays a vivid picture of the mystical power that has created the feeling of love in such a natural, very subtle state. In the story, the writer focuses on Kabysh's moment before meeting the girl and convincingly portrays the guy's psychological state.

Such an example can also be found in the description of the moment when Kabysh was going to meet Jamesh. "An involuntary tremor came to Kabysh's mind. His heart was beating, the joints were leaving, and he was ready for whatever Zhumatai would order him to do." [8, p.371]. The deep psychological twists of the feeling of love are embodied by the writer in the image.

These passages in the writer's stories are reminded of Abai's poem "Blushing and turning pale", which expresses deep psychological twists of the feeling of love. For example:

"Blushing and turning pale,

Fluttering heart

Hiding from others

"I'm not sure what you're talking about," [9, 148].

Abay sings about love feelings and sadness of love with great inspiration and passion. A passionate couple of lovers who had become close and joined secretly were sometimes red and sometimes pale hiding from others and they were not able to speak to each other. In this way, the poet skillfully adds a vivid picture of the mystical power that conveys the feeling of love in such a natural and tender state. In the story, the writer focuses on the words that express feelings in this poem about the moment before Kabysh met with the girl, convincingly portraying the guy's psychological state.

Materials and methods

The method is a joint educational and cognitive activity of a teacher and a student in Literature lessons. Through a well-chosen method suitable for the topic of the lesson, the student learns the content of new knowledge, acquires new skills, improves his abilities, and forms a certain worldview [10, p. 36].

Reproductive methods have become one of the most effective methods of high-quality teaching of Kazakh literature to students during the years of independence. In principle, the reproductive method occupies a large place in literature lectures. After all, the work of reading the text of the finished work of art, performing various analyses and completing tasks is carried out using the reproductive method. Analyzing episodes of a prose work, a poetic work, a dramatic work, or the speech of a particular character, the teacher masters the system of artistic analysis. Thus, the student can get used to self-analysis. The constituent elements of the reproductive method that are effective are narrative, narrative, narrative, review lectures, the text of an artistic work, the original literary work, a list of questions, quizzes, etc. To use the reproductive method, you can analyze one of the first stories of the writer - the story "An innocent girl". This is one of the artistic works of M. Auezov, which determines his great skill in the field of psychological prose. At the same time, because it is a work that is not widely spoken in the country, students independently search, read, and analyze not very popular works of the writer. [10, p.43-44].

Among the first stories of the writer, the story was with a different isolated plot. After all, the plot of the story is devoted to this topic, which was not previously in the Kazakh land and was not mentioned. The fate of the characters is also based on complex psychological tension. The story depicts the lives of Kazakh-educated youth in a provincial town. The main heroine of the work is a Kazakh girl named Gaisha, who was studying at the gymnasium and left it without graduation. In the beginning, she is attracted to the attention of the people and is honored with respect. She takes an active part in public affairs in the city but does not last long. A young girl, intoxicated with her beauty intelligence, and "education", believes in herself and leaves her studies without graduation, breaks away from the affairs of society, leaves to entertainment, and pursues luxury. This will become a habit for her to go, she becomes an entertainer and is not able to stop her frivolous character. Over time, Gaisha loses both her beauty and her face reputation and continues to decline. Now for Gaisha, getting married and starting a family is a great tragedy. The writer conveys this point in the story as follows: "At this time, she was completely convinced that the life without a husband is darkness. She looked like a person who thought and worried a lot. So now she was in a position who seeking a husband seriously. It was the dream and the problem that Gaisha had day and night in this time". [8, p. 251-252].

Results

The story depicts scenes of the reality of what happened in Semipalatinsk and describes a line of events that the author witnessed and intervened in himself. The writer criticizes the sharpness of feelings of such exciting times in his heart.

"...The fact that his story changed its previous name ("Kazakh Girl") indicates a new symbol of the writer's attitude toward his hero and the author's position. After all, Gaisha was not going to become a typical, collective image for Kazakh girls of that time. And in the title "An innocent girl" there is a subtle hidden humor" [8, p. 443].

In the story, Gaisha's guy was Gabbas, who had just arrived in the provincial town from the outskirts. It has not been long since Gaisha and Gabbas met, and on this day the two met in the garden of a provincial town. Gabbas's feelings for Gaisha are expressed by the writer: "He

conveyed his inner feelings with fervent words of feelings such as: "I love you ... I'm passionate... my desire, my hope... Those words were spoken with the belief that they would change Gaisha, even if she heard some subtle words she did not change much from her previous position," [11, p.242]. In this passage, you can trace Gabbas's lying character, the background of his artificial speech, and, a bit of his clown behavior. It was not the first time when Gaisha heard such words, and they were familiar to her ears and she got used to them. The writer bitterly criticizes the character traits of the heroes in the work with humorous humor.

In the following example: "As for Gabbas' feelings today, Gaisha's last words affected him like sweetness mixed with bitterness. But she is still dear to him, she is still beautiful, she is a good woman, so the love and passion in the heart of a young man does not decrease because of this little obstacle." [11, p.243]. The feeling between a young woman and a young man is expressed by the writer with psychological skill and conveyed to the reader with sincere skill.

Now Gaisha goes through his inner secrets, her sorry life, and all her dreams through a letter to Gabbas. She tells in a letter the familiar lies that have become a habit, telling about her severe life alone without support and now she has found her true love. At the end of her letter, she expresses her feelings to Gabbas and cites the example of Tatyana's words to Onegin.

"...Tell me the truth are you rocking,
The keeper of the Lord?
Or the one who seduced,
Are you an enemy who kicking and trampling?
Solve the riddle of my feelings:
Or one delusion,
Young heart spread finger,
Maybe trying far to the moon?.."
"...Tell me the truth-who you are,
Are you the keeper of the Lord?
Or the one who seduced,
Are you enemy who kicking and trampling?
Solve the riddle of my feelings:
Or one delusion,
Young heart spread hands,
Trying far to the moon?.."

"Gabbas left the letter to one of his comrades and giggling laughed," the story continues [11, p.125]. Abai's translation of "Tatyana's letter to Onegin" was quoted by the writer as part of the plot of the story. The reason for giving this translation is that Tatiana's letter was read and memorized by all Kazakh youth at that time. The author criticizes bitterly the heroine's character when he shows that the girl's letter writing is not with her real feelings, with pretense. It is clear, that the reader will feel sorry for Gaisha and get angry at Gabbas because he mocked her. The fact that Gabbas giggled and laughed at the letter that he received from the girl is a sign of gross disrespect and ignorance. The author finds the keys to Gaisha's inner feelings, and accurately embosses her psychological state, which expresses her regret, dreams, fantasy, burn, sorrow, and sadness, and affects the inner world of the reader. The Gaisha's sense of conscience,

depressed mood, burning inner secret, state of weakness, and troubled thoughts come across with deep psychological accuracy.

Discussion

The writer exposes Gaisha's carelessness, unworthy of a Kazakh girl, and sympathizes with her unhappy fate. The author introduces the reader to Gaisha and immerses him in thought. The reader, reading the actions of the Gaisha, is filled with anger and bitterly criticizes the behavior of the Kazakh girl. Through this story, M. Auezov exposes the behavior of a Kazakh girl that is contrary to the customs of our people and raises the issue of the fate and the education of girls. He criticizes "educated Kazakhs" and Kazakh boys of that time, pointing to the shining surface of their character. He also angrily speaks with a prick about the gossip of city dwellers

The search method is a type of method that pursues a special purpose in the educational process [12, p.288]. When using the search method, the teacher should better understand the specifics of the method, which reveals its features and new facets in the life of Kazakh literature during the years of independence. The idea of freedom and independence in works of art in the course of the development of the history of Kazakh literature to this period is explained to students in an open and free conversation. Using the search method to teach self-analysis of a work of art, when using the heuristic method, the student carries with him, while using this method, the student allows himself to search. Of course, the teacher in no way diminishes the role of leadership by advising, determining the direction, and adjusting. Using the search method constantly helps to conduct mutual discussions, and seminars, defend scientific reports at conferences, to participate in scientific competitions. Undoubtedly, the heuristic method and the search method are the ways that occupy a large place in the formation of the intellectual development of the student's thinking, speaking and writing skills.

"Research-based education is a form of discovery learning. One feature is that at this time the teacher needs to be more involved. The main goal of the inquiry model, based on the Socratic educational method is to teach students to reason, justify general principles, and apply them to new situations. To be able to predict the main learning result and check it; be able to distinguish what is necessary in sufficient conditions; can include forecasting and determining when more information is needed for forecasting" [13,14, pp.240-339].

"The teacher of the subject of literature systematically studies students, determines their reading interests, takes into account their psychological age, differentiates the degree of acceptance and understanding of the read work. By teaching literature by the nature of art, new mental qualities are formed, and the child's development and independent thinking rise to a higher level. Thinking is the highest form of cognitive activity, it is a complex mental process. Therefore, strengthening the creative nature of teaching literature contributes to the development of students' independence of thought, learning activity, and ability to think and re-imagine the image in their academic work" - says T.K. Zhumazhanova [15, p.56].

Conclusion

In summary, the artistry of M. Auezov lies in his deep knowledge of the human soul, nature, and psychology. A good writer describes it as follows: "A natural person does not act in vain, he makes a certain bond and shows character as a result. It remains hidden from us that the creation of that bond is born from a necessary inner secret. And the most important and interesting thing for the student is the secret hidden in that mask, isn't it? A feature of M. Auezov's creativity is to write a detailed analysis of the inner life of a person, its contradictions, and, its complexity. That's why psychologism is the artist's style. Of course, man is a mysterious world. M. Zhumabayev said, "The sea is not deep, but the human soul is deep." ... There is no mystery in the world more difficult than man, man is a mystery that cannot be solved." [16, p.97].

M. Auezov differs from his predecessors in his great psychology. To achieve this mastery, the writer seems to have adhered to two different principles. The first is the accuracy of the reality of the life of the depicted being, and the second is the ability to convey the feelings, sorrows and joys of others through one's feelings, thereby influencing the feelings of the students. At the same time, another skill that makes him one of the talented psychological poet writers is that he is able to appear to his students as describing the phenomenon only from the outside, even though he is writing about the phenomenon he is describing through his emotional system.

References:

1. Ысмақова А. Психологиялық роман. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Жұртбаев Т. Ұлы қаламгердің қилы кезеңі // Жұлдыз журналы. – 1991. – №10. – Б.129-149.
3. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2 т. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 364 б.
4. Атымов М. Пропадағы психологизм // Дәстүр мен жаңашылдық. – Алматы: Ғылым, 1980. – 367 б.
5. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
6. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997. – 223 б.
7. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. II т. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
8. Әуезов М. Жиырма томдық шығ. жин. Әңгімелер. 1 т. – Алматы: Жазушы, 1979. – 456 б.
9. Құнанбаев А. Шығ. бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазмемкөркемәд баспасы, 1961. – 692 б.
10. Қалкөз А.Ж., Болатова Г.Ж. Т.Әбдіков шығармаларындағы психологизмді оқыту әдістемесі. – 2021. (4/2). – Б. 43-44.
11. Әуезов М. Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 384 б.
12. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі, Алматы: Атамұра, 1997. – 288 б.
13. Collins A. Processes in acquiring knowledge. In R. C. Anderson, R. J. Spiro, & W. E. Montague (Eds.), *Schooling and the acquisition of knowledge*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1977. – P. 339-363.
14. Collins A., Stevens A.L. A cognitive theory of inquiry teaching. In C.M.Reigeluth (Ed.), *Instructional-design theories and models: An overview of their current status*. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1983. – 247 p.

15. Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2009. –288 б.

16. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана, 2003, – 424 б.

References

1. Ysmakova A. Psihologiyalyk roman. Adebiettanu. Terminder sozdigi. [Psychological novel. Literary studies. Dictionary of terms] (Ana tili, Almaty, 1998, 384 p.) [in Kazakh].
2. Zhurtbaev T. Uly kalamgerdin kily kezeni [The period of the great writer's life] Zhuldyz, №10, 129-149 (1991) [in Kazakh].
3. Zhumaliev K. Kazak adebiyeti tarihnyn maseleleri zhane Abai poeziyasynyn tili [Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry 2 t.] (KMKAB, Almaty, 1960, 364 p.) [in Kazakh].
4. Atymov M. Prozadagy psihologizm. Dastur men zhanashyldyk [Psychologism in prose. Tradition and innovation] (Gylym, Almaty, 1980, 367 p.) [in Kazakh].
5. Maitanov B. Kazak romany zhane psihologiyalyk taldau [Kazakh novel and psychological analysis] (Sanat, Almaty, 1996, 336 p.) [in Kazakh].
6. Rahymzhanov T. Romannyn korkemdik alemi [The artistic world of the novel] (Rauan, Almaty, 1997, 223 p.) [in Kazakh].
7. Kabdolov Z. Tandamaly shygarmalar [Selected Works] (Zhazushy, Almaty, 1983, 456 p.) [in Kazakh].
8. Auezov M. Zhiyrma tomдық shyg. zhin. Angimeler [A collection of works in twenty volumes of short stories I Vol.] (Zhazushy, Almaty, 1979, 456 p.) [in Kazakh].
9. Abai Kunanbaev. Shyg. bir tomдық tolyk zhinagy [Works. Complete collection in one volume] (Kazmemkorkemad baspasy, Almaty, 1961, 692 p.) [in Kazakh].
10. Kalkoz A.Zh., Bolatova G.Zh. T.Abdikov shygarmalaryndagy Psihologizmdi Okytu Adistemesi [Methodology of teaching psychologism in the works of T.Abdikov]. International journal of Turkish world studies, (4/2), 43-44 (2021) [in Kazakh].
11. Auezov M. Kily zaman. Povester men angimeler [Auezov M. Tough time. Stories] (Zhazushy, Almaty, 1979, 384 p.) [in Kazakh].
12. Bitibaeva K. Adebietti okytu adistemesi [Methods of teaching literature.] (Atamura, Almaty, 1997, 288 p.) [in Kazakh].
13. Collins A. Processes in acquiring knowledge. In R.C.Anderson, R.J.Spiro, &W.E.Montague (Eds.), Schooling and the acquisition of knowledge (Erlbaum, 1977, P. 339-363).
14. Collins A., Stevens, A.L. A cognitive theory of inquiry teaching. In C.M.Reigeluth (Ed.), Instructional-design theories and models: An overview of their current status (Erlbaum, 1983, 247 p.).
15. Zhumazhanova T.K. Adebietti okytu adistemesi [Methodology of teaching literature] (Bilim, Almaty, 2009, 288 p.) [in Kazakh].
16. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy [Aesthetics of the art of the word]. (Astana, 2003, 424 p.) [in Kazakh].

А.А. Азатбақыт¹, А.М. Картаева¹, Е. Алкая²

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

²Фырат Университеті, Элязыг, Түркия

М. Әуезовтің әңгіме-повестеріндегі түркілік мотивтерге талдау

Аңдатпа. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты мен бағыты ретінде қазақ әдебиетінде өзіндік орны, қолтаңбасы бар, заманымыздың ұлы жазушыларының бірі Мұхар Әуезовтің әңгімелеріндегі психологизмді зерттеу мен оны оқытудың әдістері қарастырылады. М.Әуезов әңгімелерінің зерделену мәселелерінің қазақ әдебиеттануындағы өзектілігін айта отырып, автор бірнеше қаламгер әңгімелерінен зерттеуші ғалымдарды атап өтеді. Ғылыми еңбек негізінде М.Әуезовтің әңгімелеріндегі кейіпкер психологиясы ғылыми нысаны ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада қаламгердің әңгімелерін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне, тұжырымдарына, көзқарастарына талдау жасалады. Автор жазушы әңгімелерінің зерттелу кезеңін атай отырып, жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығының нәтижесінде М.Әуезовтің әңгімелеріндегі психологизм, кейіпкер бейнесі, көркем шығармадағы психологизм мәселелерін жіктеген ғалымдардың тұжырымдарына сілтеме жасайды. Аталған ғалымдардың тұжырымдарын қарастыра келе, қаламгер әңгімелерінің талдау өзектілігін және маңыздылығын дәлелдейді. Тұжырымдарды салыстыру, жіктеу барысындағы автор өзіндік пікірін анық білдіреді. Сонымен қатар, мақалада қаламгердің «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі?», «Кінәмшіл бойжеткен» сияқты әңгімелеріндегі кейіпкер образдары талданып, жоғары оқу орнында оқытудың репродуктивті, ізденіс әдістері талқыланып, сараланады.

Түйін сөздер: көркем шығарма, автор, психологизм, оқыту әдістері, кейіпкер психологиясы, жазушы, әңгіме, түркі әдебиеті.

А.А. Азатбақыт¹, А.М. Картаева¹, Е. Алкая²

¹Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

²Университет Фырат, Элязыг, Турция

Анализ тюркских мотивов в рассказах-повестях М. Ауэзова

Аннотация. В качестве основной цели и направления научной статьи рассматриваются методы изучения и преподавания психологизма в рассказах одного из величайших писателей современности Мухтара Ауэзова, имеющего свое место в казахской литературе. Отмечая актуальность проблем изучения рассказов М.Ауэзова в казахском литературоведении, автор отмечает ученых - исследователей из рассказов писателя. На основе научного труда психология персонажа в рассказах М.Ауэзова рассматривается как научная форма. Кроме того, в статье будет проведен анализ трудов, выводов и взглядов ученых, изучавших рассказы писателя. Автор, называя период изученности рассказов писателя, ссылается на выводы ученых, которые в результате научной и практической значимости работы классифицировали в рассказах М.Ауэзова проблемы психологизма, образа героя, психологизма в художественном произведении.

Рассматривая выводы названных ученых, анализ рассказов писателя доказывает актуальность и значимость. В процессе сравнения, классификации высказываний автор четко выражает свое мнение. Кроме того, в статье анализируются образы персонажей в таких рассказах писателя, как «В тени старости», «Кто виноват?», «Провинившаяся девушка», обсуждаются и дифференцируются репродуктивные и исследовательские методы обучения в высшей школе.

Ключевые слова: художественное произведение, автор, психологизм, методы обучения, психология характера, писатель, рассказ, тюркская литература.

Information about authors:

Azatbakyt A.A. – PhD student, S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Kartayeva A.M. – Doctor of Philology, Professor, S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Alkaya E. – Doctor of Philology, Professor, Firat University, Elazig, Turkey.

Азамбақыт А.А. – PhD докторант, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан.

Қартаева А.М. – филология ғылымдарының докторы, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, Өскемен, Қазақстан.

Әлкәя Е. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Фырат университеті, Элязыг, Түркия.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.01.09
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-147-2-275-292>

М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі тағам атауларының қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы

М.М. Қосыбаев*^{ID}, Б.С. Жиёмбай^{ID}, А.Р. Халметов^{ID}

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: kossybayev_mm@enu.kz, zhiembai_bibigul@mail.ru, alisher_01@mail.ru)

Аңдатпа. Тамыры терең түркі өркениетін жаңғырту жолында түбі бір түркі халықтарының өткен тарихы, тілі, әдебиеті, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, мифологиялық діни наным-сенімдері мен материалдық құндылықтарынан хабар беретін жазба ескерткіштерді қай қырынан болмасын зерттеп-зерделеу маңызды орын алады. Тек қазақ қана емес, бүкіл түркі халықтарының ортақ мұрасы болып саналатын Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегі тілін жан-жақты саралау, орта ғасырлық түркілердің дүниетанымы мен болмысын ашып көрсететін тілдік бірліктердің этномәдени мазмұнын ашу өзекті мәселелердің қатарына жатады. Мақалада Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі («Түрік сөздігі») тағам атауларының сандық-тақырыптық жіктелімі жасалып, олардың этимологиялық негізі қарастырылады.

Түйін сөздер: орта ғасыр, жазба ескерткіш, Махмұт Қашқари, «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегі, этимология, ас-тағам атаулары.

Түсті: 01.06.2024; Мақұлданды: 14.06.2024; Онлайн қолжетімді: 28.06.2024

Кіріспе

Елімізде білім, ғылым және мәдениет саласын дамытуға бағытталған жүйелі реформалар жоғары деңгейде жүргізілуде. ЮНЕСКО Бас конференциясының 42-сессиясында (2023 жылғы 9 қараша) Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Түркия, Түркіменстан мен Өзбекстанның «Диуани лұғат ит-түрік» атты түркі тілдерінің тұңғыш энциклопедиялық сөздігінің 950 жылдығын атап өту туралы бірлескен ұсынысының қабылдануы – қазақ мәдениетінің дүние жүзінде дәріптелуіне, Қашқаритану ілімінің ғылыми дамуына жол ашары анық. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Махмұт Қашқари мұрасының түркі халықтары үшін маңызы жоғары.

Махмұт Қашқари – түркі халықтарының тілі мен әдебиетіне, тарихы мен тағдырына, географиясы мен мифологиясына, әдет-ғұрпы мен тұрмыс-салтына жіті ден қойып, қоғам дамуын, кезең көріністерін, әлеуметтік-мәдени ортасын, саяси құрылымдарын кеңінен зерделеген энциклопедиялық еңбек қалдырып, түркітану ғылымының негізін қалаған жалпытүркілік тұлға. Махмұт Қашқари өзінің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегі арқылы түркі халқының ұлылығын танытты, түркі тілінің жасампаздығын жариялады және түркі өркениетінің рухани күш-жігерін, елдік парасаты мен ғылыми дүниетанымын паш етті.

Зерттеудің мақсаты – орта ғасыр жазба ескерткіші Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі ас-тағам атауларының сандық-тақырыптық жіктелімін жасау және кейбір атаулардың этимологиялық негізін айқындау, олардың қазіргі түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының ұлттық тағам атауларымен салыстыра зерделеу.

Зерттеу әдіс-тәсілдері

Ас-тағам атауларын жинақтауда «Диуани лұғат ит-түрк» жазба ескерткішінің А.Қ. Егеубай тарапынан аударылған үш томдық «Түрік сөздігі» еңбегі пайдаланылды. Сонымен қатар ғылыми мақаланы орындау барысында тарихи-салыстырмалы зерттеу, жинақтау, сипаттау, топтау, жүйелеу, семантикалық талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Махмұт Қашқари – түркі халықтарының тілі мен әдебиетіне, тарихы мен тағдырына, географиясы мен мифологиясына, әдет-ғұрпы мен тұрмыс-салтына жіті ден қойып, қоғам дамуын, кезең көріністерін, әлеуметтік-мәдени ортасын, саяси құрылымдарын кеңінен зерделеген энциклопедиялық еңбек қалдырып, түркітану ғылымының негізін қалаған жалпытүркілік тұлға.

Түркі әлемінің ірі тұлғасының өмір жолы мен ғылыми шығармашылығын зерттеу түркітану ғылымындағы Қашқаританудың негізін қалады. Махмұт Қашқари өзінің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегі арқылы түркі халқының ұлылығын танытты, түркі тілдерінің жасампаздығын жариялады және түркі өркениетінің рухани күш-жігерін,

елдік парасаты мен ғылыми дүниетанымын паш етті. Ұлы ғұламаның аяғынан тозып, ел аралап, мұра етіп жазып қалдырған сөздігі – түркі халықтарының ішіндегі тұңғыш грамматикалық еңбек.

Сөздіктің жазылу мақсатын М. Қашқари «Мен түркілердің зерек қабілет иелерінің бірі, әрі ұрыстағы шебер найзагері болғандығымнан, олардың шаһарлары мен далаларын түгел кезіп шықтым. Түрік, түрікмен, оғыз, жігіл, яғма, қырқыздардың сөздері мен сөйлеу мәнерлерін зерттеп, қажеттісін пайдаландым. Әрқайсысының тілі мен салты санама әбден қалыптасты. Соларды мұқият зерттеп, арнайы әліппелік тәртіпке келтірдім. Мәңгілік ескерткіш әрі таусылмас әдеби-көркем мұра болып қалсын деген ниетпен түркі елдерінің сөздігін жасап, кітапқа «Түркі сөздерінің жинағы» деп ат қойдым» деп жазып кеткен [1, 9 б.].

М. Қашқари еңбегі туралы алғашқы деректер XIV ғасырдан басталады. Андалузиядан шыққан көрнекті ғалым Абу Хайяның белгілі еңбегінде кездесетін үзінділер М. Қашқари шығармасынан алынған. Мысыр елінің әйгілі тарихшысы Б. Айна өзінің Еуропа, Сирия және Үндістан тарихына арналып жазылған бір еңбегінің «Түрік қауымдарының тарихы» деген бөлімінде қашқарлық ғалым ибн Мұхамедтің кітабынан алынған үзінділерден ондағы оғыз руларының таңбалары жөнінде, түркі тілдері мен ұйғыр жазуы жайында және түрікмен тілінің кейбір сөздері туралы бірсыпыра мәліметтер жариялайды. Махмұт Қашқаридың еңбегі туралы азды-көпті деректер шығыс елдеріндегі басқа да зерттеушілердің кітаптарында кездеседі.

Еуропаға тараған Махмұт Қашқари еңбегі жайындағы алғашқы хабарлардың бірі – 1904 жылы Венгер академиясы жариялаған «Лингвистикалық жинақтағы» мәлімет. Онда түркі тілдері жайында XI-XV ғасырларда жазылған еңбектерге шолу жасалатын мақалада араб-түрік тілдерінде жазылған еңбектердің ең бір ескісі деп осы «Диуани лұғат ит-түрк» көрсетіледі.

Түркітану ғылымында Махмұт Қашқари және оның еңбегі бірқатар ғалымдардың зерттеу нысанына айналды [2; 3]. XX ғасыр басында Р. Килисли қолжазбаның алғашқы көшірмесін жасап, ғылыми ортаға ұсынғаннан бастап М. Хартман, Ф. Көпрүлү, К. Броккельман, Г. Бергштроссер, В.В. Бартольд, С.Е. Малов, А.Н. Кононов, Б. Чобанзаде, П.К. Жузен, Дж. Велидов, А. Фитрат, А.З. Велиди Тоған сынды ғалымдардың назарына ілінді.

Жинақ жайлы түркі халықтарының ішінде алғаш зерттеу жүргізгендердің қатарында Алашорда ардагері, қазақ зиялысы Х. Досмұхамедұлы [4] болды. XX ғасырдың 30 жылдары Б. Аталайдың жазба ескерткішті түрік тіліне аударуы араб тілін біле бермейтін түркітанушы ғалымдарға жәдігерді зерттеуге үлкен мүмкіншілік туғызып, Қашқаритану ілімінің даму қарқынын ілгерілетті [5]. 1960 ж. С. Муталлибовтың еңбекті өзбек тіліне аударуы фонетика-грамматикалық, лексикалық тілдік материалдар негізінде түркі тілдерінің тарихын тереңірек зерттеуге жол ашты.

1982-1985 жылдары Дж. Клосон [6] мен Дж. Келли [7] «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінің алғаш ағылшын тіліндегі аудармасын басып шығарды. М.Ш. Үлкүташыр [8], С. Ахаллы [9], И.В. Стеблева [10], Т.А. Боровкова [11], А.Б. Халидов [12], Э.Н. Наджип [13], И. Мути [14], Э. Трыярский [15], Р. Эрмерс [16], А.Р. Рустамов [17], И.В. Кормушин [18], Т. Токоев [18], К. Кошмоков [18], Х. Дүзгін [19] сынды ғалымдар еңбеке қатысты құнды ғылыми зерттеулер жасады.

Сондай-ақ А.М. Щербак [20], Э. Наджип [13], Э.Р. Тенишев [21], А.Н. Кононов [22], Б.О. Орузбаева, И. Кучкартаев, В.У. Махпиров ғұлама еңбегін жан-жақты саралап, ондағы лексикалық бірліктердің құрылымдық қабаттарын айқындап, грамматикалық ерекшеліктерін талдап көрсетті.

Қазақғалымдары М. Томанов [23], Ә. Құрышжанов [24], А.Т. Қайдаров [25], Ә. Ибатов [26], Қ. Әлжан [27], Ә. Қоңыратбаев [28], М. Жүнісова, С. Бейсенова, Б.Н. Садуов, Б. Ирмуханов, т.б ескерткіштің тілдік ерекшеліктері мен сипатын, ономастикалық атаулардың сырын, қыпшақ тіліне қатысын талдап көрсетті.

М. Қашқаридың «Түрік сөздігін» қазақша сөйлеткен ғалым А. Егеубай [2], орыс тіліне аударып, түркі лексемаларының тақырыптық индексін жасаған З.А. Әуезованың [3], жаңаша көзқараспен түрік тіліне аударған А.Б. Ержиласун мен З. Аккоюнлының іргелі еңбектері М. Қашқаридың түркі жұртына кеңінен насихатталуына жол ашты. Қазіргі түркітануда М. Қашқаридың сөздігі жан-жақты қарастыруды қажет етеді, оның тілдік деректері құнды материалдар берері анық [29; 30; 31].

Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігіне зерттеушілердің есептеуі бойынша сегіз мыңнан астам сөздер мен диалектілер еніп, әрқайсысына автор жүйелі тоқталып өткен. Ғылыми мақаланы жазу барысында «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегінің қазақ тіліндегі «Түрік сөздігі» нұсқасынан (3 томдық еңбек, аудармашы А. Егеубай) [1] ас-тағам атаулары теріліп алынды, олардың жалпы саны – 160-ты құрады, оның ішінде бүгінгі күнге дейін еш өзгеріске түспей, қазақ тілінде өнімді қолданылатын тағам атауларының саны – 27. Жинақталған тағам атауларды төмендегідей тақырыптық топтарға жіктеуге болады:

а) Ұн, арпа-бидай, өзге де дәнді-дақылдардан жасалған нан-тағам атаулары: арпа – *arpa* (арпа). 154-бет (I); ашлық – *aşlik* (астық. Оғыздар бидайды ашлық дейді). 145-бет (I); авзұры – *avzuri* (бидай мен арпа ұны секілді нәрселер араластырылып жасалатын тамақ, нан). 176-бет (I); бұғдай – *bugdai* (бидай). 296-бет (III); бұхсы – *buhsi* (тағамның бір түрі. Қайнатып, пісірілген бидайдың үстіне аршылған бадам қосылады, үстіне бал, сүт құйып ашытады. Дайын болғанда бидайын жейді, суын ішеді). 483-бет (I); бұскеш – *byskes* (шелпек). 513-бет (I); бұшкел – *buşkel* (жұқа нанның бір түрі, хақандықтар тілінде). 541-бет (I); бұлдұны – *bulduny* (ішіне жүзім немесе мейіз салып ұннан пісірілетін тағам). 551-бет (I); ебек – *evek* (балалар тілінде нан дегені). 98-бет (I); етмек – *etmek* (нан). 134-бет (I); қара етмек – *kara etmek* (нан тағамының бір түрі, ет сүйектерінен ажырап түскенше қайнатылып, езілгенше пісіріледі. Үстіне ұн, май, шекер салып, қоюланғанша қайнатылады, сосын жейді. 276-бет (III); иарма – *iarma* (жарма). 41-бет (III); иұға – *iuda* (жұқа нан, жұқа жайма нан, шелпек). 33-бет (III); иүгүр – *iugur* (тары, үгүр деп те айтады). 13-бет (III); көзмен – *kozmen* (күлше нан). 504-бет (I); көмеш – *komeş* (көмеш. Ошақтағы шоққа көміп пісірілетін нан). 418-бет (I); күршек – *kurşek* (тары, сөкті суға не сүтке қайнатып, үстіне май қосып жейтін тағамның түрі). 539-бет (I); күвшек – *kuvşek* (жақсы қамырдан үлбіреп қабарған нан). 540-бет (I); қавық – *kavik* (қауақ, кебек, тары кебегі). 442-бет (I); қағұт – *kagut* (сөк тарыдан істелетін тағамның түрі). 467-бет (I); қақұрған – *kakurgan* (май қосып, тандырда не ошаққа пісірілген нан). 578-бет (I); құғұрмаш – *kugurmas* (қуырмаш, қуырылған бидай). 552-бет (I); құйма – *kuima* (құймақ, бір

түрлі майлы нан). 211-бет (III); қонақ – *konak* (тары мағынасында да қолданылады). 443-бет (I); тарығ – *tarig* (бидай. Түрік тайпаларының көпшілігінде бидай дейді. Тек оғыздар ғана осы сөзді тарығ, тары мағынасында қолданады, ал бидайды астық дейді). 431-бет (I); талқан – *talkan* (талқан). 500-бет (I); то – *to* (быламық секілді тағамның бір түрі, ыдысқа салып ашытылады, содан соң ішіледі). 258-бет (III); топ – *top* (тағамның бір түрі. Бидайды суға қайнатып, арпа қамырымен араластырады да, бір ыдысқа салып, киізге орап, ыстық жерге қояды, ертесіне жейді). 377-бет (I); тоқұш – *tokuş* (тоқаш). 416-бет (I); төгі – *togî* (ақталған тары, оғызша). 284-бет (III); түрмек – *turtek* (түрмек, ет немесе ірімшік, май қосып наннан әзірленетін тағам). 537-бет (I); тұтұрқан – *tuturkan* (күріш). 580-бет (I); сармашұқ – *sarmasuk* (кеспенің бір түрі, қамырды ұсақтап кесіп дайындайды, көбіне сырқат адамдар ішеді). 586-бет (I); сіншү – *sinşu* (қалың да емес, жұқа да емес бір нан, жайма нан, бәтер). 478-бет (I); сүме – *syte* (бөрттірілген бидай). 290-бет (III); шөрек – *şorek* (тоқаш, күлше). 448-бет (I); шұқмын – *şuktin* (жайма нанның бір түрі, қазанда су буына пісіріледі). 504-бет (I); ұн – *un* (бидайдың ұны мағынасында) 79-бет (I); үгре – *ugre* (кеспе; қамырдан дәмдірек болады). 158-бет (I); үгүр – *ugur* (тары). Бұл сөзді оғыздардан басқа бүкіл түркі жұрты қолданады. 84-бет (I); үспөрі – *Uspori* (ыстық күлге пісіріп, майға турап, үстіне шекер сеуіп жейтін нан). 172-бет (I).

ә) **Ет тағамдарына, мал жілігіне қатысты, балықтан және тауықтан жасалатын өнімдер, тағам атаулары:** бағыр – *bagir* (бауыр). 418-бет (I); балық – *balig* (балық). 437-бет (I); башған – *başgan* (салмағы елу-жүз ритл болатын үлкен балық). 497-бет (I); бөзрек – *bogrek* (бүйрек). 419-бет (I); иарын – *iarin* (жауырын сүйегі). 27-бет (III); иақры – *iakri* (іш май). 38-бет (III); иазұқ – *iazuk* (сүр, сүрленген ет). 21-бет (III); иұмұртға – *ıymurtga* (жұмыртқа). 566-бет (III); иілікліг – *iiliklig* (жіліктік, жілік сүйек). 63-бет (III); қартал ет – *kartal et* (туралған ет). 542-бет (I); қамышақ – *kamuşak* (шөміш балық). 547-бет (I); құдрұқ – *kudruk* (құйрық, қой құйрығы). 533-бет (I); мүн – *tun* (сорпа. Мен иағмалардан естідім: олар «сорпа келтір» дейтін жерлерде мүн келдүр дегенде сорпа әзірлеп әкеледі). 399-бет (I); самдүй – *samdui* (ыстық та емес, сұйық та емес, орташа күйдегі жанға жағымды тағам). 297-бет (III); соғұт – *sogut* (әсіп. Ішек ішіне күріш, ет пен хош иісті дәм-татулар салып пісірілген тағам). 414-бет (I); соқтұ – *soktu* (тағам. Бауыр, ет пен дәм-татымдылықтар араластырылып, ішекке толтырылады да, пісіріп жейді). 477-бет (I); сөклүншү – *soklunşi* (қуырдақ). 299-бет (III); сым – *sim* (сым-сымрақ, тамақтың бір түрі, пісірілген бас ұсақтап туралады да, дәмтату, тұздық қосылып ыдыста араластырылады, үстіне ашыған қатық қосады, ол сіңгеннен кейін желінеді (шігілше)). 171-бет (III); сөңүк – *sonuk* (сүйек). 474-бет (III); тақағұ – *takađu* (тауық тағамы). 506-бет (I); тұтмаш – *tutmaş* (түріктердің әйгілі тамақтарының бірі. Бұл тағамды жеп әрі сорпа суын ішкен. Мағынасы, өзіңді аш қойма, осы тамақты істеп же дегенді білдіреді). 513-бет (I); тоғрыл – *togryl* (ет пен дәм-татымдылықтар тығылған ішек). 542-бет (I); тоң ет – *ton et* (мұздап, тоң болып қалған ет). 459-бет (III); ілік – *ilik* (жілік). 103-бет (I); шабақ – *şabak* (шабақ. Түрік көлдерінде болатын кішкентай балықтың бір түрі). 439-бет (I).

б) **Сүт тағамдарына қатысты атаулар:** ағұз/ағұж – *ağuz* (уыз, уыз сүт). Қой қоздағаннан кейін шығатын уыз сүт. 85-бет (I); иағ – *iag* (май). 197-бет (III); иұқ – *iuk* (жұғын, қаспақ). 8-бет (III); қанақ – *kanak* (қаймақ, Арғу және бұлғар тілдерінде). 443-бет

(I); құрұт – *kurut* (құрт, сүттен істелген құрт). 414-бет (I); қымыз – *kimiz* (қымыз. Iшуге арнап, мес, сабаға құйып ашытқан жылқы сүті). 423-бет (I); қор – *kor* (айран ұйытқысы, айран немесе қымыздан ыдыс түбінде қалдырылған ұйытқы). 155-бет (III); сағ уағ – *sag iag* (сары май). 190-бет (III); соғұт – *sogut* (сүзбе, қарлұқша). 414-бет (I); сүзме – *suzme* (сүзбе, қатық сүзбесі). 493-бет (I); сүт – *sut* (сүт). 153-бет (III); тар – *tar* (тар, майдың тортасы). 155-бет (III); іздүк – *igdyk* (сүт пен қатықтан дайындалған, сүзбеге ұқсайтын тағам). 136-бет (I); ұдзытма – *udzitma* (сүзбе). 175-бет (I).

в) Жеміс-жидек, кептірілген жеміс атаулары: авиа – *avja* (айва, беке; беке жемісінің бір түрі). 145-бет (I); алма/алмыла – *alma/almila* (алма (оғызша)). 161-бет (I); амшуу – *amşui* (сарыөрік). 146-бет (I); армұрт – *armurt* (алмұрт). 126-бет (I); барған – *barğan* (мирт, мирта ағашының жемісі). 497-бет (I); бүкән – *bykan* (үнді қауыны). 460-бет (I); ерүк – *eruk* (шабдалы, өрік пен қара өрік сынды жемістердің бәрінің атауы, олар бір-бірінен бірді-екілі сипатпен ажыратылады: түлүг ерүк – шабдалы; сарығ ерүк – өрік; қара ерүк – қара өрік. 99-бет (I); женіштүрүк – *jenişturik* (бір ағаштың жемісі, үлкендігі жаңғақтай болады, жаздың басында ерте піседі, оны жейді, жемісі ақ не қызыл болады). 590-бет (I); иағақ – *iagak* (жаңғақ). 35-бет (III); иігде – *igde* (жиде). 37-бет (III); иемшен – *iemşen* (қыпшақ аймағында өсетін жемістің бір түрінің атауы). 44-бет (III); иеміш – *iemiş* (жеміс, миуа, көбіне ағаш жемісіне айтылады). 16-бет (III); күлі – *kyli* (жармай, дәнмен бірге кептірілген өрік, кептірілген шабдалы). 289-бет (III); қақ – *kak* (дән, сүйек. Ерүк қақы (өрік сүйегі)). 411-бет (II); қақұқ – *kakuk* (қақ, жарып кептірілген қақ). 164-бет (III); қазаңқұ – *kazanku* (шие). 502-бет (III); қағұн – *kagun* (қауын). 471-бет (I); қымыз алмыла – *kimiz almila* (қымыздық алма, қымызға ұқсас қышқыл алма). 423-бет (I); қат – *kat* (қат, тікенді бір ағаштың жемісі, оны сығып, қатыққа қосады). 182-бет (III); лімкен – *limken* (сары өрік). 503-бет (I); сенкеш/сенлеш – *senkeş/Senleş* (жаңғақтың үлкендігіндей тәтті алма. Ақ және қызыл түрлері бар). 515-бет (I)/494-бет (III); чахшақ – *şakşak* (кептірілген өрік пен мейіз, қарлұқша). 530-бет (I); хошүнек – *hoşunek* (хош иісті, әдемі, кішкентай, жұпар қауын). 547-бет (I); үскүш – *uskuş* (мейіз). 192-бет (I).

г) Көкөніс, шөп-шалғам, тұтынатын өсімдік атаулары: алуужын – *aluzin* (сабағы буын-буын бір өсімдік, жеуге болады). 168-бет (I); басар – *basar* (тау сарымсағы). 418-бет (I); бой – *boy* (жеуге болатын шөп, өсімдік). 175-бет (III); бүтүге – *butuge* (бақлажан). 507-бет (I); бүстелі/нүстүлі – *busteli/pustyli* (көкпек, жеуге болатын шөптің түрі). 511-бет/551-бет (I); егүркен – *egurken* (өсімдіктің бір түрі, ұрығын қарлұқ түріктері жейді). 190-бет (I); иақрықан – *iakrikan* (жаңғақтың үлкендігіндей, қызыл жемісі бар өсімдік). 67-бет (III); иам – *iam* (шөп-шалам). 9-бет (III); иаш-иұш – *iaş-iuş* (көкөніс). 178-бет (III); иарпұз – *iargriz* (жалбыз). 47-бет (III); иүгүрген – *iugurgen* (тары секілді дәні қызықай өсімдік, түрікмендер оны жейді). 66-бет (III); күвүркен – *kivurken* (тау сарымсақ, жуа, оғызша). 582-бет (I); күшғұнды – *kuşgundy* (пияз, шігілше). 552-бет (I); летү – *letu* (сұйық тағамның бір түрі, су, қар, мұз секілді нәрселерге қойып суытылады, ішіне көк салынады, салқындау үшін желінеді). 293-бет (III); сағнағұ – *sagnadu* (кептірілген асқабақ). 550-бет (I); сармұсақ/самұрсақ – *sarmusak/samursak* (сарымсақ). 586-бет (I); соғұн – *sogun* (пияз). 470-бет (I); тармаз – *tarmaz* (қияр). 518-бет (I); тұрма – *turma* (шалқан. Сәбізді сарығ тұрма, сары шалқан дейді). 491-бет (I); шамұша – *şamuşa* (жеуге болатын хош иісті шөп,

сары жоңышқа). 505-бет (I); ұғлы – *ugli* (Қашқарда өсірілетін тәтті, ақ сәбіз). 160-бет (I); іңліш – *inliş* (сарымсаққа ұқсайтын тау шөбінің түрі, кәуәппен жейді). 147-бет (I).

ғ)Сусын-шарап, ішімдік атаулары: ағартғұ – *agartgu* (бидай жармасынан жасалған ішімдік, боза секілді). 581-бет (III); бегні – *begni* (бидай, тары және арпаға ұқсас нәрселерден жасалған ішімдік). 494-бет (I); бекмес – *Bekmes* (шырын, оғызша). 520-бет (I); бор – *bor* (шарап, боза). 154-бет (III); бұхсұм – *byksym* (боза, тары мен сөктен ашытылатын ішімдік). 544-бет (I); шағыр – *şagir* (шарап). 421-бет (I); ұхақ – *uhak* (өрік қағының сөлі, шырыны; оны ішеді, шәрбат әзірлейді). 153-бет (I).

д)Тамақ жасауда қолданылатын қоспа, дәмдеуіш атаулары: аш – *aş* (айранның ұйытқысы) 86-бет (I); иақрықан – *iakrikan* (тоң май). 67-бет (III); иім – *iim* (зығыр ұрығы, күнжіт өсімдігі сияқты, майы қолданылады). 29-бет (III); күч – *kuş* (күнжіт, күч иағы (күнжіт майы)). 154-бет (III); қатық – *katik* (қатық. Сірке, айран, құрт секілді тамаққа қатылатын нәрселер). 441-бет (I); мұрш/біблі – *murş/bibli* (бұрыш, қара бұрыш). 402-бет/491-бет (I); сінүт – *siput* (кашниш, тағамға қосатын шөптердің бірі (Қашқарша)). 414-бет (I); тұз – *tuz* (тұз). 157-бет (III); тұзлұқ – *tuzlyk* (тұздық). 529-бет (I); шағыр – *şagir* (шербет). 421-бет (I); шір – *şir* (май, шыр. Ашышта шір иоқ (Қазанда май жоқ)). 383-бет (I); Ұғұт – *uğut* (бидай шарабын жасауға арналған ашытқы). 80-бет (I).

е)Ас-тағамға қатысты қолданылған өзге де атаулар: азұқ – *aziq* (азық, ас-ауқат). 96-бет (I); азұқлұғ – *azuklug* (азықты, азығы бар адам). 179-бет (I); аш – *aş* (ауқат, ас. Айранның ұйытқысын да солай атайды). 111-бет (I); ашлық – *aşlik* (асхана). 145-бет (I); бұлғама – *bulgama* (майсыз, дәм-татусыз тағам). 550-бет (I); тамғақ – *tamgak* (тамақ). 530-бет (I); тамғалық – *tamgalyk* (бір кісілік дастархан). 586-бет (I); тартын – *tartyn* (ас-ауқат, басқа үйден келген тағам, әлдебір себептермен әкелінген табақ). 495-бет (I); тевсі – *tevsı* (теңсі, дастархан). 484-бет (I); тергү – *tergu* (мәзір. Дастарханда жаюлы түрлі-түрлі тағам-дәм). 489-бет (I); тұншұ – *tunşu* (адал ас, бір шөкім ас). 478-бет (I); тұтғұш – *tutguş* (жеңіл ауқат). 513-бет (I); салшы – *salşı* (аспаз). 579-бет (III) ішкү – *işku* (ішкілік, ішілетін нәрсе). 159-бет (I).

Орта ғасыр ескерткіші «Диуани лұғат ит-түрк» тілінде қазақтың ұлттық тағамы болып есептелетін *ет* (тоң ет, қартал ет), қазы, қымыз, құрт (құрым), сүзбе (сүзме), тары (тарығ), талқан, қаймақ, қатық сияқты тағам атаулары кездеседі.

Тары (тарығ) сөзі көне дәуірден дәнді-дақылдардың басты түрі ретінде қолданыста болған. Орта ғасырда тары (тарығ) сөзі бірнеше мағынаны білдірген: а) бидай, астық, дәнді-дақыл; ә) тары; б) егін шаруашылығы, тұқым: егу, себу етістігімен байланысты. М. Қашқари тарығ сөзінің түркі тайпаларының көпшілігінде бидай деп аталатынына, тек оғыздар ғана осы сөзді тарығ – тары мағынасында қолданатынына тоқталады (МҚ, I том, 431-бет). Бұл сөз көне дәуірде тарығ түрінде дыбысталғанымен, кейіннен қыпшақ тобына жататын тілдерге тән сөздің соңғы қ, ғ дыбыстарының түсіп қалуға бейімділігі нәтижесінде тары болып кеңінен қолданылған. Сонымен қатар тарығ сөзіне қосымшалар қосылып, тарығланды (дәнді болды), тарығлық (егін егетін жер), тарылы (дән сақталатын жер, қойма), тарычы (дихан) жаңа сөздерінің тууына себепші болған.

Орта ғасырдағы *тарығ* сөзінің қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы мынадай: қазақ, башқұрт, татар тілдерінде – *тары*, түрік, әзербайжан, түрікмен тілдерінде – *дари*, қырғыз тілінде – *таруу*, өзбек тілінде – *тариқ*, ұйғыр тілінде – *терик*, т.б. Қарақалпақ тілінде *тары* лексемасы екі мағынада қолданылады: а) егіннің ең соңында егілетін дәнді-дақылдың бір түрі; ә) сөк болатын дән. Ал өзбек тіліндегі *тариқ* сөзінің мағынасы – дәнді-дақыл, қырғыз тілінде *таруу* – дән мағынасын білдірген [32].

Қазақ тілінде *тары-талқан* қос сөзі бірге қолданылып, *тары* және *оның жармасы* деген мағынада жұмсалады. Қазіргі уақытта бірқатар түркі тілдерінде *тары* – дақыл мағынасында жұмсалса, тек хакас тілінде *тары* – *себу*, *егу*; *тарығ* – *егін* болып көнедегі тұлғасы мен мағынасын сақтап қалған. Сондай-ақ моңғол тілінде *талх* сөзі біздің түсінігіміздегі *нанды* білдірсе, бурят тілінің диалектісінде *таряа-талхан* қос сөзі *егін өнімі* мағынасында жұмсалған.

Түркі халықтарының дастархан мәзірінде *тарының* рөлі ерекше: *тарыдан тары көже* де дайындайды, оған қатық, ірімшік, сүзбе де қосқан. Кейбір түркі халқы *тарыдан белбайлы* дайындаған: оны дайындау технологиясы *тары гөже* дайындауға ұқсас, бірақ су қосқан, джугара ұны тағамға дәм берген [33]. Этнографиялық деректерге сүйенсек, таза *тарыны (сөк)* төмендегідей дайындаған: *тарыны жуып, суға қайнатып, кептіріп, қазанға қуырып алып, келіге түйген*. Халықтың дәстүрі мен тілдік таным мәдениетіндегі *тарының* маңыздылығын төмендегідей мәтелдерден көруге болады: «*тары жеген тарықпас*», «*тарысы бардың ырысы бар*», т.с.с.

Талқан – қуырылған бидай мен *тарыны* диірменге тартып, келіге түйгенде жасалатын майда ұнтақ. *Ол талқанға иағ қаттурды. – Ол талқанға май қостырды* (МҚ, I том, 500-бет). *Талқан* қазақ, қырғыз, татар, ұйғыр тілдерінде өзгеріссіз қолданылса, орта ғасырда қолданылған *йарма* сөзі *талқанның* баламасы ретінде түрік, әзербайжан, өзбек, түрікмен тілдерінде сақталған. Бүгінде *талқан* – тілімізде тамақ ретінде, *жарма* дәнді-дақылдардың майдаланып жарылған түрі, дәмді әрі құнарлы ас.

Ерте кезде *талқан* дайындаудың екі тәсілі болған: бірі – қол диірменге тарту, екіншісі – келіге түйю. *Талқан* тартқанда не түйгенде майдаланбай қалып қоятын түйіршіктерін «*талқанның сағы*» деп атаған. Оны табаққа салып екшеп, ұнтағынан бөліп алған. *Талқанды* кебегі көп тазартылмаған бидай ұнынан әзірлеуге де болады. Ата-бабаларымыз *талқанды* адамға күш-қуат беретін құнарлы тамақ ретінде санаған, оны майға, кілегейге не қаймаққа араластырып жеген, шайға да салған, жентке де қосқан. *Талқан* салған шай қою болып, тез суыған. Қойдың құйрық майына немесе жылқының майына араластырып, баяу жанған отқа қойып қуырылған *талқанды* «сары талқан» атаған. *Талқанды* қант салып, дастарханға құрғақ күйінде қойса да, сүт не айранға былғап жесе де тойымды болған.

Қымыз – бие сүтінен ашытылып жасалған тағамдық әрі дәрілік қасиеті күшті, қышқыл дәмді сусын. Ол өзінің тарихи дамуы барысында әр халықта әртүрлі деңгейде өндіріліп, сақталып, қолданылу түрлерін бастан кешірген. Түркі тілдерінің көбінде *kımız* (*қымыз*) формасында қолданылатын *қымыз* лексемасына түрік тілі сөздігінде былайша анықтама берілген: «*Kısırak sütünün mayalanmasıyla yapılan, az alkollü, ekşi bir Türk içkisi / Жылқы сүтін ашыту арқылы жасалатын аз алкогольді, қышқыл түрік сусыны*» [34].

Мұндағы *kısrak* сөзі түрік тілінде *dişi at* (ұрғашы жылқы) деген мағынаны береді. Қазақ халқында үйірге қосылмағандықтан, қысыр қалып құлындамаған жас байтал не биені *қысырақ* деп атайды. Негізі көне дәуірде қымызды түріктер де сусын ретінде қолданған және олар қымызды қазақтар сияқты бие сүтінен дайындап қана қоймай, сиыр сүтінен де жасаған [35]. Орта ғасырда қымыздың бір атауы ғана қалыптасқан болса, қазіргі қазақ тілінде қымыздың түрі мен атауы да көбейген: *сіргежияр қымыз* (бие ағыту ғұрпында ішілетін қымыз), *уыз қымыз/май қымыз* (жаңа туған бие сүтінің уызы тарқамаған кезде жасалған қымыз), *саумал қымыз* (ашылған қымыздың үстіне жаңа сауылған сүттен қосып пісу арқылы дайындап қарттар мен балаларға беретін жұмсақ қымыз), *бала қымыз* (жаңа ашып келе жатқан қымыз), *жас қымыз* (жаңа ашыған, сабадан енді ғана қотарылған қымыз), *тай қымыз* (екі күн ашытқан қымыз), *түнemel қымыз* (сабадағы қымыздың үстіне саумал құйылып, пісуін әбден қандырып, екі тәулік сақталған қымыз), *құнан қымыз* (үш түнеген қымыз), *дөнен қымыз* (төрт күн түнеген қымыз), *бесті қымыз* (бес түнеген қымыз), *асау қымыз* (бес күннен көп түнеп күшті ашыған қымыз), *жуас қымыз* (қатты ашымаған бапты қымыз), *қысырдың қымызы* (қыста қысыр сауып ашытқан қымыз), *қысырақтың қымызы* (алғаш құлындаған құлық биенің қымызы), *қорбалы/қорланған қымыз* (қордың үстіне сүт құйып, бірнеше күн жиналған мол қымыз), *сары қымыз* (жаз ортасында, шөп әбден пісіп, буыны қатқан кезде жасалған қымыздың түсі сарғылт тартады), *ысталған қымыз* (арнайы арша немесе адыраспан сияқты емдік шөптермен ысталған сабада дайындалған қымыз), *айнымал/айныған қымыз* немесе *татып кеткен/татымал қымыз* (ысталмаған, күтімсіз ыдыста немесе мезгілінде қотарылмай өз қасиетіп жойып, бұзылған қымыз), *қолбала қымыз* (аз ғана көлемде ашытылған қымыз), *бал қымыз*, *өтірілген қымыз*, *көбіршек/қойыртпақ қымыз*, желдірме қымыз, тосап қымыз, қара қымыз, т.б.

Орта ғасырда *айран* лексемасының ішер ас ретіндегі түркі дүниесінде алар орны ерекше болған. Ескерткіш тілінде айранға *сүттен жасалған өнім* деген сипаттама берілген. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда айранға мынадай анықтама беріледі: «*Айран* – пісірілген сиыр, қой, ешкі сүтінің жылы кезінде ашытқы (айран, қаймақ) қосып, ұйытып дайындайтын қышқыл дәмді ақ тағам түрі. Айран әрі сусын орнына да жүреді. Ыстықтау болса, сарысуланып іріп, тым салқын болса, ұйымай қоятындықтан, қанжылым етіп алған соң мөлшері бір шелек (қазан) ыдыстағы сүтке шамамен оның оннан бір бөлігіндей ұйытқыны қосып, баяу араластырып, аузын мықтап жауып, суып қалмас үшін жылылап орап таң асырады» [36].

Қазіргі қазақ тілінде айранның халық арасында таралған *қатық айран*, *кілегей айран*, *қойыртпақ*, *шалап* сынды түрлері бар. Қазақтарда түріктердегідей топтанып тамақ жеу дәстүрі кең таралған, алайда әр тағамның қасына айран қойыла бермейді. Ал Анадолыда келген қонақтарға негізгі тағамға қоса айранның бірге берілуі ежелден келе жатқан бір дәстүр болып саналады екен [37].

Айранның қазақ және түрік халықтарына маңызы соншалық – ол туралы тұрақты тіркестер, оралымдар мен мақал-мәтелдердің күнделікті өмірде, әдеби тілде де жиі қолданылып, байытып отырады, мәселен: *Айран ішер*. Адамдардың сырт көзге, әсіресе

дұшпан көзділерге көрсете ұстайтын затты. Ол зат көбінесе мақтан үшін, біреуге белгілі бір әсер қалдыру үшін қолданылады. *Айран сұрап келіп, шелегіңді жасырма*. Айтарыңды ірікпей айт, қаймықпа, тайсалма, жасырма деген мағынада жұмсалады. *Айран-асыр болды*. Аң-таң болды, таң-тамаша болды, қайран қалды, таңырқады дегенді білдіреді. *Айрандай ұйып отыр*. Өте тату, ауызбірлігі күшті, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып отыр. *Ayranım budur yarisı sudur* (тура аудармасы: Айраным – бұл, жартысы – су.) – жасалған істің жартысының қалай болса, солай істелгенін білдіру үшін қолданылады. *Ayranı kabarmak* тура мағынасында «айраны көтерілу» мағынасын берсе де, ауыспалы мағынада біреуге өкпелеуді білдіреді. *Ayranı yok içmeğe, atla gider gezmeğe* оралымының мағынасы «ішерге айраны болмаса да, қыдыруға атпен шығу үшін әуреленетін адам» мағынасын береді. Бұл айтылғандардан басқа да *Ayran gönüllü* (тез ғашық болатын адамды), *Ayran delisi* (қызуқанды), *Ayran ağızlı* (мылжың), *Ayran dudalası* (ақымақ) сынды адамның мінез-құлқына қатысты фразеологиялық тіркестер де кездеседі [34].

Қатық сөзі орта ғасырларда тамаққа қосатын қоспа және *тұтмаш* тамағына қосатын ащы тұздық, астатым дегенді білдірген. Қазіргі кезде *қатық* сөзінің мағынасы нақтыланып, *ас қатық, көже қатық, шай қатық* деп те айтамыз. *Қатық* сөзінің екінші мағынасы – құрт жасау үшін айранды сүзу арқылы алынған қоймалжың сүзбе. М. Қашқари еңбегінде берілген *иоғұрт* сөзі осы мағынада жұмсалған.

Йоғұрт/йогурт лексемасы қазіргі уақытта өзге тілден енген термин ретінде көрінуі мүмкін. Ал лингвистикалық талдаулардың нәтижесінде оның көне түркілерге тиесілі төл сөз болғанын және қазіргі түркі тілдеріне әртүрлі дәрежеде сіңісіп, орын алғанын байқау қиын емес. Көне түркі тіліндегі *ұйыған сүт, ашыған сүт* мағынасын беретін *yuğrut* лексемасы орта ғасырларда метатеза процесін бастан кешіріп, *yuğurt* формасын иеленген. Одан әрі түркі тілдерінде төмендегідей формаларда орнығады: ноғай тілінде – *yuvirt*, қырым татарларында – *yoğrut/yuğrut*, әзербайжан тілінде – *yoğurd* және т.б. Түрік тілінің сөздігі бойынша: «*yoğurt – maya katılarak koyulaştırılmış beyaz kıvamlı süt ürünü*» [34], яғни сүтке «мая» деп аталатын затты қосу арқылы қоюландырылған сүт өнімі деген түсіндірмеге ие болады. Осылайша қазақ тіліндегі *қатық айран, кілегей айран, қойыртпақ, шалап* сынды атаулар *айран* ұғымының бір ғана таңбаға сыймай, оның негізінде жасалған жаңа өнімдерге негіз болғандығын көрсетеді. Айранның түрік және қазақтардағы жасалу жолын және оның жасалуына негіз болатын өнімдерді де ескере отырып, түрік тіліндегі *yoğurt* қазақтың жалпы айран деген лексемасына, ал түріктердегі *ayran* қазақтың *шалап* деп аталатын айранға су қосып сұйылту арқылы дайындалатын түріне сәйкес келеді деген тұжырымды да жасауға болады.

Ескерткіш тілінде *құртқа* осылай түсіндірме берілген: «*құрұт – kurut* (құрт, сүттен істелген құрт)». Түрікшеде *kurut* формасында кездесетін *құрт* лексемасы қазақ тілінде фонетикалық редукцияға ұшырағанын көруге болады. Түркияда *құрт* елдің аймақтарына қарай әртүрлі атқа ие болып келеді. Кеңінен танылған атау *kurut* болғанымен, Болу өңірінде *keş*, Сирт өңірінде *geşk*, Бинголь өңірінде *keşk, çörten, torak, terne*, Мардин айналасында *çortan* деген атаулар да қолданылады [38]. Ал қазақ халқы құртты дайындау ерекшеліктеріне байланысты *ақ құрт, май құрт, қара құрт, қызыл құрт, көкшағыл, шағырмақ, шағылдақ құрт, ащы құрт, ақ түймеш және торақ құрт,*

шытырма, тораба құрт, ежігей құрт деп жіктеген. Жасалған пішіміне қарай күлше, шүйірмек, жарма, баспа, сықпа, дөңгелек құрт деген де атаулар бар [36].

Ескерткіш тілінде ұшырасатын, қазіргі қазақ халқына таңсық, орта ғасырда түркі халықтары пісіріп дайындаған (көрші орналасқан тайпа-халықтардың да тағамы бар болуы мүмкін) ас-тағам атауларын атап өткен орынды, олар: авзұры – *avzuri* (бидай мен арпа ұны секілді нәрселер араластырылып жасалатын тамақ; бұхсы – *buhsi* (тағамның бір түрі, қайнатып, пісірілген бидайдың үстіне аршылған бадам қосылады, үстіне бал, сүт құйып ашытады, дайын болғанда бидайын жейді, суын ішеді); бұлдұны – *bulduny* (ішіне жүзім немесе мейіз салып ұннан пісірілетін тағам); қара етмек – *kara etmek* (нан тағамының бір түрі, ет сүйектерінен ажырап түскенше қайнатылып, езілгенше пісіріледі, үстіне ұн, май, шекер салып, қоюланғанша қайнатылады, сосын жейді); күршек – *kurşek* (тары, сөкті суған не сүтке қайнатып, үстіне май қосып жейтін тағамның түрі); қағұт – *kagut* (сөк тарыдан істелетін тағамның түрі); топ – *top* (тағамның бір түрі, бидайды суға қайнатып, арпа қамырымен араластырады да, бір ыдысқа салып, киізге орап, ыстық жерге қояды, ертесіне жейді); сармашұқ – *sarmaşuk* (кеспенің бір түрі, қамырды ұсақтап кесіп дайындайды, көбіне сырқат адамдар ішеді); мүн – *tun* (сорпа, мен иағмалардан естідім: олар «сорпа келтір» дейтін жерлерде мүн келдүр дегенде сорпа әзірлеп әкеледі); самдұй – *samdui* (ыстық та емес, сұйық та емес, орташа күйдегі, жанға жағымды тағам); соғұт – *sogut* (әсіп, ішек ішіне күріш, ет пен хош иісті дәм-татулар салып пісірілген тағам); соқтұ – *soktu* (тағам, бауыр, ет пен дәм-татымдылықтар араластырылып, ішекке толтырылады да, пісіріп жейді); сым – *sim* (сым-сымрақ, тамақтың бір түрі, пісірілген бас ұсақтап тұралады да, дәмдеуіштер, тұздық қосылып ыдыста араластырылады, үстіне ашыған қатық қосады, ол сіңгеннен кейін желінеді (шігілше)); тұтмаш – *tutmaş* (түріктердің әйгілі тамақтарының бірі, бұл тағамды жеп әрі сорпа суын ішкен: мағынасы, өзіңді аш қойма, осы тамақты істеп же дегенді білдіреді); тоғрыл – *togryl* (ет пен дәм-татымдылықтар тығылған ішек); іздүк – *igdyk* (сүт пен қатықтан дайындалған, сүзбеге ұқсайтын тағам); летү – *letu* (сұйық тағамның бір түрі, су, қар, мұз секілді нәрселерге қойып суытылады, ішіне көк салынады, салқындау үшін желінеді); бұлғама – *bulgama* (майсыз, дәм-татусыз тағам). Байқағанымыздай, орта ғасырда түркі халықтарының ас мәзірі өте бай, толыққанды, дәмді болған. М. Қашқари иағма тайпасының тағамдарын да атап өтеді, бұл ас мәзірінің көнеден қалыптасқанын айғақтайды. Сонымен қатар летү тағамының құрамы қазіргі окрошкаға ұқсас екенін байқай отырып, түркі халықтары өзге халықтардың да тағамдарын жасай білгеніне көз жеткізуге болады.

Қазіргі қазақ халқының қолданысындағы бауырсақ, шелпек, тоқаш нан түрлері де орта ғасырда былайша аталған: бүскеш – *byskes* (шелпек); бүшкел – *buşkel* (жұқа нанның бір түрі, хақандықтар тілінде); етмек – *etmek* (нан); иұға – *iuga* (жұқа нан, жұқа жайма нан, шелпек); көзмен – *kozmen* (күлше нан); көмеш – *komeş* (көмеш, ошақтағы шоққа көмін пісірілетін нан); күвшек – *kuvşek* (жақсы қамырдан үлбіреп қабарған нан); қақұрған – *kakırğan* (май қосып, тандырда не ошаққа пісірілген нан); құйма – *kuıta* (құймақ, бір түрлі майлы нан); тоқұш – *tokuş* (тоқаш); сіншү – *sinşu* (қалың да емес, жұқа да емес бір нан, жайма нан, бәтер); шөрек – *şorek* (тоқаш, күлше); шұқмын – *şuktin* (жайма нанның

бір түрі, қазанда су буына пісіріледі); үгре – *ugre* (кеспе; қамырдан дәмдірек болады); үспөрі – *uspori* (ыстық күлге пісіріп, майға турап, үстіне шекер сеуіп жейтін нан), т.б.

Түркі халықтарының пайдаланған жеміс-жидектерін ескерткіш тілінен анықтай отырып, орта ғасырда айва жемісінің өзіне де түркілер беке ағашының жемісі деген атау бергені ерекше назар аудартады. Ескерткіш тіліндегі жеміс-жидек атаулары мынадай: *авиа* – *avja* (айва, беке; беке жемісінің бір түрі); *алма/алмыла* – *alma/almila* (алма (оғызша)); *амшуу* – *amşui* (сарыөрік); *армұрт* – *arturt* (алмұрт); *барған* – *bargan* (мирт, мирта ағашының жемісі); *бүкән* – *bykan* (үнді қауыны); *ерүк* – *eruk* (шабдалы, өрік пен қара өрік сынды жемістердің бәрінің атауы, олар бір-бірінен бірді-екілі сипатпен ажыратылады: түлүг ерүк – шабдалы; сарығ ерүк – өрік; қара ерүк – қара өрік); *женіштүрүк* – *jenişturik* (бір ағаштың жемісі, үлкендігі жаңғақтай болады, жаздың басында ерте піседі, оны жейді, жемісі ақ не қызыл болады); *иігде* – *iigde* (жиде); *иемшен* – *ietşen* (қыпшақ аймағында өсетін жемістің бір түрінің атауы); *иеміш* – *ietiş* (жеміс, миуа, көбіне ағаш жемісіне айтылады); *қазанқұ* – *kazanku* (шие); *қағұн* – *kadun* (қауын); *қымыз алмыла* – *kimiz almila* (қымыздық алма, қымызға ұқсас ұйықыл алма); *лімкен* – *limken* (сары өрік); *сенкеш/сенлеш* – *senkeş/senleş* (жаңғақтың үлкендігіндей тәтті алма, ақ және қызыл түрлері бар); *хошүнек* – *hoşunek* (хош иісті, әдемі, кішкентай, жұпар қауын).

Орта ғасырдағы түркі халықтары ас-тағам дайындауда көкөністерді де, шөп-шалғамды да жақсы тұтынған: *басар* – *basar* (тау сарымсағы); *іңліш* – *inliş* (сарымсаққа ұқсайтын тау шөбінің түрі, кәуәппен жейді); *шамұша* – *şatuşa* (жеуге болатын хош иісті шөп, сары жоңышқа); *иам* – *iam* (шөп-шалам); *егүркен* – *egurken* (өсімдіктің бір түрі, ұрығын қарлұқ түріктері жейді); *иақықан* – *iakrikan* (жаңғақтың үлкендігіндей, қызыл жемісі бар өсімдік); *бүстелі/нүстүлі* – *busteli/pustyli* (көкпек, жеуге болатын шөптің түрі); *бой* – *boy* (жеуге болатын шөп, өсімдік); *алужын* – *aluzin* (сабағы буын-буын бір өсімдік, жеуге болады); *сағнағұ* – *sagnadu* (кептірілген асқабақ); *ұғлы* – *ugli* (Қашқарда өсіретін тәтті, ақ сәбіз), т.с.с.

Қорытынды

Жазба ескерткіштер тілі мен түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі материалдарына сүйеніп, тіл туыстығын зерттегенде ең бірінші жүгінеріміз – дыбыс. Мағынасы бірдей болғанымен, дыбысталуында айырмашылығы бар лексемалар тіл білімінде фонетикалық варианттар деп аталады. Мұндай фонетикалық варианттар қазіргі қазақ тілін көне түрк, орта ғасыр ескерткіштері тілімен салыстырғанда ерекше көзге түседі және әр түрлі дыбыс сәйкестіктерін түзеді [39]. Ескерткіш тіліндегі тағам атауларында и~ж: *иарма-жарма*, *иұға-жұқа*, *иағақ-жаңғақ*, *иігде-жиде*, *иеміш-жеміс*, *иілік-жілік*, *иұмұртға-жұмыртқа*; е~ө: *ерүк-өрік*; і~ж: *ілік-жілік*; ғ~у: *қағұн-қауын*, *бағыр-бауыр*; д~й: *құдрұқ-құйрық*; р~л: *армұрт-алмұрт*; ш~с: *ашлық-астық*, *аш-ас*; б~п: *тебсі-тепсі*; л~д: *тұзлық-тұздық*; ұ~ы: *азұқ-азық*; м~б: *мұрш-бұрыш*, *сүзме-сүзбе*, т.б. фонетикалық дыбыс сәйкестіктері орын алған.

Тарихтың терең қатпарларынан, көне түрк дәуірінен де арғы замандардан қалыптасқан лексикалық қор орта ғасыр жазба ескерткіші «Диуани лұғат ит-түрк»

еңбегінен де айқын көрініп, қазіргі заманда ұлт тілдерінің – түркі халықтары тілдерінің қалыптасуына ұйытқы болған. Әр дәуір, әр кезең белгілі бір мөлшерде түркілік сөздік қорда өз ізін қалдырып, әсерін тигізіп отырған, соның нәтижесінде фонетикалық, лексикалық, морфологиялық өзгерістер орын алған.

Қаржыландыру

Мақала AP22786207 «Қашқаританудың ғылыми-әдіснамалық және қолданбалы мәселелері: «Диуани лұғат ит-түрік» жазба ескерткішін ұлттық сананы жаңғыртудың лингвистикалық факторы контекстінде зерттеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі / аударған А.Қ.Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – Т.1. – 590 б.; 1997. – Т.2. – 525б.; 1998. – Т.3 – 597 б.
2. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк // перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауезовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
3. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 277 б.
4. Досмұхамедұлы Х. «Диуани лұғат ат түрк» // «Сана» журналы. – 1923. –№ 6-7. – Б. 23-26.
5. Divanü Lügat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, 3 cilt. – Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1985. – С.1. – 530 s. – С.2. – 366 s. – С.3. – 452 s.
6. Clauson G. An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turksih. – Oxford University press 1972. – 989 p.
7. Kelly J.M. Remarks on Kaşdari's Phonology: II. Orthography // Ural-Altaiche Jahrbücher. – 1975. – Bd. 45. – P. 144-162.
8. Ülkütaşır M.Ş. Büyük Türk Dilçisi Kaşgarlı Mahmut: Hayatı. Şahsiyeti. Divanü Lügat'ı. – İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1946. – 138 s.
9. Ахаллы С. Словарь Махмуда Кашгарского и туркменский язык (на туркменском языке). – Ашхабад, 1958. – 251 с.
10. Стеблева И.В. К анализу типа повествования в поэтических текстах из «Диван лугат ат-турк» Махмуда ал-Кашгари // Turcologica: К семидесятилетию академика А.Н.Кононова / Отв. ред. С.Г.Кляшторный, Ю.А.Петросян, Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, 1976. – С. 319-324.
11. Боровкова. Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари: Автореф. канд. дисс. – Ленинград 1966. – 15 с.
12. Халидов А.Б. Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари: (Из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв.) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов востока. – Москва, 1987. Ч. 4. – 67 с.
13. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – Москва: Наука, 1989. –120 с.
14. Кэшкэри Мэхмут. Түркий тиллар дивани (Дивану лугати т-түрк) / Мэс'ул муһэррири Ибраһим Мути'и. – Үрүмчи: Шинжаң хэлк нэшрийати, 1981. – Т.1; – 1984. – Т.2.; – 1984. – Т.3.

15. Tryjarski E. Kultura Ludów turckich w świetle przekazu Mahmuda z Kaszgaru (XI w.) – Warszawa: Polska Akademia nauk, 1993. – 364 s.
16. Ermers R. Arabic Grammars of Turckic. – Leiden: Köln 1999. – 320 p.
17. Махмуд ал-Кашгари Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов) / пер. : А.Р.Рустамов; ред.: И.В.Кормушин. – М.: Восточная литература, 2010. – Т. 1 – 461 с.
18. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү-Дивану лугати’т-түрк./ которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков. КР УИАнын академиги А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2011. – Т.1. – 906 б.
19. Kaşğarlı Mahmut. Dîvânü lûgati’t-Türk. / çeviren Huseyin Düzgün. – Tebriz, 2004. – 623 s.
20. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: АН СССР. Институт языкознания, 1961. – С. 82-172.
21. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. / от. ред. Тенишев Э.Р. – М.: Наука, 1997. – 506 с.
22. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк» // Советская тюркология. – 1972. – №1. – С. 3-17.
23. Томанов М. Махмуд Қашқари // Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары (IX-XIX).- Алматы, 1964. - 153-166 б.
24. Құрышжанов А. Түркі тілдері бойынша алғашқы зерттеу жұмысы туралы (Махмұт Қашғари еңбегінің 900 жылдығына) // Исследования по тюркологии. – Алма-Ата, 1969. – 276 с.
25. Кайдаров А.Т. Уникальный лексикографический труд // Вестник АН Каз ССР, Вып.2. – 1960. – С.109-111.
26. Махмуд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-турк») / тәржімалағандар: Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов. – Алматы: Ана тілі 1993. – 192 б.
27. Әлжанов Қ. М.Қашқари: дүниетаным айшықтары // Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII ғғ.). – Алматы: Ғылым, 1995. – С. 98-120.
28. Қоңыратбаев Ә. Қарахан мемлекеті тұсындағы жазбалар. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1995. – Б. 76-88.
29. Brockelmann C. Mitteilurkis-er Wortschatz nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lugat at-Turk. – Budapest-Leipzig, 1928.
30. Велидов Дж. О Словаре турецких языков Махмуда Кашгарского. // Вестник научного общества татароведения. – Казань, 1927. Т. 7. – С. 107-112.
31. Х.С.Ходжаев «Дивани лугати тюрк» Махмуда Кашгарского // Труды Азербайджанского филиала АН СССР. Лингвистическая серия, 31. – Баку, 1936. – С. 274-278.
32. Жылқыбаева А.Ш. Салт-дәстүрдің тілдегі көрінісі (түркі тілдері негізінде). – Өскемен, 2004. – 846 б.
33. Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика: Автореферат дис. канд. наук. – Ташкент, 1983. – 245 с.
34. Türkçe Sözlük. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998. – 178 p.
35. Yılmaz, L., Kurdal, E. // Eskimeyen bir sür içkisi: kırmızı. Gıda ve yem bilimi teknolojisi. – Dil Araştırmaları. – 2002. – P. 101-110.
36. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: Алем Даму интеграция, 2017. – 832 б.

37. Süren, T., Kizileli, M. // Geleneksel Türk İçecekleri. ANHVÜ Turizm Fakültesi Dergisi, 2021. №24 (1). – P. 46-71.
38. Dinçel, E., Alçay, A.Ü. Kurut ve Türk Mutfağında Kullanımı // Aydın Gastronomy. – №1(2). – 2017. P. 31-39.
39. Қазақ тілінің шығу тарихы. Фонетика. I том. – Алматы: «Алдоңғар» мәдениет дамыту қоры, 2013. – 236 б.

References

1. Makhmut Kashkari. Tyrik cozdigi [Turkish dictionary] (Almaty, 1997, 590 p.) [in Kazakh].
2. Makhmud al-Kashgari. Divani Lugat at-Turk [Divan Lugat at-Turk] (Almaty, 2005, 1288 p.) [in Russian].
3. Aidarov G., Kuryshanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskerkishterinin tili [The language of ancient Turkic written monuments] (Almaty, 1971, 277 p.) [in Kazakh].
4. Dosmuhameduly H. Diuani lugat at turk [Divan Lugat at-Turk] Sana jurnaly [“Sana” magazine], 6-7, 23-26 (1923) [in Kazakh].
5. Divanü Lügat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, 3 cilt. (Türk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1985, 530 p.) [in Turkish].
6. Clauson G. An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turksih (University press, Oxford, 1972, 989 p.).
7. Kelly J.M. Remarks on Kaşgari’s Phonology: II. Orthography, Ural-Altaihe Jahrbücher, 144-162 (1975).
8. Ülkütaşır M.Ş. Büyük Türk Dilçisi Kaşgarlı Mahmut: Hayatı. Şahsiyeti. Divanü Lugat’ı. [Great Turkish Linguist Mahmud of Kashgar: His Life. His Personality. His Divanu Lugat] (Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1946, 138 p.) [in Turkish].
9. Akhally S. Slovar’ Makhmyda Kashgarskogo I turkmenskii iazyk [Dictionary of Mahmud Kashgar and Turkmen language] (Ashkhabat, 1958, 251 p.) [in Turkmen].
10. Stebleva I.V. K analizu tipa povestvovaniia v poeticheskikh tekstakh iz “Divan lugat at-turk” Makhmuda ak-Kashgari [On the analysis of the type of narration in poetic texts from “Divan lugat al-Turk” by Mahmud al-Kashgari] (Moscow, 1976) [in Russian].
11. Borovkova T.A. Gramatisheskii ocherk iazyka “Divani lugat it-turk” Makhmuda Kashgari [A grammatical sketch of the language “Divani lugat it-Turk” by Mahmud Kashgari] (Leningrad, 1966) [in Russian].
12. Khalidov A.B. Slovari Iskhaka al-Farabi i Mahmuda al-Kashgari: (Iz istorii leksikografii v Srednej Azii X-XI vv.) [Dictionaries of Ishaq al-Farabi and Mahmud al-Kashgari: (From the history of lexicography in Central Asia in the 10th-11th centuries)] (Moscow, 1989, 67 p.) [in Russian].
13. Nadzhip E.N. Issledovaniia po istorii tyurkskih yazykov XI-XIV vv. [Research on the history of Turkic languages in the 11th-14th centuries] (Moscow, 1989, 120 p.) [in Russian].
14. Keshkeri Mehmud. Turkii tillar divani (Divanu lugati t-tyrk) [Turkiy tillar divani (Divanu lugati t-turk)] (Urumchi, 1981) [in Turkish].
15. Tryjarski E. Kultura Ludów turckich w świetle przekazu Mahmuda z Kaszgari (XI w.) (Warszawa, 1993, 364 p.).
16. Ermers R. Arabic Grammars of Turkic (Leiden, 1999, 320 p.).

17. Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk (Svod tyurkskih slov) [Divan lugat at-turk (Code of Turkic words)] (Moscow, 2010, 461 p.) [in Russian].
18. Mahmud Kashgari. Turk tilderinin sozdigi-Divanu lugati't-turk [Dictionary of Turkic languages-Divanu lugati't-turk] (Bishkek, 2011, 906 p.) [in Kyrgyz].
19. Kaşğarlı Mahmut. Dîvânü lûgati't-Türk (Tebriz, 2004, 623 p.) [in Turkish].
20. Sherbak A.M. Nazvaniia domashnih i dikih zhitovnyh v tyurkskih yazykah [Names of domestic and wild animals in Turkic languages] (Moscow, 1961) [in Russian].
21. Sravnitel'no-istoricheskaiia grammatika tyurkskih yazykov [Comparative-historical grammar of the Turkic languages] (Moscow, 1997, 506 p.) [in Russian].
22. Kononov A.N. Mahmud Kashgarskij i ego «Divanu lugat at-turk» [Mahmud of Kashgar and his "Diwan lugat at-Turk"] (Moscow, 1972) [in Russian].
23. Tomanov M. Orta Aziia men Kazakstannyn uly galymdary (IX-XIX g.) [Great scientists of Central Asia and Kazakhstan (IX-XIX centuries)] (Almaty, 1964) [in Kazakh].
24. Kuryshzhanov A. Turki tilderi boynsha algashky zertteu zhumysy turaly [About the first research work on Turkic languages] (Almaty, 1964) [in Kazakh].
25. Kaidarov A.T. Unikal'naia leksikograficheskii trud [A unique lexicographic work] Vestnik AN Kaz SSR [Bulletin of the Academy of Sciences of the Kaz SSR] Is. 2, 109-111 (1960) [in Russian].
26. Mahmud Kashkari. Tybi bir turki tili («Diwani lugat it-turk») [The bottom is one Turkish language ("Diwani Lugat it-Turk")] (Almaty, 1993, 192 p.) [in Kazakh].
27. Alzhanov K.M. Kashqari: dunietanym aishyktary [Kashkari: world view] (Almaty, 1995) [in Kazakh].
28. Konyratbaev A. Karahan memleketi tusyndagy zhazbalar. Kone madeniet zhazbalary [Records during the Karakhan State. Ancient culture records] [Kashkari: world view] (Almaty, 1995) [in Kazakh].
29. Brockelmann C. Mitteilurkis-er Wortschatz nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lugat at-Turk (Budapest, 1928).
30. Velidov Dzh. O Slovarе tureckih yazykov Mahmuda Kashgarskogo [About the Dictionary of Turkish Languages by Mahmud of Kashgar] Vestnik nauchnogo obshchestva tatarovedeniya [Bulletin of the Scientific Society of Tatar Studies], 7, 107-112 (1927) [in Russian].
31. Hodzhaev H.S. «Divani lugati tyurk» Mahmuda Kashgarskogo ["Divani lugati turk" by Mahmud of Kashgar] (Baku, 1936) [in Russian].
32. Zhylykbaeva A.Sh. Salt-dasturdin tildegi korinisi (turki tilderi negizinde) [Expression of traditions in language (based on Turkic languages)] (Oskemen, 2004, 846 p.) [in Kazakh].
33. Ikramova N.M. Uzbekskaia kulinarnaia leksika [Uzbek culinary vocabulary] (Tashkent, 1983, 245 p.) [in Russian].
34. Türkçe Sözlük (Ankara, 1998, 178 p.) [in Turkish].
35. Yılmaz L., Kurdal E. Eskimeyen bir sür içkisi: kıymız. Gıda ve yem bilimi teknolojisi. – Dil Araştırmaları, 2002, 101-110 p.) [in Turkish].
36. Kazaktyn etnografiyalık kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Entsiklopediia [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia] (Almaty, 2017, 832 p.) [in Russian].
37. Süren, T., Kizileli, M. Geleneksel Türk İçecekleri. AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi 1, 46-71 (2021) [in Turkish].
38. Dinçel, E., Alçay, A.Ü. Kurut ve Türk Mutfağında Kullanımı, 1 (2), 31-39 (2017) [in Turkish].

39. Kazak tilinin shygu tarihy. Fonetika. I tom. [The history of the origin of the Kazakh language. Phonetics. Volume I.] (Almaty, 2013, 236 p.) [in Kazakh].

М.М. Косыбаев, Б.С. Жиёмбай, А.Р. Халметов

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Использование названий блюд в современных тюркских языках из памятника

М. Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк»

Аннотация. Важное место на пути возрождения глубоко укоренившейся тюркской цивилизации занимает изучение письменных памятников, представляющих собой историю, язык, литературу, культуру, быт, мифологические религиозные верования и материальные ценности тюркских народов. Среди актуальных вопросов-всесторонняя дифференциация языка памятника Махмуда Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк», который является общим наследием не только казахских, но и всех тюркских народов, раскрытие этнокультурного содержания языковых единиц, раскрывающих мировоззрение и бытие средневековых тюрков. В статье рассмотрено количественно-тематическая классификация наименований блюд в труде Махмуда Кашгари «Дивани лугат ит-тюрк» («Тюркский словарь») и рассмотрена их этимологическая основа.

Ключевые слова: средневековье, письменный памятник, Махмуд Кашгари, труд «Дивани лугат ит-тюрк», этимология, названия блюд.

M.M. Kossybayev, B.S. Zhiyembay, A.R. Khalmetov

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The use of names of dishes in modern Turkic languages from the monument

of M. Kashgari "Divani lugat it-Turk"

Abstract. An important place on the path of the revival of the deeply rooted Turkic civilization is occupied by the study of written monuments representing the history, language, literature, culture, way of life, mythological religious beliefs and material values of the Turkic peoples. Among the topical issues is the comprehensive differentiation of the language of Mahmoud Kashgari's monument "Divani lugat it-Turk", which is a common heritage not only of Kazakh, but also of all Turkic peoples, the disclosure of the ethnocultural content of linguistic units that reveal the worldview and existence of medieval Turks. The article considers the quantitative and thematic classification of the names of dishes in the work of Mahmoud Kashgari "Divani lugat it-Turk" ("Turkic Dictionary") and examines their etymological basis.

Keywords: the Middle Ages, a written monument, Mahmud Kashgari, the work "Divani lugat it-Turk", etymology, names of dishes.

Авторлар туралы мәлімет:

Қосыбаев М.М. – PhD, Халықаралық қатынастар факультетінің деканы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жиёмбай Б.С. – PhD, Түркітану кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Халметов А.Р. – Түркітану кафедрасының PhD докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kossybayev M.M. – PhD, Dean of the Faculty of International Relations, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhiyembay B.S. – PhD, Senior Lecturer at the Department of Turkology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Khalmetov A.R. – PhD student, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Редактор: Жиёмбай Б.С.
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
– 2024. – 2(147). – Астана: ЕҰУ. – 293 б.
Шартты 21,1 б.т. Таралымы – сұраныс бойынша
Басуға қол қойылды: 29.06.2024

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulpolit.enu.kz](http://bulpolit.enu.kz)

Ғылыми мақаланың мазмұны үшін жауапкершілік авторға (авторларға) жүктеледі.

Редакция мекен-жайы: 010008, Астана қ., Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)